ДР. ВАСИЛЬ СІМОВИЧ

ГРАМАТИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

VELUT
ARBOR
ÆVO

П. Т. Семика
27/10 98
Ефимовичу

Др. Василь Сїмович

Граматика
української мови

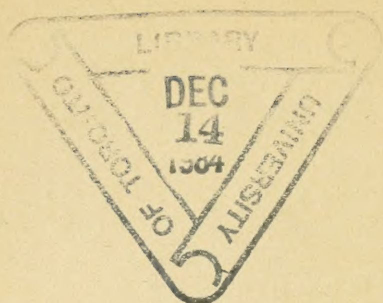
для самонавчання
та
в допомогу шкільній науцї.

Друге видання з одмінами й додатками.

Київ-Ляйпціґ
УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ.

КОЛОМИЯ
Галицька Накладня.

WINNIPEG MAN.
Ucrainian Publishing.

В тексті дві ілюстрації.

Передмова до першого видання.

ДО ЧИТАЧА.

Ця книжка має свою історію.

Зразу менї думало ся подати коротенький нарис української граматики, позбірати всї цікавіщі явища нашої мови, та, порівнявши їх із російською граматикою, пустити їх у світ невеличкою книжечкою. З такою думкою я надрукував у Раштатї в 1916. р. ,,*Коротку поуку для коректорів*'', яка зробила свою прислугу, але — тепер ніде вже її не добудеш[1]).

Одначе з часом плян поширив ся, і з нарису, яким мала бути ця граматика, виросла досить здорова книжка.

Що правда, це ще й тепер не *повна* граматика нашої мови. Та все ж таки вона містить у собі майже все те, що *поки-що* потрібне тим, що хочуть знати, як виглядає українська мова.

Ця граматика *ненаукова.* Не такі часи, щоб можна собі сїсти спокійно, обікласти ся зі всїх боків матеріялами та

---

[1]) Її двічі, не назвавши автора, передруковувано в 1917. р.: у Білій на Підляшшу й у Фрайштадтї (в Австрії), оба рази під заголовком ,,*Коротенька українська правопись.*'' Та, нарештї, я сам сильно переробив її, спопуляризував, — книжечка призначена для полонених Українцїв, що вміють по московському писати — приспособив до теперішнього (урядового, т. зв. грінченківського) правопису, вживаного в Надднїпрянщинї й видав під заголовком.: Василь Верниволя ,,*Як стати по українському грамотним*'' — коротка українська правопись із додатком: ,,Дещо з української граматики'', Зальцведель, 1919. р. Книжечка вийшла накладом Української Військової Місії в Берлїнї.

списувати з них книжку. І де їх набрати, тих матеріялів? Що було в голові, те стягнено на папір. А коли можна було де дістати яку книжку, щоб на неї покласти ся та списати з неї приклади, то я це зробив. За те, що списав із памяти, не ручу, чи воно списане вірно. Колись буде можна перевірити й переправити . . .

Та й не така мета цієї книжки, щоби служити для других джерелом виводів, та ще й наукових. Вона — граматика *практична*, має собі за завдання в найкоротчому часї зазнайомити читачів із найважнїщими *законами української мови* та прикласти ті закони до життя, себто, використовувати ті закони в мові та на письмі.

Пишучи цю книжку, я мав на увазї всїх тих, що вже хоч трохи познайомлені з граматикою, хоч би й російською. То так із книжки можуть користати всї, що хоча трохи вчили ся, що скінчили хоч би й найнизчий тип народньої школи в Росії. Я старав ся так доступно розкладати, щоб усї могли книжку зрозуміти. Чи менї це вдало ся, то вже скажуть ті, що перечитувати муть мою граматику.

Але передусїм я мав на оцї наше *вчительство*. Вихованого в російській школї, познайомленого зі старими методами навчання цього предмету, менї бажало ся нашого вкраїнського вчителя повести цією книжкою на иньчий, новий шлях розуміння цієї гарної, бо *живої*, науки. А щоб це розуміння в ньому самому не зачинило ся, щоб воно ширило ся далї, я укладав цю граматику так, що звертав увагу на *спосіб*, як би то цього предмету *вчити других*. Досить буде тільки придивити ся до цїлого укладу, до того, як я розяснюю поодинокі явища, щоб упевнити ся, що в мене така була думка.

Не всї части граматики однаково докладно розібрані. Але ж бо й у цих тяжких часах треба дивити ся на те, що для нас *зараз* найважнїще.

А найважнїще для нас то те, щоб ми навчили ся *правильно* (як це розуміти, гляди далї) вживати значків на *звуки*, що їх має українська мова, та *форм*, якими вона розпоряджає.

Через те дві перші частини граматики вийшли куди ширшими, ніж третя — наука про речення. Але й тут, хоч

що правда, коротко зібрано все найважніще, що треба би знати у практиці.

Ще одна причина, чому дві перші частини вийшли більші, ніж третя. Багацько законів, які відносять ся до складні, поміщено в перших частинах, щоб за ними не дуже шукати. І загалом *системи* я не дуже додержував ся, а вміщував поодинокі явища там, де думав, що вони читачеві найшвидче впадуть у вічі (н. пр., ступіновання прикметників при відміні їх, повстання прислівників при самих прислівниках і т. д.).

Само по собі, що в цій книжці грає немалу ролю розяснення граматичних назв, які виведено теж методичним способом так, що тими вказівками може користуватись і вкраїнський учитель, і читач із народа, який цікавить ся українською граматикою.

Щоб читачеві, який учив ся в російській школі російської граматики, ще яснїщі стали ріжниці з російською мовою, щоб він іще ліпше впевнив ся, що українська мова *самостійна*, що має свої *окремі* закони, зовсім не такі, як у російській мові, граматику уложено так, що легко покласти в думці побіч себе явища в обох мовах і поробити з того відповідні висновки.

Я вважаю, що цей час для науки української мови *переходовий*, й са́ме тому вибрав цей шлях. Пізніще цього не буде треба, бо перед нами не будуть уже вічною марою стояти закони російської граматики, які ми придбали собі тяжкими зусиллями. Тепер же ніяк іще не можуть вилетіти з тямки всі ці ,,імєнітєльні", ,,существітєльні", ,,мєждумєтія", ,,яті в корнє" і т. д. — то так треба було з тим лічити ся.

Наголосів у книжці скрізь я не давав ізза технїчних причин. У друкарні їх небагато, треба було вдоволяти ся чимнебудь, ставити наголоси хоч там, де вони були конечні. Зрештою, для такої мети, з якою писана ця книжка, я вважаю, що це хиба не велика, тим більше, що в нас наголос іще не устаткував ся.

Пускаючи у світ оцю *практичну граматику*, я нічого більш не бажаю, як тільки того, щоб вона послужила доброму

ділу, щоб із неї читачі набрали ся *поваги до рідної мови*, щоб, пізнавши її закони, впевнили ся в тому, що вона й гарна, й багата й формами, і словами, й що вона має такі завдатки розвитку, що нею вискажеш усі найглибші думки й найтоньчі почування!

Раштат, у липні 1917 р.

Передмова до другого видання.

Не минуло року, як зайшла потреба видати цю книжку удруге. Перший наклад — пять тисяч — розійшов ся розмірно швидко. На Україну попало всього 2000 примірників, і їх розхоплено на протягу двох тижнів, дарма, що продавці, цілком небажано й без інтенції видавців — таборове товариство „*Український Рух*“ у Раштаті — і самого *автора*, й „*Союза визволення України*“, що допомагав виданню, визначили велику на той час (1918. р.) ціну, 10 карбованців за примірник.

„*Практична граматика*“ — такий був її заголовок у першому виданні — зустрінула ся з прихильними відгуками. Крім дуже прихильної рецензії д. Володимира Дорошенка в „Віснику політики, літератури й життя,“ ч. 33, стор. 486, який обговорював книжку загально, мені попав у руки ще й гарний огляд проф. Євгена Тимченка у „Книгар“-і з 1918 р. (стор. 716—718). Чи ще хто де писав про неї, мені невідомо. Із приватних голосів назву лист мінхенського слявіста проф. Бернекера й радника Ґартнера, який, ізокрема, був ласкав указати на деякі хиби в книжці. Всі ваги я приняв довідома, використав у цьому виданні і складаю за них на цьому місці свою щиру подяку.

Нове видання виходить трохи переробленим, побільшеним — головно щодо прикладів — і, може, з технїчного боку кращим. На жаль, у самому укладі не треба було ще робити нїяких змін, бо від минулого року не то мало, але таки нїчого не змінило ся в нашому шкільному життю . . .

І, на жаль, задля невідрадних полїтичних обставин, далеко на чужинї, не можна було й подумати про те, щоби провірити ввесь матеріял. Що одначе можна було добути, я використав у цьому виданню та провірив. Бо хоч це книжка не наукова в такому розумінню цього слова, як ми його вживаємо, а практична, але ж без джерел її пускати не можна, вже хоч би й того, що в нас що не друга людина або „фільольоґ" або письменник, і вважає за необхідне забірати слово у справах мови, та що відбити ся від неї, в інтересї справи, можна тільки, покликавшись на якийся принятий уже авторитет. Докладну провірку цілого матеріялу — доводить ся відікласти до нового видання. Одне ж можу завважити, що майже всї граматики, які появили ся в нас ув останнїх двох роках, я мав під руками, докладно їх переглянув і використав, що міг, використав і граматичну термінольоґію, ухвалену комісією мови при „*Українському Товаристві Шкільної Освіти в Київі*" з. 1917. р. та, що вважав за потрібне, взяв до своєї книжки (гл. стор. 16).

Нїяких змін я не заводив у цьому виданню у правописі. Не з якоїнебудь „галицької" впертости, або з яких иньчих причин, а попросту задля свойого розуміння дисциплїнованости і в такій дрібницї, як правопис (гл. стор. 17). Я в цьому певен, що цей правопис — я зву його науковим, бо в ньому є наукові основини — будуччини не має, що життя візьме своє (воно вже, може, і взяло!), і цей правопис уступить місця иньчому. Як практичний учитель, я добре знаю, яку мороку наводить у початках на учнїв „*ї*" у тих частинах нашої землї, де не чуєть ся ріжницї між обома „*і*" (гл. § 55, Заввага). Що важко воно даєть ся селянинові й робітникові, про те я теж переконав ся, навчаючи правопису по таборах полонених Українцїв. Що більш, моя думка така, що краще хай завалить ся вся науковість правопису, коли він має

спиняти грамотність межи народом або поділяти людей на добре-, слабо- й малограмотних! Та все ж я не зважую ся в цій книжці, призначеній у першу чергу для вчителів, переходити вже *тепер* на т. зв. практичний правопис, доки в цій справі не сказала ще своїого слова наша найвища наукова інституція, цим разом уже *Українська Академія Наук у Київі*.

Берлін, у лютому 1919. р.

Д-р Василь Сімович.

УВІД.

1. ЩО ТАКЕ ГРАМАТИКА Й ЯК ЇЇ РОЗУМІТИ.

Граматика — слово грецьке. Колись воно значило стілько, що тепер наша азбука. Отже в нас ще й досї звуть *грамотою* — штуку писати та читати, *граматка* — це буквар, *грамотний* — це такий чоловік, що вміє читати та писати. Ми все ще балакаємо про неграмотних, поганенько грамотних та добре грамотних. У цих словах усе ще містить ся давне значіння слова „*граматика*".

Тепер під граматикою розуміють *збір законів*, які є в якійсь мові. Мова річ жива, і все, що живе, має свої закони, по яким живе. Так, як сама природа. Ці закони пізнаєть ся по *явищах*. І мова, як кожна природна річ, має свої *явища*. Ті явища одні на одні впливають, одне явище друге витискає, щоб собі заняти його місце в мові, то через те її закони мови зміняють ся, і разом із тим зміняєть ся й мова.

Мов на світї багато. Одні живуть та розвивають ся, другі гинуть, розвинувши ся, третї завмірають, що не встигли ще й розвинути ся. Це так цілком, як у природі: одне живе, друге гине старим, третє пропадає, не дійшовши до свойого розвитку.

Звичайно поділяємо *мови* на

живі й мертві.

Живі — то такі мови, що ними тепер люде балакають, *мертві* ж такі, що ними колись люде балакали, писали навіть книжки, — але з часом перестали балакати, то так вони й замерли. До мертвих мов належать: *єврейська* (не

змішувати з *жидівською*, живою мовою, якою балакає жидівський народ), *латинська*, *грецька*, *церковно-словянська*.

Щоби знати ці мови, треба їх вивчити з книжок, у яких зібрані закони цих мов.

Колись людство думало, що тільки той розумний, хто знає мертві мови. От і через те скрізь по школах тільки ці мови були в пошані, на живі ж мови ніхто не звертав уваги. Але що мертвою мовою ніхто вже не балакав, то щоб її вивчити, треба було всі її закони, цілу її граматику, вбити собі в *голову*, витвердити її досконально, словом: треба було *вивчити її на-память*.

От із цього то й вийшов погляд — навіть і тоді, як уже живі мови почали шанувати —, що граматика має за мету витверджувати на-память усе те, що в ній зложене.

Через те граматика у школі стала *найгидкіщим предметом науки*, всі її бояли ся, як вогню, й ненавиділи її, як щось осоружне та дике.

І цьому нема чого дивувати ся. Людський ум насильства не терпить, а казати комусь витверджувати граматичні правила на-память — це насильство. А ось таке насильство сповнювала в нас школа не тільки в науці граматики мертвих мов, але й *живої*, та тільки правда — *чужої для нас*. Московський царський уряд сказав собі колись, що ми, Українці, такі ж Руські, як Москалї, й насильно завів московську мову до наших шкіл.

Ураз із цією мовою прийшла і граматика цієї мови. З граматикою ж московської мови прийшло *нове насильство* — стара система науки: наших дітей приневолювали вивчувати закони *московської граматики на-память*, на те хиба̀, щоб зогидити дитині раз на все цю науку, приневолювали витверджувати „*нарѣчія*“ та „*ѣ въ корнѣ*“, і то частенько на те тільки — головно на селї — щоб, коли прийдеть ся селянинові написати щонебудь, написати цілком не так, як приписано!

От і через те граматика вважала ся в нас і все ще вважаєть ся зненавидженою наукою, от і через те в нас так мало добре грамотних. Правда — є ще й иньчі причини, але ця причина чи не найважніща.

Та коли до чужої, хоч і живої, мови можна б іще сяк-так прикласти правило: ,,заучуй на-памнять граматику" (тепер зовсім не так уже учать чужих мов, не з граматики вчать, а просто практикою, балакаючи відразу чужою мовою) — то до граматики

рідної мови

прикладати це правило, значить: *грішити.*

Не можна забувати, що кожний із нас рідну мову знав сяк-так із дому, розмовляв нею дитиною, чув на вулиці, на селї, та що тільки призабував її в чужій школї та через иньчі причини, от хоч би через салдатчину. *Учити ся на-памнять* того, що вже *знаєш* — шкода часу, та ще й до того — це дурниця!

2. ЯК ЖЕ ТОДЇ РОЗУМІТИ НАУКУ ГРАМАТИКИ.

А так, що граматика нічого *не приписує*, вона самовільно нічого *не творить*, сама *не укладає*, а тільки збірає все те, що в мові є, сортує, розбірає, звідкіля що взяло ся та куди належить — словом: із усього цього матеріялу, що в мові є, *складає закони* й більш *нічого!*

Увесь цей матеріял, який граматика розбірає, у *нас самих є*, тільки що ми ним *несвідомо* користуємо ся, вживаємо його так, як нам наше *чуття* каже. А граматика на те, щоб дати нам *свідомість*, чому ми кажемо так, а не инакше (що ,,я бою ся *чоловіка*", а не — ,,чоловікові", що я ,,придивляю ся *чоловікові*", а не — ,,чоловіка"), чому ми тодї вживаємо того слова, а другий раз иньчого (що на кравця кажемо *кравець*, а на його жінку — *кравчиха*, вчитель — *великий*, а вчителька — *велика*), чому ми вживаємо тодї такої форми, а иньчим разом инакшої, словом — *граматика освідомлює* з *законами мови* так, як фізика з законами природи, ґеольоґія з законами творення землї і т. д.

Ми бачимо блискавку, чуємо грім, а що воно таке, то це виясняє фізика. Таксамо ми вживаємо слів: *камінь, камінець, каміньчик, камінище, камінюка, де* треба й *як* треба, але аж граматика виясняє й освідомлює нас із тим, чому ми так кажемо, а не инакше. І як нам треба світла в тому,

чому блискає, чому горить — таксамо треба нам знати, чому ми так говоримо, а не инакше, через те нам треба *знати граматику*. Але ж як нікому не впаде в голову вчити ся на-памнять, чому дощ падає, чого блискає, — *так нехай нікому й не думає ся вчити ся граматики на-памнять!*

Іще одне завдання має граматика, крім того, що вона освідомлює нас із законами мови.

На світї немає двох людей, щоб **однаково** балакали: кожний має все щось таке в собі, що його мова відрізняє його від другого. Але ж усе-таки люде, що живуть у якомусь селї, чи містї, більш-меньш однаково балакають, уживають тих самих слів, і по тому, як вони говорять, і по словах їх, зараз пізнати, звідкіля вони. Кожне село, кожне місто має свою *говірку*, отже мова народу дїлить ся на багацько говірок. Одна говірка, яка ще найбільш зрозуміла для всїх, стає з часом *мовою письма*.

Як хто хоче написати яку книжку й забажає, щоб усї в народї його зрозуміли, то він уже кидає говірку свого села й береть ся писати цією говіркою, що найбільше зрозуміла для всїх. Таким чином витворюєть ся *письменницька мова*, що також собі говірка, але що вона ввійшла до письменства, що нею пишуть книжки, й далї, що нею вчать по школах, що її вживають по урядах, і найважнїще, що вона для всїх зрозуміла — то вона і стає ***спільною мовою цїлого народа***.

Але ж у цїй спільній мові *є свої* закони, що нераз відрізняють її потрохи від усїх иньчих говірок. То на те вже є *граматика* письменницької мови, щоб *контролювати*, чи те, що я скажу, буде для всїх у народї зрозуміле, чи нї, чи те, що я напишу, розберуть усї так, як я хотїв сказати. От задля того треба знати граматику, щоби сконтролювати, чи те, що я скажу, чи напишу, буде по-*письменницькому*, або, як то кажуть, *правильно*, *чи нї!*

Розуміє ся, що *всї люде балакають правильно*. Кожне слово в народї, кожна форма — усе *правильне*. В кожному селї, в кожному містї правильно балакають, але тільки для *того села*, *чи міста*. І салдат, що було вийде з війська, теж правильно балакав по-салдацькому, для себе. *Кожний для себе балакає — правильно*. І задля того можна і скласти

граматику кожного села, чи міста, можна найти закони (хоч як це тяжко!) в салдацькому жарґоні. Тільки ж це непотрібне. Усюди потрібне *єднання*, потрібне воно й тут.

Тому то як ми щонебудь творимо *на письмі*, то вживаємо такої мови, щоб була нам усім спільна, вживаємо *письменницької* говірки, письменницької мови. *Вона одна тоді являєть ся правильною, а всі иньчі говірки вже нібито неправильні.*

А щоб розібрати ся, що *„правильне"*, а що *„неправильне"*, то на те є граматика письменницької мови. Вона розбірає, котрих форм уживати, котрих ні, як вимовляти яке слово, як його написати, як іскладати слова докупи, щоб усім було зрозуміло, вона розсіває всі сумніви, чи що по літературному, чи ні.

А ця граматика — це граматика письменницької мови на Україні.

3. ЩО ТАКЕ УКРАЇНСЬКА ПИСЬМЕННИЦЬКА МОВА.

Українська мова — славянська. Вона посестра сербській (хорватській), болгарській, словінській, руській (московській), польській, білоруській, чеській та словацькій. Звичайно залічують її до *східної* ґрупи славянських мов, до якої належить іще московська та білоруська. Але ж сюди належить вона тільки подібністю *форм* (відміною); *звуковими своїми законами* вона наближаєть ся до південнославянських мов, до сербської та болгарської.

А тому, що всі славянські мови знають *відміну*, то й українська мова враз із усіма славянськими мовами (таї романськими, як ось: італїйською, французькою і т. д., і ґерманськими: німецькою, анґлійською, шведською, данською і т. д.) належить до т. зв. *відмінних мов*[1]) у світі.

Як усі мови, має й українська мова і свою письменницьку мову, має і свої говірки.

Великий простір заселений українським народом і, здавало ся б, багацько в українській мові говірок. Звичайно, говірки є, але як на такий великий простір, то їх розмірно

[1]) Є ще такі мови, як ось фінська, татарська, японська, які відміни не знають, а ось китайська (хінська) мова — це знов иньчий рід мов.

мало. Із тих говірок вирізнюють ся мова Закарпацьких Українців, деякі галицькі й буковинські говірки (Гуцули, Лемки, Бойки, Підгіряни), мова Поліщуків і мешканців північної Чернигівщини. А так, у цілому, ще трошечки своєю мовою вирізняють ся хиба що західноукраїнські говірки (галицькі, західно-волинські, західно-подільські). Зрештою ж, одна говірка поволеньки, непомітно переходить у другу. Через те воно не диво, що *українська письменницька мова зрозуміла скрізь на цілому просторі України.*

Українська письменницька мова розвинула ся з *наддніпрянських говірок.* Це мова Київщини, Полтавщини та південної Чернигівщини.

На це склало ся багацько причин. Ми назвемо найважніщі.

Наддніпрянщина — серце України. Там же лежить Київ, що все був осередком українських духових інтересів. Цей наш край на протягу цілої нашої історії був видовищем великих подій, сюди *переходило* в ріжні часи багато наших людей. Візьміть тільки еміґрацію Подоляків на Слобожанщину в XVII ст., і вона йшла наддніпрянською країною. А всї ці перегони людей із лївого боку Днїпра на правий за часів ,,Руїни“? А всї ці пересування влади гетьманів із лївого боку Днїпра на правий? Усе це мусїло відбити ся й на мові, й на її розвитку. Одні люде до других прислухували ся, одні від других слова переймали так, що поволеньки ріжниці в говірках вирівнювали ся, і з часом і ті люде, що тільки переходом побували над Днїпром, і ті, що лишали ся, балакали вже більш-меньш однаково.

Наддніпрянські говірки найбільш *одностайні* щодо свойого складу; вони дуже зрозумілі для людей із иньчих сторін України, виявляють найбільшу зі всїх говірок скількість слів, у мові Наддніпрянців багато гарних образів, до того народ балакає там, немов співаючи, має багацько гарних пісень, і їх більш, ніж у иньчих наших людей, і т. д.

Але найважніще, чому наддніпрянські говори стали основою нашої письменницької мови, то це те, що звідтіля *пішло наше нове письменство.*

Хто як не Полтавець *Котляревський* почав у нас перший писати народньою мовою? І всї письменники до *Шевченка* теж Наддніпрянцї. Рямки нашої письменницької мови, з

чисто народньої на мову інтеліґенції, розширили Борзенець *Куліш* і Полтавець *Старицький*. Найкраща щодо складу слів мова в Киянки *Марка Вовчка* та Полтавця *Панаса Мирного*, словом, — усі найкращі письменники, яким доводило ся *творити* письменство, або самі родом *ізнад Дніпра*, або жили *над Дніпром*.

Але ж наше життя так іскладало ся, що самій Наддніпрянщині не судило ся довести до краю розвитку нашої письменницької мови. Варварська заборона українського письменства в Росії, царським указом із 1876 р., перенесла наше письменство до тої частини України, що належала до колишньої Австрії. Тутечки була більша змога витворити ся нашому цілому національно-політичному життю, для того ж знову треба було розширювати рямки письменницької мови.

Через те, що між обома частинами України прокинено непрохідну колоду указом із 1876 р., прикарпацькі (колишні австрійські) Українці мусіли частенько обмежовувати ся на своїх власних говірках, мусіли на основі своїх говірок творити те, чого від них вимагало життя. Таким чином вони витворили наукову мову, поскладали підручники для українських шкіл — і все на основі своїх, прикарпацьких говірок. Коли ж у наддніпрянській Україні повстала знову змога розвивати письменницьку мову (1905 р.), то наддніпрянська мова почала вже збагачувати ся надбаннями прикарпацьких Українців, головно Галичан.

Правда, не все без розбору, що придбали Галичани, ввійшло у склад письменницької мови. Як не як, а галицька письменницька мова витворювала ся ще й із великою підпомогою чужих мов, передусім із підмогою польських слів, головно польської складні. Ось і тому те, що різало вуха наддніпрянських письменників, вони відкидали, та ще й відкидали своєрідні галицькі форми, які над Дніпром давно повимірали, і ще тільки зберегли ся на Прикарпаттю.

Але ж усе-таки багацько з того, що придбали прикарпацькі Українці, ввійшло до письменницької мови, головно, з наукового письменства.

4. ЯКА ЦЕ ГРАМАТИКА.

Отже наша українська письменницька мова — це мова Наддніпровя, та тільки збагачена придбаннями західної України, головно щодо наукових слів та висловів.

Тай і ця граматика, що її даємо в руки Громаді, у своїй основі граматика мови наддніпрянської України, тале ж тої мови, що більш-меньш устаткувала ся вже *в творах наших письменників.*

Але що давніщими часами, доки ще не було в мові такого єднання, як оце тепер, майже кожний письменник писав так, як чув од народа своєї околиці — то в письменство повходило багацько таких граматичних творів (форм), що для загалу Українців незрозумілі, й теперішня письменницька мова їх уже не знає. То щоб улегчити читачеві читання творів давніщих письменників, — передусім давніщих західно-українських письменників — ми поміщували такі форми надолині, під текстом, із тим, що їх уживати в письменницькій мові — *не треба*, але щоб їх розуміти, як де їх у книжці вичитаєш. При тому ми, по змозї, зазначували, в котрих околицях, у яких письменників такі твори (форми) подибують ся.

Щодо граматичних висловів, граматичних назв (термінольоґії) — то вони вживають ся в цій книжці загалом так, як у граматиці проф. *д-ра Степана Смаль-Стоцького.* Ці назви дуже гарні, мають за собою традицію, легко поутворювані, що навіть малограмотна людина швидко в них розберееть ся, схопить їх та засвоїть. Ось, як і переглянути ,,*Граматичну термінольоґію*'', ухвалену ,,Комісією мови при Українському Товаристві Шкільної Освіти в Київі'' (1917), якою користують ся майже всі автори новіщих граматик, то там найдете мало що не половину граматичних назв із граматики проф. Стоцького. І цією ,,Граматичною термінольоґією'' я теж користував ся, брав ізвідтіля такі вислови, що менї видавали ся створеними вдатнїще, для вуха кращими, або такі, що їх у граматиці проф. Стоцького не було (н. пр., назви відмінків, та не всі такі, як у тії книжечці, деяку назву, що я вважав за кращу й ліпшу, взяв від проф. *Кримського*).

Розумієть ся, що коли мене не задовольняли ні назви у проф. Стоцького, ні ці назви, то я собі придумував иньчі, думаючи, що під теперішній час я тим іще заколоту не вношу, бо ж у нас час творення ще не завершив ся.

Бувало й таке, що я подавав побіч себе й кілька назв, і це теж не гріх, бо по граматиках иньчих старіщих мов, щасливіщих за нашу, теж буває по кілька висловів на одну якусь річ.

5. ЯКИЙ ПРАВОПИС У ГРАМАТИЦІ.

Щодо правопису, то в нас були донедавна, і ще й досі є, деякі, хоч і незначні, ріжниці в поодиноких виданнях Наддніпрянщини і Прикарпаття[1]). Придуманий письменником Кулїшем, — з того й назва ,,*кулїшівка*" — наш правопис, задля політичного розрізу між нами, розвивав ся та видоскональнював ся тут і там трохи *инакше*, то й через те виникли деякі дрібненькі ріжниці. Ці ріжниці зазначені на відповідних місцях у заввагах або під текстом.

Правопис річ неважна, він повинен бути як найлегчий. Але ж *не може* так бути, щоб *кожний писав* собі, як йому завгодно, по своїй уподобі. Як усюди, так і в такій дрібниці, як правопис, мусить бути *дисциплїна*, мусить бути хтось такий, що його голосу повинні всї слухати.

А що це річ *науки*, який правопис для мови найкращий, то тут одинокий, хто має слово, то тільки *вчені люде*, які цією справою займають ся. Наші вчені, які гуртували ся по українських наукових товариствах, у ,,*Науковому Товаристві ім. Шевченка*" у Львові і в ,,*Українському Науковому Товаристві*" в Київі, подали найголовніщі правила задля нашого правопису, тих правил самі придержують ся у своїх виданнях, то й ми в цій граматиці додержуємо ся в самій основі правопису наших наукових товариств, тим більше, що зорґанізована нещодавно наша найвища наукова установа, *Українська Академія Наук*

[1]) Закарпаття, т. зв. Русинія, вживає й досї офіціяльно т. зв. етимольоґії, гл. § 89.

у Київі, яка для нас усіх мусить являти ся авторитетом у справі правопису, не встигла ще її досі сказати тут свойого останнього слова.

Правда, велику вагу має тут, як і всюди, саме *життя*, практика, те, на що з-латинська кажуть *usus*, і на нього очей замикати не можна, і не звертати на нього уваги ніхто не має права. Може скласти ся так, що життя поведе наш правопис своїм шляхом, без огляду на *Академію Наук*, і тоді Академія сама, хоч-не-хоч, за життям піде.

Маючи це на увазї, ми лічили ся з т. зв. практичним правописом, уживаним у нас зараз, і визначили йому належне місце. Цей найбільш уживаний у нас правопис, т. зв. *грінченківка* (гл. § 92), в дечому ріжнить ся від того, яким написана ця книжка. На ці ріжниці (їх усього 5) всюди у книжці вказано, і загалом вона складена так, що всяк, що пройде її, цілком поправно писати ме хоч цим, хоч тим правописом.

Цей правопис, що проводить ся у цій книжці, більш науковий, за те той, що ним загалом користують ся тепер на Україні, легчий, й тому так швидко приняв ся.

6. ЧИ З ГРАМАТИКИ МОЖНА НАВЧИТИ СЯ МОВИ.

Виходячи з того, що ми сказали про завдання граматики, що вона, мовляв, тільки з законами мови освідомлює та контролює, що по-письменницькому, а що ні — можна сміло сказати, що зі ***самої граматики ніхто ніколи ще мови не навчив ся й не навчить ся.***

Бо ж, щоб мову знати, треба передусім знати дуже *багацько слів*, треба знати, як і коли якого слова вжити, як і коли сполучити одне слово з другим (фрази), треба розбірати ся в тонкостях мови, в образах, а цьому граматика, та ще така, як ця, не може присвячувати багацько місця.

Творці *народнїх пісень*, головно народнїх дум, нераз люде її дуже вчені, але граматики народньої мови не вчили ся; тимчасом, мова народнїх історичних дум може для нас усе бути зразком. Не вчили ся української граматики ні *Шевченко*, ні *Шашкевич*, ні *Федькович*, не знала граматики *Марко Вовчок*, не заучували її *Панас Мирний*, *Глїбів*, *Ру-*

данський, *Тесленко*, *Проскурівна*, не терпів шкільної граматики *Франко*. А великий знавець народньої мови *Іван Нечуй-Левицький*, дуже гарний письменник — але у справах граматики набалакав такого, що стає за нього сором (читайте його ,,Криве дзеркало української мови''). З другого ж боку, досить добрі знавці граматичної справи дуже частенько балакають та пишуть такою мовою, що мало хто їх розбере *(Верхратський)*.

І *Куліш*, і *Старицький*, і *Грінченко*, і *Самійленко*, і *Леся Українка* не докінчували ,,курсу'', і *Кониському* було до цієї справи ніколи. І багато-багато гарних і добрих письменників, мова яких дуже гарна, граматики з книжки не проходили, хоч дуже гарно писали, і з їх творів доводило ся витягати закони для граматики. Для них граматикою було *ухо*, та ще *почуття*, що те, що вони писали й як балакали, *правильно* по-українському. Через те то вони, зі зростом українського життя, *сами* творили багацько слів та висловів на основі скарбу народньої мови, і творили так, що й не пізнати, чи народ тут творець, чи письменник.

Виходило б, що граматики вчитись не треба, коли так?

Ні, вчити ся треба, та не можна вимагати від цієї науки більш за те, що вона дає, й яке її завдання.

7. ЯК ЖЕ ЙОГО НАВЧИТИ СЯ ПО УКРАЇНСЬКИ.

Не граматика вчить мови, а ***живе слово***. Тим то, хто хоче добре знати українську мову, той повинен ***багато балакати по-українському*** та ***читати українські книжки***.

Через те, що наша письменницька мова у своїй основі *народня*, то нам треба прислухувати ся до н а р о д а, як *він* балакає. Але що чоловіки, головно молодчі, вештають ся по всіх усюдах, служать у чужому війську, мають звязки з містом, то їх мова не дуже чиста. Отже куди краще прислухати ся до старих ***дїдусів***, і то неписьменних, та до жінок, головно до наших сільських ***бабусь***, які не мали ще нагоди зіпсувати собі своєї гарної мови.

Слова та фрази, які вчуєш, треба переймати й собі так балакати та писати — не спускаючи з ока законів письмен-

ницької мови, які подає граматика. Не треба забувати, що тим робить ся загальній справі велику прислугу, бо ж мова таким чином *збагачуєть ся* й від *народа не відбігає*. Треба тямити, що чим більше народнїх *слів* та *фраз* занесемо в письменство, тим більше письменницьку мову збагатимо тай ізробимо її живіщою, свіжіщою, барвнїщою, а тим самим іще принаднїщою!

Хто не має змоги прислухати ся до мови села, хай читає етноґрафічні матеріяли: збірки народнїх пісень, байок, казок, оповідань і т. д. *Етноґрафічних збірників* у нас багато. Усюди дістанете їх по бібліотеках. Саме „Наукове Товариство ім. Шевченка" у Львові видало їх до 40 великих томів, а иньчих видань ми й не рахуємо.

Народня словесність — це невичерпаний скарб, із якого кожний може вивчити ся мови, і що найголовнїще: *зрозуміти духа її*, набрати ся *чуття* мови, яке у практиці являєть ся для кожної людини найкращою граматикою!

Крім того, треба читати твори ***гарного українського письменства.*** Правда, не в усїх письменників однаково добра мова, що варто її переймати. Ось деякі новіщі письменники, нераз і дуже талановиті *(Винниченко)*, та не дуже дбають про свою мову. Таксамо не все чиста мова в галицьких давнїщих письменників (Могильницький, Головацький, Микола Устіянович).

І в *давнїщих* наддніпрянських письменників треба вміти відрізняти зерно від полови. Треба відкидати церковні слова *Квітки*, деякі московські слова *Котляревського*. Але ж у цілому можна сказати, що всї письменники до *Шевченка*, й його наслїдувачі, мають мову зразкову, й щодо слів, і щодо складу слів у речення так, що загалом вони роблять велику прислугу тому, що хоче добре знати українську *народню* мову.

Із письменників-*шїсдесятників* звернемо увагу на *Кулїша*, який виявив у своїх творах величезне багацтво вислову та збагатив наше письменство новими (уявними) словами. Крім того, його мова, головно в віршах, має в собі те, що вчені називають музикою слова. Він прислухаєть ся до всїх відтїнків у мові та стараєть ся передати їх усі на письмі. Він усе знає, якої саме мови для якого твору треба:

що в народнїх малюнках треба більше зближати ся до народа, в вищих творах треба вищої мови (в перекладах із европейських письменників), але при тому нїколи не кидати народнього ґрунту. Кулїш — це велике джерело пізнання української мови й довго ще ним лишить ся.

Більш-меньш таке саме значіння має *сїмдесятник Старицький*, якому також доводило ся проломлювати перші льоди і з народньої української мови робити мову *інтелїґенції*. Те саме треба сказати і про *Кониського* (повісти й оповідання, та наукові твори — життєпис Шевченка), і з новіщих про *Кримського*. Всї вони повитворювали в дусї народньої мови багато слів для інтеліґенції, й ці слова живуть у письменстві нарівнї з народнїми.

Мистець народнього вислову — це *Марко Вовчок*. У цієї письменницї не тільки поодинокі слова гарні, не тільки те, як вона слова до слів складає, але передусім спосіб, як вона їх укладає в речення. Вони в неї виходять просто зразковими. Те саме можна сказати про *Стороженка*, про *Кулїшиху*, драматурґа *Кропивницького*, *Руданського* (головно переклад Ілїяди), *Пїщинського* (переклад Одисеї) та *Мирного* — найлїпшого щодо мови сучасного українського письменника. Із найновіщих — визначують ся народнїм складом твори *Сулими*, *Проскурівної й Тесленка*, хоч у цих сучасних письменників проскакують сям та там московські слова, що встигли вже пробрати ся до мови народу Лївобережжя.

Незвичайно гарний склад слів у повістях *Федьковича*. Тільки ж треба додивляти ся до говірки, якою пише цей письменник. Вказівки до неї подає в замітках ця граматика.

Гарна народня мова в таких письменників, як: *Глїбів*, *Свидницький*, *Маркович*, *Щоголїв*, *Мордовець*, *Нечуй-Левицький*, *Грінченко*; коли ж у цих двох останнїх сям та там появляють ся нарічеві форми (київські, слобожанські) — то їх небагато. За те який у них багатий скарб слів, як гарно вони складають слова в речення!

Нові письменники: *Франко*, *Маковей*, *Щурат* (головно вірші всїх їх), *Косачева*, *Самійленко*, *Леся Українка*, *Грабовський*, *Коцюбинський*, *Вороний*, *Кононенко*, *Модест Левицький*, *Чернявський*, і ці новіщі: *Старицька-Черняхівська*,

Черкасенко, *Єфремов*, *Сріблянський (Шаповал)*, *Чупринка*, *Олесь*, *Васильченко* — усі вони пишуть гарною письменницькою мовою, яка для нас усіх зрозуміла й може являти ся зразковою.

Новіщі галицькі письменники: *Стефаник*, *Мартович*, *Яцків*, *Лепкий*, *Пачовський*, *Карманський* — усі вони пишуть досить гарною письменницькою мовою, та тільки деякі з них усе ще не покидають форм, які виробила собі українська *інтеліґенція* в Галичині, тим занечищують свою мову й роблять її малодоступною для наддніпрянських читачів [1]).

А так нераз письменник дуже гарний, та мова його нічим незамітна, сказати б середня *(Тобілевич*, *Чайківський*, *Кобринська*, *Бордуляк)*, навіть бідна й не зовсім чиста *(Кобилянська)*, а то й тяжка *(Леонтович*, *Ковалів*, *Кравченко*, *Стешенко)*.

Однак усього цього мало: треба ще читати українські ***журнали***, українську ***наукову літературу***, стежити за *новими* придбаннями, що їх у письменство вносять *нові* письменники, зрівнювати їх зі старими і, якщо нові слова не ріжуть вуха, приймати їх за свої.

Тільки ж щодо ***ґазет*** треба замітити, що в них пишуть люде, *не все добре знайомі з українською письменницькою мовою* [2]), та й ще ґазетна робота така, що не все є час призадумати ся над тим, як що сказати, то й часописна мова *не все буває зразкова*.

Тут уже ***граматика*** щодо форм і будови речень і, передівсім, гарний ***словар*** (от хоч би *Грінченка*) щодо *слів*

---

[1]) Подаючи раду тим, що добре хочуть навчити ся по-українському, Нечуй-Левицький ось що підносить у свойому ,,Кривому дзеркалі": ,,Щоб вивчитись гаразд української мови, треба їхати не у Львів, а на села на Україні, або читати пісні та вчить на-память прозу Куліша або П. Мирного (Твори, VIII, стор. 348).

[2]) Річ у тому, що донедавна в нас по містах, де виходять ґазети, можна було собі тільки збавити мову, а не то, щоб нею як слід говорити. Через те ось що радить ґазетярам Нечуй-Левицький: ,,Щоб не одбивати ся од народньої мови, сотрудовникам ґазет та журналів треба, принаймні, в-ряди-годи їздити на села, щоб побалакати з людьми. Тимчасом наші журнальні письменники сидять у редакціях по великих містах, замкнуті в кабінетах, мов сільські престарезні баби на печі."

та *фраз* зробить добру прислугу. Граматика контролювати ме форми, словар — слова та фрази.

Тільки ж учити ся мови зі *словарів*, як це робила колись наша інтеліґентна молодь у 90. роках XIX ст. — це дурниця. Назверх така мова, вивчена зі словаря, буде українська — слова будуть українські, дух мови буде — чужий!

Розумієть ся, що рідну мову найкраще можна вивчити в ***рідній школї***, якщо в ній усі шкільні предмети проходять рідною мовою, як учителї добре знають мову, та ще до того в ній гарні шкільні *підручники*[1]),. зложені *доброю* мовою.

У рідній школї мова набірає гнучкости, творять ся нові образи, збільшуєть ся мовна скарбниця, слова із усїх закутків рідної землї стають власністю всїх, вирівнюєть ся вимова, форми і т. д. і т. д. Треба тільки, щоб у школї панував завсїди живий дух мови, щоб мова не засмічувала ся чуженицею — бо як вона вкраде ть ся до школи, то не так легко вимести її з життя.

А так для життя одна й одинока порада — **живе слово**, чи в устах того, що добре балакає, чи замкнене в книжку тим, хто добре ним володіє!

---

[1]) Шкільні підручники мають велике значіння, бо ж вичитані в підручниках слова, чи фрази вбивають ся легко в голову, й як прийдеть ся потому щонебудь говорити, чи писати — ці слова, чи фрази самі мимоволї приходять на думку й самі, як у нас кажуть, пишуть ся. Через те, як шкільні підручники укладають ся похапцем, як укладчики їх не дивлять ся на чистоту мови, то вже цїлі поколїння на тому терплять. Це стало ся, між иньчим, із багатьома галицькими інтелїґентами, які вчили ся в галицьких українських середнїх школах із підручників, уложених авторами, які не все знали як слїд українську (народню) мову. Через те й галицька інтеліґенція витворила собі щось наче окрему мову, що її колись Кримський дотепно охрестив „львівським жарґоном". Із галицьких шкільних підручників, н. пр., тільки українські читанки *А. Крушельницького* тай підручники до науки українського письменства *Ол. Барвінського* — щодо мови гарні.

Із підручників, що появили ся на Наддніпрянщинї дуже гарна читанка *В. Доги* і хрестоматія *Білецького* й *Дорошкевича*. Иньчих книжок мало доводило ся бачити.

8. РОЗКЛАД МАТЕРІЯЛУ В ЦІЙ ГРАМАТИЦІ.

Матеріял у цій граматиці розложено на три частини, на

1. ***звуки,***
2. ***слова*** й
3. ***речення.***

Перша частина обіймає найважніщі звукові та правописні закони, себто, те, які є звуки в українській мові, які зміни в них добачуєть ся (**звучня**), й як це все зазначуєть ся *на письмі* (**правопис**).

Друга частина займаєть ся словами, як вони творять ся (**словотвір**), і далї, характеристичними прикметами слів, **відміною** (якщо вони відміняють ся) або значінням їх для других слів (невідмінні части мови).

Третя частина говорить про речення: про його частини, про роди речень, про значіння частин речення, про лад слів у реченнї, про розділові знаки, про відмінки, словом — обіймає **складню**.

Крім того, на початку граматики, як увід до неї, додано **вступні уваги**, щоб читач зазнайомив ся з основними граматичними тямками та назвами.

ВСТУПНІ УВАГИ.

I. РЕЧЕННЯ.

1. Людина балакає **реченнями**. **Речення.**

Кожна думка, що її скажемо (по-старому: виречемо, бо „казати“ по-староукраїнському — ректи) словами або напишемо — це речення.

Речення складаєть ся зі **слів**. Нераз досить одного слова, щоб було вже речення. От, як скажемо:

Горить! Лишенько! Господи!

— то це такі самі речення, як коли б ми сказали:

Зайняла ся хата. Біда буде! Нехай нас Господь рятує!

2. Не всї слова в реченнї мають однакове значіння, не всї вони однаково важнї. **Присудок.**

Передусїм у кожному реченнї мусить бути таке слово, що видає немов присуд про те, що дїєть ся, який хто, що з ким робить ся. Це **присудок.**[1]

Це так, як у судї. Про того, що його позивають, суддя видає присуд, чи винен він, чи нї, себто: який це чоловік, що він робив, що з ним було, що він допустив ся вчинку, за який його позивають.

Так воно і в реченнї — все мусить бути присудок. От як у реченнях: „*Зайняла ся хата, Нехай Господь рятує*“ слова: *зайняла ся, нехай рятує* — присудки, бо вони видають присуд, що стало ся з хатою, що Господь може зробити.

Без присудка речення бути не може (докладнїще §§ 335—338).

---

[1]) Деколи присудок звуть іще ***вислів,*** що нїби ним щось про когось висловлюєть ся, що той хтось робить або що з ним робить ся.

Підмет. **3.** Та крім присудка буває в реченні також таке важне слово, що про нього йде річ, слово, що про нього присуд виголошуєть ся, що отже воно немов підкинене присудові (по староукраїнському: підмечене — від слова: метати = кидати). Це — **підмет.**

У реченні: „*Зайняла ся хата*" — підкинене присудові слово *хата* — от воно й підмет.

Легко переконати ся з речень: *Нехай Бог рятує*, *Зайняла ся хата*, що за підметом питають питаннями: **хто?** (як це щось живе) або **що?** (як неживе), і по тому легко його пізнати в реченні (докладніще § 339).

Речення безпідметові. **4.** Та як без присудка речення не може бути, то без підмета воно в нашій мові може обійти ся. Як скажемо:

Горить! Блискає! На світ благословить ся! —

то це все речення, бо думка є, але ж підметів у цих реченнях немає.

Це речення **безпідметові** (гл. § 340).

Головні додаткові частини речення. **5.** Присудок і підмет творять докупи головні частини речення; усї иньчі слова, що находять ся в реченні, звуть ся коротко: додаткові частини. Ось у реченні:

Українська дївчина все радо співає піснї —

слова: *українська*, *все*, *радо*, *піснї* — додаткові части речення, бо без них речення може бути (н. пр., *Дївчина співає*), а вони тільки додані на те, щоб іще ліпше знати про дївчину, яка саме вона, коли співає, як співає, та що співає (докладніще про це все гл. §§ 341—346).

II. СЛОВА.

Частини мови. **6.** Речення складають ся зі **слів**. Кожне слово в реченні має своє значіння, але й само про себе воно щонебудь визначає. Слова подають: хоч назву предмету (*стіл*), хоч прикмету його (*чорний*), хоч число (*перший*), злучують слова до себе (стіл *і* лавка) і т. д.

Всї цї слова, яких ми вживаємо в мові, так і творять докупи мову людини, а як їх зокрема розбіраємо, то лічимо

ся з ними як із частинами мови. Вони так і звуть ся у граматиці: **частини мови**.

Таких частин мови, таких ріжних слів по тому, що вони визначають, ув українській мові **девять**. Ось вони:

1. Слово, що подає назву, імня предмету, особи, звірини або речі, яку ми бачимо або тільки вявляємо собі — це **іменик**, н. пр.:
стіл, *Василь*, *кінь*, *честь* . . .

2. Слово, що подає прикмету предмету, особи, звірини, речі, що її бачимо або тільки вявляємо собі, каже, який хто, яке що — це **прикметник**, н. пр.:
білий (стіл), *добрий* (Василь), *високий* (кінь), *гнучка* (честь) . . .

3. Слово, що його можна покласти за іменик, замісць іменика, себто, замісць предмету, особи, речі, й т. д. — це **заіменик**, н. пр.:
він (замісць: стіл, Василь), *ти* (як ми до особи, що їй на імня Василь, балакаємо) і т. д.

4. Слово, що подає число предметів, осіб, речей і т. д. — це **числівник**, н. пр.:
пять (столів), *девять* (волів), *девятеро* (дітей), *другий* (рік — як числити, скілько пройшло). . . .

Ці чотирі частини мови звуть ся докупи ще й **іменами** — бо ж вони подають імена, назви предметів, називають по імню їх прикмети, стоять замісць справжньої назви та подають число названих предметів.

5. Слово, яке каже, що хто діє, робить або що з кимось робить ся, дієть ся, — називаєть ся **дієслово**, н. пр.:
(я) *гуляю*, (він) *стоїть*, (ми) *ходимо*, (вони) *сплять* . . .

Коротче дієслово зветь ся просто **слово**.

6. Слово, яке стоїть при якомунебудь імні (при іменику, прикметнику і т. д.) — називаєть ся **приіменик**, н. пр.:
коло ставу (став — іменик, „коло" стоїть при іменику), один *за* другим (другий — це імня числове, числівник, „за" стоїть при імню) і т. д.

7. Слово, яке стоїть при такому слові, яке каже, що діє ть ся з кимось (дієслово), або при такому, яке каже, якій хто є (прикметник) — це **прислівник**, н. пр.:

(Петро) *дуже* (кричить) [,,кричить" — це слово, дієслово, й ,,дуже" стоїть при ,,слові"].

8. Слово, яке сполучує два слова докупи або і два речення — це **сполучник**, н. пр.:

він *і* я (слово ,,і" сполучує два слова: слово ,,він" і слово ,,я").

9. Слова, якими викликуємо, коли з нами щось ізнечевля станеть ся, коли нам боляче, як весело або смутно стане на серці, або якими наслідуємо вигуки та згуки, що довкола нас лунають — це **виклики**, н. пр.:

ох, *лишенько*, *шубовсть*, *пугу* і т. д.

III. СКЛАДИ, ЗВУКИ, НАГОЛОС.

Склади. **7.** Як речення складаєть ся зі слів, так слова складають ся зі **складів**.

Скілько разів у якому слові зокрема складаємо уста й порушуємо чи язиком, чи зубами, стілько складів творимо. Через те бувають слова односкладові, н. пр.: *раз*, двоскладові, н. пр.: *ма-ти*, трискладові, н. пр.: *го-ди-на*, чотирoскладові, н. пр.: *го-во-ри-ти*, . . . й багатоскладові, н. пр.: *по-пе-ре-скла-ду-ва-ти*.

Звуки. **8.** У кожному складї буває один, два або і три **звуки**. У слові *три* ось такі звуки: **т, р, и**; у слові *склади:* **с, к, л, а, д, и**; у слові *Житомір:* **ж, и, т, о, м, і, р.**

Вимовляючи цї слова складами, легко пізнати, що там тільки може бути склад, де є такі звуки, як: **а, е, і, о, у**, — які називають ся **голосівками**. (гл. §§ 12, 14)

Всї иньчі звуки — **шелестівки** (гл. §§ 12, 18—23) — без голосівок у вкраїнській мові не можуть творити складів. Попробуйте сказати: **тр, склд, жтмр**, — побачите, що не то складів не буде, а й слів ніяких із того не вийде.

9. Щодо того, чи на кінці складу **голосівка**, чи склад кінчить ся шелестівкою, поділяємо склади на **відчинені й зачинені.** **Відчинені і зачинені склад.**

У словах:

ма-ти, *се-ло*, *но-га*

всї склади відчинені, бо кінчать ся голосівками; у словах:

раз, *сїл*, *ніг*, *мер-цям*, *лих-вар*

усї склади зачинені, бо кінчать ся шелестівками. У слові: *бе-ріг* перший склад одчинений, другий зачинений.

10. Не всї склади в якомусь слові вимовляємо з однаковою силою голосу. У слові *мати* на склад **ма-** кладемо більше голосу, ніж на склад **-ти,** ми той склад наголошуємо, отже склад **ма-** наголошений, склад **-ти** ненаголошений — **безнаголосний.** **Наголос.**

То так кожне слово має свій **наголос** — вимову складу **з більшою силою голосу, з притиском.**

Нераз наголос відріжняє слова від себе, н. пр.:

доро́га — дорога́, *мука́ — му́ка*, *села́ — се́ла.*

Через те, що слово саме про себе не має значіння, а набірає його аж тодї, коли вискажемо його в реченні, то звичайно наголосів на письмі не зазначуємо. Якщо вже конче хочемо дати знати читачеві, що маємо на думцї те, а не иньче слово, що це слово має таке, а не иньче значіння, то ставимо над складом чертинку (′), себто, зазначуємо, що наголос паде саме на той склад, а не на иньчий (порів. угорі слова: дорога́ — доро́га).

Зі слів: *села́ — се́ла* пізнати, що наголос у нашій мові не все паде на той самий склад, а що рухає ть ся, з одного складу перерухуєть ся на другий. Через те кажемо, що в нас наголос **рухомий**[1]), себто, що може падати на якийнебудь склад у слові.

Склади лїчать ся звичайно від кінця слова. То так кажемо: наголос паде на останній склад у слові *тепе́р*, на другий від кінця у слові *ма́ти*, на третій у слові *Го́споди*, на четвертий у слові *си́ротами*, на пятий у слові *жа́йворонкові* і т. д.

[1]) Є такі мови, що в них наголос постійний, не рухає ть ся, н. пр., у польській мові він паде все на передостанній склад, у чеській на перший склад слова.

IV. ЯК ПОВСТАЮТЬ ЗВУКИ.

11. У кожному складі буває по одному, два, три й більше звуків; у слові *ти* — два, у слові *раз* — три, у слові *мама* — чотирі і т. д.

Вони витворюють ся при помочі мовних прикладів. Ось вони, мовні прилади: рот, ніс, гортанка, голосниці, піднебіння тверде (переднє) та мняке (заднє), язик, зуби й губи.

А повстає звук таким робом.

Повітря, що в легенях, переходить дишницею (продиховим каналом), натискає на голосниці, що в гортанці, ті голосниці розтягають ся й дрiжать — то так як у нас діти притулюють до рота листок із дерева або барабанчик, розтягають його пальцями й дують; барабанчик, чи листок дрiжить — можна язиком провірити, — й наше вухо чує звук.

Які це звуки, якими вловить їх наше вухо, то залежить од того, як ми уставимо та як поворухнемо яким мовним приладом (ротом, чи язиком). А далї від того, чи все з однаковою силою напирати ме повітря на голосниці, чи та сила, може, буде зміняти ся, й голосниці будуть то більше, то меньче розширяти ся. Та ще й від того залежить, як пливти ме повітря ротом: чи без ніякої перешкоди, ніде не спинюючись, чи не заступить йому де дорогу який мовний прилад (язик), і звук увірветь ся або, промощуючи собі дорогу, мусить протиснути ся крізь мовні прилади.

Голосівки й шелестівки. **12.** Якщо повітря з рівномірною силою напирати ме на голосниці її, проходячи крізь рот, ніде не наскочить на перепону, то чути буде голос, і той звук, що вийде, зветь ся **голосівкою** — н. пр.:

а, *е*, *и*, *і*, *о*, *у*.

Це ті звуки, що їх легко вимовити, й без яких не може бути складу (§ 68).

Як же сила напору не буде все однакова, буде міняти ся, раз буде більша, раз меньча, і, крім того, мовні прилади ставити муть перешкоди повітрю, то вухо схопить тільки шелест, і той звук, що вийде, має назву **шелестівки**, н. пр.:

б, *в*, *т*, *с*, *к*, *х* *л*, *м* і т. д.

Це все шелестівки.

Таким чином звуки поділяють ся на голосівки й шелестівки.

13. Для одних і других придумано значки — **букви** (літери), щоб їх зазначувати на письмі. В українській мові звуків дуже багато, за те значків для них (буквів) усього *33* (гл. § 28). **Букви.**

V. ГОЛОСІВКИ.

14. В українській мові є такі голосівки: **а, е, и, і, о, у.**

Всі вони творять ся так, що губи прибірають відповідні форми, й язик то підносить ся вгору, то спадає вдолину та ще й стягаєть ся взад (гл. стор. 33, обр. 1—6).

Як язик мати ме звичайне собі (нормальне) положення, а губи приберуть форму досить широкої еліпси — то звук, який витворить ся під упливом напору повітря, це — **а.**

Як язик підійде вище вгору й займе середнє становище між звичайним і горішнім, а губи ще більш розширять ся, й еліпса буде вузча — вийде звук **е.**

Якщо язик підійде ще вище, й еліпса ще трохи звузить ся — буде звук **и.**

Як еліпса буде вузесенька, й язик дійде до вершка піднебіння — вийде звук **і.**

Коли губи приберуть форму колісця, й язик спаде зі звичайного становища (від *а*) — в середнє межи звичайним і долішнім — вийде звук **о.**

Якже колісцятко стане маленьке, губи висунуть ся немов до свисту, язик спаде ще більше, скорчить ся взад, що на переді рота буде порожнє місце, то вийде звук **у.**

Треба завважити, що українські голосівки: **а, е, о,** (та ще й почасти **и**) — **одчинені,** що при їх вимові не можна стискати нітрохи губ докупи, ні зубів притискати, бо тоді вийдуть стиснуті, чужі (хоч би московські) голосівки, не українські.

При тому треба звернути головно увагу на голосівку **и**, щоб вона вимовляла ся на піднебінню, а не в горлї, як московське **ы**. Такого звука в иньчих мовах нема; ще найблизче до нього нїмецьке стиснуте **e**.

Голосвікові двозвуки. **15.** Якщо сполучити яку голосівку з **і** або **у**, але так, щоб язик при *і* й *у* тільки дуже злегка захопив своє становище, то повстане **двозвук**, (гл. стор. 33, обр 7, 8) н. пр.:

ай (це тільки так пишеть ся, в мові це — **а́ї**), **ой**, **ей**, **ий**, **уй**, або **ав** (*ав* пишеть ся — говорить ся **а́ў**, гл. § 34), **ев**, **ив**, **ів**, **ов**.

„Мнякі“ голосівки. **16.** Звичайно подїляють голосівки на тверді і мнякі (це такі, що мають перед собою **й**). Деякі з них мають у нашій мові свої окремі знаки, деякі їх не мають. Майже кожній твердій голосівцї відповідає мняка, і так

твердій голосівцї: **а, е, и, і, о, у** відповідає
мняка: **я, є, ї, йо, ю,** н. пр.:

азбука — ***яйце***,
поема — ***моє***,
іду — ***їду***,
один — ***його***,
Уляна — ***Юхим***

Тільки голосівка **и** немає відповідної мнякої.

17. Не треба думати, що цими шістьма голосівками вичерпують ся **всї голосівки**, які є в українській мові. Їх куди більше в мові, та тільки ми цього не зазначуємо на письмі, і в письменницькій мові не виріжняємо їх у вимові.

Не кожне написане **е** означає — *е*; н. пр.: у слові ***мене***, перше *е* иньче, нїж друге, воно наближаєть ся до *и* (гл. § 68).

Таксамо пробуйте казати саме ***а***, а потім ***ай*** або ***ав***; почуєте, як при **ай** язик рухнув ся трохи, й це **а** вже наблизило ся до **е**, при **ав** чуєть ся теж иньче **а**.

А ось у слові ***до дому***, чуєть ся, що перше **о** наближаєть ся до **у** і т. д. (гл. про це § 68).

Та це справа вчених, практична граматика тих тонкостей не визнає.

УКРАЇНСЬКІ ГОЛОСІВКИ:

1.

у

2.

о

3.

а

4.

е

5.

и

6.

і

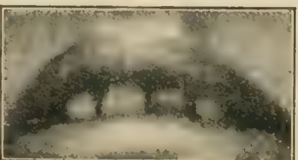
„у“ у двозвуці:
ў (в)

7.

8.

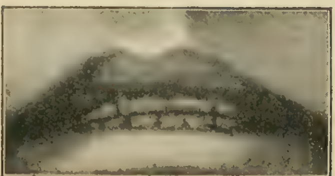

„і“ у двозвуці:
(й)

ШЕЛЕСТІВКИ:

9.

ф (в)

10.

п (б, м)

11.

с (з)

VI. ШЕЛЕСТІВКИ.

Проривні. **18.** Повітря, що виходить із легенів, може в роті прорвати ся, бо йому заступить дорогу якийсь мовний прилад; тоді повстають шелестівки **проривні**. Прорвати ся може повітря

а) на *губах:* **п, б** — губні проривні шелестівки,

б) ,, *зубах:* **т, д** } зубні проривні шелестівки,
,, трохи далі: **ть, дь** }

в) ,, *задному піднебінні:* **к, ґ** — заднєпіднебінні проривні шелестівки.

При одних із них чути голос (**б, д, дь, ґ**) — це шелестівки проривні голосові *(дзвінкі)*, при других голосу не чути (**п, т, ть, к**) — це шелестівки проривні безголосі *(глухі)*.

Протиснені. **19.** Крім того, повітря може ще й протиснути ся крізь щілину на якомунебудь місці рота, й тоді витворюють ся **протиснені** шелестівки. І знов повітря може протиснути ся щілинкою, що повстане

а) *межи спідніми губами й верхніми зубами:* **ф, в** — губні протиснені шелестівки,

б) *за зубами:* **с, з** } зубні протиснені шелестівки,
,, ,, трохи далі: **зь, сь** (кінчик язика догори) }
ш, ж (кінчик язика ввігнутий) }

в) *між хребтом язика й піднебінням:* **х, й** — заднєпіднебінні протиснені шелестівки.

Як вимовляти **с** (**сь**), **з** (**зь**), то чути сичання, через те й ці шелестівки звуть ся ще й *сичні*; при **ш, ж** чути шипіт, через те їх називаємо *шипучими*.

І знов **ф, с, сь, ш, х** — це протиснені шелестівки безголосі *(глухі)*; **в, з, зь, ж, й** — протиснені шелестівки голосові *(дзвінкі)*.

Плавкі. **20.** Ще й може бути так, що повітря спокійно пливе, а тільки спиняєть ся на кінці язика за зубами, при чому тріпотить цілий його кінець (**р**), або боки його (коло черенних зубів) тільки, тай то злегенька (**л**). Це шелестівки **плавкі**.

До них належить іще **н**, шелестівка, яка повстає так, що язик за зубами спиняє прохід повітря крізь рот, і воно виходить собі носом. Усі ці три шелестівки в українській мові голосові *(дзвінкі)*.

Придихова. **„м“**

21. Таксамо голосова **придихова** шелестівка **г**, яка витворюєть ся так, як голосівки, при відчиненому роті, в горлі, і *губна* **м**, що при її витворі повітря прориваєть ся на губах, але переходить через ніс.

Ротові, носові.

22. При всіх шелестівках (крім **м** і **н**) повітря переходить ротом, тому то ті шелестівки звуть ся **ротові**. При **м** і **н** воно йде носом, тому оба ці звуки *гугнаві* й **носові**.

Шелестівкові двозвуки.

23. Не тільки між голосівками є **двозвуки**; є вони й межи шелестівками. Ось вони:

ц — проривно-протиснений звук (тс)
ч — ,, ,, ,, (тш)
дз — ,, ,, ,,
дж — ,, ,, ,,

Вони в вимові зливають ся докупи; два з них мають, як бачимо, свої значки (букви), два другі ні *(дзвін, джерело)* [1]), хоч вимова їх нічим, тільки *голосовістю (дзвінкістю)* відрізняєть ся від *ц* і *ч*. **Щ** — це знак на три звуки: штш (шч).

Таблиця шелестівок.

24. Щоб зясувати собі докладно всї шелестівки, які є в українській мові, подаємо тут таблицю шелестівок.

Шелестівки	проривні		протиснені		прор.-прот. (двозвуки)		плавкі	
	безголосі	голосові	безголосі	голосові	безголосі	голосові	безголосі	голосові
губні:								
обома губами . .	п	б, м [2])	—	—	—	—	—	—
дол. губ. і гор. зуб.	—	—	ф	в	—	—	—	—
зубні:								
кін. язика за зуб.	т	д	с	з	ц	дз	—	р, н [2])
на переді піднеб.	ть	дь	сь ш	зь ж	ць ч	дзь дж	— —	— —
на челюстях . . .	—	—	—	—	—	—	—	л
заднепіднебінні:	к	ґ	х	й	—	—	—	—

гортанне, придихове, голосове: **г**

[1]) Окремий знак на *дж* мають, н. пр., Серби (Џ); його перебрав було в ,,Русалці Дністровій'' *Маркіян Шашкевич*, але він не приняв ся в нашому письмі.

[2]) через ніс.

Розумієть ся, що в українській мові багато більше шелестівок, ніж їх виявляє ця таблиця. Тільки ж на них немає значків, і в практичному житті воно й непотрібне. Чим меньче значків, тим ліпше задля народу, який не має часу морочити собі голови виучуванням усе нових та нових значків, та тим краще задля грамотности в народї.

Ви пробуйте тільки язиком посувати від т до **к**, почуєте, скілько нових звуків повстає, н. пр.:

тато, ***терен***, ***тік***, ***тїсто***[1]), ***кіл***, ***кепський***, ***каса*** і т. д.

Це все нові звуки, але ж ми їх зазначуємо раз буквою **т**, то знов **к**.

Або візьміть хочби букву **л**. Що иньче вона визначає при **а** *(ламати)*, иньчий звук при **е** *(леміш)*, иньчий при **і** *(лій* або *лївий)*. Це чотирі ріжні **л**, і треба б задля них мати чотирі окремих значки.

Але ж це роблять тільки вчені задля своїх наукових цїлей. У практичному житті досить одного значка.

---

[1]) У деяких говірках так таки не відріжняють у вимові ***тї*** від ***кі***, ***дї*** від ***ґі***, ***тє*** від ***кє*** і. т. д. Ось через те діти нераз (на Буковинї) пишуть у школї:

кіло (тіло), ***кісто*** (тїсто), ***кінь*** (тінь) . . .

ґіти (дїти), ***ґіжа*** (дїжа), . . .

а навіть:

ґві (дві), ***ґвері*** (двері),

бо в вимові чуєть ся мняке д, щось наче *дьві, дьвері* (гл. § 40, ув. 1). Слово: *щастя* (щастє) одна дитина написала раз цїлком фонетично: ***щаськє.***

I. ЗВУКИ.

I. ЗВУЧНЯ і ПРАВОПИС.

25. Які звуки має українська мова, ми вже пізнали.

Колись було їх куди більше. Але ж бо українська мова стара, і з часом серед звуків позаходили великі зміни.

Багацько звуків попропадало зовсім (**ъ, ь**), багато повитворювало ся нових (**и, і, ї, ґ**)[1], багато попереміню-вало колишнє своє значіння (**ѣ, ы, і, е**)[2].

Стало ся це все не нараз, а протягом довгих століть. Іще й тепер сям та там, по закутинах України, живуть деякі давні звуки, як не в первісному значінні (н. пр., у Бойків та Закарпацьких Українців живе **ы**, там кажуть: „*быкы*“), то в дуже зближеному до давнього (н. пр., двозвуки в Чернигівщині на місці нашого ***і*** з ***о*** або ***е***, пор. „*куйнь*“ — замісць „кінь“, „*нюис*“ — замісць „ніс“).

Був час, коли, може, всі Українці так балакали, та з розвитком мови це позмінялось. **Звучня.**

26. Як життя цілого народу, як його мова, так і звуки в мові мають свою **історію**.

---

[1]) Звук ***и*** витворив ся зі змішання ***ы*** й ***і*** (пор. наше: *ходити*, *риба* з московськ.: *хадіть*, *рыба*), подібно як у південнославянських мовах оба ці звуки злили ся в один, і то в ***і***; про укр. ***і*** гл. §§ 50—57.

[2])Про ***ѣ*** гл. § 51; укр. ***е*** ствердло, як у південнослав. мовах.

Тільки історією звуків у нашій мові нам займати ся ніколи. Це річ історичної граматики української мови, а наша граматика — практична. Ми спиняємо ся тільки на тих законах, що вже в нашій мові склали ся, й тільки ними займаємо ся.

Та частина граматики, яка обіймає звукові закони, зветь ся **звучня**.

Пізнати хоч найважніщі звукові закони нашої мови цікаво, бо ж вони відбивають ся на цілій її будові, відріжняють її від иньчих славянських мов, у першій лінії від московської й польської, й надають їй прикмету самостійної мови.

[П]равопис. **27.** У практиці цікаво знати звукові закони вже через те, що на основі цих законів витворив ся й більш-меньш уже устаткував ся український **правопис** — закони, як віддавати звуки мови на письмі.

Український правопис у своїй основі **фонетичний** (грецьк. слово φονή = голос, згук), опираєть ся на законі: **пиши, як чуєш.**

Але ж через те, що тоді кожний буде собі писати, як він чує, то й буде стілько українських правописів і стілько українських мов, скілько людей балакає українською мовою, бо ж кожний чує по свойому. Тому то, вибіраючи зі звукових законів те, що для мови сутнє, характеристичне, наш правопис містить у собі ще й багацько такого, що нам покинула **історія** мови, і далї лічить ся потрохи з тим, який **корінь** у якому слові, себто, із чого слово склало ся. Через те він уже тратить вартість чисто фонетичного правопису, а стає потрохи етимольоґічним (грецьке слово ἐτυμολογία — наука про щось справжнє, про значіння слова), себто, зберігає декуди корінь слова (н. пр., пишемо: *човна*, хоч кажемо: *чоўна*, бо — *човен*).

Звичайно по граматиках оддїлюють одне від одного — звучню від правопису, і так, власне, і треба. Але ж у практичній граматиці цїсї справи відділяти не будемо, а обговорювати мемо їх побіч себе; де тільки буде цього треба, побіч звукового закона все йти ме правописний, і навпаки.

II. УКРАЇНСЬКА АЗБУКА.

28. Українська азбука або абетка (з-грецька: альфабет або альфавіт)[1]) налічує 33 значки, з яких 32 віддають приблизно[2]) всі звуки нашої мови, а один (ь) має свою окрему службу (§§ 37, 38, 41). Ось вони: **Азбука**

А а *(а)*[3]), **Б** б *(бе)*, **В** в *(ве)*, **Г** г *(ге)*, **Ґ** ґ *(ґе)*, **Д** д *(де)*, **Е** е *(е)*, **Є** є *(йе)*, **Ж** ж *(же)*, **З** з *(зе)*, **И** и *(и)*, **Й** й *(ий)*, **І** і *(і)*, **Ї** ї *(йі)*, **К** к *(ка)*, **Л** л *(ел)*, **М** м *(ем)*, **Н** н *(ен)*, **О** о *(о)*, **П** п *(пе)*, **Р** р *(ер)*, **С** с *(ес)*, **Т** т *(те)*, **У** у *(ӯ)*, **Ф** ф *(еф)*, **Х** х *(хе)*, **Ц** ц *(це)*, **Ч** ч *(че)*, **Ш** ш *(ше)*, **Щ** щ *(шче)*, **Ю** ю *(йу)*, **Я** я *(йа)*, **Ь** ь *(їр* або *мнякий знак)*.

III. ЗВУКОВІ і ПРАВОПИСНІ ЗАКОНИ.

29. Як у життї панує безнастанна боротьба за те, щоб легче прожити, так воно і в мові. Не тільки одне слово витискає друге, не тільки одна форма нахабно вдирає ть ся на місце другої, але й один звук із другим боре ть ся.

А в тій боротьбі один звук потягає за собою другий, один другому подає, кожний віддає денещо зі себе, себто, вони приподібнюють ся (асимілюють ся) до себе (§§ 65, 73), один витискає другий зовсім (§ 62), то знов у тій боротьбі між два звуки всунеть ся третій (§ 65₅, § 63) і засяде собі місце так, що оба мусять із ним лїчити ся . . .

Усе це робить мова, щоб і собі влегчити життя, а людині, що нею говорить, заощадити енерґії при порушуванні мовних приладів.

Нераз на око видаеть ся, що мова замісць улегчувати собі роботу, спричинює собі труднощі. Це як до мови. От українська мова, всупереч иньчим, н. пр., московській,

---

[1]) від назв перших двох буквів: ***аз, буки*** (церковно-слав.), ***а, бе*** (укр. і загально европ.), ***альфа, бета*** або по новогрецькому ***віта*** (грецьк.).

[2]) Пор. помітки в §§ 17, 24.

[3]) У дужках назва букви.

польській, німецькій і т. д., любить повноту — через те, задля цієї повноти, любить нераз додавати деякі звуки, тоді як иньчі мови волять їх відкидати (§§ 56, 66); вона любить і голосистість (§§ 30—34), тоді як иньчі мови її уникають.

І з цими прикметами треба лїчити ся, бо вони мову характеризують, відріжняють її від других.

IV. ГОЛОСОВІ ШЕЛЕСТІВКИ.

На кінцї слова

30. У иньчих мовах голосові шелестівки (гл. табл. шелест. стор. 35) на **кінцї слів** мовкнуть, переходять у безголосі. В українській мові кожне **б, д, дь, ґ, з, зь, ж, дз, дж — лишаєть ся** на кінцї слова (у визвуку) **голосовим** і в мові й, розуміється, на письмі. Тому то ми говоримо й пишемо:

хліб (а не як Москалї або Поляки кажуть — хлєп),
дїд (не — дїт), *мідь* (не — міть), *дзиґ* (не — дзик),
віз (не — віс), *мазь* (не — мась), *ґудз* (не — ґуц),
ніж (не — ніш), *їдж* (не — їш, пор. моск.: єш).

Перед безголосими

31. І не тільки на кінцї слова, але й **перед безголосими** шелестівками всї цї голосові шелестівки і в мові й на письмі задержують свою **голосовість**.

Кажемо й пишемо:

парубка (не як Москалї сказали б: парупка),
редька (не — ретька), *розвідка* (не — розвітка),
берізка (не — беріска), *ніжка* (не — нішка)[1] . . .

От і через те слівця: **без, від (од), під, над, об, перед (пред)**, чи вони самостійні слова (приіменники, §§ 283, 288, 289), чи зросли ся з другими словами в одне (приростки, §§ 95, 295), і далї приросток **роз-** (§ 110) ніколи нї в вимові, нї

[1]) Як би в деяких околицях, під польським (в Галичинї, — тільки ж не Гуцули й не Покутяни, цї вимовляють як слїд — на Поліссї, на західнїй Волинї, в Холмщинї), або під московським уплнвом (в північній Чернигівщинї) дїти в школї робили тут помилки на письмі (і балакаючи), то зараз треба їм підшукати відповідне слово, де б голосова шелестівка стикала ся з голосівкою, н. пр.:

парубка, бо: *парубок*, *жердка*, бо: *жердок* і т. д.

на письмі своїх визвучних голосових шелестівок на безголосі не заміняють. Через те ми кажемо й пишемо:

без тебе, ***безпечний*** (не — бес тебе, беспечний) . . . **без**
від тепер, ***відперти***, ***одштовхнути*** . . . **від**
під садом, ***підтягнути*** . . . **під**
над полем, ***надколоти*** . . . **над**
об тин, ***обсадити*** . . . **об**
перед тим, ***передплата***, ***представник*** . . . **перед**
роз*питати*, ***роз****кинути*, ***роз****терти* . . . **роз-**

32. Те саме треба сказати про приіменик „з“, який ніколи не переходить у „с“ (як, н. пр., у моск. мові), і ми мусимо балакати й писати: **„З“ перед безголосими**

з Полтави, *з тюрми*, *з Кутів* (гл. § 58).
з паном, *з тобою*, *з Костем* . . .

Коли ж це слівце („з“) злило ся з другим ув одне (приросток), то воно перед ось якими безголосими шелестівками, перед: **п, т, к, ф, х** — переходить і в мові, і на письмі в безголосе „**с**“[1]) отже:

спекти, *стерти*, *скинути*, *сфальшувати*, *схопити* . . .

Але ж і перед безголосими: **с, ш, ц, ч** — чуєть ся й пишеть ся все „**з**“:

зсісти, *зшиток*, *зчепити*, *зцідити* . . .,

не кажучи вже про **в, л, м,** де, звичайно, все чути й де пишеть ся „**з**“ отже:

звалити, *зламати*, *змочити* . . . (пор. моск.: свалить, сломить, смочить . . .).

Таксамо у зложених приіменниках (гл. § 294) пишемо (й по більшій части вимовляємо) „**з**“ не — „**с**“ отже:

зпід, *зпонад*, *зпопід*, *зперед*, *зпоза* . . .

33. За те ж, коли **безголоса** шелестівка здиблеть ся з **голосовою,** то ця остання робить її в мові (не — на письмі) **голосовою,** н. пр.: **Безголосі перед голосовими**

кажемо: *велиґдень*, пишемо: *великдень*, бо — *великий*
,, *яґ же*, ,, *як же*, ,, *який*
,, *прозьба*, ,, *просьба*, ,, *просити* і т. д.

[1]) хоч, н. пр., у Нечуя-Левицького найдете: *зкинути,* і сям, і там так і балакають; за те той же письменник пише: *с тобою, с тебе.*

„В“ після голосівки

34. Шелестівка „в“ після голосівки скрізь, де б то не було і з чого вона не склала ся б (§ 35), у **мові** перейшла в нас на „у“, н. пр.:

кров (кажемо — *кроў*)
дївчина (кажемо — *дїўчина*)
лавка (кажемо — *лаўка*)
човни (кажемо — *чоўни*) . . .

У **правописї** того „у“ після голосівки ніде не зазначуємо, а всюди **пишемо** „в“[1]), — і то навіть у тих випадках, коли „у“ витворило ся з „л“ (гляди під § 35 б, г), отже:

читав (по моск.: читалъ)
вовк (по московськ.: волкъ)
повний (по моск.: полный) . . .

Тільки після „у“ шелестівка „в“ чуєть ся як „в“, але ж далеко не так, як у московській або в польській мові, де його чути як легке „ф“ (укр.: *чув*, *обув* Москаль вимовив би близько до: *чуф*, *обуф*). Це „в“ сильно голосове, що близько підходить до „ў“[2]).

На кінці слова або і складу після шелестівки „в“ тратить трохи зі своєї голосистости, але теж далеко ще йому до московського або польського „ф“, н. пр.:

черв, *нерв*, *червня* . . .

При цьому „в“ уста заокруглюють ся немов до „у“, а долїшнїх губ не прикладаєть ся до горішнїх зубів (пор. стор. 33, образ 1, 7, 9) як це роблять у таких випадках Поляки або Москалї (вони вимовляють: черф, нерф, червфня — пор. польськ.: черфца).

„л“ у визвуку

35. В українській мові в **дієсловах — у чоловічому родї минулости** (§ 243) — кінцеве „л“ (у визвуку)

[1]) Таке ў (в) мають іще Білоруси, і вони зазначують його окремим значком ў, н. пр.:

кроў, *кароўка* (корівка), *поўны* (повний) і т. д.

Колись так і писав український письменник *Маркіян Шашкевич* у „Русалцї Днїстровій“, але ж цей знак теж не приняв ся.

[2]) Узагалї укр. „в“ шелестівка дуже голосова, — тим і поясняєть ся її перехід ув „у“ — так, що необзнайомлений із московською мовою Українець московські слова: сволочь, свыше вимовляти ме: зволоч, звише і т. д., пор. іще вгорі § 32.

а) після голосівок перейшло в „у“ (пишемо „в“), н. пр.: **а) після голосівок**

(вона)	*каза-ла*,	(вони)	*каза-ли*,	але (він)	*каза-в*
,,	*пи-ла*,	,,	*пи-ли*,	,, ,,	*пи-в*
,,	*ї-ла*,	,,	*ї-ли*,	,, ,,	*ї-в*
,,	*коло-ла*,	,,	*коло-ли*,	,, ,,	*коло-в*
,,	*кину-ла*,	,,	*кину-ли*,	,, ,,	*кину-в* . . .,

б) після шелестівок: **п, б, с, з, р, к, г, х** — відпало, н. пр.: **б) після шелестівок**

(вона)	*осліп-ла*,	але — (він)	*осліп*
,,	*скуб-ла*,	,, ,,	*скуб*
,,	*тряс-ла*,	,, ,,	*тряс*
,,	*ліз-ла*,	,, ,,	*ліз*
,,	*умер-ла*,	,, ,,	*умер*
,,	*товк-ла*,	,, ,,	*товк*
,,	*застряг-ла*,	,, ,,	*застряг*
,,	*оглух-ла*,	,, ,,	*оглух* . . .

Деколи випадає **„л“** і після **„д“** (§ 271, 2):

(вона)	*зблїд-ла*,	але — (він)	*зблїд*
,,	*обрид-ла*,	,, ,,	*обрид* . . .

в) Але ж загалом як перед „л“ повинно стояти **т, д**, то ці **т** й **д** випадають перед „л“, і тоді „л“ із попередньою голосівкою творить двозвук (переходить ув „у“) н. пр.:

(вона й він) *клад-е* — (вона) *кла-ла*, але — (він) *кла-в*
,, ,, *плет-е* — ,, *пле-ла*, ,, ,, *плї-в*...

Заввага. В **іменників** „л“ на кінці слова (у визвуку) в лїтературній мові всюди збереглo ся, отже:

орел, *котел*, *стіл*, *віл* і т. д.[1]).

г) У визвуку **складів** кожне **ол** із наступною шелестівкою в українській мові теж перейшло в **оў** (пишемо **ов**) отже: **в) ол + шелестівка**

вовк	(пор. московськ.:	волкъ)
повний	(,, ,,	полный)
човна	(,, ,,	челна)
натовп	(,, ,,	толпа) і т. д.

---

[1]) У покуцьких говірках (на Буковинї) і тут „л“ перейшло в „у“. Там кажуть:

стїв (стіл), *орев* (навіть відміняють: орева), *котев* (таксамо: котева), пор. у Федьковича:

От вигреби поволеньки ***попів*** (=попіл) *з печі.* (Ангель-хранитель).

„г“ на кінці складів

36. Голосова шелестівка „г“ на кінці слів трохи німіє й деколи відпадає, н. пр.:

кажемо: Бог, але — *спасибі*
,, четверга, ,, — *четвер* . . .

Тільки ж, німіючи, укр. „г“ в шелестівку „х“ (як у моск. мові) не переходить; через те у словах

одяг, *поріг*, *Бог*, *луг* . . .

усе мусить бути чути „г“ — не „х“.

V. МНЯГЧЕННЯ.

1. Нове мнягчення.

37. Як зубні шелестівки — **т, д, с, ц, з,** та ще й плавкі — **л** та **н** зійдуть ся з мнякими голосівками, такими, що мають перед собою **й**, себто, з: **я, є, йо, ю, ї,** (§ 16) то вони перестають бути собою, язик підходить трішки вище, до твердого піднебіння, і з тих звуків творять ся вже:

ть, дь, сь, зь, ць, ль, нь,

або, як кажемо, ці шелестівки: **мнягчать ся.**

т, д, с, з, ц, л, н

У нашій мові тепер **тільки ці** шелестівки, себто: **т, д, с, ц, з, л, н**[1]) **можуть мнягчити ся,** більш **ні одна** (у московській мові ще й, н. пр., губні — пор.: *голубь*, *кровь* і т. д.), і тільки після цих шелестівок на письмі може стояти **їр** (ь).

Мнягчення у правописї

38. Але ж цим знаком зазначуєть ся мнягчення після цих шелестівок тільки:

а) на кінці слів і складів, у визвуку, н. пр.:

батько, *мідь*, *письмо*, *мазь*, *швець*, *банька*, *жаль* . . . і

б) перед **о**, н. пр.:

дьоготь, *нього*, *льоду* . . .

---

[1]) Ось ціле гарне речення, зложене з цих початкових буквів:

,,*Треба, друже, з цїлого серця любити народ!*“

Зрештою, перед голосівками зазначуєть ся мнягчення **мнякими голосівками**, себто, знаками: **я, є, ї, ю.** То так

кажемо: *тьажко*, — пишемо: *тяжко*
,, *синье* ,, *синє*
,, на *нозьі* ,, на *нозї*
,, *больу* ,, *болю* . . .

Заввага. У деяких говорах (на Буковині, на Полтавщині) чуєть ся середнє „л", щось наче: — Середнє „л" (λ)

λавка, cλава, λебідь, λомити, λуснути . . .

Таке ж середнє „л" (λ) подибується в західній Україні (Станиславівщина) та в Київщині в деяких таких випадках, як:

тіλки, біλше, началник

і деякі письменники пишуть на тому місці тверде „л". [1])

У письменницькій мові принято в таких випадках усюди зазначувати мнякість *л* і писати:

тільки, більше, сильне, мазальниця і т. д.

39. Як у мові йдуть після себе дві мнякі шелестівки, то на письмі зазначуємо мнякість тільки останньої, н. пр.: — Мнягчення двох шелестівок

кажемо: *кісьть*, пишемо: *кість*
,, *різьньа* ,, *різня*
,, *на місьцьі* ,, *місці* [2]) . . .

Тільки мняке „л" усюди лишаєть ся мняким, коли воно тільки на кінці складу. — мняке „л".

Вимовляємо й пишемо: *читальня*, не — читалня
,, *пальці* ,, палці . . ., хоч

провалля, весілля, бо тут подвоєна шелестівка (гл. § 61).

---

[1]) пор. *Тим то мова його* ***найбілше*** *скидається на мову Якова Марковича. Зараз пошлю до волосного, нехай висилає* ***мазалниць*** *та* ***випивалників*** (Нечуй-Левицький, том VIII, 7. стор). *Вона пожалувала* ***тілки*** *через те, що всі їй понадбридали. Мати плазувала перед паньством, хоч і не так* ***силне****, як тепер* (Кримський — Лаговський, 23).

[2]) Деякі письменники, боячись, щоб кому не подумало ся вимовляти з-московська, що тільки остання шелестівка мняка, дуже вперто зазначували завсїди мнякість обох шелестівок.

Ось Нечуй-Левицький писав усе:
оповіданьня, а далї: *сьлідком, госьті, латиньською мовою* (Повісти, VIII) . . .

св, зв, цв, см **40.** Таксамо не зазначуємо мнякого **с, з, ц** у незложених словах, як після них ідуть губні шелестівки (п, б, м, в), і потім іде „я" або „і" (з „ѣ", гл. § 51), тому

кажемо:	*съвіт,*	пишемо:	*світ*
,,	*зъвір,*	,,	*звір*
,,	*съміх,*	,,	*сміх*
,,	*цъвях,*	,,	*цвях*
,,	*съвято*	,,	*свято . . .*

Навпаки ж, вимовляти з-московська так, як написано (світ, звір, цвях) ніяк не можна. Мнякі **с, з, ц** в таких випадках — це дуже характеристична прикмета української мови, і в вимові до того треба дуже додивляти ся.

Але ж у зложених словах, або якщо „і" склало ся з „о" (гл. § 52), чують ся **с, з** твердими, н. пр.:

спішити (пор. рос. спѣшить), *спімнути* (мос. вспомнить), *звірити ся* (пор. віра, рос. свѣриться), *звід* (пор. мос. сводъ)[1] . . .

ськ, цьк, зьк **41.** За те як у слові чуєть ся на кінці (наросток, §§ 95, 179, 2б) **-ський, -цький,** а далі: **-исько, -ісько** (§ 139), то

У Куліша читаємо:

корисъть, завзятъття, съцілив, озвецъця, пісъля, на мосъті, съсяє

і навіть — *на серъці, котъляр* (приклади взяті із „Позиченої Кобзи", Женева, 1897)

Таксамо додивляєть ся до цього Кримський:

пісъля, поясъняла, поясъню, пісъню (Лаговський) . . .

[1]) Західно-українські письменники донедавна додержували ся на письмі мнягчення цих **с, з, ц,** але ж тепер уже закинули (Граматика проф. Стоцького каже таки писати *сьвіт, зьвір* . . . і т. д.). Із наддніпрянських письменників так писав постійно Нечуй-Левицький (*съвято, съпів, съміх, пересъвідчився, несъвідомо* — Повісти, VIII), і передусім чуткий на всі цікаві явища в мові — Куліш. Ось кілька виписків:

пересъпів, съвіт, зъвіздами, съвітлиця, съвятий („Позичена Кобза", Женева, 1897).

Таксамо Кримський: *на съмітнику, насъмішкувато, осъвіта, несъвідомо, съвятонька* . . . (Лаговський)

Що більше — Куліш пише: *дзъвін, съвій* — хоч тут „і" склало ся з „о" — і мнягчення не дуже дочуваєть ся, і Нечуй: *присъпішили, зъмініть* (Повісти, VIII), хоча це слова зложені.

всюди, в мові й на письмі, зазначуємо мнякість **с, ц**[1]), отже:

Артемовський, людський . . .
Старицький, Хмельницький . . .
пасовисько, псисько . . .

Під упливом цих наростків вже й деинде **с, ц,** а також **і з,** якщо вони стоять перед **к** — **мнягчать ся.** То так кажемо й пишемо:

ськати (пор. церк.: искати), *зісьнати* (правди не . . .), *військо . . .*
цькувати, цяцька, лопуцьки, багацько, зненацька . . .
близький, низький, совзький, різький . . .

Губні шелестівки

42. Губні шелестівки — **п, б, в, ф, м,** — в українській мові **не мнягчать ся,** вони все **тверді,** де б вони не стояли[2]).

От і через те після них ніколи не можна писати мнякого знаку, а голосівки: **я, є, ю, ї,** якщо вони стоять після губних, мають свою питому вартість, себто:

я = йа *(пяний = пйаний)*
є = йе *(бємо = бйемо)*
ю = йу *(вюн = вйун)*
ї = йі *(сїмї = сыймйі)*,

а не так, як у московській мові, де вони мають значіння: **а, е, у, і** — з мнякою попередньою шелестівкою.

Заввага. Знаючи це, що губні шелестівки в українській мові не можуть мнягчити ся, ми й не потребуємо після

---

[1]) Ці „с“ та „ц“ вимовляли ся колись твердо, як у московській мові, але ж вони вподібнили ся до „к“, яке знов під упливом „и“ посунуло ся наперед до зубів. Це прикмета виключно української мови; мнякнх наростків: *-ський, -цький* — немає ні в одній славянській мові (гл. ще § 49).

[2]) Маленький виїмок творить вимова слів: *свято, святий, цвях* [і загалом тих слів, де є дві шелестівки, як ось: *червяк, тьмяний, цвьохнути . . .*], то в деяких околицях чуєть ся не: *сьвйато, сьвйатий, цьвйах*, а так якось наче: *сьвьато, сьвьатий, цьвьах* (через те у Словарі Грінченка пишеть ся *святий, свято, цвях* — без апострофа — і Драгоманов писав *свьатий*, не — *свjатий*). Та ці слова ще й вимовляють ся: *сьвато, сьватий, цьвах*, а навіть *сьсьато, сьсьатий*.

них писати ані **апострофа** (′) [як це за Грінченком зараз пишеть ся по всіх часописях та в усіх урядових виданнях Наддніпрянщини (гл. § 92)], ані **„ь“** [як радив і писав Нечуй-Левицький і як за порадою комісії Академії Наук[1]) пише багато письменників (§ 92, 2)], ані переписувати **я, є, ю, ї** через ***йа, йе, йу, йі*** [як це робить деколи Кримський], і вже зовсім неможливо писати **„ъ“** [як це бачимо у „Словарі Уманця і Спілки“] і т. д.[2]). Треба виходити від законів **своєї** мови, не — чужої, від знання своєї граматики, не — чужої, а що Москалї могли б, н. пр., наше *пйать* прочитати за своє *пьать* — то нехай! Наша граматика писана задля нас, на основі наших законів, отже

наше: *пять* треба читати як: ***пйать***
вязати „ „ „ ***вйазати***
імя „ „ „ ***імйа*** і т. д.

„р“ **43.** Після **„р“** теж ніколи мнякого знаку не ставить ся, хоч у багатьох околицях України (Лївобережжя, Гуцульщина, Покуття, Буковина) воно живе і мняко вимовлясть ся (пор. літер.: *рямка*, *рятувати*, *рябий*, *буряк* і т. д.) Треба писати:

косар не — косарь
Харків „ — Харьків
тюрма „ — тюрьма . . .[3])

---

[1]) Цю відомість узято із брошури *В. Науменка:* Загальні прінціпи українського правопису, Київ 1917, стор. 15.

[2]) Виходить, що, н. пр., слово *пять* пишуть у нас іще так: *п'ять* (Грінченко), *пьять* (Нечуй-Левицький), *пъять* (Словар Уманця, Куліш, Кримський), та ще Кримський пише: *Пйер*, *субйективний*, *пйеса*, хоч: *хлопъятко*, *румъяно*, *прислівъя* (Лаговський). Нечуй-Левицький пише: *пьяного*, *сімья*, а навіть: *зьєднання*, *зьідено*, *зьявищ* (Повісти, VIII) і стоїть проти апострофів.

А все це задля того, щоб відрізнити українську вимову губних перед мнякими (йотованими) голосівками від московської.

[3]) Урядова правопись (грінченківка) зазначує мнякість „р“ (гл. § 92), Кримський його не зазначує: *книгар* (Лаговський). Стефаник пише: *церькова* і таксамо Федькович.

Шелестівку „р“ перед: **я, є, ю, ї** вимовляють у нас **ріжно**,
то як: рйа, рйе, рйу, рйі,
то немов: ріа́, ріе́, ріу́, ріі́,
то знову немов: **рьа, рье, рьу, рьі** (*пірйа, піріа, пірьа*).

44. І після **шипучих** — **ч, ш, щ, ж** — в українській мові ніколи не може бути мнякого знаку. Ці шелестівки всюди тверді (тільки в деяких говірках, н. пр., у Гуцулів, на Підгіррі, подекуди на Буковині та на Київщині вони мнякі[1]). **ч, ш, щ, ж**

Після них рідко стоять і мнякі голосівки, а коли стоять, то їх таке значіння, як після губних, н. пр.:

ніччю = **ніччйу**,
підніжжя = **підніжжйа**,

або просто вимовляєть ся твердо:

ніччу, підніжжа. . .

Ці всі закони мнягчення витворила мова новіщими часами, й через те це мнягчення ми звемо **новим**.

2. Старе мнягчення.

45. Колись ув українській мові мнягчили ся ще й **губні** шелестівки, і **заднєпіднебінні**, тай і **зубні** инакше мнягчили ся, ніж тепер. Мнягчення це наступало не тільки в таких випадках, як зараз, але ще й перед „е“ та „и“ (тепер — ні). Ці форми мнягчення передала нам мова зі своєї історії — і через те це мнягчення ми звемо **старим** або **історичним**.

46. І так **губні** прибірали „л“ перед мнякими голосівками, тому то ми тепер кажемо й пишемо: **Губні:**

любити, але — *люблю*, а тепер уже після того: **а) л**
люблять (мос. любятъ), гл. § 276
лупити, але — *луплю*, а тепер уже після того:
луплять (мос. лупятъ)

---

[1]) Через те Хоткевич свій роман із гуцульського життя озаголовив „*Камяна душя*“, і в Стефаника в розмовах люде балакають: *шьо* (= що), *чьис* (= час), *пічь*, *шьисте* (= щастя). Таксамо пише Нечуй-Левицький: *курчят*, *мережять*, *вчять ся* (Повісти, VIII) й Федькович: *душя*, *бжьоли* (Ангел-хранитель).

ломити, але — *ломлю*, тепер уже після того: *ломлять* (мос. ломятъ)
здоровий, але — *здоровля* (мос. здоровье) і т. д.[1])

Цікаво, що тепер уже в майже всїх говірках України в деяких випадках до **м**, **п**, якщо після них іде „**я**“, втиснуло ся „**н**“. Таким чином побіч

б) н *імя* (імйа) чуєть ся *імня*
мякий (мйакий) „ „ *мнякий*
мята (мйата) „ „ *мнята*
мясо (мйасо) „ „ *мнясо*
розіпяти (розіпйати) „ „ *розіпняти* і т. д.

Вживати можна в літературній мові обох форм:
імя й *імня*, *мя(г)кий* і *мнякий*.

Зубні. **47.** Таксамо досї ми кажемо й пишемо в лїтературній мові:

платити — *плачу* (не — платю), *плачений*
ходити — *ходжу* (не — ходю), *прохожий*
мусїти — *мушу* (не — мусю), *примушений*
возити — *вожу* (не — возю), *вожений*
хрестити — *хрещу* (не — хрестю), *хрещений*
їздити — *їжджу* (не — їздю), *виїжджений* . . .

(про нарічеві форми, що в дужках, гл. § 276 — примітка).

Виходить, що в деяких випадках колись мнягчили ся **зубні** так, що

т	переходило на	**ч**	
д	„	**дж, ж**	
с	„	**ш**	
з	„	**ж**	
ст	„	**шч = щ**	(кожне зокрема для себе мнягчило ся)
зд	„	**ждж**	(„)

і те мнягчення й досї обовязкове.

---

[1]) Є такі говірки, що такого мнягчення вже не знають, н. пр., Підгіряни, Гуцули, які говорять:
любю, *лупю*, *здоровє*, гл. про це докладніще § 276, примітка.
Так і пише декуди Стефаник (у розмовах) і Федькович.

48. Таксамо у спадщині лишила нам мова мнягчення заднєпіднебінних — **к, ґ, х,** та гортанного — **г.** **Заднє-піднебінні, „г“**

Кажемо: *потік*, але кличемо: *поточе*!, купаємось: *у потоці*
,, *Бог* ,, ,, *Боже*!, наша надія: *в Бозї*
,, *гріх* ,, ,, *гріше*!, каємось: *у грісї*
,, *хурдиґа* ,, сидять: *у хурдизї*[1])

а далї кажемо:

точити, божити ся, грішити . . .

То так здавна, й до сьогодні, в деяких формах (у відміні, гл. §§ 151 6, 7, 158 1, 265 6, 273, й як творимо слова)

к	перед	е, **и**	переходить	у **ч**,	перед	ї	у	**ць**
г	,,	е, и	,,	,, **ж**	,,	ї	,,	**зь**
х	,,	е, и	,,	,, **ш**	,,	ї	,,	**сь**
ґ			,,		,,	ї	,,	**зь**

3. Мняке „ц“.

49. Дуже цікавою зокрема й оригінальною прикметою української мови являєть ся мняке „**ц**“ (гл. §§ 37, 41[2]). Воно появляєть ся передусім у іменників на: **-ць, -ець, -ця, -иця** (§§ 130—132, 113 1а, 2а, 3а), н. пр.:

Грицъ, місяцъ . . .
кравецъ, Українецъ, заєцъ . . .
вівця, праця . . .
удовиця, паляниця . . .

---

[1]) Останнього мнягчення московська мова не знає (пор.: потокѣ, порогѣ, грѣхѣ), а й форм: *вовче, пороже, гріше* зовсїм нема. За те для української мови це мнягчення дуже цікава й своєрідна прикмета.

[2]) Є діялєкти, що не знають мнякого „**ц**“, н. пр., Покутяни (під Коломиєю), Підгіряни, на Буковинї. Через те у творах Стефаника, у словах, які він укладає в уста селян, не найдете мнякого „**ц**“; він пише, н. пр.:

хлопец, речинец, нівец, кінца, клевцами, полотенца, цу (зиму), *шибеницу*... (приклади зі збірки: Моє слово)
Те саме бачимо в Федьковича: *удовец, коверец* . . . (Жовнярка).
Декуди й на галицькому Поділлї (гусятинський повіт) кажуть: *хлопец, кравец, швец, овец,* . . . — хоч *хлопця, хлопцям, вівцю, шевця* (у визвуку все тверде тільки *-ець*) а далї: *місяць, вулиць* . . . і т. д.

Це мняке „ц“ лишаєть ся в усіх цих словах у цілій відміні з виїмкою перед ,,е'' (гл. §§ 153, 160), н. пр.:

(нема) *Гриця*, (кличемо) *Грицю*, ! (є) *Гриці*, (нема) *Грициів*...
,, *Українця*, (є) *Українці*, (даємо) *Українцям* . . .
,, *вівиці*, (бачу) *вівицю*, (нема) *овець*, *у вівцях* . . .
,, *вулиці*, (нема) *вулиць*, (тїшу ся) *вулицями* . . .

І в іменників на **-це** являєть ся в відміні (з виїмкою перед ,,е'', гл. § 170) мняке **„ц“**, н. пр.:

яйце — яйця, яйцю, в яйці, яєць, яйцями . . .

І в иньчих частинах мови появляєть ся мняке „ц“, хоч на кінці, хоч у середині слова, хоч і на початку, н. пр.:

ниць, горілиць, навпростець, навправці . . .
кравцювати, правцювати, тупцювати . . .
працьовитий, цяцянка . . .
цїлий, цїлувати, цїль, цїна, цюрком . . .

Про мяке „ц“ перед „к“, гл. § 41.

Мнякого „ц“ не має ніодин славянський нарід, і рідко котрий може вимовити його як слід[1]).

VI. УКРАЇНСЬКЕ „І“.

50. В українській мові голосівка „і“ грає важну ролю. Тих „і“ є кілька. Вони ріжно вимовляють ся (отже й пишуть ся), бо й із ріжних звуків повитворювали ся.

„і“ з „ѣ“ **51.** Передусім є таке „і“, яке ніколи у слові не зміняєть ся. Це „і“ все мнягчить ті шелестівки, що на основі українського закона мнягчення (§ 37) дають мнягчити ся, себто, **т, д, с, з, ц, л, н.** На письмі таке мнягчення зазначуєть ся значком „ї“ (мняке і). Це „і“ відповідає старославянському й московському „ѣ“ (ять). То так пишемо:

тїло („і“ ніде не зміняєть ся: тїла, тїлу, тїлом і т. д.), *дїло*, *сїно*, *зївати*, *цїлий*, *пильнїщий* . . . (вимовляєть ся: тыло, дыло, сыно, зывати цылий, пильныщий)

— але попри те:

вітер, *біда*, *піхота*, *мідь*, *різький* . . . (з т. зв. твердим „і“, бо губні й ,,*р*'' не мнягчать ся).

---

[2]) Тим то і сміють ся наші люде з Москалів, які ніяк не вимовлять слова: ***паляниця.***

Таке **і** (ї) подибуєть ся в дієсловах **наворотових** (§ 225,1 в) якщо в корінї (§ 96) їх є „е“, н. пр.:

плету, але — (часто) *заплїтаю* (мос. уплетаю)
лечу, „ (нераз) *лїтаю* (мос. летаю)
— все з „мняким“ **і**, бо після: **л**,
мету, „ (часто) *вимїтаю* (мос. выметаю)
гребу, „ (часто) *загрібаю* (мос. загребаю)
— все з „твердим“ **і** — бо після: **м**, **р**.

І тут усюди лишаєть ся ї (і): лїтаю, лїтаєш, лїтати, вимїтаю, вимїтати і т. д.

52. Є ще таке „і“, що вийшло з „о“ або „е“. Тут витворили ся окремі закони, коли „о“ та „е“ переходять у „і“. Кажемо, н. пр.: **„і“ з „о“ „е“ (ікання**

(нема) *ро-ва*, але (є) — *рів*, (нема) *со-ли*, але (є) — *сіль*
„ *но-са*, „ — *ніс*, „ *но-чі*, „ — *ніч*
(є) *се-ло*, але (нема) — *сїл*, (нема) *о-се-ни*, але (є) — *о-сїнь*
ве-се-лий, але — *ве-сїл-ля*,
ка-ме-ня, „ — *ка-мїнь* . . .

Отже як „о“ або „е“ з **відчиненого складу** переходять у **зачинений** (гл. § 9), то замісць „о“ та „е“ появляєть ся „і“.

Тільки ж ці оба „і“ не однакові. Те „і“, що вийшло з „о“, не мнягчить попередньої шелестівки, тому на письмі зазначуємо його „і“ (**твердим** „і“): те ж „і“, що повстало з „е“, мнягчить ті шелестівки, що дають мнягчити ся (§ 37) в українській мові (т, д, с, з, ц, л, н), отже так, як при „і“ з „ѣ“ (§ 51) — і це мнягчення зазначуємо т. зв. **мняким і = ї**.

Це т. зв. **закон ікання** в українській мові[1]).

Тому то у слові *ніс* (носа) вимовляємо „і“ **твердо** (пишемо: **і**),
„ „ *нїс* (нести) „ „і“ **мняко** (пишемо: **ї**).

---

[1]) На око здаєть ся, що він **не всюди** переведений *послїдовно*, але це тільки на око, і ті „виїмки“ ікання мають свою причину то в історії мови, то в чому иньчому. Ось ці „виїмки“ — **склад зачинений**, ікання нема:

1. при **відмінї**, в **закінченнях**, н. пр.:

чоловіком, не — чоловікім, бо **-ом** (гл. § 150) закінчення (на повстання якого дає пояснення історія мови, гл. під 7),

Таксамо пишемо: *тік* (току), але — *тїк* (текти),
сіль (соли), ,, *сїл* (село),
постіл (постолú), ,, *постїль* (постелї),
а далї: *діл* (долу), ,, *дїл* (дїлити —,,і" не зміняєть ся),
ліз (лоза), ,, *лїз* (лїзти) і т. д.

королем, не — королїм, бо -ем (гл. § 153) закінчення,
несеш, не — несїш, бо -еш (гл. § 264) закінчення і т. д.

2. при відмінї, як „о" або „е" випадають, н. пр.:
сон, не — сін, бо кажеть ся: (нема) *сна*, (тїшу ся) *сном* („о" всюди випадає),
день, не — дїнь, бо кажеть ся: (нема) *дня*, (кілька) *днїв* (всюди „е" випадає) . . . про це гл. відм. §§ 151, 154,

3. якщо в відмінї „о" або „е" вставлені, н. пр.:
вікон, не — вікін, бо „о" вставлене між „к" і „н" (§ 168, 5), пор: *вікно*, *вікна* . . . гл. ще §§ 158 2, 162 2,
сестер, не — сестїр, бо „е" вставлене між „т" і „р" (§ 158, 2), пор: *сестра*, *сестри* . . . гл. ще § 171 4,

4. в таких словах, де є: оро, оло, ере (повноголос), н. пр.:
горох, *голод*, *очерет* . . .,
хоч тут уже почало сильно входити „і", й ми кажемо вже:
голів, *борід*, *сторін*, *корів*, *воріт*, *беріг*, *поріг* . . . гл. §§ 158 2, 151 2,

5. у таких словах, що стоять під сильним церковним упливом, н. пр., кажемо:
Господь Бог (церк.), але *Пан Біг* (народнє),
богдапрости (церк.), але *спасибі* (народнє). . .

6. в дуже рідких випадках і наголос упливає на те, чи ікання є, чи його немає, тільки ж таких випадків дуже мало, ось вони:

нарóд але — *нáрід*
вóльний ,, — *вільнúй*
вóйна ,, — *війнá*
згóдний ,, — *згіднúй*
самóтний ,, — *самітнúй*. . .

7. тай іще в багатьох випадках, що або мають свою причину в історії мови (н. пр., *вовк*, *повний*, *борщ*, *кров*, *торг*, *смерть*, *серп*, *верх* і т. д.), або склали ся припадково, на подобу иньчих форм (анальоґічно), н. пр.:
істот, *підвод*, *вечер* (вечеря) . . .

Через те саме нераз маємо ікання там, де не повинно б його бути, бо склад одчинений, н. пр., кажемо:
кілок, хоч ,,кола", бо: *кілка*, *кілкові*, *кілки* — усюди є „*і*" . . .
кінець, побіч: конець, бо: *кінця*, *кінцеві*, *кінцї* . . .
стілець, побіч: столець, бо: *стільця*, *стільцеві* . . .

Це ,,і" теж дістало ся сюди на подобу иньчих форм.

53. Якщо „**о**“ стоїть на початку слова й на основі закону ікання мусить переходити в „**і**“, бо склад зачинив ся шелестівкою, то „**і**“ дістає зпереду „**в**“ (роззів, гл. § 66), отже так: **о — ві**

о*-вес*, але — ***вів****-са*
о*-тець*, „ — ***віт****-ця*, (але: пан-отця — церк.)
о*-рел*, „ — ***вір****-ла*, (хоч і — *орла*)
о*-вець*, „ — ***вів****-ця*, а таксамо
від, він і т. д.

Щодо „**від**“, то воно в нашій мові вживаєть ся побіч „**од**“. **од — від**
Радимо писати так, як це роблять кращі наші письменники, а саме — „**від**“ тоді, як попереднє слово кінчить ся голосівкою; як же воно кінчить ся шелестівкою, то краще вживати „**од**“ [1]).

Пор. *Волохата тінь* ***од*** *них упала на стіл. Немов аж потемніло в хаті* ***від*** *них, покращало* (Васильченко).

Це відносить ся до „**від**“, якщо воно і злило ся з другим словом ув одне (приросток).

Пор. *Прийде, запевне, той день, що ми* ***відпочинем од*** *мук* (Грінченко — Під хмарним небом, Львів).

54. Ще є таке „**і**“, яке повстало зі стягнення (в називн. відм. множини у прикметників, гл. §§ 199, 201), н. пр.: **„і“ в прикметників**

*гарн-****і****, добр-****і****, син-****ї****, лис-****ї*** — повстало із:
*гарн-****иї****, добр-****иї****, син-****її****, ли́с-****її***

Це „**і**“ або не мнягчить попередньої шелестівки (§ 199), або мнягчить її (§ 201), коли вона даєть ся мнягчити (т, д, с, з, ц, л, н, § 37).

Коли прикметник кінчить ся на **-ний** (**-а**, **-е**), то „**і**“ не мнягчить попередньої шелестівки, й тоді пишеть ся тверде **і** (§ 199), н. пр.:

товстий (пан) — ***товсті*** (пани)
рудий (вус) — ***руді*** (вуса)

Під упливом „ікання“ вже й таке „***і***“, що ніде не повинно зміняти ся (із ѣ), зміняеть ся в словах:

річ, ведмідь,

і ми кажемо: *речі, ведмедя* і т. д.

[1]) А так, то деякі письменники вживають виключно або **од** (**Нечуй-Левицький**) або **від**.

босий (чоловік) — *босі* (люде)
сизий (сокіл) — *сизі* (соколи)
куций (хвіст) — *куці* (хвости)
білий (кінь) — *білі* (конї)
чорний (кіт) — *чорні* (коти) . . .

У тих прикметників усюди, де тільки чути „і“, треба вимовляти шелестівки перед „і“ твердо й писати „і“, н. пр.:

(приглядаємось) *сизій* (зозулї)
(малюємо на) *білім* (полотнї)
(пишемо на) *товстім* (папері)
(черевик на) *босій* (нозї) . . .

Коли прикметник має закінчення **-їй** (-я, -є), то всюди, де чути „і“, воно мнягчить попередню шелестівку (як вона дає мнягчити ся), й тоді пишеть ся „ї“ (§ 201), н. пр.:

синїй (папір) — *синї* (папери)
ґу́сїй (дзюб) — *ґу́сї* (дзюби), а далї
(пишу) *синїм* (олівцем)
(сиджу в) *останнїй* (лавцї)
(приглядаюсь) *тутешнїй* (людинї) і т. д.

„і“ після голосівок і в назвуку

55. а) Після голосівок кожне українське „і“ в українських словах (і в чужих, гл. § 75 7) вимовляєть ся як **йі**, й на письмі зазначуєть ся т. зв. мняким і (ї), н. пр.:

Україна, *моєї*, *поїти*, *шиї*, *добродїї*, *Чугуїв* . . .

б) На початку слова пишеть ся і мняке (ї), і тверде **і**, відповідно до того, як чуєть ся:

імовірний, *імня*, але — *їхати*, *їсти* . . .

в) Про „і“ в чужих словах гл. § 75.

ЗАВВАГА. У переважній більшости українських говірок ріжниця між „*твердим*“ (із „о“) і „*мняким*“ (із „е“, „ѣ“) „і“ затерла ся (в Херсонщинї, на Полтавщинї, на Підгіррі, на Буковинї і т. д.) і *всюди* шелестівки перед „і“ вимовляють ся *мняко* (отже: *сьіл* і *сьіль*, *постьіл* і *постьіль*, *тьік* [току] й *тьік* [текти]). Через те, та ще зі страху, щоб із українським „ї“ не склало ся по школах те ж, що з московським ѣ, яке морочило голову дїтям, майже всї письменники Наддніпрянщини й за ними й Комісія при Академії Наук висловлюють ся проти писання „ї“ після вмнягчальних (§ 37) шелестівок. Через те ж саме й сучасний

урядовий правопис його в таких випадках не вживає (гл. § 92, 5). Ясна річ, що порівняння з московським „ѣ“ тут бути не може, бо в московській мові „ѣ“ й „е“ визначають один і той же звук, а тимчасом „і“ й „ї“ й вимовою шелестівок перед ними й повстанням своїм — це два ріжні звуки. Усї письменники й автори граматик, — усї згідно підносять, що воно так, що це ріжні звуки[1]), але ж усе таки стоять за скасовання „ї“ після шелестівок і вживають його тільки після голосівок, у значінні **йі** (*мої*, *твої*, *їхати*, гл. вище § 55, § 92, 5), хоча рівночасно лишають **я**, **є**, **ю** в їх подвійній ролї (гл. ***яйце — коня***, *поєдинок — синє*). Через те затираєть ся дуже характеристична прикмета нашої мови, і правопис тратить признаку науковости. Коли такий правопис загально прийметь ся, коли Академія Наук скаже так писати, то, правда, у школї дітям стане багато легче, але ж учителеві таки треба буде безнастанно звертати увагу на вимову, щоб дїти не плутали „і“ з „о“ з „і“ з „е“ (або ѣ), щоб вимовляли як слїд

ніс (носа) й *нїс* (нести), *діл* (долу) й *дїл* (дїлити) і т. д.

Те ж саме відносить ся до сцени. Актори теж мусять відрізняти цї оба ріжні звуки, бо вимова на сценї (і у школї) все мусить бути зразкова.

56. У деяких випадках, коли слово починаєть ся двома шелестівками [н. пр., у словах: **Приставне „і“**

ще (шче), *мла*, *ржа*, *ржати*, *рвати*, *кло* . . .],

може до нього „і“ приставляти ся. Дїєть ся це тодї, коли попереднє слово кінчить ся шелестівкою або двозвуком (гл. § 15) — це задля легчої вимови; коли воно кінчить ся голосівкою, то приставляти „і“ не треба. То так кажемо й пишемо:

вона ще спить, але — *він іще спить*
витри ржу, але — *витер іржу*
степ покрив ся млою, але — *покрив ся степ імлою*...

---

[1]) Тимченко — Українська граматика ч. I, стор. 7; Модест Левицький — Українська граматика, стор. 11; Залозний — Коротка граматика укр. мови, вид. четверте, стор. 4; Грунскій — Украинское правописаніе, стор. 8; Гладкий — Практическій курсъ украинскаго языка стор. 2 і т. д.

Таке „і“ все тверде.

Пор: *Дав Бог день, йди до свого діла* (Квітка). *Аж йішов я мимо його* (Куліш). *Час йіти каву пити* (Кримський). *А кінь іржe, води не пє, доріженьку чує* (нар. пісня). *І поїдали душі, мов іржа* (Л. Українка). *В повозї муж із жоною в театер імчать* (Франко). *Вибрали Коваленка вітом* (= старшиною), *а він іще не розумів, що з ним дїєть ся* (Мартович). *Так скривдить їх іще небезпечнїще* (Старицький). *Ховзаючи ся по мокрім імху, жандарм скрутив на-право* (Франко-Цигани). *Далї Вова за гомоном других голосів ізнов не почув* (Васильченко). *Проказав несміло батько та й замкнув ізнов уста* (В. Мова). *Ото позбігались ік нечистій матері Ляхи* (Куліш). *Ой, на горі снїжок імжить* (нар. пісня). *Як піймав вовк іклом за хвіст* (Слов. Грінченка). . . .

Вставне „і“ **57.** Тверде „і“ вставляєть ся у словах, зложених зі слівцями: **об-, від-, над-, під-, роз-** (приростками, §§ 95, 110) коли друга частина зложеного слова починаєть ся двома шелестівками, н. пр.:

відірвати, обізвати ся, надіслати, підібрати, розігнути . . .

пор.: *Одірвись, коню, од берестонька* (нар. пісня). *Більш обізнали мене люде, стали наймати* (Ганна Барвінок). *Лист надіслав просто в волость* (Ганна Барвінок). *Другою хусткою підібрала довгу й чорну, як гайворон, косу* (Стороженко). *Моє веселіє украв, в степу на тирсї розібгав* (Шевченко) . . .

Що воно „тверде“, пізнати ще й із того, що воно чергуєть ся ще з „о“, що те „о“ в багатьох околицях України ще не в усїх випадках перейшло в „і“, що народ там так і балакає „о“, й деякі письменники пишуть:

відорвати, надослати, підобрати . . .

На подобу цих слів являєть ся „тверде“ **і** серед таких самих умов у словах, зложених із приіменниками: **до-, по-,** на пр.:

дістати, діткнути ся, дібрати ся . . .
пісдати, пільга, пірвати, пімста . . .

побіч: достати, добрати ся, послати, помста . . .

Крім того, таке вставне „і“ дістало ся й до таких зложених слів, що після приростка мають тільки одну шелестівку — це відносить ся головно до сприросткованого (§ 107) дієслова *ходити* (гл. § 59), н. пр.:

Людям не було куди розіходитись (Васильченко). *Звідусюди надіходять непотїшні вісти* (Куліш). *А тимчасом позіходилось народу чимало* (Квітка) . . .

VII. З, ЗІ, ІЗ.

58. На основі закона про вставне та приставне „і“ (§§ 56, 57) в нас витворив ся закон щодо вживання в мові та на письмі приіменика „з“. **Приіменик і прислівник „з“**

В українській мові є тільки **один** приіменик „з“ і означає раз те, що моск.: **изъ** (чого?), то знов: **со** (ким?). Але ж щодо місця, де він стоїть, „з“ може мати **три** форми:

з, зі, із.

а) Як попереднє слово кінчить ся голосівкою, і слово після „з“ починаєть ся теж голосівкою або одною шелестівкою, то звичайно в мові й на письмі вживаємо „з“, н. пр.:

*Я **з** Охтирки. Біжу **з** гори* (на питання: з чого?).

*Сестра **з** Оврамом. Сиджу **з** тобою* (на питання: з ким?).

б) Як одне слово кінчить ся шелестівкою (сюди належать і двозвуки, гл. § 15) і друге починаєть ся теж шелестівкою, то звичайно балакаємо й пишемо „із“, н. пр.:

*Родом **із** Київа. Досить **із** мене* (з чого?, з кого?).

*Він **із** тобою. Іван **із** Петром* (з ким?).

Пор. *Скинь **із** себе голуб жупан* (нар. пісня). *Виглядали немов попухлі, немов **із** голоду* (Франко). *Іде мати на лан жати разом **із** дочкою* (нар. пісня). *Посидять панич **із** панянкою* (Васильченко). *Прощайсь лишень **із** матїррю* (Куліш). *Так і зріс на самотї, сам **із** собою* (М. Вовчок)...

в) Якщо слово, що після „з“, починаєть ся двома шелестівками, а то й одною, але сичною або шипучою, то вживаємо звичайно „зі“ (побіч: зо), н. пр.:

*Я **зі** Львова. Перо **зі** сталї* (з чого?).

*Ходи **зі** мною. Брат **зі** сестрою* (з ким?).

Пор. *Хуртовина **зі** сходу на їх найде* (Куліш). ***Зі** дна мого серця сльозу підіймає не жах, а нудьга* (Старицький). *Чайченко танцював **зо** (**зі**) всїма* (Марко Вовчок)...

Як нераз іскладеть ся так, що перед „з“ і після нього накопичить ся кілька шелестівок, то й уживасть ся навіть форми: **ізі** (**ізо**).

Пор. *Василько буде хоч цїлїсїньку ніч **ізо** мною сидїти* (Марко Вовчок). *Покинь роботу та посидь **ізо** мною* (Мартович). *Йому здало ся, як коли б **ізо** скали виповзував дим* (Франко). ***Ізо** сну чую: Люба Дездемоно!* (Куліш). *Ой, спусти ся, сизокрилий, оддиш **ізо** мною* (Глїбів). *Ту церкву видять **ізо** всїх селів* (Стефаник)...

Те саме відносить ся до „з“, коли воно прислівник, означає стілько, що: *приблизно*, *близько*.

Пор. *Збіглось вовків щось із тисячу.* (Із казок Рудченка). *Як випродали пшеницю, то зосталось щось із мірку* (М. Вовчок). *Було їх тисяч зо дві* (Переклад євангелія Морачевського) ...

Приросток „з“

59. Не минає цей закон „з“, якщо воно зросло ся зі словом (приросток). Тоді теж є одне „з-“ (перед деякими безголосими шелестівками чуєть ся й пишеть ся „с-“, гл. § 32), хоч повстало це „з-“, аж із трох приставок: **із-, со-, воз-** (вс)[1]).

Та таке „з-“ може теж мати форми:

з-, із-, зі-, а то й: **ізі-,**

відповідно до того, який звук стоїть перед ним, або після нього, н. пр.:

Швачку з осавулою докупи звязали, ой, ізвязали (нар. пісня). *На божничок гляну, матїр іспомяну* (нар. пісня). *Де* (козацтво) *подїлось? Ізгоріло?* (Шевченко — Тарасова ніч). *Возьме хлїб перед себе, тай зараз іззїсть* (Франко). *Тай ти* (слово) *давав, ясний царю, як ізбірав раду!* (Руданський). *Скажи наймичцї, най ізробить печеню* (Мартович). *Чересло й леміш ізнято* (Черкасенко). *Та ще такі височенні, що хмари достанеш як ізлїзти* [угору — вос-] (Шевченко — Великий Льох) ... *Сей пройдисвіт ізробивсь паном* (Кулїш). *Гукне Андрій, він увесь іздригнеть ся* (М. Вовчок). *Ненечка аж ізлякали ся* (Федькович). *Що це враз за гомін ізчинив ся* (Франко)....

Встав, оперезав ся тай зовсїм зібрав ся (нар. припов.). *Слуги позіскакували з постелї* (Нечуй-Левицький). *Вона одною рукою миттю зірвала з плїч хустку* (Стороженко). *Сам-на-сам із перевертнем зітнуся* (Кулїш). . .

---

[1]) Приростка **із-** (у мос. значінню, себто: „зі середини“ якесь дїйство „на верх“ виконати) наш народ не любить і заступає його иньчими, найбільш приставкою: **ви-** (н. пр.: издать — *видати*, избиратель — *виборець* і т. д.).

Замісць приростка **вос-** (який цілком загинув, і лишив ся тільки в церковних словах, таких, як: *воскреснути* . . .) уживають ся ріжні иньчі приставки (воспаленіе — *запалення*, восклицать — *вигукувати*, возлюбленный — *улюблений*, возобновить — *поновити*, возрастъ — *зріст*, восходъ — *схід* і т. д.).

А приросток **со-** перейшов цілком у „з“ (лишив ся в церков. слові: *сотрудник*), або ще й відомий у нас у формі: **зу-** (*зустріч*, *зустрінути*, побіч — *зострінути*, і на подобу цих двох останнїх слів повстало вже слово: *зупинити*), або **су-** (*супротивник*, *супруга*, *суспіль*, *сусїд*, *сутужний* . . .).

*Ой, **ізійду** я* (вгору — вос-) *на могилу* (нар. пісня). *А ти як же ж **ізійдеш ся** з вражим Велямином* (Руданський). *Стоїть Кривого Тихона млин, **ізігнув ся**, підтрух* (Васильченко). *Жидюга дріжить, **ізігнувшись** над каганцем* (Шевченко) . . .

На подобу цих останнїх слів появляєть ся ***зі*** у спрпростькованому дієслові *ходити* (одна шелестівка), гл. § 57, кінець.

Пор. *Мужики, що позіходилися грабувати Ніжень* (Куліш). *А раби тими шляхами позіходять* ся *докупи* (Шевченко). . .
і навіть: ***Зіперли ся** вони на стїнку* (Васильченко). . . .

VIII. ЧЕРГОВАННЯ „В" ІЗ „У", ТА „І" З „Й" НА ПОЧАТКУ СЛОВА.

60. Балакаючи, ми не відриваємо гостро (як це, н. пр., роблять Нїмцї або Анґлїйцї) одного слова від другого, але ж лучимо їх зі собою.

Через те то, як у мові яке слово кінчить ся, н. пр., якоюнебудь голосівкою, а потім іде друге слово, що починаєть ся голосівкою **„у"** або **„і"**, то остання голосівка першого слова сполучуєть ся в вимові з **„у"**або **„і"** другого слова, й так складаєть ся двозвук. От як скажемо, не спиняючись:

*була **у** батька*, або: *я **і**ду*,

то **„ау"** і **„яі"** злучать ся зі собою і створять двозвук: **ав, яй** (§ 15).

Із того витворив ся окремий закон, що на початку слів можуть ці звуки чергувати ся зі собою, що в одному й тому ж слові, на початку, може бути **„й"** або **„і"**, **„в"** або **„у"**.

Якщо попереднє слово кінчить ся шелестівкою, то назвучне **„і"** лишаєть ся, н. пр.:

*він іде, він **і** вона* . . .

Коли ж слово кінчить ся голосівкою, **„і"** творить із нею двозвук, і тодї треба писати **„й"**, н. пр.:

вона йде, вона й він . . .

Те саме треба сказати про **„у"** та **„в"**. Кажемо й пишемо:

*Іван **у**читель*, але — *Ганна **в**чителька*,
*він **у** містї*, але — *вона в містї* . . .

Приіменик „в“ — „у“

Тим пояснюєть ся, що ріжні колись щодо свойого значіння приіменики „у“ (пит.: кого, чого?) та „в“ (пит.: кого, що?, у кім, у чім?) тепер злили ся в **один із двома значіннями** та **двома формами** (в московській мові ті приіменики дуже відріжняють ся від себе). То так кажемо й пишемо:

пит.: у кого? (чого?)	пит.: у (кого?) що?	пит.: у (кім?) чім?
сестра ***в*** *батька*,	*іду* ***в*** *ліс*,	*я* ***в*** *лісї*,
брат ***у*** *батька*	*ідїть* ***у*** *ліс*	*він* ***у*** *лісї* . . .

І загалом багато иньчих слів, чи вони колись починали ся шелестівкою „в“, чи голосівкою „у“, тепер можуть мати здебільшого обі форми, відповідно до попереднього слова, н. пр.:

вдова й *удова*, *учитель* і *вчитель*,
вповнї й *уповнї*, *умерти* і *вмерти* . . .

Пор. *Наші рушницї в панів у світлицї* (нар. пісня). *А що вже Василько тихий* (Марко Вовчок). *Він у половинї сидїв, а в половинї лежав* (Мартович). *Як би тепер устав Тарас та жив у наш славетний час, не швидко вмер би знову . . . Тепер уже не страшно нам у зуби впасти ворогам тай згинути без бою! Ми вже зубів не боїмось* (Самійленко). *Тепло вникає в землю . . . дощ уникає в землю* (Нечуй-Левицький, VIII, 378). *Як ударив Іван змія та по колїна і вбив у землю* (Словар Грінченка) . . .

Як останнїй приклад показує (*по колїна і вбив*), то тут іще треба дивити ся на те, які звуки (букви) йдуть після „в“, чи „у“, після „і“, чи „й“, та ще й на те, чи „і“ або „у“ не на початку слова, по точцї (§ 325, 1) або запинцї (§ 406), коли, балакаючи, ми відпочили. Як ідуть, н. пр., дві або більше шелестівок, то краще балакати (й писати) „і“ та „у“ навіть тодї, коли слово, що стоїть перед „у“, „і“, кінчить ся голосівкою, н. пр.:

Книгарня Товариства ім. Шевченка у Львові
Тут вона вся і скипіла . . .

Пор. *Як у руках рушниця у стрільця, то горе качкам* (нар. припов.). *Як Бог дасть, то і в вікно подасть* (нар. припов.).

І на початку речень краще ставити „і“ й „у“.

Тільки ж щодо „у“ та „в“, то треба сказати, що цього закону всюди прикласти не можна. Але ж де тільки можливо, треба його використовувати у слові та на письмі.

Заввага. На жаль, одначе, не всї письменники — головно, новіщі — використовують гаразд цей дуже важний і незвичайно цікавий та характеристичний для нашої мови закон. З нових то тільки послїдовно придержують ся його *Грінченко*, *Самійленко*[1]), *Модест Левицький*, *Єфремов*, із Галичан — *Мартович*, із давнїщих письменників — *Кулїш*. Ось для прикладу виписок із ,,Чорної Ради'':

,,*Нїхто в нїкого не питавсь тут, що їсти або пити: усякому була своя воля — роби, що хоч, як у себе в господї. Повикопували в землї здоровенні печі, запалили вогнї. Тут у винницькій кадцї місять тїсто троє разом ногами, а там печуть цїлого вола, а там у здоровенних казанах варять на таганах да на катрягах кашу. Дим наче хмара ходить понад головами. Иньчі тілько те й роблять, що порають ся коло бочок да потчують усякого, хто стоїть або йде мимо, а иньчі вже лежать, повивертавшись, як у холод мухи. Безумна якась радість у всякого в очах і річах. Усюди, знай, викрикують: ,,Іван Мартинович, батько наш любий!'' Знїме вгору в однїй руцї чарку чи ківш, а в другій шапку з голови да й репетує, що Йван Мартинович і день і ніч побиваєть ся за людським щастем'' (*глава XII).

Ті ж самі письменники — знову ж у першу чергу *Кулїш* — дуже звертають увагу й на иньчі фонетичні закони нашої мови й пильно їх придержують ся (закони §§ 53, 58—59, 60, 62, 65б, в, г, 66, 71 і т. д.).

IX. ПОДВОЄННЯ ШЕЛЕСТІВОК.

61. У **назвуку** слів, під упливом приіменика **,,в''** та часом **,,з''**, подвоюють ся назвучні шелестівки у таких словах: **вв-, зз-**

ввесь, ***ввійти***, ***ззїсти***, ***ззувати*** (від нього вже: визувати[1]), взувати).

[1]) Пор. *В. Самійленко:* ,,Дбаймо про фонетичну красу мови'', видавництво ,,Шлях'', ч. 15; *Модест Левицький:* ,,І ворогам і добрим людям'' — передмова до ,,Української граматики'' — видавництво ,,Молодик'', ч. 1. На жаль, цього не можна сказати про укладачів граматик. Пробуйте вимовити без натуги ось що: *Шелестівки видають в вимові шелест* (Мурський, Коротка граматика української мови, третє видання, 1918, стор. 4), або: *у являється у імен збірних* (тамже, стор. 21).

[1]) Це з цього пішло, що народ уже не чує, що **в**, **з** — до слова не належать, що це приростки були колись.

На основі закона про черговання „в“ з „у“ (§ 60) два перші слова можуть звучати ще й:

увесь, *увійти* . . .

Пор. *Що тепер неправда світ увесь зажерла* (нар. пісня). *Весні зрадіє світ увесь* (Олесь). *Так люд увесь у путах веть ся* (Франко). *Де ґазда від склепу? Зараз увійде* (Мартович). *В панські ворота широко ввійти, та вузько вийти* (нар. припов.). *Прийдеш до першої хати, тай увійди, тай кажи, що так і так* (Стефаник) . . .

А далі це „у“ появляєть ся у здвоєному приіменику „в“ у формі — *ув, уві,*

пор. *Зоставсь ув убозстві* (Куліш). *Ув Ахені, в пишній порфирі царській. . .* (Куліш). *Батечко наш ув-одно слабували* (Федькович) *Ув осени на самого Дмитра вінчались чотири парі* (Федькович). *Це казка, яку вві сні що-ночі чую я* (Черкасенко). *Коли хоч уві сні таке я бочив* (Куліш). *Уві Львові* (Куліш).

і в приростку „в“, н. пр.:

увірвати, *увігнати*, *увіходити* . . .

Пор.: *Ирод . . . з кобильчини увірвав ся* (нар. колядка). *Москалі в коршму увігнались* (Руданський). *Надовго вашої роботи буде? Коли б у два тижні ввібрались* (Вовчок). *У клас увіходить він* (Васильченко)... *Марта не ввіходила* (Нечуй-Левицький) . . .

Це здвоєне назвучне „в“ появляєть ся у слові: *вівторок*, колись: *второк* — другий (вторий) день після неділі.

Пор.: *А в вівторок снопів сорок* . . . пшениці нажала (нар. пісня)[1]).

-ння, -ття, -лля . . .

62. Іменики на **-я** (**-є**), поутворювані з прикметників, иньчих імеників та з дієслів (колись вони кінчили ся на **-іє**, пор. церк.: житіє, мос. житье) подвоюють перед тим **-я** (**-є**) шелестівку, якщо вона тільки одна. То так балакаємо й пишемо:

безвіддя (безвіддє), *Поділля*, *весілля*, *божевілля*, *насіння*, *подвірря*, *колосся*, *клоччя (-є)*, *життя* . . .[2])

---

[1]) Подекуди письменники, головно західноукраїнські, хочуть завернути назад у розвитку мови й пишуть: *весь*, *війти*, *второк* (Лепкий, Франко). Це цілком непотрібна річ, писати треба, як увесь наш народ балакає: *ввесь*, *увійти*, *вівторок*.

[2]) У західноукраїнських говірках (на Поділлі, в західній Волині, в Галичині, на Буковині, на Закарпатті іт. д.) подвійна шелестівка стягла ся вже в одну, і в вимові чути, що вона одна. Через те й наддністрянські Українці всі балакають, і, здебільшого, всі письменники цієї частини нашої землі пишуть:

безвідє, Поділє, весілє, божевілє, насінє, подвірє, колосє, клочє, ріля, нічю, лєш . . .

Коли ж перед **-я** (**-є**) являють ся дві шелестівки, або одна, але ж губна, то подвоєння немає, н. пр.:

здоровля, *щастя*, *безхлїбя*, *прислівя* . . .

Подвійна шелестівка зустрічаєть ся далї в усїх українських (й чужих, що давно до нас прийшли, а не — тепер) словах та формах, де було колись **-ія**, **-іє**, **-ію** і т. д. Те „і" пропало, форма на один склад скоротила ся, але шелестівка подвоїла ся, отже:

суддя, *рілля*, *ніччю*, *сіллю*, *миттю*, *Ілля*, *ллю*, *ллєш*, *сєяю* . . . хоч — *кровю*, *любовю*, *пю*, *бєш* . . . (пор. мос.: судья, ночью, солью, льешь, Илья, сіяю, кровью, пью, бьешь)

Розумієть ся, що ця подвійна шелестівка лишаєть ся вже в цілій відмінї слова, як після неї йде мняка голосівка, отже:

безвіддю, *безвіддям*, на *безвіддї*
суддї, *суддю*, *суддїв*, *суддям*
Поділлю, *Поділлям*, на *Поділлї*
Іллї, *Іллю*
ріллї, *ріллю* (але: *рілею*, *ріле!*)
ллємо, *ллєте* (але: *лити*, *лив*) і т. д.

В деяких випадках „є" (з -іє) в відмінї іменників стверддло, але ж подвійна шелестівка лишила ся, н. пр.:

суддя — *суддею*, Ілля — *Іллею*, *Ілле!*

X. ЗУСТРІЧ ШЕЛЕСТІВОК.

63. Українська мова не терпить накопичення шелестівок. Тому то як зійдеть ся їх кілька, мова на ріжний спосіб дає собі з ними раду. **Випад шелестівок**

Передусім ізпоміж кількох шелестівок одна **випадає**.

1. І так у першій мірі випадає **„т"** й **„д"**, як після них іде **„н"** або **„л"**. Говоримо й пишемо:

а) т, д перед „н"

тиждень,	але	—	*тижнї*
бороздити	„	—	*борозна*
вістка	„	—	*вісник*, *первісний*
піст	„	—	*пісний*
злість	„	—	*злісник*

радість але — *радісний*
хрест ,, — *хресний* (батько), *похресник*
капость ,, — *капосник*
істота ,, — *існувати*
власть ,, — *власник*
волость ,, — *волосний*
пропасть ,, — *пропасниця* . . .

Таксамо говоримо й пишемо:

празник пор. мос.: праздникъ
пізно ,, ,, поздно
дїйсність ,, церк.: истина . . .

Заввага. Випаду „т" перед „н" письменники часто не зазначують на письмі, щоб було пізнати, звідкіля слово повстало (корінь, чи пень). Через те зустрінете часто по книжках:

вістник, *істнувати*, *пістний*, *милосердний* (гл. далї під 5), хоч у вимові того „т" не чуєть ся. Радимо це „т", „д" таки пропускати.

б) перед „л"

2. А далї кажемо й пишемо:

щастя, але — *щасливий*
завистъ ,, — *зависливий*
мастити ,, — *масло*
пестити ,, — *песливий*
стелю ,, — *слати*
(вона) кладе ,, — *клала*
,, плете ,, — *плела* . . .

На основі цього закону пишемо

скло, *скляр*, *склянка* (пор. мос. стекло, стекольщикъ...).

в) перед иньчими шелест.

3. Але ж „т", „д" випадають і перед иньчими шелестівками, бо ж кажемо й пишемо:

місто але — *місце*, *міський*
серденько ,, — *серце* . . .

г) иньчі шелестівки

4. Крім того, можуть випадати иньчі шелестівки. Ось приклади такого випаду:

боязнь, але — *боязький*, *боязливий*
гарнець ,, — *гарцї*
(у)мислити ,, — *умисний*
вдячний ,, — *віддячити ся*, *дяка*
первина ,, — *перший*
стискати ,, — *стиснути* . . .

Таксамо кажемо й пишемо:

сонце, пор. мос.: солнце
тодї ,, ,, тогда, західноукр.: тогди
завсїди ,, ,, завсегда, ,, завсїгди
инодї ,, ,, иногда . . .

5. Буває й так, що зпоміж трох шелестівок може випадати одна або друга, і в мові живуть побіч себе обі формі з пропуском сеї або тої шелестівки. Ось ми кажемо: **д) випадає одна або друга**

чернець, але — (нема) *ченця* („*р*" випало) і
,, *черця* („*н*" випало)
милосердіє, але — *милосерний* („*д*" випало) і
милосердий („*н*" випало) із: — *милосердний*
глузд, але — *безглузний* („*д*" випало) і
безглуздий („*н*" випало) ,, *безглуздний*

Таким же чином поясннють ся існування в мові форм:

кожний („*д*" випало) і *кождий* („*н*" випало)

(із колишнього, може бути: кождний).

Пор.: *Ченцї, попи і крутопопи* (Котляревський). *Черцї, черницї молять ся з псалтирі* (Федькович). *За що, Боже милосерний, нам дав тяжку муку* (Кропивницького пісня, зараз народня). *Заплакала милосерда неначе за сином* (Шевченко). *У кожної купи був свій ватажок* (Куліш). *Кожда пригода — до мудрости дорога* (нар. припов.) *Без тебе жить безглуздий жарт* (Франко) . . .

6. У назвуку часто випадає „в" при зустрічу **сп, ст, сх, зб, зд.** Передівсїм випадає воно в таких словах:

спалахнути, *спільний*, *спімнути*, *спомин* . . . **е) випад „в"**
стеклий, *стрінути*, *стріча*, *стьожка*, *стид*,
стидати ся, *стидкий* . . .
схід, *сходити* (сонце) . . .
збірати (вода), *здовж*, *здрігати ся* . . .

Не може випадати „в" тодї, коли добре чусть ся, що воно дуже потрібне, що без нього слово буде зовсїм що иньче означати, н. пр.:

в(у)ставати, *в(у)стрявати*, *в(у)строміти*, *в(у)стерегти*. . .

Загалом тут звукове і правописне правило таке: як тільки де в мові випадають шелестівки, то цей випад треба зазначувати й на письмі, не дбаючи зовсїм про те, що корінь слова (з чого слово повстало, гл. § 96) через те може затерти ся, чи нї; коли ж би через те могло змінити ся з н а ч і н н я слова, то краще не викидати шелестівок.

Вставка голосівок.

64. Та ще й так собі радить мова, що вставляє межи дві шелестівки голосівки „о“ або „е“, головно в відміні іменників, н. пр.:

вогню,	але	—	*вогонь*[1])
вузла	,,	—	*вузол* або *вузел* . . .
сестра	,,	—	*сестер*
сосна	,,	—	*сосон* або *сосен*
дошка	,,	—	*дощок* . . . гл. § 158 3
земля	,,	—	*земель*
відьма	,,	—	*відьом* . . . гл. § 162 2
вікно	,,	—	*вікон*
полотно	,,	—	*полотен* . . . гл. § 168 5

Стягнення шелестівок.

65. Крім того, цілий ряд шелестівок мова стягає і творить із них меньче звуків, але для вимови легчих. Так кажемо й пишемо:

багатий,	але	—	*багацтво*	(багатство)
брат	,,	—	*брацтво*	(братство)
хробак	,,	—	*хробацтво*	(хробачство)
ткач	,,	—	*ткацтво*	(ткачство)
козак	,,	—	*козацький*	(козачський)
Кобиляки	,,	—	*кобиляцький*	(кобилячський)
Галич	,,	—	*галицький*	(галичський)
Прага	,,	—	*празький*	(пражський)
Петербург	,,	—	*петербурзький*	(петербуржський)
Криворіг	,,	—	*криворізький*	(криворіжський)
Париж	,,	—	*паризький*	(парижський)
Запорожжя	,,	—	*запорозький*	(запорожський)
Чех	,,	—	*чеський*	(чешський)
наш	,,	—	*наський*	(нашський)
товариш	,,	—	*товариський*	(товаришський)
Золотоноша	,,	—	*золотоноський*	(золотоношський)
птах	,,	—	*птаство*	(пташство)
Русь	,,	—	*руський*	(руський)
Француз	,,	—	*французький*	(французський)
розсадити	,,	—	*росада*	(розсада)
розсолити	,,	—	*росіл*	(розсіл) . . .

---

[1]) Подекуди й *вогень*, пор. Франко: *Неначе зпід попелу разом язиками блиска вогень* (Зівяле листє).

Таксамо хоч кажемо:

Перемишль, Радомишль, але — *перемиський*, *радомиський*, рожденний (церк.) ,, *Різдво* [Рож(д)ство]

Отже стягаєть ся, як бачимо:

тств	у —	**цтв**	**чств**	у —	**цтв**
чськ	,, —	**цьк**	**жськ**	,, —	**зьк**
шськ	,, —	**ськ**	**шств**	,, —	**ств**
сьс	,, —	**сь**	**зс**	,, —	**с** і. т. д.

Приподібнення шелестівок

66. І так у деяких випадках улегчує собі мова, що заміняє одну шелестівку другою, себто, що одна шелестівка до другої приподібнюєть ся.

1. От уже в давнїх часах, як видно із прикладів:

а) тт, дт — с

плету, але — ***плести***, мету, але — ***мести***
кладу ,, — ***класти***, краду ,, — ***красти***, попри:
несу — ***нести***, везу — ***везти*** . . .

кожне **тт**, **дт**, переходило на — **ст**.

б) чт — шт, чн — шн

2. У новіщих часах у народній мові кожне **чт**, **чн** почало переходити у — **шт**, **шн**, але ж у письменстві цей закон доторкнув ся таких слів:

мірошник	—	пор.	мірочка
поштар	—	,,	почта
поштивий	—	,,	староукр. чтити[1])
рушник, *рушниця*	—	,,	ручка
сердешний	—	,,	сердечко
сінешний (двері)	—	,,	сінечка
соняшний, *соняшник*	—	,,	сонечко
яєшня	—	,,	яєчко . . .

Зрешто ж пишеть ся: *конечно*, *безпечний*, *почта*, *пасїчник*

в) с + ч = щ

3. З другого ж боку на початку слова кожне „с" приподобило ся до сусїднього „ч" і перейшло в „ш", через те ми кажемо й пишемо:

щастя (= шчастя, пор. мос. счастье) *щасливий*, *нещасливий*
щезнути (пор. мос. изчезнуть)
нащадок (пор. чадо) . . .

---

[1]) Хоч пишуть: *пошта*, *безпешно* (Леся Українка), *доконешно* (Нечуй-Левицький), *помішниця* (Кримський), *уштивий* (Васильченко), порів. західноукр. *штири* = чотирі (гл. § 72, примітка), *пасїшник*.

г) сш — щ

4. Таксамо як ізрівняти зі собою слова:
старший (старий) і *вищий* (високий)
глибший (глибокий) і *кращий* (красний), то
побачимо, що в українській мові **сш**[1]) переходить у **шч** = **щ**. Тому то кажемо й пишемо:

краще, *покращати*
вище, *підвищити* (гл. §§ 193 3, 227 5).

) зш — зч
жш — жч

5. У таких самих випадках переходять: **зш**, **жш** у — **зч**, **жч**, і ми кажемо й пишемо:

низький — *низчий*, *низчати*
вузький — *вузчий*, *вузчати*
дужий — *дужчий*, *дужчати* . . .

Уже під упливом „ч“ у формах: *низчий*, *вузчий*, те „ч“ появило ся в таких самих випадках і в иньчих словах так, що не тільки балакають, але й деякі письменники пишуть:

побіч: *меньший* і *меньчий*
,, *багатший* і *багатчий*
,, *молодший* і *молодчий*
,, *иньший* і *иньчий* . . .

А далі „ч“ дістало ся вже загально до подібних форм так, що кажемо й пишемо:

білий — *білїщий*, *білїщати*
грубий — *грубіщий*, *грубіщати*
гарний — *гарнїщий*, *гарнїщати* . . .[2])

---

[1]) У західноукраїнських говірках, на західному Поділлї, подекуди в Галичині, чуєть ся в таких випадках шш, отже там кажуть:

крашший, по книжках пишуть: *красший* (бо: красний)
вишший ,, ,, *висший* (,, високий)
підвишшити ,, ,, *підвисшити*...

[2]) У Полтавщині та Харківщині й досї кажуть: *білїший*, *грубіший*, *гарнїшати* . . ., в Галичині здебільшого балакають і майже всї пишуть: *білїйший*, *грубійший*, *гарнїйшати* . . . (гл. § 193 2).

е) вставка т, д

6. У всїх цих випадках немов здаєть ся, що між шелестівки втиснула ся шелестівка „т“ (тш = ч)[1], бо подібне явище бачимо ще у словах:

(є) *горщок* — (нема) горшка,
(нема) *дощок* — (є) дошка,

а далї бачимо вставлене т (д) між шелестівками **с** (з) **р** у словах:

страмити,	—	пор.	срамотнїй
строк, *строковий*	—	,,	мос. срокъ
скороздрий	—	,,	зрілий
заздрість	—	,,	зріти
уздріти, *здріти*	—	,,	,,
роздрухати	—	,,	рухати . . .[2])

„дж“, „дз“ на початку слів

7. Крім того, в багатьох словах, що колись починали ся шелестівками: **ж**, з, появило ся на початку „д“, яке злило ся з наступним — **ж**, з у двозвук: **дж**, дз (гл. § 23). Через те ми тепер балакаємо й пишемо:

джерело, *джижджати*, *джгут*, *джурчати* . . .
дзвін, *дзвонити*, *дзеркало*, *дзиґа*, *дзиґлик*, *дзуськи*, *дзюб*[3])
(пор. мос. жужжать, жгутъ, звонъ, звонить, зеркало)

Иньші приподібнення

8. Як добре прислухати ся, то не важко замітити в мові ще й багато иньчих прикладів приподібнення одних шелестівок до других. Ось усї ми

кажемо:	багаччий,	хоч	пишемо	*багатчий*,	бо:	багатий
,,	нізьцы	,,	,,	*ніжцї*	,,	ніжка
,,	спицьцьа	,,	,,	*спить ся*	,,	спить
,,	доцьцы	,,	,,	*дочцї*	,,	дочка
,,	досьцы	,,	,,	*дошцї*	,,	дошка
,,	питаєсьсьа	,,	,,	*питаєш ся*	,,	питаєш
,,	**ж** жальу	,,	,,	*з жалю*	,,	з болю[1]) . . .

---

[1]) У наддністрянських говірках (на Буковинї, на Підгіррі) додаєть ся часто „т“ перед „с“ так, що замісць „с“ чуєть ся „ц“ (= тс), н. пр.: *доцягати* (досягати), *прицягати* (присягати), *пацкий* (панський), (дитина) *сце* (ссе) . . . пор. у Федьковича: *Нам прицягу прочитали* (Ангел-хранитель), у Стефаника: *На свинцкі(й) торговици* (Засїдание)

[2]) пор. *Що лиш, вбогі села, людський біль здрите?* (Франко).

[3]) Нарічево навіть: *дзелений*, *Мадзур* (Стефаник), пор. *В недїлю рано дзелене вино саджене* (народня підгірська колядка). Сюди належить Нечуя-Левицького: *роздзявити*. Розумієть ся, що нарічево балакають: *жерело*, *зиґа*, *журчати*.

[1]) Такі чистофонетичні написання найдете в давнїщих виданнях (н. пр., у Кулїша) українських письменників. Квітка писав: *сучесся*, *зглянесся* (Маруся), Гребінка: *здаєтця*, Кулїш: *ж Жидом*, *озвецьця*, *сповницьця* (гл. § 248 1), Нечуй: *наймиччук*, *осьміхнесся*.

XI. ЗУСТРІЧ ГОЛОСІВОК (РОЗЗЇВ).

67. Таксамо здавна вже мова оминала зустріч голосівок — **роззїв** — у середині слова, вставляючи між них шелестівки: **в**, **г**, **й** (пор. *павук*, *павутиння* — мос. паукъ, *вистигати* — мос. остывать, стынуть, *руїна* — мос. руина, лат. ruina).

Звідтіля перейшла ця звичка до слів, із яких одне кінчило ся, друге починало ся голосівкою, а далї вже почали прикладати ся ті шелестівки в назвуку до багатьох слів, що починали ся голосівками.

У деяких околицях України при кожному такому слові приставляють ся хоч „**й**“, хоч „**в**“, а то й „**г**“ (пор., н. пр., подільськ. *гочі* або *вочі*, *гиньчий*, *гискра* [Нечуй-Левицький], *Гамерика* або *Ямерика*, *Йосип* або *Восип* і т. д.), але ж у лїтературній мові приставляють ся вони тільки до таких слів:

вогонь, *вона*, *воно*, *вони* (бо — **він**), *вугілля*, *вудила*, *вудка*, *вуж*, *вуздечка*, *вузол*, *вузький*, *вулїй*, *вулиця*,[1]) *вуса*, *вухо*, *воробець* і *горобець* . . .
Ганна, *гаман*, *гарбуз*, *гармата*, *гаспид*, *гикати*, *горіх*, *горобина*, *гострий*, *га*, *гей* . . .
янгол, *Йосип*, *йой*, *йолоп* (мос. олухъ), *юха* . . .

Оминаєть ся роззїв іще й иньчим способом, гл. § 71.

Про „**в**“ при „**і**“ з „**о**“, яке теж має дещо спільного з роззївом, гл. § 53. Туди ж належить назвучне „**ві**“ у словах:
вівтар (мос. алтарь), *Вірменин* (мос. Армянинъ).

А через те, що в таких випадках *(вітця*, *вірла*, *вівця*, *вільха*, *вікно)* після **ві-** йдуть усе дві шелестівки, то на подобу цих слів назвучне **ві-** дістало ся до слів:
вільгота (мос. льгота), (на, за) *віщо* (= вішчо), гл. § 210 2.

На подобу ж слова: *вічка* (малі, любі очі) прийшло **ві-й** до слова: *вічі* (побіч: очі).

Крім того, часто письменники (й народ) приставляють „**в**“ до слів, у залежности від того, чим кінчить ся попереднє

---

[1]) Куліш пише: *гулиця* (Шекспірові твори).

слово; приставляють його, як воно кінчить ся голосівкою, не приставляють — як попереднє слово кінчить ся шелестівкою.

пор. *Шле святого Іллю на вогняній колісниці* (Мирний). *Смерти бурний дух огнекрилатий* (Куліш). . . .

XII. БЕЗНАГОЛОСНІ ГОЛОСІВКИ.

68. Велике значіння наголосу в мові. Не тільки для поодиноких слів (§ 10) наголос важний (пор. *мука́ — му́ка*), але й межи звуками спричиняє він зміни.

І то все так було, відколи живе мова. Колись ті зміни були куди більші, і вченим тепер нераз добре таки треба собі наморочити голову, щоб порозчовпувати ті зміни, які приніс зі собою наголос.

69. І тепер наголос у нашій мові приносить зі собою деякі зміни, хоча ті зміни не дуже то великі. Ті зміни доторкають передусім вимови голосівок: що наголошені голосівки звучать повніще, ніж ненаголошені — вони звуть ся **безнаголосні,** бо не мають на собі наголосу — хоч до такої ріжниці, як ось у московській мові, в нас ніколи не доходить.

Ріжниця ця доторкає звуків **о**, **е**, **є**.

Легко замітити, що в словах:

мене́, *менї* е — и

безнаголосні „е“ трохи инакше вимовляють ся, ніж наголошене „е́“ в першому слові. Вони наближають ся в вимові до „и“ (наче: мине, минї)[1]).

Таксамо у словах:

моро́ка, *до до́му* о — у

безнаголосні „о“ инакше звучать, ніж наголошені, вони наближають ся до „у“ (щось наче: мурока, ду дому).

---

[1]) Так часто і пише Федькович, пор. *ниначе, ни знав, регочит ся* (Ангел-хранитель), а ось даваль. відм. заім. особ. багато иньчих письменників (Нечуй-Левицький, Кримський, і т. д.) пише: *минї, мінї* (пор. § 205).

І безнаголосне „є“ наближаєть ся в вимові до „ї“, як це пізнати зі слів:

є — ї *ма́єш*, *купа́єть ся*, *гра́єть ся*

— чути немов: маїш, купаїцця, граїцця[1]).

Розумієть ся, що і в школ ї (і на сцен ї), і так балакаючи, головно ж пишучи, треба дуже додивляти ся, щоб не мішати тих звуків зі собою, себто, щоб не балакати (й не писати) „и“ замісць — е, „у“ замісць — о, „ї“ замісць — є, бо ж як раз це зробить ся, то вже потім того легко попасти в помилку та ставити одне замісць другого (адже ж кажуть подекуди:

вешнї, *чиригшнї*, *онук*, *одова*, *оюн . . .)*[2]).

Але ж у словах:

парубок, *мачуха*, *яблуко*, *яблуня*,

дарувати, *купувати*, *малювати* . . .

треба балакати й писати „у“ — не „о“, хоч у них було колись „о“ (пор.: робота, яблїнка [із: яблонка], даро́ваний) — та передусім задля браку наголосу перейшло на „у“.

Зрештою, де являєть ся „е“, де „и“, де „о“, де „у“, де „є“, а де „ї“ — про це добре повчає відміна. При кінцї другої частини зібрано ще раз коротко, де являють ся цї звуки в відмінї (чи, н. пр., *люде* — *людей*, чи *люди* — *людий* і т. д.), і туди відсилаємо цікавих читачів, гл. §§ 319, 320.

Відпад безнаголосних голосівок **70.** Та, крім того, безнаголосна голосівка тратить свою силу (є такі мови, в яких безнаголосні голосівки просто проковтують, н. пр., німецька) так, що з часом може цілком відпасти. У нашій мові прикладів на це тепер мало (колись було дуже багато), але все таки вони є.

1. Відпад ненаголошених голосівок зустрічаєть ся на початку слів (у назвуку), головно відпадає „і“ та „и“, н. пр.:

у назвуку *мати* — пор. ймати (вхопити), мос. имѣть

голка — пор. игольник, гуцульськ.: иглиця, покут: ігла

грати, *грач*, *грець*, *грище*, — побіч: играшка, ігрище

[1]) пор. *десїть* (Федьк.), *місїць* (Стефаник), *їден* (Руданський) . . . все це форми нарічеві

[2]) Федькович пише: *кре^{и}мінал* (Ангел-хранитель), *наказавше^и*, *переглянувше^и* (Жовнярка), і з другого боку — *ми^{е}же* (Ангел хранитель), пор. *Побіг старий стрічати з онуками Ганну* (Шевченко).

мення, *менини*, — пор. імня, побіч: йменння, іменини,

му — із „іму" (пор. він йому віри *не йме*), гл. § 254

наче — пор. иначе (инакше)

ще — пор. староукр. єще . . .[1])

Пор.: *Ні, не вбили, а пустили Москалям на грище* (Шевч. — Великий Льох), то знов: *На ігрищах ніхто, як я перед вела* (Стороженко). . . .

2. Ще частїще відпадають безнаголосні голосівки в визвуку (на кінцї слів); адже ж

б) у визвуку

кажемо:	*меньше* й *меньш*	відпадає —	е
,,	*більше* й *більш*	,,	е
,,	*гірше* й *гірш* (гл. § 300 2)	,,	е
,,	*беріте* й *беріть*[2])	,,	е
,,	*за місце* й *замісць*	,,	е
,,	*хочеш* і *хоч* (із: хочш)[3])	,,	е
,,	*одалеки* й *одалїк*[4])	,,	и
,,	*наподалеки* і *наподалїк*	,,	и
,,	*на́стежи*[5]) й *настїж*	,,	и
,,	*доки* й *док*[6])	,,	и
,,	*межи* й *між*	,,	и
,,	*посиди* і *посидь* — далї: *вір*, *кинь*, *муч*, *бав* . . .	,,	и
,,	*робити* і *робить* — далї: *носить*, *знать*, *кохать*...	,,	и
,,	*на вічі* і *на́віч*	,,	і
,,	*долові* і *долів*[7])	,,	і
,,	*знову* і *знов*	,,	у

[1]) Таку форму вичитаєте в деяких західноукраїнських письменників (Лепкий). Приставне „і" у формі „*іще*" (гл. § 56) не має нічого спільного зі староукраїнським „є" у формі „*єще*".

[2]) Після „и" та „е" вони лишають по собі слід у змягченні попередньої шелестівки, якщо вона мнягчить ся, пор.: *учіть* (учіте), *посидь* (посиди) гл. § 252б, *ходить* (ходити) гл. § 242.

[3]) Пор., Шевченко: „*Коли не хоч братись . . .*" (Невольн.) § 274 4.

[4]) Пор., Федькович: *Та бачиш одалїк, яка велика і сумна могила там стоїть.*

[5]) *Райська брама на́стежи відкрита* (Леся Українка).

[6]) *Не забуду, док живу* (Франко).

[7]) Таксамо нарічеве, західноукр. *домів* (домові) = додому.

кажемо:	*до обіду* і *до обід*	відпадає:	у
,,	*до сходу* і *до схід*	,,	у
,,	*без мала* і *безмаль*	,,	а
,,	*ламає*, *завиває*, *підіймає*, *буває* і *лама*, *завива*, *підійма*, *бува* § 262 1	,,	є
,,	*немає* і *нема* —	,,	є
,,	*мию ся*, *любимо ся* . . . і *миюсь*, *любимось* . . .	,,	я

3. Із цими словами лучать ся такі, що, що правда, мають у визвуку наголошену голосівку, але ж у вимові вони дочіплюють ся до других слів так, що в реченню ціле слово являєть ся звичайно ненаголошеним. Через те й визвучна голосівка може відпадати в таких словах:

Відпад наголошених

лишé — *лиш*
лише нé — *лишень*
же — *ж* (*теж*, *тож*)
би — *б*
щобú — *щоб*
доколú — *докіль*
чомý — чом
відтілá — *відтіль*
відсілá — *відсіль* . . .

71. ЗАВВАГИ ЩОДО СКОРОЧУВАНЬ. 1. Скорочувати „ти" на „ть" у формах дієслова (гл. § 242), н. пр.,

казати — *казать*, *говорити* — *говорить* . . .

зовсім непотрібно (хиба що в віршах), отже треба писати й говорити:

ти — ть

знати, *читати*, *кинути*, *любити*, *дарувати*, а не: знать, читать, кинуть, любить, дарувать . . .

Та ще можна скоротити, як хотіло ся б обминути роззїв (зустріч голосівок), себто, коли наступне слово починало ся б голосівкою, н. пр.:

Святого Господа любить і брата милувать (Шевченко)[1].

---

[1]) Деякі письменники й радять так уживати, пор. Модест Левицький: Передмова до граматики (І ворогам і добрим людям, стор. 8, 5). Але ж потреби скорочувати ці форми ніякої немає, бо це дуже характеристичні і своєрідні форми супроти московської, польської й білоруської мови, які знов наближають нас до південно-славянських (потрохи до чеської) мов, гл. про це ще § 242.

2. Щодо скорочування **„ся“** на **„сь“** при дієсловах, то в українській мові закони цього скорочення цілком иакші, ніж у московській мові.

Передусім після голосівок можуть уживати ся повні форми і скорочені, н. пр.:

*мию **ся** й миюсь, диви **ся** й дивись* **ся — сь**
*молити **ся** й молитись, боїте **ся** й боїтесь . . .*

Пор.: *Всесильний, я тобі молю **ся*** (Куліш). *На чужину прете **ся** знову* (Шевченко). *Не хочу я женити **ся**, не хочу я братись* (Шевченко) . . .

Крім того, скорочувати **„ся“** можна й після двозвуків [1]) (ав, ив . . . ай, ій . . .), н. пр.:

Ой, гоп, заходивсь, зробив хату, оженивсь (Шевч. — Невольник). *Я дививсь, дививсь, роздивлявсь* (Нечуй-Левицький). *Вона на його й не надивила ся: то все вчивсь та вчивсь, а тепер хоче їхати* (Грінченко). *Схаменувсь тоді Петро* (Куліш). *І розітнувсь мій перший спів* (Олесь) . . .

А ти, ярий, грій ся, воску, грійсь, кипи, виливайсь (Ніщинський). *Прощайсь лишень із матїррю* (Куліш). *О, не дивуйсь, що ніч така блакитна . . .* (Олесь) . . .

Буває це передівсім тоді, коли **„ся“** стоїть на кінці речення, або там, де можна відітхнути, спинити ся, відпочити.

А так скорочення **„ся“** залежить загалом від другого слова, що йде після **„ся“**. Якщо воно починає́ть ся шелестівкою (головно, двома), то ліпше його не скорочувати; як же голосівкою, то тоді можна скоротити, н. пр.:

*Минуло **ся**, не вернеть ся* (Шевч.).
Доборалась Україна до самого краю (Шевч.).

Можна казати:

Ви зробились убогими або
*Ви зробили **ся** вбогими . . .*

Тільки ж у 3. ос. одн. тепер. часу (гл. § 248, примітка 1) ніколи **„ся“** не скорочує́ть ся.

То так балакаємо й пишемо:

(він) *береть ся*, а не — бересь
(курка) *несеть ся*, а не — несесь
(воно) *обійдеть ся*, а не — обійдесь . . .

---

[1]) У поезії найдете скорочене *ся* й після шелестівок, пор. у Франка: *Ні, пане, ти тепер посунься* [Панські жарти].

кийся, котрийся, тепера, тута

3. Цікаво, що під упливом закона, що „ся“ може скорочувати ся на „сь“ і після двозвуків, що може бути, н. пр.:

крий ся і *крийсь*, *лий ся* і *лийсь* . . .

витворив ся закон, що заіменики:

котрийсь, якийсь, чийсь (§ 212в, г),

якщо після них іде шелестівка, можуть мати форми:

котрийся, якийся, чийся,

пор.: *Якийся дивний чоловік із його був* (Марко Вовчок). *Звідкіль якимся вилетіла чудом* (Куліш) . . .

Те саме відносить ся й до слів: **тепер, хоч, тут,** які можуть мати й форми: **тепера, хоча, тута,** н. пр.:

Оставай ся, мамо, в лузї, ми тепера вже не друзї (нар. пісня). *Нїкуди я тепера не поїду* (Леся Українка). *Як збрешеш, то хоча надсядь ся . . .* (Котляр.), „*Чи всї ви тута?*“ *кличе мати.* (Шевченко) . . .

бувае—бува співає—співа . . .

4. Скорочувати у звичайній мові (у прозї) форми дієслів на „-ати“ (гл. § 262і), н. пр.:

ламати — (він) *ламає*, скор. — *лама*
бувати — „ *буває* „ — *бува*
знати — „ *знає* „ — *зна* і т. д.

зовсім не треба, а треба вживати все повних форм. У віршах можна їх уживати досхочу, пор. у Шевч.:

Реве та стогне Днїпр широкий,
Сердитий вітер завива,
Додолу верби гне високі,
Горами хвилї підійма (Причинна)

немає—нема

Одне тільки слово: **немає** — може вживати ся в повній і скороченій формі, пор. у Шевч.:

Нема на світї України,
Немає другого Днїпра . . . (Посланіє)

щоб, чом, б, ж . . .

5. Щодо иньчих слів, які можуть скорочувати ся: **чом, щоб, відсіль, до обід, навіч, меньш, лиш** і т. д., то й тут треба дивити ся, чим починаєть ся наступне слово і скорочувати їх тільки тоді, як те слово починаєть ся голосівкою (щоб обминути роззїв), або як є найбільш одна шелестівка у другому слові, пор.:

Недалеко відсіля спасаєть ся пустельник (Сторож.)
Та — не відсіль і не відтіль — купив садочок (Шевч.) . . .

Би, же — скорочують ся тільки тоді, як попереднє слово кінчить ся **голосівкою**, н. пр.:

Як би знала . . . була б не пустила (Шевч.)

Як же менї не гуляти (Нар. пісня.) *За що ж ти караєш її молоду* (Шевч.) . . .

72. Але не тільки на кінці слів безнаголосні шелестівки тратять свою силу та відпадають, бо ж уже дуже давно це діяло ся й у середині слів. Ми здавна й досї балакаємо: **Безнаголосні голосівки в середині слов**

сон, але — сна, снові, сном . . .
пес, ,, — пса, псові, псом . . .
мерти, ,, — мру, мреш, мре . . .
відберу, ,, — відібрати і т. д.

— усюди з браку наголосу о, е заніміли та потім повідпадали.

Тепер уже дуже тяжко пізнати, чи те „о" та „е" відпало, чи воно вставлене задля того, щоб оминути зустріч шелестівок; до того треба знати історію мови. Та у практицї воно зовсїм нецїкаво, котре „о", „е" вставлене, а котре відпало, хоча додивляти ся треба, вже й ізза того, що таке о, е на „і" (ї) не переходить (гл. § 52 на долинї під текстом, уст. 2 і 3).

Але ж і тепер уже в серединї слова в народнїх говірках відпали безнаголосні голосівки в таких словах:

хтїти (хотїти), *штирі* (чотирі), *мнї* (менї), *доста* (досита, досить), і цї форми зустрічають ся в деяких письменників.[1]) У письменницькій мові треба одначе балакати й писати:

хотїти, чотирі, менї.

XIII. ГАРМОНІЙНЕ ПРИПОДІБНЕННЯ ГОЛОСІВОК.

73. Із другого боку наголошені голосівки нераз мають уплив на безнаголосні, що вони зовсїм зміняють ся.

1. Ось під упливом наголошеного „а" в деяких словах голосівка „о" з попереднього складу переходить у „а". То так балакаємо й пишемо:

багáтий, багáто, багáч, — пор. Бог
гарáзд — пор. мос. гораздо **о — а**

[1]) Пор.: *Вмирать не хтїв, а волї ждав* (Франко). *Іди ти на штирі вітри, а на пятий шум* (нар. пісня). Зрештою, з браку наголосу в народнїх говірках пропадають нераз цїлі склади, пор. слово: *тра, тре* (треба), *адú* (а диви!) або як Гуцули кличуть: *Івá, Пé, Палá, Михá* . . . себто: Іване, Петре, Палагно, Михаейл . . . (читайте Хоткевича роман: *Камяна душа*) пор. *Чи ти ба'* (-бачиш), *що твоя мати виробляє?* (Нечуй-Левицький) — Кайдашева сїмя).

Скорочена форма *тра* вживає ся деколи і в письменстві, н. пр.: *Коли язик свербить у кого, прочухать тра* (Черкасенко).

гаря́чий — пор. західн. укр. горячий[1])
кажа́н — ,, кожа
кача́н — ,, котити
халя́ва — ,, гал. холява
хазя́їн — ,, мос. хозяинъ . . .

Це „а" не має нічого спільного з московським ,,аканням'', бо в московській мові кожне безнаголосне „о" переходить у „а", а в нас це робить ся під упливом „а́" з наступного складу.

2. Таке саме гармонійне приподібнення бачимо в займенникових формах:

його́, її, *його́, її,* (гл. § 205)

де „йо" „ї", у першім складі — колись уживали ся й ще тепер уживають ся в західній Україні форми: *его єї*, (гл. примітку до § 205) — замісць „є" появило ся під упливом наголошеного „о" „ї", в наступному складі.

XIV. ЧУЖІ ЗВУКИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ.

74. Ніодин народ не живе сам для себе. Таємними стежками, а то й відомими дорогами культурні придбання одного народу переходять до другого. Разом із придбаннями приходять і слова.

Тільки ж у словах, які приходять із чужих мов, народ часто зміняє деякі звуки, відповідно до того, як вухо його схопить чужий звук. Бо ж відомо, що не всї народи мають такі самі звуки, не всї однаково їх вимовляють, не в усіх однаково працюють мовні прилади (§ 11) і т. д. То ж як прийдеть ся переказати чужий звук, то народ передає його своїм, але таким, що найбільше підходить до чужого. І коли прийдеть ся його написати, то вже списує його по свойому.

---

[1]) Взагалї в західних говірках цього закона не знають, і західноукр. письменники пишуть:

богато, *богатий*, *холява*, *хозяїн* (хоч: *качан*, *гаразд*, слова ж *кажан* там не знають і кажуть на нього: *лилик*).

Так воно склало ся і в українській мові. У нас виробились окремі закони, як приблизно віддавати чужі звуки в мові й на письмі.

Тільки мова має свою історію, й не все на протягу історії мови були такі самі закони. Те, що обовязувало колись, не має значіння тепер, і навпаки.

Через те, якщо чуже слово в якомусь виді перейшло давно до нашої мови, на основі старих законів, то ми мусимо це слово приймати в такій одежі, в якій його передала нам у спадщині історія мови. Прикладати до нього нові закони не слід. Це доторкає головно тих слів, що прийшли до нас давненько з грецької та єврейської (старожидівської) мови з церковними книжками. Ці слова вже так вимовляємо й пишемо, як колись ми їх схопили *(Христос, Вифлеєм, католик)*, або як їх вимова на протягу віків змінила ся.

Тепер витворили ся нові закони, котрі нас обовязують у словах, які нам приносять новочасні культурні потреби (письменство, школа, торговля, державні установи і т. д.).

Нам треба держати ся нових законів, але давніх теж із ока спускати не годить ся.

Закони, як схоплювати чужі звуки в нашій мові, доторкають голосівок і шелестівок.

1. ГОЛОСІВКИ.

75. 1. Із чужих голосівок найбільше змін бачимо в „і“. Воно загалом після зубних шелестівок: **т**, **д**, **с**, **з**, **ц**, **ш**, **ж**, та після „**р**“ перейшло в „**и**“, н. пр.: **Чуже „і“**

тирада, *дискутувати* . . .
сиґнал, *президент*, *циркуляр* . . . **а) після зубних і „р“**
машина, *жирафа* . . .
ритуал, *санскрит* . . .

Цей закон обіймає слова з лат. *y* і грецьк. *v* і здебільшого й назви країв, рік, гір і т. д., хоч це теж залежить од того, коли яке імня прийшло до української мови (гл. § 84), н. пр.:

Сибір, *Сицилїя*, *Рим*, але — *Тіфліс* . . .

б) після иньчих шелест. Після всїх иньчих шелестівок чуже „і“ залишило ся, та ще після **л**, **н** мнягчить обі ці шелестівки (після них пишеть ся „ї“), н. пр.:

пістолєт, *бібула*, *міміка*, *провізор*, *москвофіл*, *гістерика*, *хірурґ*, *кірат* . . . — а далї:

в) після л, н *полїтика*, *лїберал*, *лїдер* . . .

нїрвана, *технїк*, *арнїка* . . .

ЗАВВАГА. Тільки в таких словах, як:

публика, *публичний* (отже: *республика*), *католик*, *католицький*, *євангелист*, *акафист*, *митрополит* . . .

і далї:

архиєрей, *архистратиг* (отже й: *архикнязь*, *архитект*),

і в иньчих церковних словах, які прийшли до нас враз із церковними книжками й вимовляють ся згідно зі законами вимови церковних слів по-українськи (про це гл. § 86), бачимо виїмки від цього закону (пор. *Кипр*, *Кир* . . .)

„іа“ 2. Чуже „іа“, де б воно не стояло, чи в серединї слова, чи на кінцї, перейшло в українській мові всюди на „ія“ (пор. *Марія*), при чому шелестівки **л**, **н** мнягчать ся (**-лїя**, **-нїя**), н. пр.:

Азія, ***Австрія***, ***діякон***, ***провіянт***, ***патріярх***, ***матеріяльний***, ***соціялїст***, ***психіятр*** . . .

Анґлїя, ***Британїя*** . . .

Сюди відносять ся латинські слова на „іо“, які через чужі мови дістали ся до нас із наростком „ія“, н. пр.:

рація (ratio), ***опінїя*** (opinio) . . .

ЗАВВАГА. Тільки ж до прикметників, утворених із іменників, що мають на кінцї слова „-ія“, горішнїй закон не підходить після **зубних** і „р“, бо там чуєть ся „и“. То так кажемо:

апатія,	але —	*апатичний*	*протекція*,	але —	*протекцийний*
мельодія	„	*мельодийний*	*окупація*	„	*окупацийний*
Росія	„	*российський*	*льотерія*	„	*льотерийний*
провізія	„	*провізийний*	*Австрія*	„	*австрийський*..

Так треба б і всюди писати. Тільки ж через те, що в іменнику є **-ія** (а ще більше, може, під упливом московського

правопису) виробив ся звичай у прикметників у наростках **-ійний, -ійський** — писати „і", отже:

коли *Росія*, то й — *російський*
„ *поліція* „ *поліційний*
„ *мельодія* „ *мельодійний* . . .

Але ж коли для послідовности пишеть ся „і"[1]), то все-таки треба вимовляти „и", отже:

хоч пишемо *російський*, треба вимовляти: *росийський*
„ „ *поліційний* „ „ *поліцийний*
„ „ *мельодійний* „ „ *мельодийний*...

У наростках **-ичний** лишаєть ся одначе „и", н. пр.:

хоч *апатія*, але — *апатичний*
„ *алеґорія* „ *алеґоричний* — отже й
фізичний, *клясичний* і т. д.

Шелестівки перед „і" в „-ія" все треба вимовляти твердо, отже:

орґанізація, не — орґанїзацїя
соціялїст „ соцїялїст
дискусія „ дискусїя . . .

а то вимова з мнякою шелестівкою перед **ц**, **с** — погана (проста, вульґарна).

3. Те саме відносить ся до чужого „іе", яке в українській мові переходить усюди на „іє" (після **л**, **н** на — їє). Отже треба писати: „іе"

дієта, *дієцезія*, *авдієнція*, *карієра* . . .
ателїє, *мілїє*, *Берґонїє* (театр) . . .

4. За те чуже „іо", „іу" так і лишаєть ся в українському правописі завсїди „іо", „іу" (після **л**, **н** — їо, їу), н. пр.: „іо", „іу"

патріот, *соціольоґ*, *мілїон* . . .
тіун, *тріумф*, *діурнїст* . . . ,

хоч у вимові чуєть ся часто мняке „о" та мняке „у" (патрійот, соційольоґ, мілійон, тріюмф . . .)

5. Церковно-славянське „-іє" у словах, що ще задержали церковно-славянську одежу, вимовляєть ся й пишеть ся „-іє" церковно-славянське -іє

[1]) Послідовности у правописах (і в мові!) не все й не всюди дошукаєш ся. Пишуть же по-московськи: *матерія* — але: *матеріалъ!*

(при чому „і“ не мнягчить ніколи попередньої шелестівки, гл. § 86 5), отже:

милосердіє, *спасеніє*, *євангеліє*, *копіє* . . .

церковнославянське -ій 6. Церковно-слав. „-ій“ (у назвах) теж лишаєть ся в українській мові „-ій“ і теж попередньої шелестівки не мнягчить (§ 86, 5), крім **л**, **н**, н. пр.:

Овідій, *Теодозій*, *Пропорцій*, *Порфірій* . . . але *Антоній*, *Лєлій* і т. д.

аі еі, 7. Чужі сполуки голосівок: **аі**, **еі**, **уі**, наскільки вони не визначають двозвуків (отже: **ай**, **ей**, **уй**), вимовляють ся й пишуть ся на основі законів української мови так, що кожне „і“ після голосівки мнягчить ся (§ 55), отже: **аї**, **еї**, **уї**, н. пр.:

Раїна, *Каїн* . . .
Енеїда, *атеїст* . . .
руїна, *альтруїзм* . . .

Чуже „е“ **76.** Хоч у західноевропейських мовах рідко де стрічаєть ся таке відчинене „е“, як у нас, то все-таки чуже „е“ в нас усюди переповідаєть ся й переписуєть ся нашим „е“, н. пр.:

чек, *ґеній*, *дефравдант* . . .

Чужі „ö“, „ü“ **77.** Чужоземні посередні звуки „ö“, „ü“ в нас у назвах (осіб, міст, гір і т. д.) передають ся найблизчими до них, і то

нім. звук: **ö** — нашим: **е** або **и**
,, ,, **ü** ,, **і** (твердим)
франц. ,, **u** ,, **і** ,, , н. пр.:

Köln — *Кельн* або *Кильн*	Nürnberg — *Нірнберґ* (не — Нюрнберг)
Grönland — *Ґренляндія*	München — *Мінхен* (не — Мюнхен)
Böcklin — *Беклін* або *Биклін*	
Schröder — *Шридер*	Hugo — *Гіґо* (не — Гюго)...

Виїмок творять такі слова, що через московську мову дістали ся до нас і вже стали наче нашими словами:

дебют, *бюро*, *костюм*, *сюжет*, *етюд*, *сюрприз* . . .

Ідучи навманя за московським правописом у нас часто на тих місцях пишуть „ю“, не додумуючись, що тим спо-

собом грішить ся проти укр. звучні. Бо, н. пр., „*Мюлєр*“ по укр. треба читати: *Мйулєр* — по мос.: Мьулєр (приблизно, як німецьке „ü“), „*Гюґо*“ — по укр.: *Гйуґо*, по мос.: Ґьуґо. Що підходить до законів московської мови, те не все можна живцем брати до нашої. Як дивно виглядає, коли, н. пр., Українець вимовляє, з мос. правопису беручи: Нюрнберг (Nürnberg — треба: *Нірнберґ*), зюдбан (Südbahn — треба: *зідбан*), та ще й мнягчить **„н“** та **„з“**!

78. Чужоземні двозвуки треба передавати в нашій мові так, як вони чують ся, і переписувати їх такими знаками, які наш правопис має задля двозвуків, отже знаками: **ай, ой, ав, ов . . .**, н. пр.: **Чужі двозвуки**

Heine — ***Гайне*** (не — Гейне)
Rhein — ***Райн*** (не — Рейн)
Mannheim — ***Мангайм*** (не — Мангейм)
Neudorf — ***Нойдорф***
Hauptmann — ***Гавптман*** (не — Гауптман)
Hauff — ***Гавф*** (не — Гауф)

а далі: ***автомобіль***, ***авкціон***, ***бравнінґ***, ***кльовн***, ***дредновт***. . .[1])

2. ШЕЛЕСТІВКИ.

79. Українська мова здавна вже не знала звука **„ґ“**; але що він приходив до нас із чужими словами, то треба було собі з ним якось давати раду. **Чуже „ґ“**

У найдавніщих часах ми находимо в наших книжках на місці чужого (грецького та еврейського) **„ґ“** — букву **„г“**, яку ми не тільки читаємо за **„г“**, але й уже ці слова, що до нас прийшли, навчили ся вимовляти з **„г“**, н. пр.:

Галилея, ***Голгофта***, ***янгол***, ***архистратиг*** і т. д.

Але ж десь у XVI. в. почало до нас знов переходити чуже **„ґ“**, тепер уже з живих мов (головно із німецької, поль-

---

[1]) В мос. правописі бачимо тут неконсеквенцію. Пишеть ся:

автомобіль, але — аукціонъ, автор, але — гауптвахта,

і такі написання на московський штиб (зовсім непотрібно) найдете і в нас.

Таксамо переписуєть ся нім. „ei“ по мос. „ей“ так, що *Гайне* виходить у Москалів: *Ґейне*, *Вóлькенштайн* — *Волькенштéйн*, *Óренштайн* — *Оренштéйн* і т. д. У слїд за Москалями зовсім непотрібно перебірають цю невмілу вимову й Українці, й так і пишуть.

ської, але передівсім із латинської, якою в нас викладали по вищих школах). Через те витворила ся потреба створити для нього осібний знак (писали зразу „кг“[1]), а далї вже в XVII. в. — н. пр., у письменника Ґалятовського[2]) — появляєть ся знак „ґ“), а власне — „ґ“.

Тільки ж у Надднїпрянщинї під упливом московської мови у школї та пресї — а відомо, що московська мова не знає звука „г“, а тільки „ґ“, тільки що задля нього має знак „г“ — всї чужі слова почали вимовляти й писати з „г“:

геометрія, *географія*, *гімназія*, *пропаганда*[3]) і т. д.

Це велика хиба. Всї нові чужоземні слова, що їх зараз приносить до нас західноевропейська культура, і що в них чуєть ся „ґ“, треба вимовляти й писати з „ґ“, отже:

ґімназія, *пропаґанда*, *параґраф*, *аґітація*, *ґеометрія*,

і далї й імена чужі ймена власні (§ 129, 1):

Ґете, *Геґель*, *Ґорький*, *Ґрабовскі* і т. д.

Це тим більш треба робити, що тепер звук „ґ“ для нас уже нечужий, і його чути і в наших словах, таких, як:

ґудзик, *ґанок*, *ґелґати*, *ґерлиґа*, *ґринджоли*, *ґедзь* і т. д.

„ф“ **80.** І чужий (ще й досї) та тяжкий до вимови звук „ф“ Українцї передавали (і ще й досї передають) близькими до нього звуками, н. пр.:

губним „п“, пор.:

Пилип, *картопля*, *трапити*, . . .

---

[1]) Так писав іще Кулїш, н. пр., у перекл. Шекспіра (*Якго*, *Родрикго кградація*, *кгондольєр* і т. д.). Та ще пробували завести й латинське „g“, й таке „g“ найдете, н. пр., у перекладї Старицького „Андерсенових казок“ у 70. роках XIX. в. (*gринджоли*, *gанок*, *gудзик* і т. д.).

[2]) Що значок „ґ“ видумали, мовляв, Галичани, як думає дехто (Науменко), то це неправда. Досить заглянути до київських друків XVII. ст., (от, хоч би до писань Ґалятовського — він сам своє імя завсїди друкував із „ґ“, а декуди вживає на цей звук „кг“), щоб переконати ся, що цей значок уже тодї майже загально вживав ся.

[3]) Задля браку „г“ (= h) в мос. мові дуже чудернацькими виходять там чужі ймення. Москалї кажуть: Ґейне, Ґеґель . . . З другого ж боку Надднїпрянцї, читаючи кожне московське „г“ по свойому, перекручують чужі названня, кажуть по свойому:

Гйоте (*Ґете*), *Гегель* (*Геґель*), *Германїя* і т. д.

заднєпіднебінним „х“, пор.:

Халимон, *хурман*, *хуга*, *Хивря* . . . а то її

подвійними звуками „кв“, „хв“, пор.:

квасоля, *хвартух*, *хвершал* і т. д.

Ще й досі Українець передає чужі слова, де чуєть ся „ф“, двома звуками — хв (*хворма*, *охвицер*, *охвіціяльно*, *хвабрика* . . .).

Але такої вимови й такого писання чужих слів, де чусть ся „ф“, літературна мова не допускає, бо ж таким чином чужі слова виглядають дуже перекрученими й роблять ся неповажними, вульґарними.

В усїх словах, які приходять тепер до нас із чужих мов, і в яких чуєть ся „ф“, треба і в нас задержувати „ф“, отже:

філїстер, *фільософ*[1]), *фільм*, *форма*, *фраза* . . .

81. Придихове „фт“ (мос. „ѳ“) у нас передаєть ся, як у иньчих західноевропейських мовах, тільки звуком „т“ (не „ф“, як у мос. мові), отже: **Чуже „ѳ“**

Атени (не — Афіни), *міт* (не — міф), *катедра* (не — кафедра), *католик*, *аритметика*, *театр*, *Тракія* . . .[2])

Заводити „ѳ“ із московської азбуки зовсїм непотрібно.[3])

Розумієть ся, що в таких словах, у яких уже давно „ѳ“ перейшло на „ф“, а вже з „ф“ наша мова перероблювала „хв“ або „в“ (головно в іменах осіб), то треба ті звуки лишити, отже:

Хома, *Хведір*, *Хведос*, *Векла* . . .

82. Не всї мови мають однакове „л“. В одних воно грубше, у других мнягче. В самій нашій мові в ріжних говірках ріжне „л“ (пор. полтавське та буковинське середнє „л“, близьке до „ль“ гл. § 38, заввага). **Чуже „л“**

---

[1]) У Котляревського названий із насмішкою: хвилософом.

[2]) І в мос. мові не всюди однаково передасть ся придихове ѳ; там кажеть ся, н. пр.,

театр, але — *аріфметіка* . . .

Це залежить од того, коли й від кого прийшло до моск. мови це придихове ѳ.

[3]) Його ще декуди вживав і Кулїш і писав: *Ѳракія*, *Аѳини*, *Ѳерзит* і т. д. (Шекспірові твори, вид. з 1882 р.)

Тільки ж те „л“, яке ми перебіраємо тепер із чужих мов, більше зближаєть ся до мнякого „л“ (ль), аніж до твердого (л). Через те в усіх чужих словах, де являєть ся „л“, ми повинні зазначувати **всюди** мнякість „л“, повинні говорити й писати:

лявіна, *Філядельфія* . . .
телєфон, *телєґраф*, *алєґорія* . . .
Лїверпуль, *лїдер* . . ., *фільософія*, *фільольоґія* . . .
Люстдорф, *Любляна*[1]) . . .

Розумієть ся, що в тих чужих словах, які стоять під упливом церкви, треба задержувати чуже „л“ у такій формі, в якій вони до нас дістали ся через церкву, отже:

фелон, *латина*, *Теофіл* (отже й *москвофіл*) . . .

Чужі подвійні шелестівки

83. Чужі подвійні шелестівки, які в чужій мові мають своє виправдання (попередня голосівка вимовляєть ся коротко, у нас же довгих і коротких немає, а є тільки наголошені й ненаголошені), в українській мові вимовляють ся (й пишуть ся) всюди з **одною** шелестівкою, н. пр.:

місія (мос. миссія), *проґрес* (мос. прогрессъ), *адреса*...
телєґрама, *програма*, *сума* . . .
територія, *коректа* . . .
ілюстрація, *ілюмінація* . . .

Розумієть ся, що до власних імен це не відносить ся (гл. низче, § 84).

3. ЧУЖІ ВЛАСНІ ЙМЕНА.

Чужі власні ймена

84. Чужоземні назви осіб, країв, міст, гір і т. д., словом чужі власні ймена (§ 129, 1) треба вимовляти і приблизно писати так, як вони тепер звучать у тій мові, звідкіля їх узято, отже:

Пушкін, *Турґенєв*, *Ґусьєв*, *Сєрґеєв*, *Онєґа*, *Орьол* (ще правильніще було б: *Турґенєф*, *Ґусьєф*, *Сєрґеєф*, *Анєґа*, *Арьол*) . . .

[1]) Йдучи за московською мовою, де панує в тому напрямі велика непослїдовність (пор.: тєлєфон, але: філолоґ, Філадельфія), Наддніпрянцї заводять непотрібно московський спосіб передавати чуже „л“ у нашу мову, пишуть: *телефон*, *філолог* (докладнїще про це § 92, кінець). А, тимчасом, наш народ сам передає чуже л — мняким л, пор. народні вже слова:

балясн, *ляма*, *лямувати*, *лямпарт*, *льох*, *льос*, *люшня*, *плюндрувати* . . .

Ґете, *Шіллєр*, *Ґрільпарцер*, *Ляйпціґ*, *Дрезден*, *Галлє*, *Мінден* . . .
Шекспір, *Спенсер*, *Уошінґтн* . . .
Доде, *Гіґо*, *Расен*, *Марсей* . . .
Ґустаф оф Ґейєрстам, *Стріндберґ*, *Ібсен*, *Стокгольм*, *Мальме* . . .
Данте Аліґієрі, *Верді*, *Міляно*, *Венеція* . . .
Міцкевіч, *Словацкі*, *Залєскі* і т. д.

Розумієть ся, що всї власні ймена можна преписувати латинськими буквами так, як ті ймена в чужих мовах пишуть ся (не — нашою латинкою, гл. § 93, як чуємо), а тільки додавати укр. закінчення, як відміняємо, н. пр.:

твори *Shakespeare*-**а**, *Schiller*-**а**, *Goeth*-**ого**, *Mollière*-**а**, *Dodet*-**а** і т. д.

Нїяких иньчих правил тут немає.

Звичайно, що ті назви, які давно прийшли до нашого письменства, лишають ся такими, якими вони живуть у народї, н. пр.:

Рим (не — Рома), *Царгород* (не — Стамбул), *Париж* (не — Парі), *Відень* (не — Він або Вєна), *Краків* (не — Кракуф), *Петербург* (не — Петроград), *Нева*, *Трієст*, *Єрусалим*, *Коринт*, *Букарешт*, *Білгород* (не — Беоґрад) і т. д.

XV. ЯК ЧИТАТИ ЦЕРКОВНІ КНИГИ.

85. Кожний славянський народ, який у своїй церкві користуєть ся церковно-славянською мовою, читає церковні книги відповідно до законів своєї мови, себто: Москаль — із-московська, Серб — із-сербська, Болгарин — із-болгарська.

І в нас, на Українї, до кінця XVIII. ст. читали церковні книги з-українська, себто, церковно-славянські букви вимовляли так, як вони вимовляли ся в українських світських і иньчих книжках (гл. § 86).

Ще й досї читають так молитви й загалом усї церковні книги в тих частинах Рідного Краю, де не було московського панування, себто, в Галичинї, на Буковинї та на

Закарпаттю. Так вимовляють церковні слова ще й досі наші старі, неписьменні бабусі та дідусі, молячись.

Для нас дуже важно, щоб у церкві на Україні, доки туди не доберець ся народня мова — а дібрати ся вона колись мусить —, назад повернули до давньої вимови, щоб церковні слова вимовляти з-українська, а не з-московська, щоб уже діти змалку привикали до цієї вимови, й щоб ця вимова і з нашої церкви витиснула цілком московщину[1]).

86. Через те й ми подаємо на цьому місці закони, як читати й вимовляти церковні букви на основі законів української мови.

1. Буква **ѣ** читаєть ся як **ї, і**, н. пр., читай:

вѣ́дѣнїемъ, нераздѣ́льнѣй, грѣ́хъ, пѣ́снь, въ человѣ́цѣхъ...	відїнієм, нераздільнїй, гріх, піснь, в человіцїх

2. Буква **є** вимовляєть ся твердо. Читай слова:

дне́сь, весе́лїе, воспо́йте, де́нь, се́й, ѻ҆те́цъ...	днесь, веселіє, воспойте, день, сей, отец

(наче мос.: днэсь, вэсэліе, воспойтэ, дэнь, сэй, отэц)

Тільки після голосівок читаєть ся воно як „є“, н. пр.:

имѣ́нїе, кла́нѧемъ, вопїе́мъ...	імініє, кланяєм, вопієм

3. Буква **и** читаєть ся як **и**, себто, шелестівки перед нею не мнягчать ся, н. пр., читай:

пе́рси, поми́лꙋй, коли́кѡ, сохрани́ти, по́мощи ..	перси, помилуй, колико, сохранити, помощи

(наче мос: персы, помылуй, колыко, сохраныты, помощы)

Тільки на початку слів читаєть ся воно як „і“, н. пр., читай:

и҆зцѣли́, и҆сто́чникъ, и҆́мѧ..	ізціли, іcточник, імя, і таксамо ами́нь читай: амінь

---

[1]) Часто в розмові наскакуєш при замітках, чому не читати церковних слів із-українська, на такі відповіди: „Так це ж не українська мова — а славянська“, так наче б тепер була одна якась славянська вимова! Такі відповіди фальшиві та вказують тільки на сліди московської школи, де вчили, що всі славянські слова треба читати з-московська.

Після „і“ все читаєть ся „и“ як „ї“ н. пр., читай:

про́чїи, творѧ́щїи...	прочії, творящії

4. Буква **Ы** читаєть ся теж як **И**, н. пр., читай:

ѻ҆ко́вы желѣ́зными, ѹ҆слы́ши, въ вы́шнихъ, пти́цы, пришє́дый . . .	окови желізними, услиши, в вишних, птици, пришедий . . .

5. Букву **Ї** у наростків **ІЙ, ІЯ, ІЄ** все треба вимовляти твердо, (гл. § 75 5, 6) треба читати:

весе́лїє, каме́нїѧ, Гервасїй	веселіє (не — веселїє), каменія (не — каменїя), Гервасій (не — Гервасїй)

6. Буква **Ъ** не читаєть ся.

7. Буква **Ѳ** читаєть ся як **ФТ** або **Т**, н. пр., читай:

Савао́ѳъ, Ѳома́ . . .	Саваофт, Тома (гл. § 81)

8. Буква **Ѵ** читаєть ся як **И**, н. пр., читай:

въ кѵмва́лѣхъ, Сѵмео́нъ . . .	в кимваліх, Симеон

9. **КЇЙ, ГЇЙ, ХЇЙ, ШЇЙ, ЖЇЙ** читай як

КИЙ, ГИЙ, ХИЙ, ШИЙ, ЖИЙ,

н. пр., читай:

нѣ́кїй, дрѹгі́й, ти́хїй, юнѣ́йшїй, Бж҃їй...	нікий, другий, тихий, юнійший, божий . . . таксамо

мі́ръ читай: мир

Само по собі, що приіменики „съ“, „отъ“ читають ся з-українська „з“, „од“, і, крім того, зберігають ся ще й иньчі прикмети української мови, головно відміни (землѝ — землї і т. д.).

87. Для зразка, як читати церковні книги, наводимо два виїмки (одну молитву й кілька уступів із євангелія).

Православне „Вірую“

по церковному:	треба читати:
а҃. Вѣ́рꙋю во є҆ди́наго Бг҃а О҆ц҃а̀ Вседержи́телѧ, Творца̀ нб҃ꙋ и҆ землѝ, ви́димымъ же всѣ̑мъ и҆ неви́димымъ.	1. Вірую во єдинаго Бога Отца Вседержителя, Творца небу і землї, видимим же всім і невидимим.
в҃. И҆ во є҆ди́наго Гд҃а І҆и҃са Хр҃та Сн҃а Бж҃їѧ, є҆диноро́днаго, и҆́же ѿ О҆ц҃а̀ рожде́ннаго пре́жде всѣ́хъ вѣ̑къ: свѣ́та ѿ свѣ́та, Бг҃а и҆́стинна ѿ Бг҃а и҆́стинна, рожде́нна, не сотворе́нна, є҆диносꙋ́щна О҆ц҃ꙋ̀, и҆́мже всѧ̑ бы́ша.	2. І во єдинаго Господа Ісуса Христа Сина Божія, єдинороднаго, іже од Отца рожденнаго прежде всіх вік: сьвіта од сьвіта, Бога істинна од Бога істинна, рожденна, не сотворенна, єдиносущна Отцу, імже вся биша.
г҃. Насъ ра́ди человѣ̑къ, и҆ на́шего ра́ди спасе́нїѧ, сше́дшаго съ нб҃съ, и҆ воплоти́вшагосѧ ѿ Дх҃а Ст҃а и҆ Мр҃і́и Дв҃ы, и҆ вочлвѣ́чшасѧ.	3. Нас ради человік, і нашего ради спасенія, зшедшаго з небес, і воплотившаго ся од Духа Свята і Марії Діви, і вочеловічша ся.
д҃. Распѧ́таго же за ны̀ при Понті́йстѣмъ Пїла́тѣ, и҆ страда́вша, и҆ погребе́нна.	4. Разпятаго же за ни при Понтийстім Пілаті, і страдавша і погребенна.
є҃. И҆ воскре́сшаго въ тре́тїй де́нь по писа́нїємъ.	5. І воскресшаго в третій день по писанієм.
ѕ҃. И҆ возше́дшаго на нб҃са̀, и҆ сѣдѧ́ща ѡ҆деснꙋ́ю О҆ц҃а̀.	6. І возшедшаго на небеса і сідяща одесную Отца.
з҃. И҆ па́ки грѧдꙋ́щаго со сла́вою, сꙋди́ти живы̑мъ и҆ ме́ртвымъ, є҆гѡ́же црⷭ҇твїю не бꙋ́детъ конца̀.	7. І паки грядущаго со славою, судити живим і мертвим, єгоже царствію не будет конца.
и҃. И҆ въ Дх҃а Ст҃а́го, Гд҃а, животворѧ́щаго, и҆́же ѿ О҆ц҃а̀ и҆сходѧ́щаго, и҆́же со О҆ц҃е́мъ и҆ Сн҃омъ спокланѧ́ема	8. І в Духа Сьвятаго, Господа, животворящаго, іже од Отца ісходящаго, іже со Отцем і Сином спокланяєма

и҆ сла́вима, глаго́лавшаго проро́ки.	ізславима, глаголав́шаго пророки.
ѳ҃. Во є҆ди́нꙋ свѧ́тꙋю, собо́рнꙋю и҆ а҆пⷭ҇льскꙋю це́рковь.	9. Во єдину сьвятую, соборную і апостольскую церков.
і҃. И҆сповѣ́дꙋю є҆ди́но креще́нїе, во ѡ҆ставле́нїе грѣхѡ́въ.	10. Ісповідую єдино крещеніє, во оставленіє гріхов.
а҃і. Ча́ю воскресе́нїѧ ме́ртвыхъ.	11. Чаю воскресенія мертвих.
в҃і. И҆ жи́зни бꙋ́дꙋщагѡ вѣ́ка, а҆ми́нь.	12. І жизни будущаго віка, амінь.

Для вправи подаємо ще уступ

Із євангелія Луки, II, 25—32.

по церковному:	треба читати:
Бѣ̀ человѣ́къ во І҆ерⷭ҇ли́мѣ, є҆мꙋ́же и҆́мѧ Сѷмеѡ́нъ: и҆ человѣ́къ се́й пра́веденъ и҆ бл҃гочести́въ, ча́ѧ ᲂу҆тѣ́хи І҆и҃левы: и҆ Дх҃ъ бѣ̀ ст҃ъ въ не́мъ.	Бі человік во Єрусалимі, ємуже імя Симеон: і человік сей праведен і благочестив, чая утїхи Ізраілеви: і Дух бі сьвят в нем.
И҆ бѣ̀ є҆мꙋ̀ ѡ҆бѣща́нно Дх҃омъ ст҃ы́мъ, не ви́дѣти сме́рти, пре́жде да́же не ви́дитъ Хрⷭ҇та̀ Гдⷭ҇нѧ.	І бі єму обіщанно Духом сьвятим, не видіти смерти, прежде даже не видит Христа Господня.
И҆ прїи́де Дх҃омъ въ це́рковь: и҆ є҆гда̀ введо́ста роди́телѧ ѻ҆троча̀ І҆и҃са, сотвори́ти и҆́ма по ѻ҆бы́чаю зако́нномꙋ ѡ҆ не́мъ.	І прийде Духом в церков: і єгда введоста родителя отроча Ісуса, сотворити іма по обичаю законному о нем.
И҆ то́й прїе́мъ є҆го̀ на рꙋ́кꙋ свое́ю, и҆ бл҃гословѝ Бг҃а, и҆ речѐ:	І той приєм єго на руку своєю, і благослови Бога, і рече:
Ны́нѣ ѿпꙋща́еши раба̀ твоего̀, Вл҃ко, по глаго́лꙋ твоемꙋ̀, съ ми́ромъ:	Нині одпущаєши раба твоєго, Владико, по глаголу твоєму, з миром:
Ꙗ҆́кѡ ви́дѣстѣ ѻ҆́чи мои̑ спасе́нїе твоѐ,	Яко видїстї очі мої спасеніє твоє,

Є҆́же є҆сѝ ѹ҆готѡ́валъ предъ лицє́мъ всѣ́хъ людє́й:

Свѣ́тъ во ѿкровє́нїе ꙗ҆зы́ковѡмъ, и҆ сла́вꙋ людє́й твои́хъ Ї҆и҃лѧ.

Єже єси уготовал пред лицем всїх людей:

Сьвіт во одкровеніє язиком, і славу людей твоїх Ізраїля.

XVI. ЯК ЧИТАТИ ТВОРИ СТАРОГО ТА СЕРЕДНЬОГО УКРАЇНСЬКОГО ПИСЬМЕНСТВА.

88. Таким же робом, як церковні книги, треба читати всї твори старого українського письменства *(Слово о полку Ігореві, княжі лїтописи, апокрифічні твори* і т. д.*)* і все, що тільки в нас писано і друковано до кінця XVIII. ст.: *вірші*, *драми*, *проповіди*, *написи по церквах*, усї замітки та *підписи* під старими *образами*, історичні документи: *козацькі лїтописи*, *гетьманські унїверсали*, *канцелярські записки* і т. д., бо такий був у нас тодї правопис.

Ось, н. пр., текст найбільшої української поеми з XI. віку, **„Слово о полку Ігореві“** треба так читати:

Дрꙋгаго дьне вельми рано кровавыѧ зори свѣтъ повѣдають, чьрныѧ тꙋча съ морѧ идоуть, хотѧть прикрыти четыри сольнца, а въ нихъ трепещють синии мълнии: быти громоу великомоу, ити дождю стрѣлами съ Доноу великаго. Тꙋ сѧ копиемъ приламати, тꙋ сѧ саблѧмъ потрꙋчати о шеломы половецькиѧ, на рѣцѣ на Каѧлѣ, ꙋ Дона великаго. О, Рꙋськаѧ землє! Оуже за шеломѧнемъ єси!

Се вѣтри, Стрибожи вноуци, вѣють съ морѧ стрѣлами на храбрыѧ пълкы Игоревы. Землѧ тоутнеть, рѣки моутно

Другаго дне вельми рано кровавия зори сьвіт повідають, чорния туча з моря ідуть, хотять прикрити четири солньца, а в них трепещуть синиї молниї: бити грому великому, іти дождю стрілами з Дону великаго. Ту ся копиєм приламати, ту ся саблям потручати о шеломи половецькия, на ріцї на Каялї, у Дона великаго. О, Руськая земле! Уже за шеломянем єси!

Се вітри, Стрибожі внуци, віють з моря стрілами на храбрия полки Ігореви. Земля тутнеть, ріки мутно

текѹть, пороси полѧ прикрывають, стѧзи глаголють. Половци идѹть отъ Дона и отъ морѧ и отъ вьсѣхъ странъ, рѹсьскыѧ пълкы остѹпиша. Дѣти бѣсови кликомь полю преградиша, а храбрии Рѹсичи преградиша чърлеными щиты . . .

текуть, пороси поля прикривають, стязи глаголють. Половци ідуть од Дона, і од моря, і од всїх стран; руськия полки оступиша. Дїти бісови кликом поля преградиша, а храбриї Русичі преградиша черленими щити . . .

Або кінець відомої пісні **Мазепи** про становище України в XVIII. в.: ,,Всї покою щире прагнуть'', коли гетьман, змалювавши нутрішні неспокої на Україні, згадує про прихильників Туреччини, Польщі й, нарешті, Московщини,

написано:

Третій Москвѣ южь голдуеть,
И ей вѣрнѣ услугуеть;
Той на матку нарѣкаеть,
И неволю проклинаеть:
,,Лѣпше було не родити,
Нежли въ такихъ бѣдахъ жити!
Отъ всѣхъ сторонъ ворогують,
Огнемъ, мечемъ руинують,
Отъ всѣхъ немашъ зычливости,
А ни слушной учтивости:
Мужиками называють,
А подданствомъ дорѣкають.
Чомъ ты братовъ не учила,
Чомъ отъ себе ихъ пустила?
Лѣпше було пробувати
Вкупѣ лихо отбувати!''
Я самъ, бѣдный, не здолаю,
Хиба тилько заволаю:
,,Гей, панове єнералы,
Чому жъ есте такъ оспали?
И вы, панство полковники,

треба читати:

Третїй Москві юж голдуєть,
І єй вірні услугуєть;
Той на матку нарікаєть,
І неволю проклинаєть:
,,Ліпше було не родити,
Нежли в таких бідах жити!
Од всїх сторон ворогують,
Огнем, мечем руїнують,
Од всїх немаш зичливости,
А нї слушной учтивости:
Мужиками називають,
А подданством дорікають.
Чом ти братов не учила,
Чом од себе їх пустила?
Ліпше було пробувати,
Вкупі лихо одбувати!''
Я сам, бідний, не здолаю,
Хиба тилько заволаю:
,,Гей, панове єнерали,
Чому ж єсте так оспали?
І ви, панство полковники,

Безъ жаднои полѣтики,	Без жадної політики,
Озмѣтеся всѣ за руки,	Озміте ся всї за руки,
Не допустѣть горкой муки	Не допустїть горкой муки
Матцѣ своей болшъ терпѣти!	Матцї своєй болш терпіти!
Нуте враговъ, нуте быти!	Нуте врагов, нуте бити!
Самопалы набувайте,	Самопали набувайте,
Острыхъ шабель добувайте,	Острих шабель добувайте,
А за вѣру хочъ умрѣте,	А за віру хоч умріте,
И вольностей боронѣте;	І вольностей бороніте;
Нехай вѣчна будеть слава,	Нехай вічна будеть слава,
Жепрезъшаблимаемъправа!“	Же през шаблї маєм права!“

XVII. ЯК ЧИТАТИ УКР. КНИЖКИ, НАДРУКОВАНІ ИНЬЧИМИ (ДАВНЇМИ) ПРАВОПИСАМИ.

89. Іще старі наші письменники (як ось *Котляревський)* уживали здебільшого цього самого правопису, який зустрічаємо в церковних книгах та у творах старого (до XV. в.) й середнього (до кінця XVIII. в.) укр. письменства. Учений *Максимович* (потрохи *Метлинський)* приспособив його до нових вимог, позаводив нові значки (ô, ê ӣ = і), і цей правопис заведено до українських шкіл Галичини та Буковини. Ним друкували ся всї шкільні підручники, і хто з Наддніпрянців у тому часї друкував свої твори у прикарпатській Україні, то вони й виходили там правописом.

Етимольоґія Цей правопис звав ся чомусь **етимольоґічний,** а то й просто **етимольоґія** (як теперішній наш правопис звуть просто **фонетика**), що ніби-то він мав такі букви, що з них пізнати було, звідкіля слово взяло ся (кôнь = кінь, бо — *коня*, лêд = лід, бо — *леду*, гарнӣ = гарні, бо — *гарний* і т. д.), значить, що видно було, який у слові корінь (грець. *ἔτυμον* = щось справжнє, значіння слова). Уживав ся він по школах Наддністрянщини до 1893 р., доки не заведено сього, що ми його вживаємо; тепер нїхто зі свідомих Українцїв його не вживає.

Але ж що є **ще книжки**, писані тим правописом, і така книжка може кому попасти в руки, то ми для зразка подаємо, як їх читати.

Написано:	**Треба читати:**
Те дѣяло ся въ Крутыхъ. Крути̑—мѣстечко на Подôллю въ Балтянськôмъ повѣтѣ. Стоить воно на двохъ горахъ и має двѣ церквѣ. Лѣвобôцька и правобôцька Украина, то все одинъ край, одни̑ люде и одна лиха доля; та хто не бувъ по сей бôкъ Днѣпра, жаднои тямы не має про сёгобôцьку Украину; хто не бувъ по той бôкъ, не знає Украины тогобôцькои. Отъ, хочь бы й мѣста. Лѣвобôцьки̑ мѣста для правобôчанъ здають ся селами, не бôльше . . .	Те діяло ся в Крутих. Круті — містечко на Поділлю в балтянськім повіті. Стоїть воно на двох горах і має дві церкві. Лівобіцька і правобіцька Україна, то все один край, одні люде і одна лиха доля; та хто не був по сей бік Дніпра, жадної тями не має про сьогобіцьку Україну; хто не був по той бік, не знає України тогобіцької. От, хоч би й міста. Лівобіцькі міста для правобічан здають ся селами, не більше . . .
„*Люборадськи̑*" — сêмейна хроніка А. Свидницького. Львôвъ, 1885.	„*Люборадські*" — сімейна хроніка А. Свидницького. Львів, 1885.

На основі цього правопису

писало ся:	треба було вимовляти:
Свидницькій, другій, глухій, бôльшій, меньчій, дужій (гл. § 86) ... ôдъ, ôтця (§ 53) і т. д.	Свидницький, другий, глухий, більший, меньчий, дужий . . . від, вітця . . .

Таким правописом надрукована, між иньчим, „*Історія української літератури*" проф. Огоновського та перші томи української „*Історичної бібліотеки*", н. пр., Костомарова „Богдан Хмельницький" в українському перекладі; тим же правописом виходив до 90. років XIX ст. український журнал „Зоря", і є ще багацько иньчих цінних творів (і гарного письменства, н. пр., Кониського, Левицького), які надруковані т. зв. етимольоґією.

Цим правописом користуєть ся з деяких причин поки-що в уряді, у пресї і в школї **Закарпаття** (Русинія, автономна українська частина Чехо-Словаччини), але ж із деякими змінами на користь фонетики, а саме велике значіння має там буква ѣ, якої вживають іздебільшого скрізь, де чуєть ся **і**, н. пр.: *рѣжнѣ*, *добрѣ* і т. д.

пор. На Пôдкарпатскôй Руси є, якъ звѣсно, два роды школъ: державнѣ и церковнѣ . . . будуть за тымъ, щобы въ школахъ учили тою мовою, якою говоримо, щобы не було рѣжницѣ щодо мовы мѣжъ хлопами и панами *[»Народъ«, ч. 2. Ужгород, 30. квітня 1920]*.

Ярижка **90.** Та ще є в нас книжки, понадруковувані на Наддніпрянщині до 1905. р. чисто московським правописом, але приспособленим до нашої вимови. Ним писав дехто з наших письменників до Куліша, і ще й тепер користують ся ним для своїх потреб наші селяни, які вчили ся в московській школї. Цей правопис накинуло нам у 1876 р. московське царське правительство задля того, щоб показати перед світом, що, мовляв, не може бути окремої української мови, а що є тільки одна, московська, з деякими відмінами (ще раз поновлено той ганебний указ підчас війни 1915. р.). По таких книжках усюди задержано **„ъ“**, пишеть ся **„ы“** на означення звука **„и“**, **„йи“** — задля **„ї“** і т. д. Цей правопис назвали в нас „ярижним“, або коротко звуть його **ярижкою**.

Ярижкою видані, н. пр., великі та гарні лїтературні збірники: „*Дубове листє*“, „*Вік*“, „*Знад хмар і долин*“, „*На вічну память Котляревському*“, нею надруковані перші випуски київської „*Української бібліотеки*“, слова до пісень *Лисенка* і т. д.; крім того, тим правописом повидавано багацько книжок для народу (петербурзьке Товариство ім. Шевченка), тощо. Розумієть ся, що цього правопису, раз через те, що він накинутий нам насильно московським правительством, і далї тому, що він не відповідає духові нашої мови, і найважнїще через те, що він нам чужий — тепер нїхто зі свідомих Українців теж не вживає.

Та що є ще книжки, писаніярижкою, то подаємо зразок іярижного правопису.

Ось і зразокярижного правопису.

Надруковано:	**Треба читати:**
Задзвоныли на службу. Спасенныкы и спасенныци прочаны заворушылысь, повыходылы зъ комирокъ, высыпалысь на цвынтарь. Цвынтарь ставъ людный. Майбородыха вынесла кошыкъ зъ проскуркамы й сила на сходахъ. Отець Онуфрій незабаромъ надійшовъ у цвынтарь, згадавъ про Галецьку й зайшовъ у Майбородышыну кимнату, щобъ побачыты Галецьку й самому за все роспитаты въ неи. Галецька й одъ себе просыла́ й благала його зарятуваты йии въ биди, знайты для неи службу въ своихъ заможнихъ парафіянъ.	Задзвонили на службу. Спасенники і спасенниці прочани заворушились, повиходили з комірок, висипались на цвинтар. Цвинтар став людний. Майбородиха винесла кошик з проскурками й сіла на сходах. Отець Онуфрій незабаром надійшов у цвинтар, згадав про Галецьку й зайшов у Майбородишину кімнату, щоб побачити Галецьку й самому за все розпитати в неї. Галецька й од себе просила й благала його заратувати її в біді, знайти для неї службу в своїх заможніх парафіян.
Иванъ Нечуй-Левицькый — „*Кыивськи прохачи*“, оповидання, Кыивъ, 1903. року.	Іван Нечуй-Левіцький — „*Київські прохачі*“, оповідання, Київ, 1903. року.

А то ще буває, що в ярижних виданнях замісць „е“ пишуть „э“ (тэбэ), пишуть „ё“ замісць „йо“ і т. д.

91. А ще попадають ся книжки, писані правописом, **Драгоманівка**
який придумав для нашої мови великий наш учений Михайло Драгоманов, то й цей правопис так і зветь ся **драгоманівка**. Це дуже гарний правопис, тільки ж він у нас не принняв ся, і ним тепер ніхто не пише. Але ж що вийшло майже ціле *листування* Драгоманова, і в ньому задержаний його правопис, та що ще є по бібліотеках і книгарнях книжки його видання (*Громада*, *Політичні пісні* XVII—XVIII. в., і т. д.), то теж треба нам знати, як читати його. Для прикладу подаємо виписок.

Драгоманівка:

Надворі весна вповні. Куди не гльань — скрізь розвернулосьа, роспустилосьа, зацвіло пишним цвітом. Јасне сонце, тепле ј пријазне, шче не вспіло наложити пальучих слідів на земльу: јак на великдень дівчина, красујетьсьа вона в својім роскішнім убраньні . . . Поле — шчо безкраје море, скільки згльанеш — розіслало зеленij килим, аж смієтьсьа у вочіх. Над ним синім шатром розіпјалось небо — ні пльамочки, ні хмарочки, чисте, прозоре, поглъад так і тоне ... З неба, јак ростоплене золото, льјетьсьа[1]) на землъу блискучий світ соньцьа; на ланах граје соньашна хвильа; під хвилеју спіје хліборобська дольа. Бујаје вона вгору; зеленіје, јак рута . . . Легенькиј вітрець подихаје з теплого крају; перебігаје з нивки на нивку; живить, освіжаје кожну билинку. І ведуть вони між собою тиху-тајемну розмову: чутно тільки шелест жита, травиці . . .

„*Хіба ревуть воли, јак јасла посні?*“ — роман з народнього житьтьа П. Мирного та І. Білика, Женева, 1880.

Теперішня правопись:

Надворі весна вповнї. Куди не глянь — скрізь розвернуло ся, розпустило ся, зацвіло пишним цвітом. Ясне сонце, тепле й приязне, ще не вспіло наложити палючих слїдів на землю: як на великдень дївчина, красуєть ся вона в своїм роскішнім убраннї . . . Поле — що безкрає море, скільки зглянеш — розіслало зелений килим, аж смієть ся в очіх. Над ним синїм шатром розіпялось небо — нї плямочки, нї хмарочки, чисте, прозоре, погляд так і тоне ... З неба, як розтоплене золото, ллєть ся на землю блискучий світ сонця; на ланах грає соняшна хвиля; під хвилею спіє хлїборобська доля. Буяє вона вгору; зеленїє, як рута . . . Легенький вітрець подихає з теплого краю; перебігає з нивки на нивку; живить, освіжає кожну билинку. І ведуть вони між собою тиху-таємну розмову: чутно тільки шелест жита, травицї . . .

„*Хиба ревуть воли, як ясла повні?*“ — роман з народнього життя П. Мирного та І. Білика, Женева, 1880.

[1]) недобре, повинно бути: льльетьсьа = ллється.

Як бачимо, Драгоманов викинув **я**, **є**, **ю**, **ї**, завів на сербський лад латинське **j** (ja, je, jy, ji, jo), а якщо шелестівки мнягчили ся (гл. § 38) то він усюди ставив **ь** (*јајцьа* = яйця, *тьурма* = тюрма), викинув **щ** (замісць нього: шч, н. пр.: *шче* = ще), „мнякого" **і** не зазначував (*дівчина* = дівчина, повинно бути: дьівчина), **„ся"** писав докупи.

Загалом узявши, **цей** правопис більше фонетичний, ніж той, що ми його тепер уживаємо, але ж він не приняв ся через те, що дуже вже зривав із минулим.

92. Сучасний **урядовий** правопис на Україні теж потрохи ріжнить ся від того, яким користують ся наші наукові товариства, й який проведений у цій граматиці. Правопис цей опірасть ся на „*Словарі української мови*" Бориса Грінченка, й через те подекуди почали його називати **грінченківкою**. Цей правопис ось чим ріжнить ся від наукового правопису (цього, що його вживасть ся і в цій книжці): **Грінченківка**

1. заіменик „*ся*" пишеть ся докупи з дієсловом (гл. §§ 207в, 310);
2. таксамо докупи пишеть ся „*му*", „*меш*", „*ме*" (гл. §§ 256, 311);
3. після губних ставить ся *апостроф* ('), якщо після них іде мняка говосівка (гл. § 42);
4. зазначусть ся *мняке р* (гл. § 43) і, що найважніще,
5. „мняке" *і* (ї) пишеть ся тільки після голосівок, у значінні *йі* (гл. § 55, заввага). Ось і зразок урядового правопису:

„І тут громадсько-соціяльний елємент буває в Тобілевича звичайно тим фоном, на якому він і свої психологичні проблєми роз*в'я*зує, і минуле життя малює. Кількома рисами Тобілевич уміє поставити перед читачем той фон і на йому розгортає вже д*і*ю, здебільшого живо, ц*і*каво, колоритно, з широким розмахом справжнього таланта. Можна иноді не згожувати*ся* з тим, як автор роз*в'я*зує питання, але ви раз-у-раз з інтересом його слухати*мете*."

Сергій Єфремов: *Історія українського письменства*, видання третє, Київ, 1917, стор. 344.

А то ще й так пишуть, що замісць апострофа вживаєть ся із-московська після губних мнякий знак (гл. § 42, заввага й помітка 2), н. пр.:

Тетеря *(виходить улесливо за Богданом)*.
Твої листи збентежили всю чернь:
Покинув скрізь славетний пан — крамницю,
Кравець — шитво, гонча***р*ъ** — свої горшки,
А хл*і*бороб — плуги й рала . . . і тільки
Лиш ковал*і* по кузнях, знай, кують:
На списи йдуть і лемеші, й чересла!
Загонами шикуєть***ся*** ввесь люд
І полум***ья***м шляхи собі проводить.
Богдан. Гаразд, гаразд! Хай світють ворогам:
Згадається їм ун*і*я й Суботів!
Тетеря. Одно тільки: озвірена юрба,
З **пъ*я***них очей не розбіра н*і*кого . . .

Михайло Старицький: *Богдан Хмельницький*, історична драма, видання друге, Київ, 1918, дія III., відміна II., вихід 2., стор. 56.

Із цих прикладів уже ясно видно, що цей правопис іде сильно на компроміс із московською мовою. Це ще більш видно з того, як ним пишуть чужі слова. Їх просто переписують із московського правопису (гл. §§ 77, 79, 82 . . .), й до того вже приспособлюють вимову. Та ще до того побачите скрізь багато неконсеквенцій. Ви найдете в одній і тій же книжці, н. пр.:

елємент, *белєтрист* побіч — *проблема*, *галерея*, *колега*
механика ,, *адміністрація*
філологія ,, *фигура*
гімназія ,, *нігилізм* або й *нигилизм*[1])

Та все-таки цей правопис устиг продертися в життя, ним друкують усі ґазети, — навіть західноукраїнські почали його вживати — шкільні книжки, урядові видання, ним користують ся всі державні установи так, що хоч йому бракує наукової підстави — *життя*, здаєть ся, *візьме своє*, і цей правопис, може, витисне той, що проведений у цій книжці. Із цим фактом ми лічили ся й на відповідних місцях

[1]) Приклади по більшій части з Єфремова: ,,*Історії українського письменства*'', вид. третє.

зазначували всї ріжниці, не відступаючи від засад, на яких збудований правопис цієї книжки.

93. Були ще в нас і спроби писати **латинськими** буквами (сам Драгоманов пробував), але ж таких книжок у нас тепер уже ніде немає. Переписуючи наші слова латинськими буквами, — це нераз потрібне при переписуванню наших слів у чужих мовах, при перекладах наших письменників на чужі мови — ми користуємо ся загально принятим у славянському мовознавстві чеським (хорватським) правописом із деякими відмінами, отже: **Латинка**

укр.	**ч** —	лат.	**č**	укр.	**л** —	лат.	**l**
,,	**ш**	,,	**š**	,,	**г**	,,	**h**
,,	**ж**	,,	**ž**	,,	**ґ**	,,	**g**
,,	**з**	,,	**z**	,,	**х**	,,	**ch**
,,	**дз**	,,	**dz**	,,	**е**	,,	**e**
,,	**дж**	,,	**dž**	,,	**и**	,,	**y**

укр. **в** — лат. { **v** (шелестівкове) / **w** (голосівкове), гл. § 34

укр. **мнягчення** зазначуємо **чертиною** над буквою, отже:

ть = t′, дь = d′, сь = s′, зь = z′, ць = c′, ль = l′, нь = n′,

укр. **я = ja, є = je, ю = ju, ї = ji, йо = jo** . . .

Укр. народній гимн латинкою виглядати ме так:

Šče ne wmerla Ukrajina, ńi slava, ńi vol′a,
Šče nam, brat′t′a molodiji, uśmichnet′ s′a dol′a:
Zhynut′ naši vorožeńky, jak rosa na sońci,
Zapanujem i my, brat′t′a, u svojij storońci.
Dušu, t′ilo my položym
Za našu svobodu
I pokažem, ščo my, brat′t′a,
Kozaćkoho rodu!

Пишемо: *čoven*, але — *čowna*, *poven*, але — *powna*, *Hruševśkyj*, *Hl′ibiw* (*Hl′ibova*), *Vowčok* і т. д.[1]).

[1]) Таким способом слїд би було записувати наші імена і прізвища по метриках нашим панотцям там, де треба вживати латинки — а то вони, задля браку свого латинського правопису, наші родові прізвища калїчать на польський (Szczedrowicz, Mikołów, Niedzielski ... замісць: Щедрович, Миколів, Недїльський) або румунський (Tarnavschi, Copaciuc, Coțec — замісць: Тарнавський, Копачук, Копик) лад. А на основі цього правопису задержують ся цїлком український вигляд наших прізвищ: *Ščedrovyč*, *Mykoliw*, *Ned′il′s′kyj*, *Tarnaws′kyj*, *Kopačuk*, *Kocyk* і т. д.

Як би було треба коли дати наголос, то його слід зазначувати теж чертиною, але ж над голосівкою, і то у другий бік зверненою, н. пр.:

Buvàj zdoròw, kràju, mij kràju kochànyj,
Tvij bèrih v ml′i sỳzij znykàje!
Za chvỳl′amy chvỳl′i revùt′, nàče pjàni,
I čàjka nad nỳmy l′itàje (Starỳc′kyj).

* * *

Усї иньчі правописні правила найдете при кінцї другої частини цїсї книжки, §§ 307—323, а то й третьої (роздїлові знаки), §§ 404—415.

II. СЛОВА.

I. ЯК ТВОРЯТЬ СЯ СЛОВА.

1. Корінь, наросток, приросток, лексика.

94. Кожна мова має свої слова. Їх витворила собі мова на протягу життя народу і все ще далі творить по потребі. Крім того, слова приходять і з иньчих мов, і мова або живцем їх переймає (чужі слова, § 118), або дострою́є до тих, що вже в неї є, й переробляє їх по свойому.

Все те робить ся постійно, в тому напрямі мова ніколи не спочиває. Усе переймає чужі слова й постійно нові собі творить, збагачуючи безнастанно скарб мови (лексику). Чим у якій мові більше слів, тим вона вважаєть ся багатчою, культурніщою.

Українська мова на слова багата.

Слова творить народ несвідомо, але ж таки на основі якихось законів, які йому проказує народнє вухо й народнє чуття.

Народ собі знає, що:

хлопець — малий, а ***хлописько*** — це щось здорове, велике.

Він чує, що:

столик не — *стіл*, а *візок* не — *віз*, що
дядько — то чоловік, а *дядина* — жінка, що
дяк має за жінку — *дячиху*, *Іван* — *Іваниху*, що
Іванова донька — *Іванівна* (бо й попова донька — *попівна*),
син його вже *Іваненко* (як попів син — *попенко*),
а коли син батька не має — то він ***безбатьченко***.

Народ ніколи не помилить ся, не скаже,
що *біляве* то — *біле*, *чорняве* то — *чорне*;

він знає, що *придуркуватий* — ще не *дурний*, що
подовгуватий — то не *довгий*, що
попоспати — не те, що *спати*,

що треба казати:

,,*батько лягли спати*", але ж:

,,*діти полягали спати*" і т. д.

Народ знає, що як, н. пр., брат має дім, то
дім — *братів*,

а як сестра теж має, то він — *сестрин*.

Таксамо як щось дуже дрібне, то в народа воно все
буде — *дрібненьке*,

як же здорове, велике, то буде — *здоровенне*, *величезне*.

95. А далї народ знає,

Паросток.

що, те, що комусь дасть ся,	то —	***да**-р*
,, давати дар	,,	***да**-р-ува*-ти
,, той, що дає	,,	***да**-в-ець*
,, те, що дають	,,	***да**-н-ня*, ***да**-ток*
,, те, що підбитий народ платив	,,	***да**-н-ина* . . .

А далї, що можна:

Приросток.

***да**-ти* милостиню, але
*від-**да**-ти* дочку заміж, довг,
*про-**да**-ти* корову,
*з-**да**-ти* із гривні здачу,
*до-**да**-ти* до юшки соли,
*на-**да**-ти* лист на почту,
*роз-**да**-ти* гроші бідним,
*під-**да**-ти* під розвагу думку,
*при-**да**-ти* чому значіння . . .

Корінь.

96. То так, як бачимо, додаючи до якоїсь частини слова, яка не зміняєть ся — (н. пр., до -„да"-) — то ззаду, то зпереду якісь словечка, народ творить усе та все нові слова.

Яке саме словечко додати зпереду незмінної частини слова, яке ззаду, щоби слово мало таке, а не иньче значіння, народові каже його народнє чуття. Учені люде зібрали все те в систему, поскладали закони, й уже на основі тих законів самі свідомо творять слова, яких їм потрібно. Тільки ж у мові приймають ся лишень такі слова вчених,

які вони повитворювали в дусї законів народньоі мови, всї иньчі пропадають.

Отже слова творить сам народ несвідомо на основі чуття, і творять їх учені свідомо в народньому дусї.

97. Розумієть ся, що, творячи нові слова, народ усе додержуєть ся звукових законів своєї мови, не обходить нї закона мнягчення, нї ікання, нї иньчих, н. пр., каже: **Звук.закон**

дяк, але — *дяч-иха*, *дяч-иш-ин* [син] (§ 48)

поп-ова (долина), але — *поп-ів* [сад] (§ 52)

поп-ов-ич-ева (жінка), але — *поп-ов-ич-ів-на* (§ 52) і т. д.

98. Крім того, при твореннї слів обовязують закони, які в нас витворили ся давно. А було це так, що в тій частинї слова, яка сама не зміняєть ся (§ 96), зміняли ся часом деякі голосівки, коли доводило ся творити нові слова; ці голосівки перезвучували ся, себто, переходили на иньчі, н. пр.: **Перезвук словотворний.**

меткий — але: *моторний*, *моток* . . .
плету ,, *плоти*, *заплїтаю* . . .
гребу ,, *гроби*, *граблї*, *загрібати* . . .
свитати ,, *світити* . . .
схопив ,, *хапав* . . . і т. д.

Це т. зв. **словотворний перезвук.**

99. Як саме творять ся слова, то найкраще порівняти з деревом.

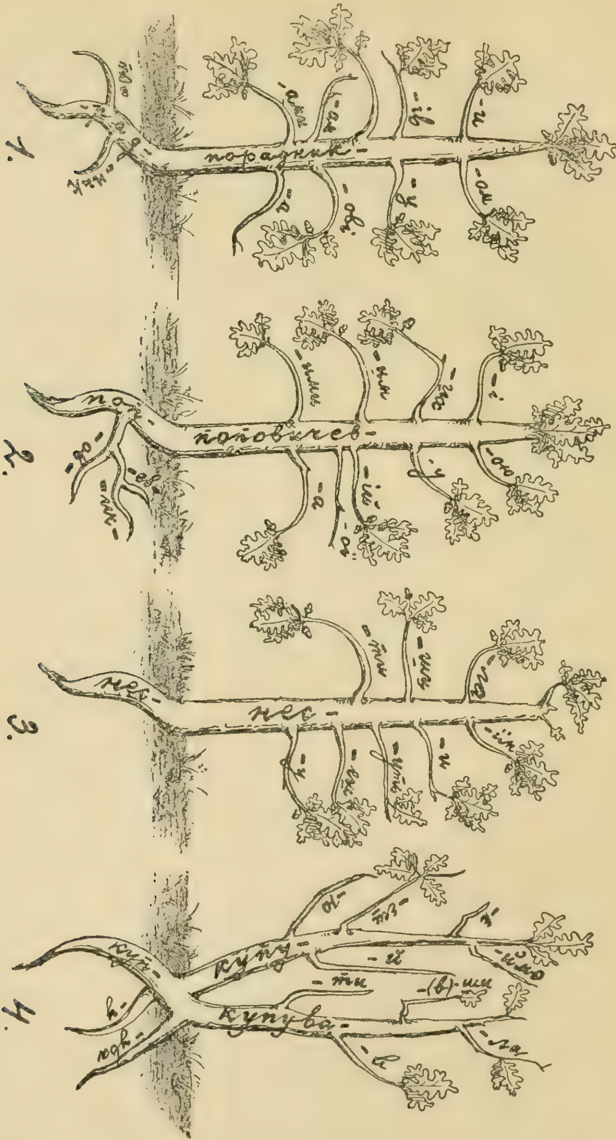
Кожне дерево виростає з коріня. Корінь як до дерева. Буває так, що на ньому нема нї зпереду, нї ззаду корінчиків, і він сам один виростає зпід землї, щоб стати пнем деревини. А то частїще корінь має побічні коріньчики — приростки зпереду, або наростки ззаду, і з усього цього разом виростає пень.

100. І кожне слово має свій **корінь** (гл. § 96), до якого зпереду можуть приростати корінчики-словечка — **приростки** (§ 95) або позад його можуть наростати корінчики-словечка — **наростки** (§ 95), щоб разом із ними вирости в **пень** слова.

От на образочках на стор. 108 найлїпше видно, як слова повстають.

На 3. образочку корінь *(нес-)* дерева (слова: *нести*) не

має ніяких ні наростків, ні приростків, то він так і виростає в пень (корінь слова „*нести*" і пень однакові).

На 1. образочку корінь *(-рад-)* має приросток *(по-)* і наросток *(-ник)*, і аж із усіх тих трох частин виріс пень *(порадник)*.

На 2. образочку бачимо в корінї *(поп-)* один побічний коріньчик *(-ов-)*, до якого приріс іще один *(-ич-)*, до цього ще один *(-ев)*; із цього всього виростає пень *(поповичев)*.

Буває так, що з одного коріня *(куп-)* виростають і два пеньки, один довший *(купува-)*, другий коротчий *(купу-)* (пор4бо). акчзоро.

2. Пень і закінчення.

101. Але як на самому пневі в деревини не кінчить ся ріст дерева, то так воно й зі словом. Пень дерева — дістає галузки з боків, а ті галузки у пнї слова — це його **закінчення.** Це все видно на образочках. З готового пня *(порадник)* виходять галузочки; кожна має свій окремий вигляд, окрему довжину (*-а*, *-ові*, *-ом* і т. д.). Це у словах закінчення. **Пень і закінчення**

Бо ж то рідко буває, як це на 1. образочку, щоб із пня вже зробило ся готове дерево. Частїш у природї є так, що дерево — це пень із галузками.

Так воно буває й зі словами, як це бачимо з 2., 3., і 4. образочком. Пні: *поповичев-*, *нес-*, *купува-* (чи *купу-*) не творять іще окремих слів, а треба їм галузок-**закінчень**, щоб вони творили вже слова, н. пр.:

нес + ***ти*** =	(слово)	*нести*	*купува* + ***ти*** =	(слово)	*купувати*
нес + ***ла*** =	,,	*несла*	*купува* + ***в*** =	,,	*купував*
нес + ***ши*** =	,,	*несши*	*купува* + ***ла*** =	,,	*купувала*
			купува + ***в-ши*** =	,,	*купувавши*

поповичев + ***а*** = (слово) *поповичева* (донька) . . .

102. І, крім того, як уже навіть і є готове слово *(порадник)*, то воно в мові вживасть ся не все в однїй цїй формі, а зміняєть ся, бо ж як його нема,

то кажемо:	нема	*порадник* + ***а*** = *порадника*
приглядаємо ся		*порадник* + ***ові*** = *порадникові*
тїшимо ся		*порадник* + ***ом*** = *порадником*
як їх багато, то кажемо:		*порадник* + ***и*** = *порадники* . . .

Отсї: **-а**, **-ові**, **-ом**, **-и** — це галузки-**закінчення** дерева-слова, коли вже з **коріня** *(-рад-)*, **приростка** *(по-)* й **наростка** *(-ник)* виріс **пень**: *порадник*.

Але ж із коріня *-рад-* ми можемо творити ще й иньчі слова-пні, ріжними иньчими наростками, н. пр.:

рад-а, *рад-ний*, *рад-и-ти* . . .

А далї, з кожного з тих слів повстають ріжні нові слова, як додати ріжні приростки, н. пр.:

на-рад-а, *від-рад-а*, *по-рад-а*, *роз-рад-а*, *з-рад-а* . . .

А всї ці готові вже пні-слова можуть відміняти ся при помочі закінчень.

З того видно, що змішувати **корінї** з **пнями** не можна, таксамо не можна мішати **наростків** зі **закінченнями**.

3. Безнаросткові й багатонаросткові слова.

езнарост-ові слова.

103. Буває й так, що корінь є рівночасно і пнем слова, що воно творить ся просто з коріня без нїякого наростка (пор. 3. образ.).

До коріня *-нес-*, який є рівночасно пнем, додають ся просто закінчення:

нес-у, *нес-ти*, *нес-ла* і т. д.

Це слова безнаросткові.

Іервісні й витвірні слова

104. Буває, що у слові один тільки наросток, н. пр.:

рад-ник, *рад-а*, *рад-и*-ти
пис-а-ти, *пис-ар*, *пис*(ь)-*мо* . . .

Але ж бувають слова, що складають ся відразу з кількох наростків, н. пр.:

пис(ь)-*м-ен-ник*, *пис*(ь)-*м-ен-ство*, *поп-ов-ич-ів-на* . . .

Із тих слів видно, що в них останнї наростки додають ся вже не до корінїв, а до пнїв.

Якщо слова творять ся наростками просто від корінїв, то вони звуть ся **первісними**, що нїби вони перші витворили ся, а з них уже другі, як бувають *первістки-квітки*, що перші після зими вилазять зі землї, як бувають *первістки-ялївки* — перші телятка і т. д.

Як же слова творять ся з готових пнїв, то вони вже немов від других повитворювались або походять, то так вони і звуть ся **витвірні** або **похідні**.

Слово: *письмо* — первісне,
слово: *письменник* — витвірне.

Уся ця наука, яка обіймає закони творення слів, називаєть ся **словотвором**, із-грецька **етимольоґією**.

II. ЗНАЧІННЯ НАРОСТКІВ.

105. Кожний **наросток** щонебудь визначає. Він надає значіння слову.

1. Легко пізнати з таких прикладів, як:

камінь, ***камінець***, *камінь**чик***, *камінь**чичок***, *камін**юка***, *камін**ище*** . . .

і далї:

*біл**ий***, *біл**енький***, *біл**есенький***, *біл**явий*** . . .,

що наростки надають якийсь відтїнок слову.

2. А з прикладів:

біл-ий, *біл*(ь)-***мо***, *біл*-***ка***, *біл*-***юх***, *біл*(л)-***я*** . . .

видно, що зі зміною наростка зміняєть ся значіння слова.

3. А що новими наростками можна творити все нові та нові слова, в тому впевнює нас хоч би наша письменницька мова, яку письменники збагачують безнастанно новими словами при помочі відомих уже наростків.

Узяти б тільки чуже слово: *культура*. Із нього при помочі відомих уже наростків витворено слова:

культур-***ний***, *культур*-***н-ик***,
культур-***н-иц-тво***, *культур*-***н-ість*** і т. д.

4. Наростків ув українській мові багато. Правда, що вони тепер так позливали ся з корінями, що нераз важко відрізнити, де корінь (чи пень) у ньому, а де наросток, де корінь кінчить ся, а де починаєть ся наросток. Але ж усе-таки здебільшого розібрати ся можна.

Майже кожна частина мови має свої наростки. Є іменникові наростки (§§ 130—143), прикметникові (§§ 179 до 191), дієслівні (§ 227), прислівникові (§ 2991).

Про значіння найважнїщих наростків побалакаємо при обговорюванню відповідних частин мови, тільки зокрема займемо ся тими, що надають слову пестливого, здрібнїлого значіння (гл. §§ 112—116).

III. ЗНАЧІННЯ ПРИРОСТКІВ.

Спростковані слова

106. Подібне значіння мають і приростки.
Із таких прикладів, як ось:

чинити (збіжжя),
по-*чинити* (чоботи),
роз-*чинити* (хліб),
за-, від-*чинити* (двері),
під-*чинити ся* (комусь) . . .

видно, що як до якого слова додати приросток, то він цілком змінить значіння слова.

107. Із другого боку ріжні самі по собі слова, як до них додати той самий приросток, значіннями підійдуть до себе. От як до ріжних слів:

мкнути (бігти скоро), *чинити* (робити),
перти (наперед), *крити* (хату),

додати той самий приросток, н. пр.: **за**-, **від**-, **при**-, то всї вони мати муть подібне значіння. Тому ми кажемо:

за*мкнути*, ***за****чинити*, ***за****перти*, ***за****крити* (двері, вікно)
від(і)*мкнути*, ***від****чинити*, ***від****перти*, ***від(і)****крити* ,, ,,
при*мкнути*, ***при****чинити*, ***при****перти*, ***при****крити* ,, ,,

Всї ті слова, до яких ізпереду приставлені приростки (**по**-, **роз**-, **за**-, **від**-, **при**-), звуть ся **сприростковані**.

108. Приростки додають ся до іменників, прикметників, дїєслів та прислівників, н. пр.:

об(о)-*вязок* (ім.), ***об(о)***-*вязковий* (прикм.),
об(о)-*вязково* (присл.), ***об***-*вязати* (дїєсл.).

Прирост. до іменників і прикметн.

Тільки ж є такі приростки, що додають ся тільки до іменників, прикметників та прислівників (що з прикметників повитворювались § 299 з).

Ось вони:

без- (чогось нема), н. пр.: ***без****ладдя*, ***без****зубий*, ***без****маль*...
між-, **межи**-, н. пр.: ***меж****игірря*, ***між****народнїй* . . .
най- (прикмета в найвищому ступні), н. пр.: ***най****кращий*, ***най****гірший* . . . (§ 195),

пра- (давні часи), н. пр.: *пращур*, *прадїд*, *правнук*...
пре- (дуже...), н. пр.: *препишний*, *преглупо*... (§ 195 1),
серед-, н. пр.: *серед(о)пістя* . . .
па- (щось незначне, недобре), н. пр.: *памороки*, *парубок*, *пасербиця* . . .

І коли для всїх частин мови приростки мають значіння, то найбільше їх значіння в діє слів; тому докладнїще про них балакати мемо при дієсловах (§ 228).

109. Приростки тим ріжнять ся від наростків, що сї останнї самі про себе зовсїм нїчого не значать, а тільки придають значіння слову. Бо що ж самі про себе значать, н. пр.: **мо-**, **ка-**, **юх-**, **я-** (додані до коріня: *біл-*, гл. § 105 2)? Вони ж самостійно не вживають ся. Через те й ми кажемо, що всї цї слова (*більмо*, *білка*, *білюх*, *білля*) — **прості, суцїльні, незложені**.

За те приростки **по-**, **за-**, **від-**, **при-** і т. д. — слова самі для себе самостійні (пор. *по* — *хатї*, *за* — *городом*, *від* — *роду*, *при* — *стїнї*) . . .

110. Приростками бувають, як бачимо, здебільшого приіменики (§ 296), і яке значіння у приіменику, коли його поставити перед словом, таке здебільшого буває і в слові, зложеному з приіменником, що є приростком, пор.: **З чого творять ся приростки**

в лїс — *ввійти*, *влетїти* (до середини) . . .
на горі — *наперсток*, *накидка*, *насїсти* (зверха на чомусь) . . .
від хати — *відійти*, *відїхати*, *віддалити ся* . . .
межи горами — *межигірря*, *міжнароднїй* . . .

Правда — є приростки, що не є приіменниками. Ось вони: **приростки не-приіменики**
ви-, н. пр.: *вихід*, *вибрати*, *винести* (зі середини на верх) . . .
най-, н. пр.: *найдешевший*, *найбільший* (гл. §§ 108, 195)
пере-, н. пр.: *перебігти*, *перемога*, *переперти* . . .
пра-, н. пр.: *прадїд*, *праліс*, *правнук* (гл. § 108) ...
пре-, н. пр.: *прегарний*, *препоганий* (дуже гарний, дуже поганий — гл. §§ 108, 195) . . .
роз-, н. пр.: *роздерти*, *розібрати*, *розбити* (щось знищити) . . .

Тільки ж, чи приростком являєть ся приіменик, чи сї словечка що ми їх вичислили, в мові все відчуваєть ся, що сприростковані слова — **зложені.**

IV. ЗЛОЖЕНІ ПРИРОСТКИ.

111. Дуже цікавою й ориґінальною прикметою української мови є зложені приростки (гл. § 295). Як призадумати ся над такими словами, як:

***по-по-*їсти**, ***по-по-*спати** . . .

то в них чуєть ся, що вони що иньше означають, ніж ***по*їсти**, ***по*спати**, що в них містить ся щось більше, а саме: добре наїсти ся, довго поспати.

Таксамо як скажемо:

***по-над-*кушувати**,
***по-на-ви-*гадувати**, а то й
***по-по-на-ви-*гадувати** . . .,

то так чуєть ся, що надкушено багацько їстивних річей, чуєть ся багато вигадок.

Те саме відносить ся до таких слів, як:

***по-пере-*вертати**,
***по-пере-*бивати**,
***по-роз-по-*зичати** . . .

перевернути геть усе дочиста, перебити всїх дочиста, визичити все, що є.

Як із усїх тих прикладів видно, цю велику скількість[1]) подає приросток **по-**, пододаваний до сприростковаких слів. Порівняти іще такі слова:

***по-над-*бирати** (з багатьох річей), ***по-над-*гризати** . . .
***по-при-*кривати**, ***по-при-*викати** . . .
***по-під-*ривати**, ***по-під-*вязувати** . . .
***по-за-*кидувати** (багато), ***по-за-*становлювати** (все) . . .
***по-пере-*скакувати**, ***по-пере-*різувати** (усе за чергою) . . .
***по-ви-*чунювати**, ***по-ви-на-*ймати** . . .
***по-на-с-*прошувати** (багато людей), ***по-на-з-до-*гонювати** . . .

---

[1]) Буває, що „**по**“ означає щось трохи, не багацько, н. пр.: *Як би не заводивсь, то й не смуткував би тепер, не стидно було б, що тебе* ***по*побито** (М. Вовчок). *Вороний собі трохи* ***по*постояв** *(Федькович)* . . .

Як із кількох останніх прикладів видно, то в нашій мові може бути в слові три, а то й чотирі приростки.

Иньчі мови зложених приростків не знають, передусім не знає їх московська мова.

пор.: *І все те* ***позамічати****, на-память* ***повиучувати*** (Нечуй-Левицький). *Хто охочий був битись, тому зараз кулаки* ***повідпадають*** (Квітка). *Повечерявши, люде спати* ***повкладались*** (Куліш). *У голубки голова позолочувана, чорним шовком* ***подоточувана*** (Метл.). *Я було стьожки* ***понадкрою****ю, дівчатам* ***пороздаю****; разки* ***понаднизую****, так би все й розділилась із ними* (Ганна Барвінок). *Ще мало* ***пoповиварював*** *води, як жилй в тебе?* (Мирний). *Князі* ***понасаджували*** *своїх бояр,* ***понадаровували*** *їм просторі ґрунти й посідища (Франко). Ось я тебе* ***попомуштрую*** *не так, як у бурсі* (Шевченко). *Серед двору стояли* ***понаставляні, понакривані*** *бочки меду та горілки* ***повикочувані*** [Зі збірника Рудченка]. *Марта* ***понапікала*** *й* ***понаварювала*** (Нечуй-Левицький). *На гилках його багато плоду* ***понависало*** (Франко) . . .

V. ЗДРІБНІЛІ ТА ПЕСЛИВІ СЛОВА.

112. Цікаве й дуже характеристичне явище для української мови — се здрібнілі та песливі слова. Є здрібнілі та песливі іменики, прикметники, а навіть заіменики, дієслова і прислівники.

Майже кожний іменик може вживати ся у здрібнілій формі, н. пр.:

гребінь — *гребінець, гребіньчик, гребіньчичок* . . .
соловей — *соловейко, соловеєчко* . . .
голова — *голівка, голівонька, голівочка* . . .
мама — *мамуня, мамунечка* . . .
лице — *личко, личенько* . . .
серце — *серденько, сердечко* . . .

Таксамо й майже всі прикметники знають песливі форми:
малий — *маленький, малесенький, малїський* . . .
дрібний — *дрібненький, дрібнесенький, дрібоцький*

І заіменики й числівники вживають ся нераз у здрібнілих формах:
сам — *саменький, саміський, самісїнький* . . .
ввесь — *усенький* . . .
один — *одненький, однїський, однїсїнький* . . .

Подибують ся також і дієслівні песливі форми, н. пр.:
спати — *спатки, спатоньки, спатунї, спатунечки*
купати — *купатоньки, купцї* . . .

Цих останнїх форм уживають звичайно в розмові з дїтьми, але й у таких випадках, коли хочемо викликати співчуття.

От, н. пр., як хто збив собі ногу, то скаже:

Ой, не можу я ходитоньки . . .

Таксамо при голосїннях над умерлими дуже часто вживаєть ся песливих дїєслівних форм.

Є й **прислївники** здрібнїлі, н. пр.:

тут — *тутечки*, *тутеньки*
так — *такечки*
там — *тамечки*, *таменьки* . . .

Здрібнїлих та песливих форм уживає наш народ дуже радо і при кожній нагодї. Не тільки в розмові з дїтьми, не тільки тодї, коли хочемо викликати до себе співчуття в когось, не тільки тодї, як виявляємо свій смуток, чи радощі, не тільки балакає зі собою песливими словами пара закоханих, не тільки стрічають ся вони в віршах, у вязаній мові — але й так, у звичайній бесїдї, при всяких нагодах, і то без огладу на те, який зміст розмови.

Хоча здрібнїлі слова знають і иньчі мови, але ж уживають їх ізрідка, і не при всяких умовах, тай не так багато частин мови, як у нас, можуть творити здрібнїлі та песливі форми. Таксамо не можуть иньчі мови похвалити ся такою великою скількістю наростків, що ними ті слова творять ся.

VI. ЯК ТВОРЯТЬ СЯ ЗДРІБНЇЛІ ТА ПЕСЛИВІ СЛОВА.

Здрібнїлі й песливі іменики

113. Здрібнїлі та песливі **іменики** творять ся такими наростками:

1. а) **-ець, -чик, -чичок,** н. пр.:

гребінь — *гребінець*, *гребіньчик*;
голуб — *голубець*, *голубчик*;
брат — *братчик*, *братчичок*;
заєць — *зайчик*, *зайчичок* . . .

б) **-ок, -очок, -ечок,** н. пр.:

віз — *візок*, *візочок;*
млин — *млинок*, *млиночок*;
беріг — *беріжок*, *беріжечок* . . .

в) **-ик, -ичок, -иченько,** н. пр.:
стіл — *столик, столичок;*
кінь — *коник, кониченько* . . .

г) **-ко, -енько, -ечко,** н. пр.:
соловей — *соловейко, соловеєнько, соловеєчко*;
тато — *татко, татенько*;
дядько — *дядечко, дяденько*;
Гриць — *Грицько* . . .

ґ) **-онько,** н. пр.:
голуб — *голубонько, голубочок;*
сокіл — *соколонько* . . .

д) **-сь, -сьо, -уньо,** н. пр.:
Антін — *Антось, Антосьо*; Іван — *Івась, Івасуньо*;
дід — *дїдусь, дїдуньо*; Петро — *Петрусь, Петруньо* . . .

2. а) **-ця, -иця, -ичка, -иченька, -ичечка,** н. пр.:
кров — *кровця*; церква — *церковця*;
вода — *водиця, водичка, водиченька*;
трава — *травиця, травичка, травичечка*;
криниця — *криничка, криниченька, криничечка* ...

б) **-ка, -очка, -онька, -енька, -ечка,** н. пр.:
голова — *голівка, голівонька, голівочка*;
ріка — *річка, річенька, річечка*;
душа — *душка, душенька, душечка*;
подруга — *подруженька, подружечка* . . .

в) **-ина, -инка** (їнка), **-инонька, -иночка,** н. пр.:
хата — *хатина, хатинка, хатинонька, хатиночка*;
дївка — *дївчина, дївчинка, дївчинонька, дївчиночка* . . .

г) **-онька,** н. пр.:
риба — *рибонька*, трава — *травонька* . . .

ґ) **-уня, -уся, -унця,** н. пр.:
баба — *бабуня, бабуся, бабунця*, — а далї: *бабунечка, бабусечка*;
Ганна — *Ануся*, — а далї: *Ганусенька, Ганусечка* . . .

3. a) **-це**, н. пр.:
дерево — *деревце*, перо — *перце*, відро — *відерце* . . .

б) **-ко, -енько, -ечко**, н. пр.:
лице — *личко*, *личенько*, *личечко;*
вухо — *вушко*, *вушечко*;
яблуко — *яблучко*;
серце — *серденько*, *сердечко*;
місто — *містечко*;
гнїздо — *гнїздечко*;
яйце — *яєчко* . . .

в) **-атко, -ятко**, н. пр.:
дївча — *дївчатко*, гуся — *гусятко* . . .

г) **-еня**, н. пр.:
Жид — *жиденя*, пан — *паненя*, гуся — *гусеня*, цуцик — *цуценя* . . .

114. Прикметникові здрібнїлі й песливі наростки (а також **заіменикові, числівникові**, й, розумієть ся, і *прислівникові* (гл. § 299 з) такі:

прикметники, заіменики й числівники

1. **-чкий**, н. пр.:
(не)великий — *невеличкий*, (не)далекий — *недалечкий* . . .

2. **-енький, -онький**, н. пр.:
молодий — *молоденький*, давнїй — *давненький*, увесь — *усенький* . . .
слабий — *слабонький*, дрібний — *дрібонький*,
нїщо — *нїчогонько* . . .
пор.: *Іть ти нїчогонько не маєш* (Бодянський).

3. **-есенький, -осенький**, н. пр.:
гарний — *гарнесенький*, милий — *милесенький* . . .
дрібний — *дрібосенький*, рідкий — *рідосенький* . . .

4. **-енечкий, -онечкий, -оцький**, н. пр.:
ріденечкий, *дрібонечкий*, *дрібоцький* . . .

5. **-юсенький, -юсїнький**, н. пр.:
малий — *малюсенький*, чорний — *чорнюсїнький* . . .

6. **-юнїй**, н. пр.:
гарний — *гарнюнїй*, малий — *манюнїй* (із: малюнїй) . . .
пор.: *Є в Явдохи курчаточка гарнюнї-гарнюнї, манюнї-манюнї* (Тобілевич). *Травичка дрібнюня* (Грінченко) . . .

7. **-іський**, н. пр.:
голий — *голїський* . . .
самий — *саміський* . . .
один — *однїський* . . .

8. **-ісінький**, н. пр.:
голий — *голїсінький*, чорний — *чорнїсінький*, дурний — *дурнїсінький* . . .
самий — *самісінький* . . .
один — *однїсінький*, однаковий — *однаковісінький* . . .
нїщо — *нїчогісінько* . . . (гл. § 195 2)

115. **Дієслівні** песливі наростки такі: **дієслова**

1. **-ки**, н. пр.:
спати — *спатки*, їсти — *їстки* . . .

2. **-оньки, -очки**, н. пр.:
робити — *робитоньки*, гуляти — *гуляточки*. . .

3. **-унї, -усї, -унечки**, н. пр.:
ходити — *ходунї*, спати — *спатусї* . . .
ходити — *ходунечки* . . .

4. **-цї**, н. пр.:
купати — *купцї* . . .

пор.: *Ой, мій милий, милесенький, не свари на мене . . . Бо як будеш* ***сваритоньки***, *то я буду* ***плакатоньки***, *тай слабонька буду, а потому й умру* (подільська народня пісня). *Серце моє трудне . . . чи пити, чи їсти, чи* ***спаточки*** *хочеш?* (Шевченко). *Будеш, будеш ти лежати,* ***питоньки*** *прохати* (нар. пісня). ***Питочки*** *вона не хоче,* ***їстки*** *не береть ся* (Макаровський). *Наш Рябко все* ***спатки*** *не вкладав ся* [Артимовський-Гулак]. *Що ж менї тодї* ***робитоньки?*** [Франко — Основи суспільности] . . .

116. **Прислівникові** здрібнілі форми творять ся наростками: **прислівники**

1. **-ки**, н. пр.:
сидячи — *сидячки*, очевидно (очевидячи = очима видячи) — *очевидячки* . . .

2. **-ечки, -еньки**, н. пр.:
тут — *тутечки*, так — *такечки* . . .
там — *таменьки*, тепер — *тепереньки*, . . .
онде, осьде — *ондечки*, *осьдечки* . . .

пор.: Нехай буде ***оттакечки!*** *Сидїть, дїти, у запічку* (Шевченко — Тарасова ніч). *Ви вже вибачте жінцї — прохав він* ***теперечки*** (Кримський). *У їх* (= синів) *душа* ***тепереньки*** *свята, і погляд ясний* (М. Вовчок) . . .

VII. ЗЛОЖЕНІ СЛОВА.

117. 1 Нові слова мова творить іще й таким робом, що готові вже слова складає докупи й робить із них **зложене слово**, н. пр.:

а) імня + імня

чорний	+	брови	=	*чорнобровий*
права	+	ручка	=	*праворучка*
великий	+	день	=	*великдень*
твердий	+	хлїб	=	*твердохлїб*
дивний	+	дерево	=	*дивдерево*
крутий	+	ріг	=	*круторогий*
свій	+	рідний	=	*своєрідний*
один	+	стрій	=	*одностріий*
верба	+	лоза	=	*верболіз . . .*

Тут, як бачимо, складають ся докупи імена зі собою: прикметники з імениками, заіменики з імениками, числівники з імениками, іменики з імениками і т. д.

2. Та найчастїще зложені слова складають ся з імня та з дієслова, н. пр.:

б) імня + дієслово

вода	+	падати	=	*водопад*
хлїб	+	робити	=	*хлїбороб*
зло	+	діяти	=	*злодїй*
сон	+	видїти	=	*сновида*
горло	+	різати	=	*горлоріз*
міх	+	носити	=	*міхоноша*
пішии	+	ходити	=	*пішохід*
сїно	+	жати	=	*сїножать*
світ	+	глядїти	=	*світогляд*
робота	+	давати	=	*роботодавець . . .*

3. Дуже цікавий для української мови спосіб творити зложені слова з дієслова (з форми наказового способу, гл. § 252) й імня ось такий:

в) дієслово + імня

пройти	+	світ	=	*пройдисвіт*
вернути	+	воля	=	*верниволя*
палити	+	вода	=	*паливода*
перекотити	+	поле	=	*перекотиполе*
пасти	+	волос	=	*падиволос*
перебити	+	ніс	=	*перебийніс . . .*

4. Але й иньчі слова складають ся зі собою, н. пр.: г) цілі слова

на + колісник = *наколісник*
не + слава = *неслава*
не + дужий = *недужий*
не + доторкайло = *недоторкайло*
не + навидіти = *ненавидіти*
ні + се + ні + те = *нісенітниця*
ба + й + дуже = *байдуже*
не + знати + що = *незнатищо* [1])
кат + знає + що = *казнащо*
леда + що = *ледащо*, а далі вже: *ледащиця* . . .

Само по собі, що кожне сприростковане слово теж зложене.

Тільки ж, загалом кажучи — зложених слів у нашій мові не так уже багато, і не так надто любуєть ся в них українська мова, як ось, н. пр., німецька або старо-грецька, з якої ми враз із вірою дістали живцем поперекладані зложені слова:

живописець, *літопись*, *Богородиця*, *миротворець*, *христолюбець* (а від того витворило ся вже й наше: *христопродавець*) . . .

Але ж вони таки є, й їх уживає дуже радо наш народ у прізвищах, які, як відомо, повитворювали ся на основі прикмет людини, її занять і т. д.:

Тиховод, *Сивошапка* . . .
Скорохід, *Воєвідка*, *Скоропис* . . .
Оправхата, *Перебийніс*, *Варивода* . . .
Безпалко, *Безручко*, *Наконечний* . . .
Нечитайло, *Неплюй* . . .

Буває ще й таке — і українська мова це любить — що два слова не зливають ся докупи, але ж уживають ся побіч себе і в сполуці надають слову більшу силу, н. пр.:

сумний-невеселий = дуже сумний
один-однїський = сам один
сам-саміський = цілком самітний
грати-вигравати = багато грати
життя-буття, *хліб-сіль*, *батько-мати* . . .

---

[1]) пор.: *Моє ж ти незнатищо* (нар. пісня).

VIII. ЧУЖІ СЛОВА.

118. Скарб кожної мови збагачуєть ся ще й словами, які приходять із чужих мов, у міру того, як один народ із другим істикаєть ся. Ці слова так і звуть ся в мові **чужими**, хоча, власне, вони, може, й давно вже стали власністю народа, й народ зовсім не відчуває, що вони чужі (от, н. пр., слово: *купувати*).

В українській мові є теж досить багацько чужих слів, бо ж український народ на протягу своєї історії стикав ся з багатьома чужими народами.

а) В давній давнині прийшло до нас багацько **норманських** слів, бо Нормани мали вплив на нашу державну орґанізацію за князів. Ось слова норманського походження в нашій мові:

вира, *тіун*, *гридниця* . . .
Ігор, *Ольга* . . .

б) Зводячи бої з народами **турксько**ї породи, Українці перебрали від них такі слова, як:

козак, *карий*, *чабан*, *байрак*, *гайдамака*, *осавул*, *бунчук*, *булава*, *чумак* . . .
Чигирин, *Кременчуг* . . .

в) Походи наших пращурів на схід приносили зі собою теж багацько слів, бо ж тоді сходили ся зі східними купцями — **перськими, арабськими** та иньчими — і наші купці тай обмінювали ся всяким крамом, н. пр.:

парча, *габа*, *літаври* . . .

г) Віра дістала ся Україні від **Греків**, то так від того народу перейшло багато слів, що відносять ся до церкви, віри, обрядів, н. пр.:

єпископ, *митрополит*, *акафист*, *євангеліє* . . .
Степан, *Ярина*, *Василь* . . .

ґ) Через Греків дістали ся до нашої мови й **єврейські** слова, такі, як:

амінь, *месія* . . . *Яків*, *Йосип* . . .

д) Через те, що мова церкви в нас усе ще церковнославянська, то й не диво, що в нашій мові є й **церковні слова**, н. пр.:

спасеніє, *Воскресеніє*, *владика*, *сотворити* . . .

е) Від **Німців** увійшли до української мови слова, що відносять ся до торговлї та ремесла, н. пр.:

крам, *цех*, *купувати*, *бавовна*, *цукор*, *пляшка*, *верстат* *ґонта*, *гибель*, *дах*, *стельмах*, *хурман* . . .

є) Через те, що Україна довго була під полїтичною владою Польщі, то не тільки чисто **польські** слова приходили до української мови, н. пр.:

міць, *обіцяти*, *дощенту*, *стьожка* . . .,

але ж і назви громадських та державних установ, хоч і не польські, а французькі, німецькі, і передусім латинські та грецькі, доходили до нас у польській перерібцї, і ми їх переймали в тій перерібцї, н. пр.:

баґнет, *варта*, *бакаляр*, *ґазета*, *друкарня*, *стація* . . .

ж) Те саме відносить ся й до **московських** слів, які продерли ся й усе ще продирають ся до нашої мови, н. пр.:

потребилка, *свідитель*, *шляпа*, *щоти* . . .,

не кажучи вже про такі слова, що вяжуть ся з державними установами, як:

повірений, *взводний*, *заряд*, *приклад* . . .

з) А вже в новіщий час усі слова на полїтичні, військові, господарські та культурні придбання вже таки безпосередно приходять від того народа, що їх придумав, н. пр:

большевизм, *дредновт*, *скі*, *скавт*, *шляфрок* . . .

Тільки ж, перебіраючи слова на нові культурні придбання, українська мова волить їх носити в німецькій одежі, а не у французькій, як це роблять у своїй мові Москалї. Через те ми кажемо, н. пр.:

аналїза	(мос. аналызъ)	*контроля*	(мос. контроль)
анекдота	(,, анекдотъ)	*конверта**	(,, конвертъ)
адреса	(,, адрессъ)	*нафталїна**	(,, нафталинъ)
*бензина**	(,, бензинъ)	*нїкотина**	(,, никотинъ)
*вазелїна**	(,, вазелинъ)	*парада*	(,, парадъ)
візита	(,, визитъ)	*тоалєта*	(,, туалетъ)
кляса	(,, классъ)	*фльота*	(,, флотъ)
комода	(,, комодъ)	*шоколяда*	(,, шоколадъ)

* Зазначені зіркою склали ся вже на основі анальоґії.

Народній словотвір

119. Тепер уже в українській мові багато чужих слів — із усіх мов.

Їх народ **живцем** перебірає, як ми бачили, пристособлюючи їх до своїх звукових законів, а то й часто доладжує собі їх до відомих уже слів, і так їх нераз переверне, що й не розпізнаєш, що це чуже слово.

Ось, н. пр., німецьке слово ,,Ortscheit" приспособив собі народ до свойого слова ,,*орати*" й думає, що наш ,,*орчик*" має щонебудь спільне з ,,*орати*". Те ж саме стало ся зі словом ,,*пампух*", яке народ зводить зі своїм ,,*пухкий*", а, отже, це німецьке слово і т. д.

Такий спосіб творення нових слів припадковий і зветь ся **народнім словотвором.**

IX. ВІДМІННІ Й НЕВІДМІННІ СЛОВА.

120. Як із коріня (або пня) та наростка створило ся самостійне слово, то на тому не все вже кінчить ся робота мови.

У життї бувають ріжні відносини: людей до людей, людей до звірят та до предметів, і навпаки.

А кожний предмет має свою назву, хтось чогось може бояти ся, один другому може пособляти або шкодити, один другого бачить, один другого кличе, один другим тішить ся, один у цьому покладає надію, другий у другому й т. д.

121. От як є вже готове слово: *чоловік*, то відносини *чоловіка* тим одним словом ще не зазначені.

Бо ж знаємо, що, н. пр.,

жінка боїть ся — *чоловік-а*
,, помагає *чоловік-ові*
Відмінки ,, любить *чоловік-а*
,, кличе *чоловіч-е*!
,, тішить ся *чоловік-ом*
,, покладає надію в *чоловіц-ї*.

А далї, й люде, і звірята живуть рідко одинцем, а в гуртї, багатьома, то як між поодинокими людьми є відносини, так є вони й між гуртами. Тому й ми кажемо, що, н. пр.,

є добрі й недобрі — *чоловік-и*
жінки нераз боять ся *чоловік-ів*
,, ,, пособляють *чоловік-ам* і т. д.
Таксамо, як хтось є — *розумн-ий*
то люде поважають *розумн-ого*
мати тїшить ся *розумн-им* (сином)
а батьки тїшать ся *розумн-ими* (синами) . . .

Товариш передає другому *книжку* й каже:
,,Це *книжк-а тво-я*, але"
,,Я не брав *книжк-и тво-єї*,"
,,Я вичитав у *книжц-ї тво-їй* . . ."

Один чоловік із *дру-гим* сходить ся
,, ,, *друг-ому* помагає
,, ,, *друг-ого* повинен поважати . . .

Поодинокі форми слів, що вказують на відносини, які спричиняють відміну слова, так і звуть ся **відмінками.**

Ці відносини, як видно з цих прикладів, мова зазначує таким чином, що в готовому вже слові до якоїсь частини *(пня)* додає закінчення, які саме вказують на ті відносини. Через закінчення слово не тратить свойого значіння, не зміняєть ся, а тільки **відміняєть ся** — як ось, н. пр., у синїм колїрі є ріжні відміни, але ж синїй колїр так і лишаєть ся синїм.

122. Але ж відносини можуть бути тільки між предметами (іменики), прикметами предметів (прикметники), можна балакати про відносини при словах, які заміняють предмети (заіменики) та числа їх подають (числівники).

При роботї, при тому, що робить ся, важне, хто що дїє (**особа**) і те, коли хто що дїє (**час**).

От, н. пр., при роботї читання

кожний про себе скаже: *я чита-ю* **Особи, часи**
звертаючись до другого ,, *ти чита-єш*
балакаючи про третього ,, *він чита-є*
а як це дїяло ся колись — то: ,, *я чита-в* і т. д.

І тут видно, що слово не зміняєть ся, а тільки відміняєть ся.

Усї ці слова, які відміняють ся, так і називають ся **відмінними.** **Відмінні**

Відмінні слова такі: **іменики, заіменики, прикметники, числівники й дієслова.**

Невідмінні. **123.** Та є ще слова, які ніколи не відміняють ся. Ось як скажемо:

при (хаті, городі, мені, першім . . .)
поволі (ходити, робити, балакати . . .)
(Петро) *й* (Іван), (вона) *й* (він) . . .
геть (із хати, звідсіля, від мене . . .)

то бачимо зі слів, що коло в них у дужках, що вони ніколи не відміняють ся. Так вони й називають ся **невідмінні.**

Невідмінні слова (частини мови) такі: **приіменики, прислівники, сполучники й виклики.**

X. ВІДМІННІ ЧАСТИНИ МОВИ.

124. Уже з того, що ми сказали, видно, що між відмінними частинами мови є ріжниця, що одні (іменики, заіменики, прикметники, числівники) відміняють ся тоді, коли нам треба зазначити відносини (відмінки), при других бачили відміни слова, як річ заходила про особу, що робить, та про час, коли робота діяла ся.

То так імена відміняють ся в **відмінках,** дієслова відміняють ся в **особах** та **часах.**

Та не тяжко завважити, що в обох випадках, і при іменах і при дієсловах, дуже важно, чи річ іде про одиниці, чи про гурт, чи роботу виконує один, чи робить її гурт, багато (много).

Як **число** людей (предметів, звірят) обмежовуєть ся **одиницею,** то иньчі закінчення, а як їх багато **(много),** то знов иньчі, н. пр., кажемо

	як один:	як багато (много):
бою ся	*собак-и*	*собак*
тішу ся	*собак-ою*	*собак-ами*
люблю	*сво-ю* (книжку)	*сво-ї* (книжки)
,,	*гарн-ий* (малюнок)	*гарн-і* (малюнки)
даю	*друг-ому* (їсти)	*друг-им* (їсти)
я	*кида-ю* (камінь), ми	*кида-ємо* (камінь)
він	*кида-є* (камінь), вони	*кида-ють* (камінь)

Із порівнання виходить, що слова відміняють ся теж відповідно до числа предметів, прикмет і т. д., і тих, хто робить, що иньчі відміни (твори) слова в **однині** (як один предмет . . . один робить роботу), а иньчі у **множині** (як багато предметів, як багато робить ту роботу — по староукраїнськи: много). Через те й відмінні слова відміняють ся ще й у **числах.**

Із такого порівнання:

бачу	*пан-а,*	*коров-у,*	*телятк-о*
тішу ся	*кон-ем,*	*телиц-ею,*	*тел-ям*
є	*він* (Петро),	*вон-а* (Ганна),	*вон-о* (гуся)
маю	*гарн-ого* (приятеля),	*гарн-у* (приятельку),	*гарн-е* (волосся)

брат *роби-в,* сестра *роби-ла,* дитя *роби-ло,*
,, *роби-ть* ,, *роби-ть* ,, *роби-ть . . .,*

видно, що слово має иньчу відміну, як воно означає чоловічі єства, иньчу, як жіночі, а иньчу, як означає щось маленьке, середнє між чоловічим і жіночим, — то й виходить, що імена все, а дієслова деколи відміняють ся в **родї.**

Наука про те, як відміняють ся імена та дієслова, зветь ся **відміною.**

XI. РІД У ІМЕН.

125. Імена бувають троякого роду.

Здавен-давна народ усї предмети, в яких бачив силу, які були творчі (при звірятах), порівнював із чоловіком, паном, творцем сїмї, і так створив **чоловічий рід,** н. пр.:

кінь, дуб . . . а далї: *місяць, день, мороз . . .*

Усе, що було слабе, але родюче, народ порівнював зі жінкою й визначав тим предметам **жіночий** рід, н. пр.:

корова, земля, береза, груша . . . а далї: *весна, зима, відлига . . .*

Усе ж, що було мале, недоросле, ставало **середнього** роду, н. пр.:

гуся, кача, яблуко . . . а далї: *озеро, багно . . .*

Крім того, до середнього роду попадало все те, що не було чоловічого й жіночого роду.

Кожна назва предмету (іменик) мала свої закінчення, які переважали то в тому, то в другому роді, н. пр.:

дуб, *кінь* — шелестівкове закінчення
корова, *земля* — закінчення: **-а**, **-я**
яблуко, *перце* — ,, **-о**, **-е**

то так із часом закінчення казало народньому вуху, якого роду який предмет.

Те саме відніс народ і до прикмет предметів, н. пр.:

гарн-ий (чоловік), *гарн-а* (жінка), *гарн-е* (яблуко), і це не диво, бо ж прикмети відносять ся до чоловічих іменників, до жіночих та до середніх.

А як видно із прикладів:

два (чоловіки), *дві* (жінки), *два* (яблука) . . ., то рід розріжняємо і при числівниках, і також при тих словах, що стоять замісць іменників, н. пр.:

він (чоловік), *вона* (жінка), *воно* (яблуко).

То так усюди бачимо в імен **ри роди**:

1. чоловічий, н. пр., *брат*, *віл*, *гарний* (чоловік), *мій* (бриль), *один* (пес) . . .
2. жіночий, н. пр., *сестра*, *корова*, *гарна* (жінка), *моя* (книжка), *одна* (собака) . . .
3. середній, н. пр., *дитя*, *теля*, *гарне* (гуся), *моє* (перо), *одне* (щеня) . . .

XII. ВІДМІНКИ.

126. Імена відміняють ся в відмінках. Відмінки мають свої закінчення.

Відмінків ув українській мові **сім**. Звемо їх за числами, по порядку, або ще часто звуть їх, із-латинська, окремими назвами, з того, яке їх найчастїще значіння в реченню (гл. §§ 421—432). Кожний відмінок відповідає на якесь питання.

1. **Перший відмінок** — він зветь ся ще й **називний**, або коротко: **називник**, через те, що звичайно дає тільки назву, а на відносини не вказує — відповідає на питання: [про особи] **хто?**, [про речі] **що?**, н. пр., (є) *брат*, *сестра*, *поля*, *воли*, *мої* (книжки), *гарний* (чоловік), *один* (пес) . . .

2. Другий відмінок або **родовий — родови́к** (гл. § 422) — **відповідає на питання:** [про особи] **кого?,** [про речі] **чого?,** н. пр., (нема, бою ся...) *брата*, *сестри*, *піль*, *волів*, *моїх* (книжок), *гарних* (людей), *одного* (пса) . . .

3. Третій відмінок або **давальний — дава́льник** (§ 426) — відповідає на питання: [про особи] **кому?,** [про речі] **чому?,** н. пр., (даємо, кланяємо ся...): *братові*, *сестрі*, *полям*, *волам*, *моїм* (книжкам), *гарним* (людям), *одному* (псові) . . .

4. Четвертий відмінок або **знахі́дний — знахі́дник** (§ 427) — відповідає на питання: **кого?** [про особи], **що?** [про речі], н. пр., (бачимо, любимо...) *брата*, *сестру*, *поля*, *воли*, *мої* (книжки), *гарних* (людей), *одного* (пса) . . .

5. Пятим відмінком кличемо, через те він так і зветь ся **клични́м** відмінком (§ 429) або **кли́чником,** н. пр., *Брате*, (ходи сюди)! *Сестро*, (не плач)! *Поля! Воли! Мої* (книжки)! *Гарні* (люде)! . . .

6. Шостий відмінок або **орудний,** коротко: **ору́дник** (§ 4301), відповідає на питання: **ким?** [про особи], **чим?** [про речі], н. пр., (тїшимо ся, хвалимо ся...) *братом*, *сестрою*, *полями*, *волами*, *моїми* (книжками), *гарними* (людьми), *одним* (псом) . . .

7. Сьомий відмінок або **місцевий — місцевик** (§ 4321) — (у сполученню з приіменниками) відповідає на питання: **у (на, при...) кім?** [про особи], **у (на, при...) чім?** [про речі], н. пр., (кохаємо ся...) *у братї*, *у сестрі*, *у полях*, *у волах*, *у моїх* (книжках), *у гарних* (людях), *в однім* (псї) . . .

XIII. ЧИСЛА.

127. Відмінки мають, як ми бачили, ріжні форми (твори) в **числах.** У відмінї імен відріжняємо три числа:

1. одинну, коли один предмет (прикмету, число) маємо на ввазї, н. пр.,: *брат*, *сестра*, *поле*, *віл*, *моя* (книжка), *гарний* (чоловік), *один* (пес) . . .;

2. двійню, коли балакаємо про два предмети, н. пр.,: *рукава* (бо ж їх два), *очі*, *дверима* (двоє дверей) . . .

3. множину, коли йде річ про багато (много) предметів (прикмет, чисел . . .), н. пр.: *брати*, *сестри*, *поля*, *мої* (книжки), *гарні* (люде), *чотирі* (пси) . . .

ЗАВВАГА 1. Двійня, яка колись у нашій мові широко вживала ся при двох предметах, тепер уже майже загинула. Ще тільки останки її лишили ся в формах іменика, заіменика (н. пр.: *усїма*) та числівника (*оба*, *два*, *двома)*, але ж за те вживасть ся не тільки при двох предметах (числах), але й більше, н. пр.:

(дві, але і *три*, *чотирі) корові*,

а далї: *двома*, але й *трома*, *пятьма* (гл § 214 б, в, г) т. д.

Про це докладнїще при самій відмінї, гл. § 151 8, § 158 2, § 168 4.

ЗАВВАГА 2. Серед імеників, заімеників та числівників є такі слова, що мають форми тільки одного числа, тільки однини, н. пр.: *честь*, *листя*, *хто*, *один* . . ., або тільки множини, н. пр.: *окуляри*, *сани*, *пять* . . . (§ 152 17, § 155 11, § 159 4, § 163 3, § 166 8, § 169 3, § 174 2).

Перші називають ся іменики, заіменики, числівники **без множини**, другі — **без однини**.

А. ВІДМІННІ ЧАСТИНИ МОВИ.

1. Іменики.

XIV. ПОДІЛ ІМЕНИКІВ.

Наочні й уявні

128. Іменики, слова, що подають імня (назву) предметам, поділяють ся щодо свойого значіння на дві великі громади.

Предмети такі, як ось:

пан, *голуб*, *кінь*, *стіл*, *сонце* . . .,

що то їх можна схопити очима, побачити на очі, так і звуть ся **наочні**[1]).

Такі ж іменики, як:

честь, *гордощі*, *доброта*, *війна*, *крик*, *гук* . . .,

---

[1]) Декуди звуть їх іще **змисловими**, що ніби їх змислами схопити можна (змисли в людини такі: зір, слух, нюх, смак і дотик), але ж назва ця невірна, бо тут важний тільки один змисл, а власне: зір.

яких очима не схопиш, а тільки уявити собі їх можна,[1]) так і звуть ся **уявними**.

Уявні іменики звуть ся в граматиці коротко — **речі**.

129. Наочні іменики мають іще кілька назв, відповідно до того, що вони визначають: як визначають, н. пр., щось живе, чи неживе, особу, чи звірину — поділяють ся на **живі й неживі, особові** *(суддя, селянин...)* та **звірячі** *(кінь, віл . . .)*. **Поділ наочних імеників**

Крім того, наочні іменики поділяють ся ще й инакше.

1. Назви народів, держав, країв, міст, сіл, гір, морів, озер, осіб (прізвища та хресні ймена) творять **власні ймена**, бо ж для кожного народу, краю, міста, особи є своє власне імня, яке його відрізняє від другого: Україну від Росії, Українця від Москаля, Петра від Івана, Київ віді Львова і т. д. Можуть і коні, й корови, й собаки мати теж свої назви, н. пр.: *Білун*, *Красуля*, *Рябко*, *Бровко* і т. д., але ті імена відносять ся тільки до тих коней, коров та собак, а не до иньчих, це їхні — **власні ймена**.

Ось кілька власних імен:

Українець, *Україна*, *Гетьманщина*, *Київ*, *Городище*, *Карпати*, *Каспій*, *Ведмеденко*, *Петро* . . . **а) власні**

2. Предмети того самого ряду, того самого ґатунку, чи вони визначають особи, звірята, чи речі, н. пр.:

людина, *жінка*, *кравець*, *кінь*, *ріка* . . . **б) ґатункові**

мають назву **ґатункових** (рядових) імеників.

3. Як іменики визначають збір осіб, звірят або речей, н. пр.:

ліс (збір дерев), *череда* (збір коров), *військо* (збір вояків), *народ* (збір людей) . . . **в) збірні**

при чому одиниця, що ввіходить у збір, має иньчу назву, ніж сам збір (пор. дерево — ліс, корова — череда), то вони називають ся **збірні**.

4. Назви ріжних матерій, н. пр.:

вода, *гас*, *сукно*, *повітря* . . ., **г) матеріяльні**

при чому чи частина, чи цілість однаково називають ся — це іменики **матеріяльні**.

Кожний наочний іменик належить до одного з тих відділів.

[1]) Иньча назва — **подумані**.

XV. ТВОРЕННЯ ІМЕННИКІВ.

Хоч у багатьох словах наростки так позливали ся з корінями (та пнями), що дуже важко пізнати, де воно наросток, то все ж у іменників краще, ніж у иньчих частин мови, народнє вухо наросток іще віднайде і все ще значіння його схопить.

130. Не важко пізнати по таких іменниках **чоловічого роду**, як ось:

заняття чоловіків

кобзар, *лїкар*, *гончар*, *столяр* . . .
грач, *трач*, *ткач*, *слухач* . . . *погонич* . . .
робітник, *вартівник*, *власник*, *виховник* . . .
співак, *пияк*, *вояк*, *Поляк* . . .
брехун, *свистун*, *крикун*, *шептун* . . .
пастух, *конюх*, *селюх* . . .
курець, *швець*, *купець*, *борець*, *злочинець*, *Українець* . . .
учитель, *приятель* . . .
міняйло, *почерпайло* . . .,

що наростками: **-ар**, **-ач** (**-яч**), **-ич**, **-(н)ик**, **-ак**, **-ун**, **-ух**, **-ець**, **-тель**, **-ло**, наша мова творить іменники, які визначають, чим хто займає ся, чим хто є.

При тому зі скількости слів легко виснувати, що з поданих наростків мова найбільш любить такі: **-ар**, **-ач**, **-ик**, **-ець**, а не любить і старає ся оминути, н. пр., наросток **-тель**, який лишив ся в дуже мало словах [його витиснули иньчі наростки][1]).

---

[1]) Взяти б для порівняння з московською мовою, яка любить цей наросток, декілька слів:

моск.	дѣятель	— *дїяч*
,,	сѣятель	— *сївач*
,,	слушатель	— *слухач*
,,	куритель	— *курець*
,,	покупатель	— *покупець*
,,	воспитатель	— *виховник*
,,	грабитель	— *грабіжник*
,,	мститель	— *месник*
,,	спаситель	— *порятівник*
,,	ваятель	— *різбар* і т. д.

Ще й чеська мова любить цей наросток.

Розумієть ся, що деякі з тих наростків указують і на иньче значіння слова, на прикмету, н. пр.:

бородач, *рогач*, *носач* . . .

чернець, *чорнобривець*, *обідранець*, *годованець* . . .

І деякі речі, які можна вявити собі, що вони нібито виконують роботу, на подобу цих іменників, можуть творити ся тими ж наростками:

квач, *сікач*, *колодач* . . .

131. Таке саме значіння надають **жіночим іменикам** наростки: **-иня, -иця -ха, -уха, -аля**, н. пр.:

богиня, *господиня*, *княгиня*, *Грекиня*, *Німкиня* . . .

цариця, *робітниця*, *чарівниця*, *власниця* . . . — **заняття жінок**
а далї: *черниця* . . .

пряха, *сваха* . . .

брехуха, *цокотуха* . . .

ткаля, *граля* . . .

Розуміє́ть ся, що тими ж наростками творять ся й іменики, які означають і речі, н. пр.:

пустиня, *святиня*, . . . *милостиня* . . .

околиця, *камениця*, *гірчиця*, *пятниця*, *залїзниця*, *різниця* . . . *дурниця* . . .

Як жінка (як людина) займаєть ся тим, що й чоловік, то як, н. пр.,

чоловік	учитель,	то жінка:	*вчителька*	
,,	лїкар	,, ,,	*лїкарка*	
,,	співак	,, ,,	*співачка*	
,,	слухач	,, ,,	*слухачка*	
,,	брехун	,, ,,	*брехунка*	
,,	пастух	,, ,,	*пастушка*	
,,	погонич	,, ,,	*погоничка*	і д. т.

132. Таксамо легко схопити, що такі **чоловічі іменики**, як:

Татарин, *Сербин*, *Киянин*, *міщанин* . . .

попенко, *кравченко*, *царенко* . . .

шевчук, *кравчук*, *ткачук*, *віслюк* . . . **звідки хто, куди належить**

панич, *дїдич*, *попович*, *царевич* . . .

кажуть, звідкіля хто родом, чий хто син, хто куди належить.

Не дивно, що цими наростками, головно трома останніми [-енко, -ук(-юк), -ич(-ович)], наш народ творить радо **родові прізвища**, н. пр.:

Шевченко, *Кравченко*, *Крамаренко*, *Ткаченко*, *Царенко*, *Сиротенко*, — а далї: *Гринченко*, *Овраменко*, *Сидоренко*, *Самійленко* . . . (це найбільш ув осередній Українї),

Шевчук, *Кравчук*, *Крамарюк*, *Ткачук*, *Сиротюк*, — а далї: *Гринчук*, *Сидорюк*, *Павлюк*, *Петрюк* . . . (на заході України: на Поділлї, в Галичинї),

Попович, *Царевич* — а далї: *Іванович*, *Петрович*, *Хведорович* і т. д.

Як син належить до батька, так належить до нього й донька, як це пізнати по таких словах:

попівна бондарівна, *ковалївна*, — а далї: *Іванівна*, *Семенівна*, *Петрівна* і т. д.

Таксамо до чоловіка належить жінка, до самця самиця, як це пізнати з наростків: -ка, -иха, -ина, -иця, н. пр.: *міщанка*, *Галичанка*, *Українка*, *Англїйка*, *кравчучка*...

дячиха, *ковалиха*, *Іваниха*, *Василиха* . . .

дядина, *дружина* . . .

самиця, *львиця* — а далї: *лошиця*, *телиця* . . .

133. Через те і країна, що належить до Галича, називаєть ся — *Галичина*, до київського народу — *Київщина*, до німецького — *Німеччина*, до турецького — *Туреччина*, до угорського — *Угорщина*, час у нашій історії, що належить до верховодства козаків — *козаччина*, до гетьманського правлїння — *гетьманщина* (а далї й край, що належав до гетьманського уряду — Гетьманщина), події, що відносять ся до Хмельницького, звуть ся — *Хмельниччина*, до Виговського — *Виговщина* і т. д.

Через те дерево з дуба — *дубина*
,, з берези — *березина* . . . ,
мнясо з барана — *баранина*
,, з теляти — *телятина*
,, зі свинї — *свинина* . . .

Тільки ж наросток -ина має в собі значіння і зменьчення, н. пр.:

картопля — *картоплина*
дерево — *деревина*

звір — *звірина*
жупан — *жупанина*
свита — *свитина . . .*,

а це значіння при іменах осіб переходить часто у зневажливість, н. пр.:

адвокат — *адвокатина*
вчитель — *учителина*
професор — *професорина . . .*

134. Цікаві українські наростки **-їй**, **-ко**, **-ак**, які вказують на прикмету людей, н. пр.:

прикметі

плакс-їй, *пуст-їй*, *солоп-їй . . .*
будь-ко, *хап-ко*, *слинь-ко . . .*
гол-як, *дур-ак . . .*

135. Збірні іменики виявляють ув українській мові розмірно багацько й то цікавих наростків, н. пр.:

збірні іменики

-я (**-є** — старе **-іє**): *волосся*, *коріння*, *пірря*, *збіжжа*, *зілля*, *паліччя*, *латаття*, *дубя*, *вороння*

— при чому била ростин теж мають збірну назву з наростком **-я**:

гарбузиння, *баговіння*, *жабуриння*, *маковиння . . .*
-ня: *комашня*, *псярня*, *собачня*, *мишня*, *кацапня . . .*
-ва: *мужва*, *татарва*, *жидова*, *мишва*, *ляшва . . .*
-ота: *дрібнота* (дрібні діти), *біднота* (бідні люде), *жінота* (жінки) . . .

-цтво, **-ство**: *парубоцтво* (всі парубки), *бурсацтво* (бурсаки), *жіноцтво* (жінки), *дівоцтво* (дівчата) *товариство* (у значінні: товариші, козацька назва — панове-товариство), *братцтво* (брати), *птаство* (дріб, усі птиці)...

136. Усї цї наростки можуть мати й иньче значіння. Ними творять ся й уявні имена, н. пр.:

уявні іменики

життя, *прокляття*, *терпіння*, *значіння . . .*
брехня, *різня*, *борня*, *гульня . . .*
клятва, *молитва . . .*
доброта, *охота*, *самота*, *робота*, *мерзота*, *гидота . . .*
багацтво, *дійство . . .*

Зрештою уявні імена, такі, як:

ширина, *глибина*, *тишина*, *чужина* .
дружба, *мольба*, *злоба* . . .
радість, *гордість*, *могутність* . . .
хитрощі, *радощі*, *гордощі*, *веселощі*, *молодощі*...,

кажуть, що задля уявних імеників іще є й такі наростки: **-ина**, **-ба**, **-ість**, **-ощі**, при чому треба зазначити, що цього останнього наростка в иньчих мовах (отже і в московській) — немає.

137. Велику громаду творять т. зв. дієслівні іменики, які подають назву роботи; указує на них наросток **-я** (є), н. пр.:

дієслівні іменики

бити — *биття*, дути — *дуття*, жерти — *жертя*, кохати — *кохання*, голити — *голення*, вислухувати — *вислухування* . . .

138. Знаряддя, прилади, струменти — це все має теж свої наростки, н. пр.:

струмент

-ло: *шило*, *рило*, *мило*, *кадило*, *дзеркало*, *згребло* . . .
-иво: *паливо*, *прядиво*, *меливо* . . .
-тва: *бритва*, *дратва* (гл. §§ 135, 136) . . .

139. Місце, де щось є, де щось робить ся або де колись щось було — теж пізнаєть ся по наростках: **-ня**, (гл. §§ 135, 136)**-ище**, або **-исько**, н. пр.:

місце

стайня, *друкарня*, *книгарня*, *кузня*, *цегельня* . . .
городище, *селище*, *(по)боєвище* . . .
пшенишнисько, *житнисько* . . .

140. Але ж бо ці два останні наростки мають іще й иньче значіння; вони надають імениковї значіння згрубілости, зневажливости, н. пр.:

псисько, *конисько*, *котище*, *бабище* . . .

згрубілі іменики

Таке ж саме значіння надають слову наростки: **-ака**, **-іка**, **-юк**, **-юка**, **-уга** (юга), н. пр.:

коняка, *ломака*, *дряпіка* . . .
псюк, *камінюка* . . .
драбуга, *злодюга* . . .

141. З другого ж боку є наростки, якими можемо назвати все мале, недоросле. Таким наростком є, н. пр., нар. **-а(т)**, **-я(т)**:

гуся (гусята), *кача*, *вовча*, *дївча*, *хлопя*, *ведмедя* . . . здрібнїлі іменики

Про здрібнїлі іменики гл. § 113.

142. Не важко було замітити, що нераз кілька наростків означало теж саме, з другого боку можна було бачити, що нераз один наросток мав кілька значінь. Усе це залежить од того, до яких пнїв наросток додаєть ся: чи до іменних, чи дієслівних (н. пр., пор. нар. **-ець** гл. §§ 130, 113 1а Та взяти б тільки на зразок наросток **-ок**. У словах, як:

даток, ***лишок***, ***висновок***, ***моток*** . . .,

він означає наслїдок дійства, що з роботи вийшло, а в словах, як:

запічок, ***підніжок***, ***полукіпок***, ***завулок*** . . .,

показує місце та міру. Та ще крім того тим наростком творять ся іменики здрібнїлі (§ 113 1 б).

Те ж саме можна сказати про наросток **-ка**. У словах, як:

думка, ***казка***, ***приписка***, ***блискавка*** . . .

він означає предмет дійства (думку думають, казку кажуть, приписку пишуть, блискавка блискає); у иньчих, як:

вишнівка, ***білка***, ***плюгавка***, ***коханка*** . . .

чуєть ся назва предмету по прикметї; деколи цей наросток означає й місце, н. пр.:

саджавка, ***копанка*** . . .

а то й саме дійство, н. пр.:

лайка, ***бійка*** . . .,

а ще й здрібнїлі імена ним творять ся (пор. § 113 2 б).

Та до того наростки, які ми показали, далеко не всї. Їх є ще дуже-дуже багато.

143. Є ще й у нас **чужі наростки** з чужих мов, у чужих словах, н. пр.: чужі наростки

Азія, ***пролєтаріят***, ***комісар***, ***доктор***, ***кандидат***, ***лїтература***, ***публїцист*** і т. д.

Тих наростків ми вже вживаємо як своїх та творимо ними нові слова.

Але ж у дуже багатьох словах наростка вже не пізнати, а щоб його вишукати, треба знати історію мови. Над такими словами нам ніколи спиняти ся.

XVI. ЯК ПІЗНАВАТИ РІД ІМЕННИКІВ.

Рід зі значіння

144. Рід іменників пізнаєть ся передусім зі **значіння** слова, себто, по тому, що іменик визначає.

1. Розумієть ся, що такі слова, як:

селянин, *робітник*, *пан*, *суддя*, *владика*, *кінь*, *віл*...,

що визначають особи-чоловіків, звірів-самців — є **чоловічого роду.** Таксамо все, що має фізичну та творчу силу, все, що можемо вявити собі за чоловіче єство, теж буде чоловічого роду, н. пр.:

дуб, *мороз* (пор. Морозенко) . . .

Чоловічого роду є всї назви місяців[1]).

2. Таксамо такі слова, як:

молодиця, *сестра*, *панна*, *гуска*, *корова* . . .,

іменики, які визначають особи-жінки, самки та все те, що ми вявляємо собі за жінки, н. пр.:

береза, *весна*, *осїнь*, *зима*, *душа* . . .,

всї ті слова — **жіночого роду.**

3. **Середнього роду** зі значіння бувають усї іменики, що визначають щось мале, недоросле, нерозвинуте, н. пр.:

дитя, *теля*, *лоша* . . .,

а далї всї назви буквів (гл. § 417 8) теж уважають ся імен. **середнього роду,** отже:

велике „*а*“, мале „*б*“, і т. д.

Рід із закінчення

145. Тільки ж не все зі значіння збагнеш, якого роду іменик, не розбереш, н. пр., чому ,,став‘‘ чоловічого роду, а ,,ставище‘‘ середнього, чому ,,граб‘‘ чоловічого, а ,,грабина‘‘ жіночого і т. д.

Далеко лїпше та краще пізнавати рід іменників **зі закінчення,** і то так:

---

[1]) Ось назви місяців: 1. *січень* (январь), 2. *лютий* (февраль), 3. *березень* або *березоль* (мартъ), 4. *квітень* (апрѣль), 5. *травень* (май), 6. *червень* (іюнь), 7. *липень* (іюль), 8. *серпень* (августъ), 9. *вересень* (сентябрь), 10. *жовтень* (октябрь), 11. *падолист* (ноябрь), 12. *грудень* (декабрь).

1. **Чоловічі іменики** кінчать ся все на **шелестівку** (тверду, або мняку), н. пр.:

сусїд, *голуб*, *вовк*, *стіл*, *учитель*, *палець* . . .,

а із голосівок — на **-о**, **-а**, **-я**, хоч уже зі значіння можна пізнати, що це чоловічі іменики, н. пр.:

Петро, *владика*, *суддя* . . .

2. **Жіночі іменики** мають такі закінчення:

а) **-а**, **-я**, н. пр.:

риба, *диня* . . .

б) мняку або змнягчену (**-ч**, **-ж**, **-ш**) шелестівку, н. пр.:

мазь, *кість*, *тїнь*, *Січ*, *молодїж* . . .

в) **-р**, **-в** (у) [§ 35 г], н. пр.:

твар, *любов*, *хоругов* . . .

3. **Середнї іменики** кінчать ся на:

а) **-о**, **-е**, **-я** (**-є**), н. пр.:

дїло, *село*, *поле*, *віче*, *насїння*, *весїлля* . . .

б) **-я** [з пнем **-ен**] і **-я** (**-а**) [з пнем **-ат**], н. пр.:

рамня (рамена), *гуся* (гусята), *кача* (качата) . . .

У практиці найкраще контролюють рід імеників слівця: **той**, **та**, **те**.

Той контролює іменики чоловічого роду, **та** — жіночого, **те** — середнього, н. пр.:

(той) *хвіст*, *пень*, *рік* — чолов. роду,
(та) *бредня*, *гидота*, *роскіш* — жіноч. роду,
(те) *стадо*, *прислівя*, *єство* — середн. роду.

146. Та є в нашій мові декілька імеників, що вживають ся і в одному, і у другому роді. От ми кажемо: **Іменики двох родів**

той	*купіль*	і	та	*купіль*
,,	*кужіль*	і	,,	*кужіль*
,,	*недуг*	і	,,	*недуга*
,,	*нежит*	і	,,	*нежить*
,,	*паль*	і	,,	*паля*
,,	*посуд*	і	,,	*посуда*
,,	*потоп*	і	,,	*потопа*
,,	*продаж*	і	,,	*продажа*
,,	*спис*	і	,,	*списа*
,,	*харч*	і	,,	*харч*
,,	*хода*	й	,,	*хід* . . .

Крім того, в обох родах уживають ся такі зложені слова (та частїще таки в чоловічому):

той *допис* і та *допись*
,, *запис* і ,, *запись*
,, *лїтопис* і ,, *лїтопись*
,, *правопис* і ,, *правопись*
,, *рукопис* і ,, *рукопись*
,, *часопис* і ,, *часопись* . . .

Кажемо:

той *копит* і те *копито*
,, *човен* і ,, *човно*
,, *ярем* і ,, *ярмо* . . .

і далї:

та *казань* і те *казання*.

Буває й так, що рід подає ріжницю у значіннї, н. пр.: те *євангеліє* [що у книжці] й *євангелія* [сама книжка], той *мечет* [піч для хлїба] й *мечета* [турецька святиня], той *спів* (співання) і та *співа* [пісня] й т. д.

Ось декілька прикладів:

До кужеля рука дрїжить (Кропивницький). *Ой, піду я за ворота білу кужіль прясти* (нар. пісня).

Не смерть страшна, а недуга (народн. приказк.) *Як уже в тяжкому недузї лежав, то все було дума та дума собі* (Марко Вовчок).

Кому дасть Бог на паль попасти (Франко). *Не за кожним разом таку палю забивали, хоча й насухо нїхто не виїжджав* (Свидницький).

Заходилась усякий посуд мить і добувати (Макаровський). *Як чорт-зна-що — не черпать, щоб і посуди не запаскудити* (Слов. Грінченк.)

Так отже ж що! Ото потоп буде (Шевченко — Великий Льох). *Як пустив воду . . . та стала потопа* (народн. казка — Драгоман.).

І на спис похиливсь (Шевч.). *Звір вбитий на дві списи* (Франко).

Принесемо з почти запорозьку харч (Нечуй-Левицький). *Гей, уже наші сїромахи без харчів помарнїли* [Грінченко].

Пропив воли, пропив вози, пропив ярма [нар. пісня]. *Нам ладять пута і ярем* [Франко].

Пливе *човен*, *води повен* (нар. пісня). *Тягне дїд* *човно* *стежкою, між густими лозами* (Нечуй-Левицький).

Якусь тобі *казань* *він скаже* (Котляревський). *Поучав нашою мовою, так що й дитина зрозуміла б те святе* *казання* (Стороженко) . . .

Не змоглись на *євангелію*, *цїлуйте псалтирію* (Номис). *Євангеліє від св. Івана.*

Поставили *мечет*, *чи піч для хлїба* (Нечуй-Левицький). *Буде наш пан турецький до* *мечети* *відїжджати* (нар. дума).

Серед пахощів квіток і *співу* *пташиного побачились* (Нечуй-Левицький). *Гонтї, мабудь, не до неї, не до* *співи* (Шевченко) [1]) . . .

XVII. ВІДМІНА ІМЕННИКІВ.

147. Відміна іменників іде в українській мові за **родом**, то так ми відріжняємо три відміни:

а) **чоловічу**,
б) **жіночу й**
в) **середню.**

---

[1]) При тій нагоді треба звернути увагу на ріжницю в родах деяких іменників у вкраїнській і московській мові. Ось найважнїщі, прихапцем позбирані:

в укр. мові **чоловіч.** роду:	в моск. мові **жіноч.** роду:
берліг (ведмежий)	*берлога* (медвѣжья)
біль (тяжкий)	*боль* (тяжелая)
глиб (великий)	*глыбь* (большая)
дріб (звичайний)	*дробь* (обыкновенная)
дур (людський)	*дурь* (людская)
кльомб (гарний)	*клумба* (красивая)
кір (легкий)	*корь* (легкая)
пил (сїрий)	*пыль* (сѣрая)
полин (гіркий)	*полынь* (горькая)
пудер (рожевий)	*пудра* (розовая)
мебіль (дорогий)	*мебель* (дорогая)
міль (дрібний)	*моль* (мелкая)
насип (високий)	*насыпь* (высокая)
поступ (поважний)	*поступь* (важная)
розрух (великий)	*разруха* (большая)
степ (широкий)	*степь* (широкая)
ступінь (другий)	*ступень* (вторая)
сяжень (мій)	*сажень* (моя)
флєт (дорогий)	*флейта* (дорогая)
шир (великий)	*ширь* (большая)
ярмарок (роковий)	*ярмарка* (годовая)

Колишня відміна Колись воно було инакше. В нашій мові грав велику ролю пень іменика, й відміна іменикiв ішла за пнями.

Крім того, власні іменики: *Сибір*, *Умань* ув українській мові — чоловічого роду (в моск. жіноч), пор.: *Повернув ся з Сибіру*, *шлях до Уманя*.

в укр. мові **жіноч.**:	в моск. **чолов.**:
відпустка (місячна)	*отпускъ* (мѣсячный)
гусь (індійська)	*гусь* (индійскій)
завіса, *занавіса* (театральна)	*занавѣсъ* (театральный)
запора (залізна)	*запоръ* (желѣзный)
картопля (біла)	*картофель* (бѣлый)
орхестра (повна)	*оркестръ* (полный)
пайка (невеличка)	*паекъ* (небольшой)
пара (густа)	*паръ* (густой)
перепустка (тижнева)	*пропускъ* (недѣльный)
перерва (велика)	*перерывъ* (большой)
признака (вірна)	*признакъ* (вѣрный)
путь (далека)	*путь* (далекій)
ранґа (висока)	*рангъ* (высокій)
салата (зелена)	*салатъ* (зеленый)
саля (простора)	*залъ* (просторный)
тополя (висока)	*тополь* (высокій)
цикорія (гірка)	*цикорій* (горькій)
черва (дрібна)	*червь* (маленькій)
шалвія (зелена)	*шалфей* (зеленый)

Сюди ж належить дуже багато *чужих слів*, що до нас попереходили в німецькій одежі, до Москалів у французській, гл. § 118, стор. 123 (*аналїза* — анализъ, *анєктода* — анекдотъ і т. д.), § 176, стор. 181. При тому латинські слова на **-um** (ум) в українській мові задержують середній рід (гл. § 417 8), у московській переходять до чоловічого, пор.

в укр. мові:	в моск. мові:
велике меморандум	*большой* меморандумъ
ціле референдум	*весь* референдумъ

отже й *університетське* кольоквіум, *багате* акваріум, гл. стор. 182.

А ось іще кілька прикладів:

в укр. мові:	в моск. мові:
дишель (довгий)	*дышло* (длинное)
стерво (гидке)	*стерва* (противная)
шатро (циганське)	*шатеръ* (цыганскій) . . .

Іменики *чорнило*, *мізок* — в мос. мові відомі тільки у множині (чернила, мозги).

Іменики одного й того ж роду мали ще окремі відміни. От, н. пр., іменики: *пан*, *син*, *голуб*, тепер уже належать до одної відміни, однаково відміняють ся, ми кажемо, н. пр.:

нема: *пана*, *сина*, *голуба*, і таксамо: *дня*,
приглядаємо ся: *панові*, *синові*, *голубові*, і таксамо: *дневі*,

але колись вони належали до ріжних відмін, бо пні тих іменикків були ріжні. Ми казали, н. пр.:

нема: *пана*, *сину*, *голуби*, *дне*[1]),
приглядаємо ся: *пану*, *синови*, *голуби*, *дни* . . .

Як усюди, так і тут, довгий час була боротьба, що власне рішає в відміні: чи пень, чи рід. Нарешті, рід переміг, іменики того самого роду звів ув одну громаду, й тепер передусім рід рішає про відміну іменика.

Сліди цієї боротьби ми бачимо в тому, що іменики того самого роду все ще виявляють у поодиноких відмінках ріжні закінчення. От ми кажемо:

нема (родов.): *сусїд-а*, але — *гром-у*
кличемо (кличн.): *сусїд-е!* ,, — *тат-у!*
кохаємо ся (місцев.): *у голуб-і* ,, — *у степ-у*...

Закінчення род. вдм.: -а й -у, закінчення клич. вдм.: -е й -у, й місц. вдм.: -і (ї) й -у — це колишні ріжні закінчення ріжних пнів імеників чоловічого роду. А що ті іменики з ріжними пнями були того самого роду (чоловічого), то закінчення серед громади тих імеників стали зі собою перемішувати ся, доки в однім якімось іменику не перемогло — одне, в другому — друге закінчення. Крім того, є ще досі багато імеників, що можуть мати в поодиноких відмінках оба закінчення, н. пр.:

родов. (нема):	*гріх-а*	і	*гріх-у*,
	світ-а	,,	*світ-у*,
місцев. (вiн є):	*в сад-ї*	й	*у сад-у*,
(стоїть):	*на берез-ї*	й	*на берег-у* . . .

148. Але ж між імениками того самого роду ми бачимо ріжниці в закінченнях у цілій відміні, ми кажемо **Тверді і мнякі закінч.**

[1]) Пор. підгірське — *сегодне* (сього + дня) = сьогодні, *дїдне* (до + дня) = до сходу сонця, загальноукр. *полудне* (половини + дня) = півдня.

	з одного боку:		з другого:	
	одн.	множ.	одн.	множ.
чол.: (є)	*пан*,	*пани*,	*учитель*,	*учителї*,
(нема)	*пана*,	*панів*,	*учителя*,	*учителїв*,
жін.: (є)	*вдова*,	*вдо́ви*,	*вдовиця*,	*вдовицї*,
(нема)	*вдові́*,	*вдів*,	*вдовицї*,	*вдовиць*,
сер.: (є)	*колесо*,	*коле́са*,	*колїсце*,	*колїсця*,
(нема)	*ко́леса*,	*колїс*,	*колїсця*,	*колїсець...*

З одного боку бачимо в усїх родах тверді закінчення, з другого боку мнякі. Таким чином серед чоловічих, жіночих та середнїх імеників треба нам іще відріжняти **тверду** та **мняку** відміну.

Крім того, сям та там у відмінї грає ролю й пень[1]) іменика. Це відносить ся до жіночих та середнїх імеників, пень яких кінчить ся шелестівкою, н. пр.:

кість (пень: кост), *осїнь* (пень: осен), *піч* (пень: печ), *кров* (пень: кров) — жіноч.,

імя (пень: імен), *гуся* (пень: гусят) — середн.

Громада цих імеників має майже ті самі закінчення (§§ 164, 173), а що пень у них — шелестівковий, то й цїла ця відміна зветь ся **шелестівковою**.

149. Таким чином відміна імеників дїлить ся так:

Відміни

I. ЧОЛОВІЧА ВІДМІНА

а) **тверда** — зі закінченнями в називнику на **тверду шелестівку**, (тверде) **-р**[2]), **-о**, н. пр.:

голуб, *сусїд*, *вечір*, *Шевченко* . . .

---

[1]) Пень іменика найкраще пізнавати, відкинувши в родовику (2. вдм.) одн. закінчення, н. пр.:

(нема) *дерев-а* — пень: „*дерев*", *імен-и* — пень: „*імен*", *телят-и* — пень: „*телят*" . . .

Зрештою, він деколи в родов. множ. виступає й як форма, гл. § 152 1, § 158 3, § 162 2, § 168 5, § 171 4, § 174 2.

[2]) „Тверде" р найлегче відріжнити від „мнякого" по родовику однини,

пор.: *вечор-а*, *качур-а*, *столяр-а*, *мур-у* . . . то знов: *лицар-я*, *косар-я*, *писар-я* . . .

Крім того, „тверде" р появляєть ся у словах, які прийшли до нас по більшій части з чужих мов, пор.:

яр, *явір*, *хутір*, *папір*, *кір*, *щур*, *професор*, *директор* . . .

б) **мняка** — зі закінченнями в називнику одн.: **мняка шелестівка (ь)**, (мняке)-**р**, **-й**, **-ьо**, **шипуча шелестівка** (змнягчена), себто, **-ч**, **-ж**, **-ш**, **-щ**, н. пр.:
олень, *лицар*, *край*, *Петруньо*, *ніж* . . .

2. ЖІНОЧА ВІДМІНА

а) **тверда** — кінчить ся в називн. одн. на **-а**, н. пр.:
риба, *муха* . . .,
б) **мняка** — зі закінченнями в називн. одн.: **-я**, **-ча**, **-жа**, **-ша**, **-ща**, н. пр.: *диня*, *задача*, *душа* . . .,
в) **шелестівкова** — зі шелестівковим закінченням у називн. одн., н. пр.: *кість*, *ніч*, *черв* . . .

3. СЕРЕДНЯ ВІДМІНА

а) **тверда** — має в називн. одн. закінчення: **-о**, н. пр.:
тіло, *вухо*, *озеро* . . .,
б) **мняка** — зі закінченнями в називн. одн.: **-е**, **-я (є)**, н. пр.:
поле, *віче*, *весілля (є)* . . .,
в) **шелестівкова** — зі закінчен. в називн. одн.: **-я**, **-а**, н. пр.:
імня, *гуся*, *кача* . . .,
але ж зі шелестівковим пнем: **-ен**, **-ят(-ат)** [стор. 144.]:
пор.: *імен-а*, *гусят-а*, *качат-а* . . .

ЗАВВАГА. Іменики без однини, дарма що в них роду не видно (як ось у прикметників у множ. § 198), усе-таки належать усе до одної з тих відмін. До котрої саме, це пізнати передусім по називнику, н. пр.:

окуляри, *іменини*	— тверд.	відм.	чолов. або **жіноч.**
щипці, *граблї*	— мняг.	,,	
вила, *ворота*	— тверд.	,,	**середня**

На це вказують чолов. і жіноч. закінч. називн. множ.: **-и**, **-ї** (**-і**), (§§ 150, 156; 153, 160) і серед.: **-а** (§ 167).

Про приналежність до чоловічої, чи жіночої відміни — рішає родовик. Іменики зі закінченням **-ів**, **-їв** належать до **чоловічої твердої** (§ 150 13) або **мнякої** (§ 155 11) відміни, н. пр.:

окуляри — *окулярів* (тверд.); щипці — *щипців* (мняк.)

Іменики без закінч. у родов. належать до **жіночої твердої** (§ 159 4) або **мнякої** (§ 163 3) відм., н. пр.:

сухоти — *сухіт* (тверд.); ножиці — *ножиць* (мняк.)

Іменики з закінченням **-ей** у родов. належать до **жіноч. шелестівкової** відміни (§ 166 8), н. пр.:

груди — *грудей*, двері — *дверей* . . .

До **середньої шелестівкової** належать іменики на **-ата** (пень **-ат**) (§ 174 2), н. пр.: оченята, бровенята . . .

XVIII. ЧОЛОВІЧА ТВЕРДА ВІДМІНА.

150. Чоловіча тверда відміна обіймає громаду іменників чоловічого роду, що кінчать ся в називн. одн. **твердою шелестівкою, -р** (твердим), **-o.**

Відмін.		Однина		
1. Н. (хто, що *є?*)	сусід	голуб	вовк	грім
2. Р. (кого, чого *нема?*)	сусід-а	голуб-а	вовк-а	гром-у
3. Д. (кому, чому *даємо?*)	сусід-ові	голуб-ові	вовк-ові	гром-ові
4. З. (кого, що *бачимо?*)	сусід-а	голуб-а	вовк-а	грім
5. К. (*кличемо:*)	сусід-е!	голуб-е!	вовч-е!	гром-е!
6. О. (ким, чим *тїшимо ся?*)	сусід-ом	голуб-ом	вовк-ом	гром-ом
7. М. (у кім, у чім *кохаємось?*)	у сусід-ї	голуб-і	вовц-ї	гром-і

		Множина		
1. Н. (хто, що *є?*)	сусід-и	голуб-и	вовк-и	гром-и
2. Р. (кого, чого *нема?*)	сусід-ів	голуб-ів	вовк-ів	гром-ів
3. Д. (кому, чому *даємо?*)	сусід-ам	голуб-ам	вовк-ам	гром-ам
4. З. (кого, що *бачимо?*)	сусід-ів	голуб-и	вовк-и	гром-и
5. К. (*кличемо:*)	сусід-и!	голуб-и!	вовк-и!	гром-и!
6. О. (ким, чим *тїшимо ся?*)	сусід-ами	голуб-ами	вовк-ами	гром-ами
7. М. (у кім, у чім *кохаємось?*)	у сусід-ах	голуб-ах	вовк-ах	гром-ах

Загальні замітки до чоловічої твердої відміни.

151. 1. У цій відміні треба звертати увагу на випад „о“, „е“ підчас відмінювання, н. пр.:

Випад „о“, „е“

пес — пса, псові . . ., *псалом* — псальма . . ., *лев* льва . . ., *орел* — вірла, вірлові . . ., *парубок* — парубка, парубкові . . .

При тому треба звернути увагу, що такі „о“, „е“, хоч і в зачиненому складі, на „і, ї“ не переходять, гл. § 52 надолині[1]).

---

[1]) Задля порівнання з московською грам. треба замітити, що „о“, „е“ не випадає в таких словах:

рів — рова, ровові . . . рови (мос.: рва, рвы),
рот (ріт) — рота, ротові . . . роти (мос.: рта, рты),
мох — моху, мохові . . . мохи (мос.: мха, мхи),
лоб — лоба, лобові . . . лоби (мос.: лба, лбы),

2. Не можна теж іспускати з ока перезвука **о — і, е — ї**, н. пр.:

Лвів — Львова, *стіл*, — стола *рів* — рова, *лїд* — льоду (леду) . . . **Ікання**

вівторок — вівтірка, *овес* — вівса, *орел* — вірла (§ 53)...

Перезвук у цілій відміні виступає передівсім у називнику однини.

3. **Родовик** (2. вдм.) одн. має закінчення **-а** *(сусїда, вовка, голуба)* або **-у** *(грому)*.

Подати закон, котрі іменики мають **-а**, котрі **-у** — не можна. Тут рішає народнє ухо. Та все-таки можна сказати, що **-у** появляєть ся в назвах явищ природи, у матеріяльних імен., в уявних імеників та загалом у річевих імеників, н. пр.:

вихор — вихру; *грім* — грому; *снїг* — снїгу; **Родовик на -у**
попіл — попелу;
льон — льону (лену); *лїд* — льоду (леду); *мед* (мід) — меду;
віск — воску; *дім* — дому; *страх* — страху;
голос — голосу; *мох* — моху; *час* — часу; *рік* — року;
пісок — піску; *цукор* — цукру; *тютюн* — тютюну;
похід — походу; *зір* — зору; *слух* — слуху; *гнїв* — гнїву ...

Закінчення **-у** мають іще чужі слова річеві, н. пр.:

документ — документу, *том* — тому, *докторат* — докторату, *факт* — факту, *кордон* — кордону і т. д.,

та ще й деякі власні іменики, н. пр.:

Дін — Дону, *Сибір* — Сибіру, *Поділ* — Подолу . . .

Крім того, є іменики, що в них виступають у цім відмінку оба закінчення, хоч без зміни значіння слова, хоч зі зміною.

Ось вони: **Родовик -а й -у**

город — города й ґороду, *міст* — моста й мосту,
гріх — гріха ,, гріху, *рід* — рода ,, роду,
нарід — нáрода ,, нарóду, *світ* — світа ,, світу,
сором — сорома й сорому

лїд — льоду (леду), льодові (ледові . . . льоди (леди) (мос.: льда, льды),
льон (лен) — льону (лену), льонові (ленові,) льони . . . (мос.: льна, льны) . . .
попіл — попелу, попелові (мос.: пепелъ, пепла) . . .

поріг — порога й порогу), *ліс* — ліса й лїсу, й далї.
двір — двора́ (панська палата) і дво́ру (подвірря),
закон — закона (збір прав) й закону (причастя),
замок — замка (що зимикає) й замку (палацу),
лист — листа́ (письма) й листу (на дереві),
стіл — стола́ (предмет) і сто́лу (їда),
суд — суда́ (присуд) і суду (установа) . . .

пор.: *Один до лїса, другий до біса* (народ. припов.). *Ізза* ***лїсу*** *місяць виринає* (Шевченко). *Вимети сніг від* ***порога*** (Стефаник). *Наймичка у* ***порогу*** *вхопилась руками за одвірок* (Шевченко). *З пекарнї вернула ся знов* ***до столу*** (= до їди) *й налила нальоту чоловікові стакан чаю, не присїдаючи* ***до стола*** (Нечуй-Левицький). *Не* ***суда́*** *ідуть просити* (Шевч.) *Зі* ***суду*** *прийшла повістка* . . .

Давальник -у

4. **Давальний** відмінок одн. має правильне закінчення **-ові**[1]). Крім того, є ще в мові закінчення **-у**, але вживаєть ся тільки тоді, як слово в називн. одн. має на кінції: **-ів**, **-ов**, **-їв**, н. пр.:

Київ — Київу, *Львів* — Львову, *острів* — острову, *Драгоманов* — Драгоманову, *Ковалїв* — Ковалеву (§ 203) . . .

У церковних словах появляють ся оба закінчення побіч себе:

Бог — Богові й Богу, *Дух* — Духові й Духу й т. д.[2]).

пор. *Молїтесь* ***Богові*** *святому молїтесь правдї на землї* (Шевч.) *А я нишком* ***Богу*** *помолю ся* (Шевч.)

Знахідн. = родов.

5. **Знахідний** відмінок одн. і множ. у всїх імеників чоловічого роду (гл. § 154 4) своєї форми не має, а заступаєть ся родовим або називним, і то так:

а) іменики **особові** й такі, що їм приписуєть ся людський

---

[1]) Галицька й подільська форма — *-ови*, у мнякій відмінї — *-еви* (§ 155). Так пишуть усі галицькі письменники, по книжках, виданих у Наддністрянщинї, иньчої форми не найдете.

пор. гимн: *Не пора* ***Москалеви, Ляхови*** *служить* (Франко). ***Мужикови*** *причув ся голос його старої* (Стефаник). *Треба купити* ***братчикови*** *хустку* (Федькович). . .

[2]) Вживати закінчення -у в давальн. відм., як це робить укр. інтелїґенція з-московська — гріх проти укр. мови. Таксамо в західній Україні з-польська вживають: *пану* (= панові).

розум, мають знахідний відмінок у однині і множині рівний родовому, н. пр.:

сусїд — (бачу) сусїда, сусїдів; *чоловік* — чоловіка, чоловіків;
пан — пана, панів; *янгол* — янгола, янголів;
Бог — Бога, богів . . .

Знахід. = родов. й називи.

б) в назвах **звірят** та **дерев** знахідник однини рівний родовикові, у множині — називникові, н. пр.:

голуб — (купую) голуба, голуби; *віл* — вола, воли;
жук — (ловлю) жука, жуки;
дуб — (тешу) дуба, дуби; *граб* — граба, граби . . .

Знахідн. = назив.

в) **річеві** іменики мають у обох числах знахідний відмінок рівний називному, н. пр.:

грім — (люблю) грім, громи; *лїс* — лїс, лїси;
город — город, городи; *віз* — віз, вози; *серп* — серп, серпи . . .

Та все-таки частенько при річах уживаєть ся й форми родового відмінка, н. пр.:

язика (забути, показати), *листа* (написати), *воза* (підмазати),
млина (збудувати), *хвоста* (підібрати), *бублика* (ззїсти),
карбованця (мати), *ключа* (саджати), *ножа* (виняти, держати) . . .

Крім того, здавен-давна в деяких висловах (фразах) у знахіднику множ. при особах находимо форму називного відмінка, а не родовика, як би треба сподївати ся, н. пр.:

йти між ***люде****, постригти ся в* ***черцї****, йти в* ***гостї*** . . .

пор.: *Янко збирає собі* ***бояри****, спрошує* ***гостї*** *на весїлля* (Федькович). *Чоловік помер двоє дїтей менї покинув, два* ***сини*** (Марко Вовчок). *Тепер він закличе на* ***хлопцї*** (Стефаник). *Ждали в себе* ***гостї*** (Нечуй-Левицький). *Вас полїчать між* ***злодїї*** (Франко). *Баша турецький на* ***слуги*** *свої, на* ***Турки-яничари*** *зо-зла гукає* (нар. дума). *Підемо просячи межи* ***люди*** (Стефаник). *Твої* ***люде*** (твоїх людей) *во тьмі і неволї закували* (Шевченко) . . .

6. У **кличнику** перед закінченням **-е** мнягчать ся **-к, -г, -х** на: **ч, ж, ш** (пор. § 48), н. пр.:

вовк — вовче!, *козак* — козаче!, *чоловік* — чоловіче!
Бог — Боже!, *поріг* — пороже!, *луг* — луже!
дух — душе!, *кожух* — кожуше!, *горох* — гороше! . . .

Але ж, щоб не потрібувати мнягчити та щоб тим не затемнювати пня, мова знає в цих імеників

(на -к, -г, -х) закінчення **-у** (перед яким мнягч. немає), н. пр.:

ученик — ученику!, *страх* — страху! . . .

Це відносить ся головно до іменників із наростками: **-ок**,

личник -у **-ик**, але передувсім **-ко**[1]), н. пр.:

синок — синку!, *лїсок* — лїску!, *коник* — конику!
дядько — дядьку!, *батько* — батьку! і т. д.

Крім того, закінчення **-у** мають оцї іменики:

дїд — дїду!, *тато* — тату!, *син* — сину! *сват* — свату!
пор. *Здоров, Еоле, пане-**свату*** (Котляревський). *А ви, **свату,** чого стоїте?* (Нечуй-Левицький) . . .

ЗАВВАГА. Пятого відмінка **ніколи** не можна заміняти **першим,** хиба у другій частинї таких фраз, як:

пане майстер!, *пане лїкар!*, *пане вчитель!* побіч
пане майстре!, *пане лїкарю!*, *пане вчителю!* . . .

7. **Місцевий** відмінок теж виявляє перед закінченням **-ї** мнягчення **к, г, х,** але на — **ц, з, с** (пор § 48), н. пр.:

байрак — у байрацї, *чоловік* — у чоловіцї, *язик* — на язицї,
стіг — у стозї, *поріг* — на порозї, *луг* — у лузї,
поверх — на поверсї, *кожух* — у кожусї, *горох* — у горосї...

Побіч закінчення **-ї** (після тих, що не мнягчать ся **-і**) є ще й закінчення **-у**, яке появляєть ся передусім у іменників на **-к, -г, -х,** і то головно в наростках: **-ик, ок, -ак, -ко,** н. пр.:

віск — у воску
полк — у полку
крик — у крику
сік — у соку
снїг — на снїгу
Місцев. -у *льох* — у льоху
мох — на моху
міх — у міху . . .
брилик — на брилику
замок — на замку
мішок — у мішку
сїряк — у сїряку
попенко — в попенку . . .

---

[1]) При тій нагодї треба піднести, що в укр. мові **власні ймена** на **-енко, -анко,** як усі на **-о,** **відміняють** ся (в моск. вони невідмінні), н. пр.:

Хоменко — Хоменка, Хоменкові, Хоменку! . . .
Родзянко — Родзянка, Родзянкові, Родзянку! . . .

Отсї ж іменики мають оба закінчення, часто зі зміною наголосу:

базар	— на базарі	й по базару
беріг	— на березї	,, на берегу
вік	— у віці	,, на віку
дах	— на дасї	,, на даху
дім	— у до́мі	,, в дому́
зад	— на за́дї	,, по заду́
звук	— у звуції	,, у звуку
капшук	— у капшуції	,, у капшуку
лан	— на ланї	,, на лану́
лїд	— на льо́дї (ледї)	,, на леду́
мед (мід)	— на ме́дї (печене)	,, на меду́ (напиток)
рід	— у родї	,, на роду́
сад	— у садї	,, у саду́
склеп	— у скле́пі	,, у склепу́
став	— на ставі	,, на ставу
тік	— на то́ції	,, на току́
торг	— на торзї	,, на торгу . . .

Місцев. -ї й -у

В особових іменників місцевий відмінок заступаєть ся нераз давальним, головно у сполуцї з прикметником, заіменником або числівником (§ 202 1, § 207 3 . . .):

по козакові, на братові, при батькові . . . але й ***по Днїпрові, на коникові . . .***

пор.: *Біда тому козакові на сивому коникові* (нар. пісня). *Їхала Катерина в Канів по Днїпрові* (Шевченко) . . .

8. **Двійня** зберегла ся в цїй відмінї тільки в називн. (і знахідн.) відм. з закінченням **-а**, і то тільки в таких словах:

рука́ва (побіч: рукави), *вуса* (побіч: вуси), *повода́* (побіч: поводи), [два] *бра́та* (побіч: два брати) . . .

Двійня

пор. *Сидить сиріточка, рученята сховавши в рукава* (Шевч.)

9. У **називнику множини** в деяких словах, побіч загального закінчення **-и**, бачимо закінчення **-а**, яке має збірне значіння (часто надає слову й иньчого значіння):

хлїб — **хлїби** (буханції), **хлїба** (збіжжя),

голос — **голоси** (як відріжняють ся: сопран, альт і т.д.), **голоса** (загально — всї голоси, не відріжняючи),

Називн. множ. -а

ґрунт — **ґрунти** (як відріжн.), **ґрунта** (всї враз),

світ — світи (піти в світи), світа (всї краї),
овес — вівси (роди) — вівса (ввесь овес на полях),
(пор. ячмені — ячмена)[1]).

10. У родовику множ. в іменників, що визначають міру (час), може бути форма й без закінчення -ів, н. пр.:

Родовик множ. без закін.

чо́біт — (пара) чо́ботів і чобі́т,
черевик — (пара) черевиків ,, черевик,
аршин — (кілька) аршинів ,, аршин,
рік — (кілька) років ,, рік,
год — (пять) годів ,, год,
раз — (пять, шість) разів ,, раз . . .[2])

Наголос

11. У цій відмінї часто зміняєть ся наголос, головно у множині, н. пр.:

брат — бра́та, бра́тові... множ.: брати́ браті́в...
віз — во́за, во́зові... множ.: вози́, возі́в . . .
лїс — лї́са, лї́сові... множ.: лїси́, лїсі́в...
образ — о́браза, о́бразові... множ.: образи́, образі́в і т. д.

Та ще є й иньчі зміни наголосу, н. пр.:

кіт — кота́, кото́ві, ко́те!... множ.: ко́ти, коті́в...
зуб — зу́ба, зу́бові... множ.: зу́би, зубі́в...
хрест — хреста́, хресто́ві, хре́сте!... множ.: хрести́, хресті́в...
віл — вола́, воло́ві, во́ле!, воло́м... множ.: воли́, волі́в...

Подрібні явища.

152. 1. Іменики з наростком **-ин (-їн)** відкидають у множині цей наросток, н. пр.:

Імен. на -ин

Болгарин — Болгари, Болгар(-ів),
Сербин — Серби, Сербів,
Татарин — Татари, -ів, -ам і т. д.
Галичанин — Галичани, Галичан(-ів)
міщанин — міщани, міщан(-ів),
хазяїн — хазяї, хазяїв, хазяям . . . (переходить до мнякої відм. (§ 153).

---

[1]) Треби піднести, що поява -а не має нїчого спільного з моковськими формами на -а, н. пр.: дома, года, мѣха, професора . . . Таких форм наша мова не знає.

[2]) За те іменики: салдат, Турок, драгун, некрут мусять мати закінчення -ів, отже:

салдатів, Турків, драгунів, некрутів.

У родовику множ. закінчення **-ів** у цих іменників може й не бути (чистий пень):

Болгар, *міщан*, *Галичан*, *Татар* — але *хазяїв*, *Сербів* . . .

У назвн. відм. множ. ті іменики, як і всї иньчі, мають закінчення **-и**[1]), отже:

селяни, *прочани*, *Молдавани* . . .

2. Ім. **Христос** відкидає грецьке закінчення **-ос**; його відміна йде так: **Христос**

Христа, *Христові*, *Христе!* і т. д.

3. Ім. **чобіт** може побіч правильних форм давальн., орудн. і місцев. множ. на **-ам, -ами, -ах** мати ще мнякі закінчення, отже: **Чобіт**

Д.	вдм.	***чо́ботам***	і	***чобо́тям,***
О.	,,	***чо́ботами***	й	***чобітьми́,***
М.	,,	***в чо́ботах***	і	***чобо́тях.***

4. Ім. **друг** має в називн. і кличн. множ. форму: **Друг**

други і *друзї*.

5. Ім. **брат** має в називн. і кличн. множ. — *брати́* і *бра́ття* (збірне знач.), а далї відміна йде правильно: **Брат**

братї́в, *брата́м* і т. д.

6. Ім. **пан** у називн. і кличн. вдм. множ. має побіч звичайної форми: **Пан**

пани, ще й форму: *панове*.

7. Іменики: **прут**, **кіл**, **лист**, **волос**, **колос** творять усї форми множини зовсїм правильно: **Прут, кіл, лист...**

прути, -ів, -ам . . ., ***коли,*** -ів, -ам . . ., ***листи,*** -ів, -ам . . ., ***волоси,*** -ів, -ам . . ., ***колоси,*** -ів, -ам . . .

Коли ж побіч форм множини вживаємо ще і збірних іменників середнього роду, утворених із тих самих пнів: *пруття*, *кілля*, *листя*, *волосся*, *колосся*[2]), то це все форми

[1] Декотрі письменники зовсїм непотрібно задержують у тих іменників староукраїнське закінчення (з-московська, бо в Москалїв ще воно досї живе) **-е** (Нечуй пише скрізь **-и** — *селяни, Славяни*), і пишуть:

селяне, *міщане*, *Молдаване* (хоч — Татари, Серби) . . .

[2]) В московській мові, як відомо, ці форми являють ся формами множини: прутья — прутьевъ, листья — листьевъ. і. т. д.

однини, її відміна цих іменників іде як у середньому роді (гл. § 170).

Горщок, зморщок

8. Ім. **горщок** і **зморщок** мають в иньчих відмінках **-ш-**, не -щ (§ 66 б):

горшка, *горшкові*, *горшки*... *зморшка*, *зморшки* і т. д.

пор. *На лобі набігали густі дрібні* ***зморшки*** (Нечуй-Левицький — Кайдашева сімя) . . .

9. Іменики **лев, сон** можуть задержувати „**е**", „**о**" або й відкидати, але їх значіння тоді міняєть ся:

Лев, сон

лева (гроша, нац. відзнаки) — *льва* (звірини),
сону (зілля: сону-трави) — *сну* (як спить ся).

10. Ім. **четвер** у всіх иньчих відмінках має вже „**г**", яке відпало після „**р**" (§ 36), отже:

Четвер

четверга, *четвергові* . . .

11. Іменики на **-яр**, (а то й **-ар**) переходять у називнику множ. до мнякої відміни, мають закінчення **-і**, замісць **-и**, н. пр.:

Іменики на -яр

столяр — столяра, столярові . . . столярі
маляр — маляра, малярові . . . малярі
школяр — школяра, школярові . . . школярі
тягар — тягара, тягарові . . . тягарі

Всі иньчі відмінки у множині мають тверді закінчення: *столярам*, *малярами*, *у школярах*[1]).

---

[1]) В Галичині всі ці іменики відміняють ся мняко:

столяря, столяреви, столярем . . .

цілком так як такі самі іменики (дієчі § 130 і) на **-ар**, н. пр.: *лікар*, *кобзар* і т. д.

У додаток треба завважити, що іменики: **син, кум, чорт**, — відміняють ся у множині зовсім правильно:

син — сини, синів, синам . . . (моск. сыновья, сыновей, сыновьямъ . . .);
кум — куми, кумів, кумам . . . (моск. кумовья, кумовей, кумовямъ . . .);
чорт — чорти, чортів, чортам . . . (моск. черти, чертей, чертямъ . . .)

Про ім.: **сусїд, голуб** — гл. зразок. Про иньчі іменики, що відріжняють ся від моск. мови родом (**пил, степ, насип, дур, шир** і т. д.) гл. § 146, стор. 141., примітка вдолині.

Твердо відміняєть ся староукраїнське слово: **вожд** (мос. вождь) = отаман, воєвода) і **нехрист** (мос. нехристь), отже:

вожд — **вожда, вождові, вождом . . . вожди, вождів . . .**
нехрист — **нехриста, нехристові, нехристе! . . . нехристи . . .**

пор. *Мари б йому в печінки вмурувала ся, нехристові* (Франко).

12. Назви **місцевостей** на **-їв** із попередньою голосівкою не придержують ся закона ікання, а задержують у цілій відміні **-ї**, н. пр.: **Імен. місцев на -їв**

Почаїв — Почаїва, Почаївом . . .
Київ — Київа, Київу, Київом, у Київі . . .
Оліїв — Оліїва, Олієву, в Оліїві . . .
Холоїв — Холоїва, Холоївом . . .
Чугуїв — Чугуїва, Чугуїву, Чугуївом . . .

13. Ця відміна обіймає ще й такі іменики без однини: **Іменики без одн.**
вязи — вязів; *сходи* — сходів; *челюсти* — челюстів; *шаравари* — шараварів; *окуляри* — окулярів;
обжинки — обжинків; *досвітки* — досвітків . . .,
а далї ймена власні (назви місцевостей):
Броди — Бродів, *Чорнухи* — Чорнухів,
Чорногузи — Чорногузів . . .

XIX. ЧОЛОВІЧА МНЯКА ВІДМІНА.

153. Чоловіча мняка відміна виявляє в називн. однини такі закінчення: **мняка шелестівка (ь), -р** (мняке), **-й, -ьо,** **шипучі** шелестівки (змнягчені): **ч, ж, ш.**

Відмінок:	Однина			
1. Н. (хто, що *є?*)	олен-**ь**	доброді-**й**	лицар(ь)	ніж
2. Р. (кого, чого *нема?*)	олен-**я**	доброді-**я**	лицар-**я**	нож-**а**
3. Д. (кому, чому *даємо?*)	олен-**еві**	доброді-**єві**	лицар-**еві**	нож-**еві**
4. З. (кого, що *бачимо?*)	олен-**я**	доброді-**я**	лицар-**я**	ніж
5. К. (*кличемо:*)	олен-**ю!**	доброді-**ю!**	лицар-**ю!**	нож-**у!**
6. О. (ким, чим *тїшимо ся?*)	олен-**ем**	доброді-**єм**	лицар-**ем**	нож-**ем**
7. М. (у кім, у чім *кохаємо ся?*)	в олен-**ї**	доброді-**ї,-ю**	лицар-**і**	нож-**і**
	Множина			
1. Н. (хто, що *є?*)	олен-**ї**	доброді-**ї**	лицар-**і**	нож-**і**
2. Р. (кого, чого *нема?*)	олен-**їв**	доброді-**їв**	лицар-**ів**	нож-**ів**
3. Д. (кому, чому *даємо?*)	олен-**ям**	доброді-**ям**	лицар-**ям**	нож-**ам**
4. З. (кого, що *бачимо?*)	олен-**ї**	доброді-**їв**	лицар-**ів**	нож-**і**
5. К. (*кличемо:*)	олен-**ї!**	доброді-**ї!**	лицар-**і!**	нож-**і!**
6. О. (ким, чим *тїшимо ся?*)	олен-**ями**	доброді-**ями**	лицар-**ями**	нож-**ами**
7. М. (у кім, у чім *кохаємо ся?*)	в олен-**ях**	доброді-**ях**	лицар-**ях**	нож-**ах**

Загальні замітки до мнякої чоловічої відміни.

Випад „о“, „е“

154. 1. У цій відміні треба теж мати на увазі випад „о“, „е“ підчас відміни:

день — дня, дневі; *січень* — січня, січневі;
гостинець — гостинця, гостинцеві;
кінець (конець) — кінця, кінцеві; *муравель* — муравля . . .[1])

Ікання

2. Таксамо треба додивляти ся до ікання, яке появляєть ся головно в називнику одн., н. пр.:

ведмідь — ведмедя, *отець* — *вітця* . . . (§ 53), але й *стілець* (столець) — стільця . . .

Родовик одн. -ю

3. Річеві іменики мають у **родовику** однини дуже часто закінчення **-ю**, н. пр.:

біль — болю; *баль* — балю; *жаль* — жалю;
вогонь — вогню; *танець* — танцю; *перець* — перцю і т. д.

Передусім усі річеві іменики на **-й** мають **-ю**, н. пр.:

Дунай — Дунаю, *край* — краю, *гай* — гаю,
клїй (клей) — клею, *олїй* — олїю . . .

4. Про **знахідник** (пор.: оленя, лицаря, але — ніж, лицарів — але оленї, ножі) . . . гл. тверду відміну § 151 5.

Кличн. -е

5. **Кличний** відмінок імеників із наростком **-ець** має все закінченя **-е (че)**, н. пр.:

хлопець — хлопче!, *Українець* — Українче!
кравець — кравче!, *Нїмець* — Нїмче!
заєць — зайче! . . .[2])

---

[1]) Але ж „е“ не випадає у тих словах:
камінь — каміня (каменя), камінї . . . (мос. камня, камни),
корінь — коріня, корінї . . . (мос. корня, корни),
ремінь — ременю, ременї . . . (мос. ремня, ремни),
перстень — перстеня, перстенї . . . (мос. перстня, персни) . . .
соловій — соловея, соловеєві або соловя, соловєві (рос. соловья, соловью).

[2]) Західноукраїнська рівнобіжна форма *заяць* має у кличнику закінч. **-ю:** *заяцю!* (пор. місяцю!).

6. Іменики на **-й** дуже часто мають у **місцевику**[1]) закінчення **-ю**, н. пр.: **Місцев. -ю**

край — у **краю**, *гай* — у **гаю**,
олїй — в **олїю**, *Дунай* — на **Дунаю** . . .

[1]) У західноукраїнськ. говірках появлясть ся в місцевику старі закінчення **-и**, н. пр.:

в учители, у хлопци, у Відни . . .,

і так пишуть іздебільшого письменники Наддністрянщини.

пор. *І очищають ся, як в* ***огни*** *золото ясне* (К. Устіянович). *Коли з тобою хоть на* ***паперци*** *говорю, менї лекше* (М Шашкевич) . . .

Крім того, всї балакають і пишуть давальн. одн. на **-еви**, (гл. § 151 4, помітка) н. пр.:

кравцеви, шевцеви . . .

За те в наддніпрянських (головно лївобережних) говірках у давальнику множини ненаголошене закінчення **-ям** у деяких іменників *(гість, кінь)*, переходить у вимові на **-їм**, у місцевику зак. **-ях** на **-їх**, і деякі письменники зазначують цей перехід (Мирний) пишуть:

конїм, гостїм . . . ***конїх, гостїх.***

У тих самих відмінках у західноукраїнських говірках появляється закінчення: **-ьом, -ьох**, н. пр.:

коньом, гостьом . . . ***коньох, гостьох,***

а на Підгіррі й на Буковинї (навіть у наголошених закінченнях) **-ем, -ех**, н. пр.:

ко́не**ᶦᶦ**м, го́сте**ᶦᶦ**м . . . ***ко́нех, го́стех*** . . . — ***в Чернівце́х***

(пор. Федькович: *у Черновцех*), гл. § 166 8, примітка 2.

Розуміється, що в давальнику й оруднику після шипучих *скрізь* — на Наддніпрянщинї почасти під московським упливом — появлясть ся закінчення **-ові, -ом**, н. пр.:

ножові, ножом . . .
товаришові, товаришом . . .
родичові, родичом . . .

У тих самих відмінках у деяких околицях Наддністрянщини появлясть ся те саме закінчення в усїх иньчих іменників, і деякі давнїщі галицькі письменники (н. пр.: Микола Устіянович) їх уживали, н. пр.:

кравцьови, медведьови . . .
кравцьом, медведьом (ведмедем) . . .

Усе це сказане відносить ся й до шелестівкової жіночої відміни (§ 164), в якій появляють ся теж такі наріччеві форми.

пор.: *Не лякав ся і* ***рисьови*** *заглянути в очи, а спіткнувшись з* ***медведьом,*** *то ж то єму радість* (М. Устіянович). *Данило приступив д нему з* ***кухльом*** (М. Шашкевич). *Возик заїжджає одним* ***коньом*** (Франко — Панські жарти). *Лихо єму в* ***пальцьох*** *сидить* (М. Шашкевич) — і далї:

Таксамо особові іменики на **-ч**, **-ш** люблять закінчення **-у**, н. пр.:

родич — у родичу, *товариш* — у товаришу . . .

Зрештою, й тут появляєть ся закінчення давальника **-еві** (§ 151 7) в особових імеників:

слухач — у слухачеві, *гість* — у гостеві, . . .

Родов. мн. без зак.

7. Іменики, що означають міру (час) можуть у **родовику** множ. вживати ся й без закінчення, побіч правильних форм на **-їв**, н. пр.:

день — (кілька) день і днів,
сяжень — (пять) сяже́нь і сяжнів,
лікоть — (шість) локо́т (зах. укр.) і ліктів (гл. § 151 10).

Наголос

8. У цій відміні теж часто **перескакує наголос**, н. пр.:

коро́ль — короля́, короле́ві, коро́лю! . . . королі́ . . .
кобза́р — кобзаря́, кобзаре́ві, кобза́рю! . . . кобзарі́ . . .
ко́рінь — ко́ріня, ко́ріневі . . ., корі́нї . . .
зло́дій — зло́дія, зло́дієві . . . злоді́ї, злоді́їв . . .
при́ятель — при́ятеля, при́ятелеві . . ., приято́лі . . .

Подрібні явища.

Горнець, мерлець

155. 1. Іменики **горнець, мерлець** мають тільки форму називн. одн.; всї иньчі відмінки творять — перший від іменика **горщок** (§ 152 8) або **горщик**, другий від іменика **мрець** (гл. 4) — отже:

горнець — горшка (горщика), горшкові (горщикові)...
мерлець — мерця, мерцеві, і т. д.

Чернець

2. Ім. **чернець** відміняєть ся з відпадом „н“ отже:

черця, черцеві, черче!, черці . . .

або з відпадом „р“:

ченця, ченцеві, ченче!, ченці . . . (гл. § 63 5).

Лети соловейком і щебечи ***людїм***. *У його в* ***очіх*** *засвітилась одрада. На* ***грудїх*** *вишивана сорочка* (Мирний — приклади з роману: „Хиба ревуть воли“, женевське видання з 1878 р.) . . .

Є то нам як заранє (= зарання) *по довгих тьмавих* ***ночох*** (М. Шашкевич). *Голос заблудив гомоном у чорних* ***безвістьох*** (М. Шашкевич)...

А що вже ряди їм на ***конех***, *ряди* (Федькович — Як козам роси . . .) *Оперед него годї було* ***людем*** *і дорогу перейти* (Федькович). *Най Пан-Біг твоїм* ***дїтем*** *годить* (Стефаник). *Найшов у тебе на* ***грудех*** *лист* (Федькович) . . .

3. Ім. **гарнець**, **тиждень** творять форми з випадом „н“ і „д“ (гл. § 634. 1): **Гарнець, тиждень**

гарнець — гарця, гарцеві, гарці . . .
тиждень — тижня, тижневі, тижні . . .

4. Ім. **жнець, жрець, мрець, швець** викидають у відміні „е“ перед „ць“, але ж за те „е“ появлять ся межи шелестівками, отже: **Жнець, жрець, мрець, швець**

жнець — женця, женцеві, женче!, женці, женців . . .
жрець — жерця, жерцеві, жерче!, жерці . . .
мрець — мерця, мерцеві, мерці . . .
швець — шевця, шевцеві, шевче! . . .

5. Ім. **князь** творить форму кличн. вдм. одн. **Князь**

князю (місяцю-князю)!, або *княже* (давні укр. князі)!

6. Ім. **Господь** відміняєть ся так: **Господь**

Р. й З. вдм. Господа; З. вдм. **Господеві**, Господу;
К. „ Господи! 6. „ Господом;
М. „ у Господі, Господеві

7. Ім. **великдень** і **переддень** уставляють у відміні між обома частинами зложення **-о-**, отже: **Великдень, переддень**

великдень — великодня, великодневі, по великодні...[1])
переддень — передодня, передодневі, на передодні...

8. Ім. **кінь, гість, гріш** творять родовик множ. закінченням **-ей**[2]): **Кінь, гість, гріш**

(нема): *коней, гостей, грошей.*

---

[1]) На заході зустрічаєть ся давня форма *по велицідні*, гл. § 203 II д.

[2]) Західноукраїнські говори знають тільки давнїщу (з боку історії мови правильнїщу) форму на **-ий** (вона чуєть ся в Наддніпрянщині в ненаголошеному закінченні, н. пр., *гроший*), і так і пишуть іздебільшого галицькі письменники:

коний, гостий, гроший

пор.: *Да це я би був і сам потрафив, так* ***гроший*** *у мене не було, чорт їх хапає* (Федькович) . . .

Хоч ця форма могла б зовсім добре рівнобіжно вживати ся з формою на **-ей**, її чогось обминають і тепер усі вже майже пишуть тільки і старають ся говорити (й на заході):

коней, гостей, грошей . . .

Ті самі іменики мають у орудн. вдм. множ. закінчення **-ми:**

(тішимось): *кіньми*, *гістьми*, *грішми* і *грошима* (давня форма двійні)[1]).

Ячмінь 9. Ім. **ячмінь** творить називн. вдм. множ. ще й за твердою відміною зі збірним значінням:

ячмені (роди) — *ячмена* (всі поля, засіяні ячменем).

Камінь, корінь, ремінь, вугіль 10. Ім. **камінь, корінь, ремінь, вугіль** заступають часто правильні форми множини (каміні, -їв . . . коріні, -їв . . . ремінї, -їв . . . вуглї, -їв) збірними імениками:

каміння, *коріння*, *реміння*, *вугілля*,

але це самостійні іменики середнього роду й належать до середньої відміни (§172), а не як у моск. мові, де подібні форми називн. являють ся формами множ.: каменья — каменьевъ . . .

Іменики без одн. 11. До цієї відміни належать іменики без однини з наростком: **-ощі,** н. пр.:

любощі — любощів, *радощі* — радощів, *хитрощі* — хитрощів . . .

а, крім того, ще й такі іменики, як:

щипцї — щипців, *манівцї* — манівців, *кліщі* — кліщів . . .

і власні ймена на -ї, -їв, н. пр.:

Чернівцї — Чернівців, *Сорочинцї* — Сорочинців...[1])

---

[1]) Більш ні в одного іменика цієї відміни нема закінчення -ей, а всюди тільки -їв (-ів), отже й:

князь — князї, князїв (мос. князья, князей),
зять — зяті, зятів (мос, зятья, зятей),
муж — мужі, мужів (мос. мужья, мужей) . . .

На зразок форми: *грошима* творять ся і в иньчих імеників оруд. множ. на *-има*, н. пр., *кліщима*, і Кримський ось як пише:

Напишіть, як мене підпікали, в жар поклавши ***грудима,*** *сверлували мій мозок нещасний, рвали серце* ***кліщима*** (Пальмове гилля, II).

[2]) Про іменики **біль, міль, ступінь, сяжень** і. т. д.; гл. § 146, стор. 141., примітка вдолині.

XX. ЖІНОЧА ТВЕРДА ВІДМІНА.

156. Жіноча тверда відміна — найбільша з усїх — обіймає всї іменики жіночого роду, які в називн. одн. кінчать ся на **-а** (крім тих, що перед **-а** мають **ч, ж, ш**).

Відмінок:	Однина		
1. Н. (хто, що *є?*)	троянд-а	риб-а	дорог-а
2. Р. (кого, чого *нема?*)	троянд-и	риб-и	дорог-и
3. Д. (кому, чому *даємо?*)	троянд-ї	риб-і	дороз-ї
4. З. (кого, що *бачимо?*)	троянд-у	риб-у	дорог-у
5. К. (*кличемо:*)	троянд-о!	риб-о!	дорог-о!
6. О. (ким, чим *тїшимо ся?*)	троянд-ою	риб-ою	дорог-ою
7. М. (у кім, у чім *кохаємо ся?*) у	троянд-ї	риб-і	дороз-ї

	Множина		
1. Н. (хто, що *є?*)	троянд-и	риб-и	дорог-и
2. Р. (кого, що *нема?*)	троянд	риб	доріг
3. Д. (кому, чому *даємо?*)	троянд-ам	риб-ам	дорог-ам
4. З. (кого, що *бачимо?*)	троянд-и	риб-и	дорог-и
5. К. (*кличемо:*)	троянд-и!	риб-и!	дорог-и!
6. О. (ким, чим *тїшимо ся?*)	троянд-ами	риб-ами	дорог-ами
7. М. (у кім, у чім *кохаємо ся?*) у	троянд-ах	риб-ах	дорог-ах

157. До цієї відміни належать іще іменики **чоловічого роду** (зі значіння) з закінченням **-а**, н. пр.:

дружба, *староста*, *старшина*, *владика*, *слуга*, *Гребінка* (байкар), *Квітка* (повістяр) . . .

Тільки ж що це чоловіки-особи, то **знахідн.** множ. вони мають рівний родовикові множ. (гл. § 151, 5а):

старост, *старшин*, *владик*, *слуг* . . .

Та ще й, крім того, у **родовику** множ. ці іменики можуть мати закінчення чоловічої відміни **-ів**, н. пр.:

дружбів, старостів, владиків . . .,

побіч правильних форм без закінчення.

Загальні замітки до жіночої твердої відміни.

Даваль. і місцев. одн. **158.** 1. У **давальн. й місцев.** вдм. однини перед закінченням **-ї** мнягчать ся к, г, х на ц, з, с (§ 48), отже:

рука — руці, в руці, *мука* — муці, в муці,
недуга — недузї, в недузї, *нога* — нозї, на нозї,
муха — мусї, в мусї, *купчиха* — купчисї, в купчисї...

2. У цій відміні часто стрічаєть ся **двійня** в називн. і знахідн. з закінченням **-ї** (**-і**) побіч множини, та не тільки при числівнику два, але і при три й чотирі, н. пр.:

Двійня
дві *корови* й дві (три, чотирі) *корові*,
три *мухи* й три (дві, чотирі) *мусї*,
чотирі *риби* й чотирі (дві, три) *рибі* . . .

пор. *Приїхавши до владики . . . вклонили ся низесенько аж у самії **нозї*** (Слов. Грінч.). *Дві **руцї** тягли вола за роги. Обидві **половинї** стали ще менчі* (Нечуй-Левицький). *Зігнув ся у **три бідї*** (нар. припов.). *Вінчались чотирі **парі*** (Федькович) . . .

Родов. мн. 3. У **родовику множ.** виступає чистий пень (пор.: троянд, мук . . .); через те склад замикаєть ся шелестівкою, й наступає ікання, н. пр.:

а) ікання
школа — шкіл, *бджола* — бджіл,
ягода — ягід, *сльоза* — сліз . . .,

а далї *дорога* — доріг, *береза* — берез і беріз,
голова—голов і голів, *корова*—коров і корів (§ 52, прим. 1, 4)...

Де ж ікання нема в таких випадках, то на це вплинули иньчі форми, в яких „і" немає, н. пр.:

жалоб, проб, запон, чеснот (бо в усїх формах є „о").

Якщо пень кіньчить ся двома або й більше шелестівками, то вставлясть ся між них „о" або „е", н. пр.:

б) вставка о, е
свічка — свічок, *сливка* — сливок, *копійка* — копійок,
чайка — чайок, *відьма* — відьом . . .
сестра — сестер, *мітла* — мітел, *попівна* — попівен,
перла — перел,[1]) *війна* — воєн . . .
сосна — сосон і сосен, *цегла* — цегол і цегел . . .

Тільки , як обі визвучні шелестівки голосові, то вони

[1]) Стрічаєть ся й форма *перлів*, пор. *Два рядки хат, неначе два рядки **перлів** на зеленому поясї* (Нечуй-Левицький).

можуть устояти ся й без помочі „о“ та „е“, й тоді вставки „о“ й „е“ не буває, н. пр.:

звізда — звізд, *барва* — барв, *назва* — назв,
форма — форм, *бульба* — бульб[1]) . . .

Крім того, бачимо чоловіче закінчення **-ів** у отсих іменників жіночого роду:

в) закінч. -ів

ванна — ваннів
весна — веснів
оса — осів
нора — норів[2])
панна — паннів
пола — полів
сарна — сарнів . . .

Сюди належать іменики на **-ва**, коли перед „в“ шелестівка безголоса або **н**, пор.:

бритва — бритвів
буква — буквів
крокви — кроквів[3])
линва — линвів[3])
лиштва — лиштвів
молитва — молитвів і молитóв
похва — похвів[4])
ринва — ринвів [3]) . . .

Іменики **хата, мама, баба** (тут мав свій уплив наголос, що на закінченнях) можуть мати закінчення **-ів**: ***хатів, мамів, бабів***, але можуть без нього її обійти ся:

хат, мам, баб . . .[5])

[1]) Кримський пише: *вербів*, пор. *Зпід своїх плакучих* ***вербів*** *усе глядять вони на місто* (Пальмове гилля).

[2]) Шевченко пише: *нор*, пор. *Із* ***нор*** *виносять золото неситому* (Сон).

[3]) Ці форми зустрічають ся, н. пр., у Франка (Захар Беркут), пор. іще: *Дощівка текла з дірявих* ***ринвів*** (Франко—Перехресні стежки).

[4]) пор. *Без* ***похвів*** *сторчать мечі щербаті* (Старицький).

[5]) Із наріченвих форм, які стрічають ся у творах давніщих західноукраїнських письменників, і навіть у перших творах Франка, треба звернути увагу на орудник одн., який у тих говорах має закінчення ***-ов*** [у Федьковича деколи здвоєне: ***-ойов***, пор.: *таков* ***жонойов*** — Як козам роги . . .], н. пр.:

нога — ногов, *рука* — руков, *муха* — мухов, *вдова* — вдовов і т. д.

пор.: *В гаю, брате, в гаю, під* ***могилов*** *пробуваю* (Федькович). *Весело ми* (— мені, гл. § 205, примітка 1) *з тов* ***гудьбов*** (М. Шашкевич).

Наголос 4. У цій відміні дуже часто зустрічаєть ся зміна **наголосу** у множині, н. пр.:

ба́ба — бабі́, *драби́на* — драбині́, *ба́йка* — байки́. . .
звізда́ — звізди, *трава́* — тра́ви, *сова́* — со́ви . . .
голова́ — го́лови, *борода́* — бо́роди . . .

Та ще й так є зміни в наголосі, головно в знахідн. і кличн. вдм. одн., н. пр.:

дочка́ — до́чку, до́чко!, до́чки . . .
гора́ — го́ру, го́ро!, го́ри . . .
весна́ — ве́сно!; *верба́* — ве́рбо! і т. д.

Подрібні явища.

Дошка **159.** 1. Іменик **дошка** має род. вдм. множ. **дощок.**[§ 66 6]

2. Іменики **дївчина, дитина, людина** творять форми множини від иньчих пнів. Ось ім. **дївчина** переходить до середньої шелестівкової відміни (§ 174, 3), отже:

дївчата, *дївчат*, *дївчатам* . . .

Дївчина, дитина, людина Ім. **дитина, людина** відміняють ся у множ. як імен. шелестівкової жіночої відміни (§ 166, 8), отже:

дїти, дїтей, дїтям, дїтьми . . .
люде, людей, людям, людьми... (гл. § 155 6, примітка 2)

Сльоза 3. Імен. **сльоза** може творити орудн. вдм. правильно: *сльозами*, але й за мнякою відміною: *слїзьми*.

Імен. без одн. 4. До сеї відміни належать іменики без однини з наростком **-ини**, н. пр.:

іменини — іменин; *заручини* — заручин;
обставини — обставин; *відносини* — відносин . . .

а далї такі іменики:

сухоти — сухіт; *заличк*и — заличок; *віжки* — віжок (мос. возжи — возжей);
крупи — круп[1]); *поминки* — поминок . . .

---

*Гей би **позлітков** небо прикрасив* (Могильницький).
Обколесив (яструб), *тепер шибнув **стрілов*** (= стрілою)
Отак і я простір думками порю,
*Та темно в нім, на віки **млов густов*** (= млою густою)
Закрила доля мою ясну зорю (Франко).

Тепер таких форм ніхто вже не вживає.

[1]) «Крупа́» — вживати не можна, це явний москалїзм, пор. нар. пісню: *Чорна гречка, білі **крупи**, тримаймо ся, серце, купи.*

й імена власні:

Яси — Яс, *Атени* — Атен, *Черкаси* — Черкас, *Бендери* — Бендер, *Карпати* — Карпат, *Альпи* — Альп . . .

XXI. ЖІНОЧА МНЯКА ВІДМІНА.

160. Жіноча мняка відміна має в називн. вдм. одн. закінчення **-я, -ча, -жа, ша.**

Відмінок:	Однина			
1. Н. (хто, що *є?*)	дин-я	бур-я	ши-я	задач-а
2. Р. (кого, чого *нема?*)	дин-ї	бур-і	ши-ї	задач-і
3. Д. (кому, чому *даємо?*)	дин-ї	бур-і	ши-ї	задач-і
4. З. (кого, що *бачимо?*)	дин-ю	бур-ю	ши-ю	задач-у
5. К. (*кличемо:*)	дин-е!	бур-е!	ши-є!	задач-е!
6. О. (ким, чим *тїшимось?*)	дин-ею	бур-ею	ши-єю	задач-ею
7. М. (у кім, у чім *кохаємось?*) у	дин-ї	бур-і	ши-ї	задач-і
	Множина			
1. Н. (хто, що *є?*)	дин-ї	бур-і	ши-ї	задач-і
2. Р. (кого, чого *нема?*)	динь	бур(ь)	ший	задач
3. Д. (кому, чому *даємо?*)	дин-ям	бур-ям	ши-ям	задач-ам
4. З. (кого, що *бачимо?*)	дин-ї	бур-і	ши-ї	задач-і
5. К. (*кличемо:*)	дин-ї!	бур-і!	ши-ї!	задач-і!
6. О. (ким, чим *тїшимо ся?*)	дин-ями	бур-ями	ши-ями	задач-ами
7. М. (у кім, у чім *кохаємось?*) у	дин-ях	бур-ях	ши-ях	задач-ах

161. Таксамо відміняють ся **чоловічі особові** іменники з закінченнями: **-я, -ча, -жа, ша,** н. пр.:

суддя —	род.	суддї,	клич.	судде![1])	оруд.	суддею [§ 62]
тесля —	,,	теслї	,,	тесле!	,,	теслею
пяниця —	,,	пяницї	,,	пянице!	,,	пяницею
Гамалїя —	,,	Гамалії	,,	Гамалїє!	,,	Гамалїєю
вельможа —	,,	вельможі	,,	вельможе!	,,	вельможею

Тільки ж знахідник множ. ці іменники, як назви осіб, усе мають рівний родовикові, який у таких іменників, як:

[1]) В західно-укр. говірках почуєте (дехто так і пише) такі форми: *судьо!, тесльо!, вельможо!*, навіть: *Гамалїйо!* — Тих форм уживати не можна.

суддя, *тесля*, *Гамалїя* — має закінчення чоловічої відміни -їв, отже:

суддїв, *теслїв*, *Гамалїїв* . . .,

иньчі можуть закінчення -їв мати й не мати його:

вельмож і *вельможів* . . .

Декуди проскакує і в иньчих відмінках чоловіче закінчення, н. пр.: в орудн. одн. *Гамалї-єм* (Шевч.)[1]).

Загальні замітки до жіночої мнякої відміни.

Кличн. -ю

162. 1. Родинні імена у здрібнїлій формі та песливі власні ймена мають у кличнику одн. закінчення -ю, н. пр.:

матуся — матусю!, *бабуня* — бабуню!, *доня* — доню!,
Галя — Галю!, *Мелася* — Меласю!,
Маруся — Марусю й Марусе! . . .

Родовик множ.

2. У родов. відм. множ. бачимо в цїй відмінї чистий пень у таких іменників як:

бур(ь), *задач* . . .

У всїх иньчих визвучна шелестівка змнягчена:

динь, *столиць* . . .

а) вставка о, е

Якщо пень кінчить ся двома шелестівками, вставляємо -о-, або -е-, н. пр.:

кухня — кухонь	*сотня* — сотень
земля — земель	*вівця* — овець (§ 53)
пісня — пісень	*картопля* — картопель і т. д.

б) закінч. -їв

Отсї іменики мають чоловіче закінчення -їв:

мушля — мушлїв	*стерня* — стернїв
повня (місяця) — повнїв	*стаття* (часоп.) — статтїв
сїмя — сїмїв	

Іменики: брехня, сукня, стайня можуть мати такі форми:

брехень (брехонь), суконь, стаєнь, але й:

бре́хнїв, сукнїв, стайнїв[2]).

---

[1]) *Не злодії з Гамалїєм їдять мовчки сало* (Гамалїя).

[2]) У західноукр. говірках появляють ся в даваль. і місцев. одн. закінч.: -и, н. пр.:

диня — дини, *воля* — воли, *задача* — задачи . . .

Такі форми зустрічають ся в галицьких виданнях Шевченка (вид. »Просвіти«), н. пр.:

на земли (II, 125), *в неволи* (II, 14) і т. д.

пор.: *Радість в єго души калиною зацвила* (М. Шашкевич). *Іди в ліс і нарви Гануси фіялків* (Федькович) . . .

3. Дуже часто перескакує у множині наголос, н. пр.: Наголос

пі́сня — піснї, пісе́нь, пісня́м . . .

ву́лиця — вулицї, ву́лиць, вулиця́м . . .

вівця́ — ві́вцї, ове́ць, ві́вцям і т. д.

Та ще стрічають ся иньчі відміни наголосу, н. пр.:
душа́ — знах. вдм.: ду́шу, множ.: ду́ші, ду́шам . . .
земля́ — ,, ,, зе́млю, кличн.: зе́мле!, множ.: зе́млї, земе́ль і т. д.

Подрібні явища.

163. 1. Іменики **свиня, миша, воша** мають у родовику множ. закінчення **-ей**, отже: (Свиня, миша, воша

свиней, мишей, вошей . . .[1])

В оруди. множ. іменик **свиня** має закінч. **-ми**: *свиньми*.

2. Імен. **паня** має ще польську форму — **панї**, але й зложену: **панїя**[2]) (у насмішливому значінню: велика *панїя!*). То цей іменик відміняєть ся так: Паня

	паня	*панї*	*панїя*
род. вдм. одн.	панї	панї	па́нїї
клич. ,, ,,	пане!	панї!	па́нїє!
наз. ,, множ.	панї	панї	панїї
род. ,, ,,	пань	пань	па́ній і т. д.

(пор.: *пан* — панів, *панна* — паннів, *паня* — пань)

пор. *Вгляділа незнайому **панїю** . . ., посходило ся багато **панїй** . . ., посилали бажання **панїям*** (Нечуй-Левицький: Київські прохачі) . . .

У кличнику одн. подиблете закінч. **-ьо**, н. пр.:

диньо!, вольо!, надійо! . . .

В оруди. вдм. в тих самих говірках появляєть ся закінчення **-ев** (а то й **-ьов**, н. пр.:

диня—динев (диньов), *воля*—волев (вольов), *задача*—задачев (задачов)...

пор.: *Буйная тут землї одеж, плекана **піснев**, росою* (М. Устіянович — Верховина). *З **недолев** бороти ся — як під воду плисти* (М. Шашкевич). *Як би-м була я **зазулев**, то би-м полетіла* (Воробкевич). *Як же мило купатись і плюскатись **хвилев*** (К. Устіянович). *Під **гуцев** чоловіка взрів* (Могильницький) . . .

Але всіх тих форм тепер ніхто з письменників не вживає, й їх уживати не можна.

[1]) Західноукр. форма на **-ий**, отже:

свиний, миший, воший.

[2]) Нечуй-Левицький пише: *ігуменї̈я* (Кайд. сімя).

. без. одн. 3. До сеї відміни належать і іменики без однини:

граблї — грабель, *мясниці* — мясниць,

ножиці — ножиць, *вії* — вій . . .,

і далї ймена власні (назви сіл, міст), н. пр.:

Лисиничі — Лисинич, *Мостищі* — Мостищ,

Лубнї — Лубень . . .

XXII. Жіноча шелестівкова відміна.

164. Жіноча шелестівкова відміна обіймає іменики (по більшій части збірні, матеріяльні та подумані) жіночого роду з закінченням на **шелестівку** в назив. одн. (мняку, тверду або змнягчену: **ч, ж, ш**).

Відмінок:		Однина		
1. Н.	(що *є?*)	повість	тїнь	ніч
2. Р.	(чого *нема?*)	повіст-и	тїн-и,-ї	ноч-і
3. Д.	(чому *даємо?*)	повіст-и	тїн-ї	ноч-і
4. З.	(що *бачимо?*)	повість	тїнь	ніч
5. К.	(*кличемо?*)	повіст-е!	тїн-е!	ноч-е!
6. О.	(чим *тїшимо ся?*)	повіст-ю	тїнн-ю	нічч-ю, -у
7. М.	(у чім *кохаємо ся?*)	у повіст-и	тїн-ї	ноч-і
		Множина		
1. Н.	(що *є?*)	повіст-и	тїн-и	ноч-і
2. Р.	(чого *нема?*)	повіст-ей	тїн-ей	ноч-ей
3. Д.	(чому *даємо?*)	повіст-ям	тїн-ям	ноч-ам
4. З.	(що *бачимо?*)	повіст-и	тїн-и	ноч-і
5. К.	(*кличемо:*)	повіст-и!	тїн-и!	ноч-і!
6. О.	(чим *тїшимо ся?*)	повіст-ями	тїн-ями	ноч-ами
7. М.	(у чім *кохаємо ся?*)	у повіст-ях	тїн-ях	ноч-ах

1. На зразок **„повість“** відміняють ся всі іменики, що кінчать ся двома шелестівками, н. пр.:

часть — части, части . . . по части

честь — чести, чести . . . у чести

вартість — вартости, вартости . . . на вартости[1]) і т. д.

Про числівники від *пять* гл. § 214, заввага 2, стор. 233.

[1]) В деяких наддніпрянських говірках і в наддніпрянських письменників, здасть ся, під уплившом московської мови, подибують ся і в давальн. і місцев. форми на **-ї (-і)** н. пр.:

повістї, *суспільностї* . . .

2. Ті іменики, що кінчать ся на одну мняку шелестівку, відміняють ся як **„тїнь“**, н. пр.:

мідь — міди (-ї), мідї . . . в мідї,
напись — написи, написї . . . на написї,
мазь — мази, мазї . . . у мазї . . .

3. На зразок **„ніч“** відміняють ся всї іменики на **-ч, -ж, -ш** і на **-ль**, н. пр.:

молодїж — молодежі, молодеже!, молодїжжю . . .
глуш — глуші, глуше!, глушшю . . .
купіль — купелї, купіллю, гл. § 146 (хоч: *сіль* — має род. вдм. соли).

Загальні замітки до жіночої шелестівкової відміни.

165. 1. У **назнви.** відмінку одинни склад замикаєть ся шелестівкою, тому треба вважати на ікання, н. пр.: **Ікання**

ніч — ночі, *радість* — радости,
осїнь — осени, *купіль* — купелї, *піч* — печі . . .

Перезвук „ї (і)“ подибуєть ся ще й ув **орудніи** відм. одн., як перед закінченням є дві шелестівки, н. пр.:

нічччю, осїнню, купіллю, піччю . . .
радістю, кістю, злістю . . .

Нераз „і“ лишаєть ся цїлу відміну, н. пр.:

молодїж — молодїжі (молодежі), молодїже! . . .
крадїж — крадїжі (крадежі) . . .

2. В **орудн.** відм. одн. сям та там можна бачити довше закінчення **-ею**, н. пр.:

Орудник одн.

мазь — мазею, побіч — маззю
сталь — сталею ,, — сталлю
жовч — жовчею ,, — жовчю . . .

пор. *Розсипала стрічки по столї, застеляному білою* ***скатертею*** [Нечуй-Левицький — Кайдашева сїмя]. *Я з вашою* ***славетностею*** *граюсь* — [Куліш — Комедія помилок Шекспіра]...

У західноукр. говірках у цїлій цїй відмінї нїякої ріжниці немає, всї іменики відміняють ся, як: *повість*. Навіть у творах Шевченка, виданих львівською «Просвітою», зустрінете такі форми, н. пр.: *роскоши, півночи* (Кобзар, II, 26).

Перед коротчим закінченням (-ю) попередня шелестівка, коли вона тільки одна, мусить усе **здвоїти ся**, отже:

нічччю[1]), *купіллю*, *зеленню* . . . (гл. § 62).

3. У родовику **множ**. появляєть ся дуже часто чоловіче закінчення -ї**в**,

Родовик -їв *піч* — печів, *тінь* — тінїв[2]) . . .

головно в тих імеників, які творять рівнобіжні форми (§ 146), н. пр.:

[*правопис*] *правопись* — правописів і правописей
[*часопис*] *часопись* — часописів і часописей
[*напис*] *напись* — написів і написей . . .

І в імеників на -**ість** сям та там у письменників виринає закінчення -**їв**, н. пр.:

суспільність — суспільностїв, *вдячність* — вдячностїв і т. д.

У таких випадках цього закінчення **вживати не треба**. Треба балакати й писати:

суспільност-ей, вдячност-ей . . .[3])

Подрібні явища.

Міць **166.** 1. Іменик **міць**, узятий нами з польської мови (порівн.: по-міч, не-міч і т. д.), має тільки форми:

міць, *міццю*,

зрештою, всї иньчі форми творять ся від іменика *міч*, отже:

міць — мочі, в мочі . . .[4])

---

[1]) У західних укр. говірках подвоєння шелестівок перед скороченим закінченням немає (§ 62, примітка 2):

сіль — сілю, *ніч* — нічю і т. д.;

зрештою, скорочене закінчення чуєть ся там рідко (кажуть: *солею*, *ночею*), за те буває там закінчення на **-ев**, н. пр.:

повість — повістев, *мазь* — мазев, *ніч* — ночев . . .

пор. *Тїло масти оцєв мастев* (Федькович — Три як рідні брати)...
Тепер із письменників ніхто вже таких **форм не вживає**.

[2]) Нечуй-Левицький пише постійно:

річів, мислїв, прикростїв, цїлїв . . .

пор. *Скілько я осїв* [вісь — *осей*] *поламав* (Кайдашева сїмя).

[3]) У західноукраїнських письменників (і в говірках) вживають ся скрізь форми на -**ий**, отже:

суспільностий, костий, почий, тїний, гл. § 155, 8, нотка 1.

[4]) Гал. форми: *моци*, *моцев*, у Кримського: *моцї* (Лаговський).

2. Іменик **річ** задержує в відміні „і“, отже: **Річ**

річі, *річчю*, *річей*, *річам* . . .

Але й, на подобу „піч“, дістає в иньчих відмінках „е“, отже:

речі, *речей*, *речами* . . .

3. Іменик **церков, хоругов, черв** тільки формами назівн. і знахідн. вдм. одн. належать до цісї відміни; зрештою, вони відміняють ся як іменики твердої жіночої відміни (§ 156), отже: **Церков, хоругов, черв**

церков — церкви, церкві, церквою, церкви́ . . .

хоругов — хоругви, хоругві, хоругвою, хоругви́ . . .

черв — черви, черві, червою . . .

Але й назівн. і знахідн. вдм. одн. можуть мати теж форму на **-а, -у**:

церква, *хоругва*, *черва* — церкву, хоругву, черву,

а тоді родовик множ. має закінчення **-ів**:

церкві́в (церко́в), хоругвів, че́рвів . . .

4. Іменики **любов**[1]), **кров** творять форму орудн. вдм. одн. на **-ію** (побіч **-ю**), отже: **Любов, кров**

любовю, ***кровю*** й ***любовію***, ***кровію***[2]),

зрештою, їх відміна йде як: повість.

5. Імен. **кість** має в орудику множ. закінчення **-ми**: **Кість**

кість — **кістьми.**

Таке саме закінчення мають іменики, вичислені під 8.

6. Церковне слово **путь**, наскільки воно задержало ся, вживаєть ся тільки в назівн. і знахідн. вдм. одн.[3]). **Путь**

---

[1]) Іменик „*любов*“ переходить у деяких говірках до твердої відміни; тоді цей іменик відміняєть ся так:

люб(в)а, *люб(в)и*, *люб(в)і* . . .

пор.: *Коли люба́* (= любов) *приступила, так і женитись* (Федькович).

[2]) Наріч. форми: *кервою*, *крівлею*, пор. у М. Шашкевича: *Як русков **крівлев*** (= руською, себто, українською кровю) *напувала ся* (Побратимові), у Федьков.: *Ввечер мусим **кровійов*** (здвоєне закінч., гл. стор. 163, пом. 5) *ся упити* (Празник у Такові).

Крім того, є ще такі форми, н. пр., у род. відм.: *керви*, *криви* (*криві*), пор. *Моя Марусечка палкої **криви*** (Федькович — Як козам роги виправляють).

[3]) пор. у Франка: „*Та ти в **ту путь** несеш жалібний згук*“ (Зівяле листє), в Куліша: *верстати **путь.***

Мати

7. Іменик мати[1]) своїми формами однини і множини також належить до сеї відміни. Відміняєть ся він так:

Відмінок:		Однина	Множина
1. Н.	(хто є?)	мати	матер-і
2. Р.	(кого *нема?*)	матер-і	матер-**ів, -ей**
3. Д.	(кому *даємо?*)	матер-і	матер-**ям**
4. З.	(кого *бачимо?*)	матїр(ь)	матер-і
5. К.	(*кличемо:*)	мати!	матер-і!
6. О.	(ким *тїшимо ся?*)	матїрр-**ю**	матер-**ями**
7. М.	(у кім *кохаємо ся?*)	у матер-і	у матер-**ях**

Імен. без одн.

8. Своїми формами **множини** належать до цієї відміни іменики:

дїти [дитина, дитя — збірн.] — дїтей[2]), дїтям, дїтьми . . . (гл. §§ 159 2, 174 3,)
люде[3]) [людина — збірн.] — людей, людям, людьми . . . (гл. § 159, 2)
очі [око] — очей, очам, очима . . . (гл. § 169, 2)
груди [без одн.] — грудей, грудям, грудьми . . .
плечі [плече] — плечей, плечам, плечима (гл. § 172)
дверi [без одн.] — дверей, дверям, дверми або дверима (двійня) . . .
сїни [без одн.] — сїней, сїням, сїньми . . .
сани [без одн.] — саней, саням, саньми . . .
кури [курка — збірн.] — курей, курям, курми . . .
гуси [гуска — збірн.] — гусей, гусям, гусьми . . .

---

[1]) У говірках та й у письменників стрічають ся ріжні нарічеві форми цього іменика і так:

назив. вдм.: матїр (Шевч.)
родов. ,, матери (зах. укр.)
,, множ.: материй ,,
назив. ,, матери і т. д.

На Буковині часто це слово в одн. відчуваєть ся як незвичайне (там кажуть тільки *мама*) й не відміняєть ся: 1. мати, 2. мати, 3. мати і т. д., пор. у Федьковича: *Вклонив ся Спасу і Пречистій Мати* (Празник у Такові).

[2]) У західноукраїнських говорах у родов. всюди є закінчення -ий, отже:

дїтий, *людий*, *очий*, *грудий*, *плечий*, *дверий* і т. д.
пор.: *Нас шестеро дїтий лишилось малих* (Федькович) . . .

[3]) Західноукраїнська форма: *люди*

Про форми: *людїм*, *грудїм*, *людїх*, *грудїх*
людем, *грудем*, *людех*, *грудех*
людьом, *грудьом*, *людьох*, *грудьох*

гл. § 154, 6, примітка 2, стор. 157, 158.

XXIII. СЕРЕДНЯ ТВЕРДА ВІДМІНА.

167. Середня тверда відміна має в називн. вдм. одн. закінчення **-о**.

Відмінок:	Однина		
1. Н. (хто, що *є?*)	колін-**о**	добр-**о**	яблук-**о**
2. Р. (кого, чого *нема?*)	колін-**а**	добр-**а**	яблук-**а**
3. Д. (кому, чому *даємо?*)	колін-**у**	добр-**у**	яблук-**у**
4. З. (кого, що *бачимо?*)	колін-**о**	добр-**о**	яблук-**о**
5. К. (*кличемо:*)	колін-**о!**	добр-**о!**	яблук-**о!**
6. О. (ким, чим *тїшимо ся?*)	колін-**ом**	добр-**ом**	яблук-**ом**
7. М. (у кім, у чім *кохаємось?*)	у колін-**ї**	добр-**і**	в яблуц-**ї**

	Множина		
1. Н. (хто, що *є?*)	колін-**а**	добр-**а**	яблук-**а**
2. Р. (кого, чого *нема?*)	колін	дібр	яблук
3. Д. (кому, чому *даємо?*)	колін-**ам**	добр-**ам**	яблук-**ам**
4. З. (кого, що *бачимо?*)	колін-**а**	добр-**а**	яблук-**а**
5. К. (*кличемо:*)	колін-**а!**	добр-**а!**	яблук-**а!**
6. О. (ким, чим *тїшимо ся?*)	колін-**ами**	добр-**ами**	яблук-**ами**
7. М. (у кім, у чім *кохаємось?*)	у колін-**ах**	добр-**ах**	в яблук-**ах**

Загальні замітки до середньої твердої відміни.

168. 1. У всїх середнїх іменників називн., знахідн. і кличн. відмінки в усїх числах собі рівні (пор. закінчення), і у множині всї ці відмінки в усїх відмінках кінчать ся на **-а** (**-я**).

2. У **давальному** відмінку одн. подибуєть ся часто закінчення чоловічих іменників **-ові**, н. пр.: **Даваль. і місц.**

лихо — лихові, *військо* — військові, *око* — окові . . .

пор. *Показував селови* (= селові) *синю книжечку* (Стефаник) . . .

Те саме закінчення виринає теж деколи у **місцевому** відмінку, н. пр.:

військо — у військові . . .

3. У **місцев.** відмінку одн. іменники на **-ко**, **-хо** змягчують перед закінченням **-ї** шелестівки **к**, **х** — на **ц**, **с** (§ 48), н. пр.: **Місцевик -у**

молоко — **в молоцї**, *око* — **в оцї**, *вухо* — **у вусї** . . .

Але ж так усі іменики з наростком -ко мають у місц. вдм. одн. закінчення -у, н. пр.:

військо — у війську	*містечко* — в містечку
ліжко — на ліжку	*серденько* — на серденьку
вічко — у вічку	*курятко* — в курятку . . .

Двійня

4. Майже від усіх імеників цієї відміни можна для назибн. і знахідн. вдм. творити форми двійні на -ї, отже:

яблуко — два яблука, побіч — дві яблуції,
вікно — три вікна ,, — три вікнї,
слово — чотирі слова ,, — чотирі слові . . .

пор. *Дві відрі, сказав, поставлю* (Грінченко). *Капралю* (= капралеві) *сказав дві слові* (Франко—Панські жарти). *Мала синів, як дві оції* (зовсїм нова форма двійнї, бо вже ,,очі'' — це двійня, гл. § 169 2) *в голові* (Федькович) . . .

Уживання двійнї, як у жіночій відмінї (гл. § 158 2).

Родовик множ.

5. У родовику множ. виступає чистий пень, тому треба вважати на перезвук ,,і'' в замкнених складах, н. пр.:

) ікання

слово — слів, *добро* — дібр, *око* (міра)— вік,
село — сїл і сел, *колесо* — колїс . . .

Як пень кінчить ся двома шелестівками, вставлять ся між них ,,о'', ,,е'', н. пр.:

) вставка о, е

вікно — вікон, *волокно* — волокон,
містечко — містечок . . .
весло — весел, *відро* — відер, *стебло* — стебел . . .

Закінчення чоловічих імеників -ів стрічаєть ся в таких імеників:

) закінч. -ів

багно — багнів	*письмо* — письмів
дно — днів (ден)	*скло* — склів (школ — Федьков.)
горло — горлів	*стегно* — сте́гнів (стеген)
зло — злів (зол — Шевч.)	*чоло* — чолів
пасмо — пасмів (пасем)	*шатро* — шатрів (Франко)

ярмо — ярмів (ярем)[1])

Наголос

6. У цій відмінї часто перескакує наголос у множ., н. пр.:

сло́во — слова́, слова́м, слова́ми . . .
боло́то — болота́, болі́т, болота́м, болота́ми . . .
крило́ — кри́ла, кри́лам, кри́лами . . .
полотно́ — поло́тна, поло́тен, поло́тнам, поло́тнами...

[1]) Нечуй-Левицький пише навіть: *дїєсловів* (VIII, 325).

джерело́ — джере́ла, джере́л, джере́лам, джере́лами...
де́рево — дере́ва́, дере́в, дере́ва́м, дере́ва́ми . . .
о́зеро — озе́ра, озе́р, озе́рам, озе́рами . . .[1])

Подрібні явища.

169. 1. Іменики **чудо, небо** творять у множині рівнобіжні форми: **Чудо, небо**

	чудо:	*небо:*
Н. вдм.	чўда — чўдеса	неба — небеса
Р. ,,	чуд (-ів) — чудес	неб (-ів) — небес
Д. ,,	чўдам — чўдесам	небам — небесам і т. д.

2. Іменик **око** (прилад зору)[2]) відміняєть ся у множині ось як: **Око**

Н., З., К. вдм. очі, вічі (двійня) [§ гл. § 67, стор. 72]
Р. вдм. очей
Д. ,, очам
О. ,, очима (двійня), очами, вічми
М. ,, в очах (гл. § 166, 8)

За те **око** (міра) відміняєть ся правильно:
ока, вік, окам . . .

3. Своіми формами множини належать сюди отсі іменики: **Імен. без одн.**
вила (без одн.) — вил . . .
ворота (без одн.) — ворі́т, воро́тами й ворітьмі́, на воротах й на воро́тях . . .

---

[1]) При тій нагоді треба замітити, що чужі іменики на -о, які в нас перейшли до середнього роду, відміняють ся (у мос. мові вони невідмінні), отже:
авто — авта, авту, в авті, авта . . .
пальто — пальта, пальтом, у пальті, па́льта . . .
пяніно — пяніна, пяніну, на пяніні . . .
бюро — бюра, бюру, бюром, у бюрі . . .
фортепяно — фортепяна . . .
депо — депа, депом . . .
кіно — кіна, кіну, кіном (гл. § 176).

пор.: *Стирала з фортепяна порох* (Нечуй-Левицький). *В парусиновому пальті* (Нечуй-Левицький) . . .

[2]) Так відміняв ся колись і іменик вухо (в голові):
уші, ушей, ушима — тепер уже різниці нема, і ,,вухо'' в голові й ,,вухо'' при чоботі однаково відміняють ся:
вуха, вух, вухам, вухами . . .

Але ж старі форми ще стрічають ся в письменстві, тільки що їх уже вживати не треба.

пор. *Висока кропива доставала до ушей і пожалила йому лице* (Нечуй-Левицький — Хмари). *Сї уші чули... Я чув од вас оцїми ушима* (Куліш — Комедія помилок Шекспіра) . . .

Про нарічеві форми: *очіх, очех, очох*, гл. стор. 157, 158.

дрова (збірн.) — дров (дрів), дровам . . .
жорна (без одн.) — жорен, жорнам . . .
літа (одн.: рік, збірн.) — літ, літам . . .
уста — уст, устам . . .
ясла — ясел, яслам . . .
ясна — яснів, яснам . . .[1])

XXIV. СЕРЕДНЯ МНЯКА ВІДМІНА.

170. **Середня мняка відміна** обіймає іменики середнього роду з закінченнями в називн. вдм. одн.: -е, -я (-є).

Відмінок:	Однина		
1. Н. (що *є?*)	сонц-е	віч-е	весілл-я,(-є)
2. Р. (чого *нема?*)	сонц-я	віч-а	весілл-я
3. Д. (чому *даємо?*)	сонц-ю	віч-у	весілл-ю
4. З. (що *бачимо?*)	сонц-е	віч-е	весілл-я,(-є)!
5. К. (*кличемо:*)	сонц-е!	віч-е!	весілл-я,(-є)!
6. О. (чим *тїшимо ся?*)	сонц-ем	віч-ем	весілл-ям,(-єм)
7. М. (у чім *кохаємо ся?*) на	сонц-ї	віч-і, -у	весілл-ї,-ю

	Множина		
1. Н. (що *є?*)	сонц-я	віч-а	весілл-я
2. Р. (чого *нема?*)	сонць	віч	весіль, весілл-їв
3. Д. (чому *даємо?*)	сонц-ям	віч-ам	весілл-ям
4. З. (що *бачимо?*)	сонц-я	віч-а	весілл-я
5. К. (*кличемо:*)	сонц-я!	віч-а!	весілл-я!
6. О. (чим *тїшимо ся?*)	сонц-ями	віч-ами	весілл-ями
7. М. (у чім *кохаємо ся?*) на	сонц-ях	віч-ах	весілл-ях

[1]) При тій нагоді треба зазначити, що іменики **дерево, крило, шило, перо, дно, чоло** мають зовсім правильну відміну у множині, отже:
дерево — дере́ва́, дерев (мос. деревья, деревьевъ),
крило — кри́ла, крил (мос. крылья, крыльевъ),
перо — пе́ра, пер, перам (мос. перья, перьевъ),
путо — пута, пут, путам (мос. путы — лиш у множ.),
дно — дна, днів, днам (мос. донья, доньевъ),
чоло — чо́ла, чолів, чолам (мос. чела́),
колїно — гл. зразок.
Таксамо правильно відміняють ся іменики на **-ко**
словечко — словечка, *віко* — віка і т. д. (мос.: словечки, вѣки), гл. зразок: *яблуко*.

Загальні замітки до середньої мнякої відміни.

171. 1. Іменики на **-я** виявляють у називн., знахідн. і кличн. відм. одн. рівнобіжне закінчення **-є**; таксамо в орудн. вдм. у тих імеників побіч закінчення **-ям** уживаєть ся рівнобіжне закінчення **-єм**.

Обі формі вживають ся в письменстві, й обі однаково добрі й гарні; тому пишемо й балакаємо: **Іменики на -я**

оповідання, **-ям-** і *оповіданнє*, **-єм**
життя, **-ям** і *життє*, **-єм**
подвірря, **-ям** і *подвіррє*, **-єм**
клоччя, **-ям** і *клоччє*, **-єм**
здоровля, **-ям** і *здоровлє*, **-єм** . . .[1])

Із кращих письменників (крім іще Галичан) форм на **-є (-єм)** уживає Куліш та ще дехто.

пор.: *Історичне* ***оповіданнє.*** *Пане гетьмане, і ви, батьки, і ви, панове-**отаманнє** . . . На чім держить ся **Запорожжє?*** (Чорна Рада). *Дубове **листє*** (альманах). *Ти для мене — природи **диханнє**, ти для мене як сонця **сияннє*** (Кримський) . . .

Про подвоєння шелестівки перед закінченнями (й де подвоєння нема) імеників, гл. § 62.

2. У **давальн.** відм. одн. появляєть ся в імеників 1. зразка сям та там чоловіче закінчення **-еві**, н. пр.: **Давальн. -еві**

сонце — сонцеві, *серце* — серцеві . . .

пор. *Святе писаніє читай і слухай дзвона, а **серцеві** не потурай* (Шевченко) . . .

3. У **місцев.** відмінку одн. іменики на **-че**, **-ше** та ще й іменики на **-я** мають рівнобіжну форму на **-ю** (**-у**) побіч **-ї** (**і**), отже: **Місцев. -ю**

віче — на вічу, *весілля* — на весіллю
життя — в життю
оповідання — в оповіданню і т. д.[2]).

---

[1]) Цих останніх форм уживають галицькі письменники та ще й не подвоюють попередньої шелестівки, (§ 62, примітка 3). н пр.: *питанє*, *повірє*, *клоче*, *житє* і т. д.

[2]) У західноукр. говірках чуєть ся в місцев. вдм. одн. закінчення **-и**. Через те й Наддністрянці говорять і часто пишуть:

поле — *на поли*, сонце — *на сонци*, місце — *на місци* . . .

пор.: *Моє серце спочило на твоїм серци припочинком солодким* (М. Шашкевич). *Господь їх забрав, мене лишивши, як билину в поли* (Могильницький) . . .

У іменників, що відміняють ся на зразок: *сонце*, появляєть ся деколи закінчення чоловічих іменників **-еві** і в місцев. вдм. н. пр.:

деревце — на деревцеві, *серце* — на серцеві . . .

пор. *Лекше на серцеві, як випєш* (Кропивницький — По ревізії)...

Родов. множ. 4. У **родовім** відм. множ. треба звертати увагу на ікання, н. пр.:

а) ікання *поле* — піль, *плече* — пліч . . .

Коли пень кінчить ся двома шелестівками, вставляєть ся між них „е“, н. пр.:

б) вставка „е“ *деревце* — деревець, *крильце* — крилець, *яйце* — яєць (пор. моск. яицъ) . . .

Чоловіче закінчення **-їв (-ів)** подибуєть ся в таких іменників:

копя — копїв (церк. копіє — копій),

в) закінч. -їв *море* — морів,

прислівя — прислівїв,

пополудне — пополуднїв,

поле — полїв і піль,

і в іменників на **-ство**, **-цтво**, н. пр.:

добродїйство — добродійств і добродійствів

багацтво — багацтв і багацтвів...

пор. у Нечуя-Левицького навіть: *сонцїв (Лило ся світло від тисячі сонцїв* — Хмари) . . .

В іменників на **-я**, форми на **-їв** уживають ся рівнобіжно з формами без закінчень, отже:

весїлля — весіль і весїллїв,

оповідання — оповідань, і оповіданнїв,

писання — писань і писаннїв. . .

Церковно-слав. іменики на **-іє** творять родовий відм. множ. на **-їй**, н. пр.:

г) закінч. -ій *євангеліє* — євангелій

нарічіє — нарічій (народ. *наріччя* — наріч і наріччів).

Наголос 5. У цій відміні теж **перескакує наголос** у множині н. пр.:

по́ле — поля́, полі́в, поля́м, поля́ми . . .

мо́ре — моря́, морі́в, моря́м, моря́ми . . .

яйце́ — я́йця, яє́ць, я́йцям, я́йцями . . .

лице́ — ли́ця, ли́цям, ли́цями . . .[1])

---

[1]) Чужий іменник шосе, що перейшов у нас до середнього роду, часто відміняєть ся, але твердо:

2. вдм. *шоса*, 6. вдм. *за шосем*, 7. вдм. *на шосї* (Нечуй-Левицький — У Карпатах).

Подрібні явища.

172. 1. Імен. **плече** відміняєть ся у множині ось як (гл. § 166,8): **Плече**

Н., З., К. вдм.: плечі (двійня) | Д. вдм. плечам
Р. вдм.: плечей, пліч | О. „ плечима (двійня), плічми
М. вдм.: на плечах

2. Іменики **пруття, кілля, листя, волосся, колосся** (гл. § 152,7), **каміння, реміння, коріння** (§ 155,10), **зїлля, оружжя, безвіддя, безхлїбя** мають збірне значіння й являють ся цілком самостійними імен. зі своєю власною відміною. Їх ніяк не можна вважати множиною від споріднених імеників (*прут*, *кіл*, *лист*, *волос* і т. д.), як це є в мос. мові (пор. прутъ — прутья, прутьевъ, колъ — колья, кольевъ, листъ — листья, листьевъ і т. д.). **Пруття, кілля, листя...**

Вони є самі про себе збірні і множини не творять.

XXV. СЕРЕДНЯ ШЕЛЕСТІВКОВА ВІДМІНА.

173. Середня шелестівкова відміна кінчить ся в називн. вдм. одн. на -я (-а), а має свою назву від шелестівкового пня (гл. § 148 пом. 1). Тих пнів бачимо в цій відміні два: **-ен** і **-ят** (ат).

Відмінок:	Однина		
1. Н. (що *є?*)	імя	теля	лоша
2. Р. (чого *нема?*)	імен-и	телят-и	лошат-и
3. Д. (чому *даємо?*)	імен-ї,-и	телят-ї	лошат-ї
4. З. (що *бачимо?*)	імя	теля	лоша
5. К. (*кличемо:*)	імя!	теля!	лоша!
6. О. (чим *тїшимось?*)	імя-м	теля-м	лоша-м
7. М. (у чім *кохаємо ся?*) в	імен-ї,-и	телят-ї	лошат-ї

	Множина		
1. Н. (що *є?*)	імен-а	телят-а	лошат-а
2. Р. (чого *нема?*)	імен	телят	лошат
3. Д. (чому *даємо?*)	імен-ам	телят-ам	лошат-ам
4. З. (що *бачимо?*)	імен-а	телят-а	лошат-а
5. К. (*кличемо?*)	імен-а!	телят-а!	лошат-а!
6. О. (чим *тїшимось?*)	імен-ами	телят-ами	лошат-ами
7. М. (у чім *кохаємо ся?*) в	імен-ах	телят-ах	лошат-ах

Загальні замітки й подрібні явища в середній шелестівковій відміні.

Ім. з пнем -ен

174. 1. Іменики з пнем -ен вигибають. Їх скількість і так невелика, тай народ заступає їх иньчими, утвореними з того самого пня, н. пр.:

імя — *йменння*, *мня*, *імено*, *намено*[1])
полумя — *полумінь*
рамя — *рамено*; стремя — *стремено* . . .

А й так, як вони лишають ся, то їх відміна йде часто за мякою середньою [пор.: *імя-м*], отже:

Н. вдм.	одн.	тім-я	ім-я	рам-я	сім-я
Р. ,,		тім-я	ім-я	рам-я	сім-я
Д. ,,		тім-ю	ім-ю	рам-ю	сім-ю
М. ,,	у	тім-ї	ім-ї, -ю	рам-ї, -ю	сімї, -ю
Н. ,,	множ.	тім-я	ім-я		
Р. ,,		тім-їв	ім-їв		
Д. ,,		тім-ям	ім-ям	і т. д.	

пор. *З його* ***тімя*** *блиснув до її ока промінчик* (Франко). *На* ***тімю*** *начесав аж струп* (Котляревський)...

Про вживання форм *імя* й *імня*, *тімя* й *тімня*, *рамя* й *рамня* гл. § 46, стор. 50.

2. У **родовику** множини виступає чистий пень, пор.:

імя — імен, *теля* — телят . . .

Дівчина,

3. Щодо поодиноких імеників, то замітити треба, що до цеї відміни належить своїми формами множини іменик: **дівчина** (гл. § 159, 2); — а, власне, творять ся ті форми від іменика: *дївча*[2])

---

[1]) пор. *Видиш, стара, наш хрестик? Там є вибите і твоє* ***намено.*** *Не бійся, є й моє, і твоє* (Стефаник — Камінний хрест). *Не забудь* ***імено*** *Господа Бога* (зі збірника Гнатюка). *Дали йому* ***мня***, *ссятого Василя* (нар. колядка з Миколаївки на Курщині, подав Гриць Петренко). *На* ***мня*** *Перевернигорня, на прізвище Макітрище* (народ. буков. поговірка). *Дали вони їм* ***імення:*** *синові Іван, а дочці Ганна* (Зі збірника Рудченка). *І схопив ся як* ***полумінь*** (Федькович) . . .

[2]) Є говори (на гал. Поділлю), де під сильним польським упливом у давальн. відм. появляєть ся у пнів на -ат закінчення мякої середньої відміни на **-ю**, н. пр. *дївчат-ю*, *телят-ю*, *качат-ю*, й такі нарічеві форми появляють ся в давніщих гал. письменників.

пор. *Годі було бідному* ***дївчатю*** *заснути* (М. Устіянович). Розуміеть ся, що таких форм уживати не можна.

Так же само в західноукраїнських говірках у даваль. і місцев. одн. відоме тільки закінчення -и, н. пр., *телят-и*, в *телят-и*.

Із другого боку іменик **дитя** не знає форми множини й переходить до жіночої шелестівкової відміни (§ 166,8), отже: **дитя**

дитя — множ.: діти, дітей, дітям . . .[1])

4. Із імеників без однини належать сюди ось такі: **Імен. без одн.**

бровенята — бровенят; *оченята* — оченят;
рученята — рученят; *ноженята* — ноженят;
санчата — санчат . . .

XXVI. ІМЕНИКИ З ПРИКМЕТНИКОВИМИ ЗАКІНЧЕННЯМИ.

175. Є в українській мові іменики з прикметниковими закінченнями, н. пр.:

лютий (місяць), *будівничий*, *Волошин* . . .
братова (жінка), *Надвірна*...
придане, *Широке* (село) . . .

Але ці іменики відміняють ся як прикметники (гл. § 200).
Про відміну імен власних на **-ів**, **-ин**, гл. § 203.

XXVII. ЧУЖІ ІМЕНИКИ.

176. Чужі іменики в українській мові все відміняють ся. Їх відміна йде зовсім на лад українських слів, н. пр.:

Чол. відм. (тв.): *адвокат* — адвоката, адвокатові;
термометер — термометра, термометрові . . .
,, (мн.): *крохмаль* — крохмалю, крохмалеві . . .

Жін. відм. (тв.): *адреса* — адреси; *програма* — програми;
кляса — кляси, клясою; *система* — системи;
криза — кризи; *драма* — драми... (гл. стор. 123)
,, (мн.): *саля* — салі, салею; *нуля* — нулі, нулю, нулею (моск.: той ноль);
контроля — контролі, контролю, контролею (моск.: той контроль, гл. § 118, стор. 123)
роля — ролі, ролю, ролею (моск.: роль);
ґімназія — ґімназії, ґімназією . . .

---

[1]) Про форми: дітий, гл. § 166 8, пом. 2, про: дітем, дітьом, дітех, дітьох гл. § 154 6, пом., стор. 158.

Середн. відм. (тв.): *пальто* — пальта; *бюро* — бюра (стор. 175)
,, (мн.): *шосе* — шоса . . . гл. § 171 6, примітка

Чужі середнї іменики з латинським закінченням *-um* (-ум) [гл. стор. 142] теж відміняють ся, прибіраючи закінчення тверд. відміни, отже:

форум — форума, форумові, форумом, на форумі,

пор. *З дощок зроблено невеличке* ***подіум***... *прийшов де* ***подіуму***... *на* ***подіумі*** *стояв Євген* (Франко — Перехресні стежки).

У множинї відміняють ся вони як імен. чоловічої твердої відміни: форуми, форумів, форумам..., але ж часто зустрінете й середню відміну без -ум, н. пр.,

меморанда, *акварія*,(-їв...) *кольоквія*,(-їв...)...

пор. *То небезпечні індивідуа* (Франко — Перехр. стежки).

Таксамо відміняємо чужі власні імена, щодо відміни яких рішає закінчення, н. пр.:

Чол. відм.: *Гомер* — Гомера, Гомерові, Гомером . . .
Мехіко — Мехіка, Мехікові, Мехіком . . .
Бокачіо — Бокачія, Бокачієві . . .
Марсей — Марсейя, Марсейєві, Марсейєм . . .

Жін. відм.: *Америка* — Америки, Америцї, Америкою . . .
Троя — Трої, Троєю . . .
Бретань — Бретанї, Бретанї, Бретанню . . .

XXVIII. НЕВІДМІННІ ІМЕНИКИ.

177. Є іменики, які стратили свою відміну, але ж слїди з неї полишали ся в поодиноких фразах, які тепер уживають ся вже у прислівниковому значінні (§ 299,4).

Ось слїди давньої відміни:

Назив.: *жаль* (менї чогось), *шкода́* (менї когось), *сила* (у значінні: скілько), *треба* (щось робити) . . .

Родов.: *вчора* (вечора) — з приімениками: *достоту*, *завтра*...

Даваль.: *долів* (долові, додолу), *домів* (домові, додому) . . .

Знахід.: *гаразд* (вітаючись зі собою), *слїд* (щось зробити) . . . *дрібку*, *пару* (чогось) — з приімениками: *вмить*, *влад*, *поплїч* . . . множ.: *навіч*, *вряди-годи* . . .

Орудн.: *робом*, *чином* (таким. . .), *загалом*, *нишком-тишком*, *повагом*, *прожогом*, *назирцем*, *бігцем*, *хильцем*, *живцем*...

Місцев.: *долї*, *горі*, *годї*, *хильцї*, — з приімениками: *взагалї*, *вранцї*, *назирцї* . . .

Двійня: *дарма*, *бігма*, *крадькома* . . .

2. Прикметники.

XXIX. Рід у прикметників.

178. Прикметники, слова, які подають прикмети предметів, теж відмінні частини мови. Відміняють ся вони, як іменики — в відмінках та числах (гл. § 124).

У прикметників є **три роди**. Рід прикметників пізнати зі закінчень.

1. Прикметники **чоловічого роду** мають закінчення: **-ий**, **-їй**, н. пр.:

гарн-ий (чоловік), *висок-ий* (дуб), *здоров-ий* (погляд), *останн-їй* (день) . . .

2. Прикметники **жіночого роду** виявляють закінчення: **-а**, **-я**, н. пр.:

гарн-а (жінка), *висок-а* (береза), *здоров-а* (думка), *останн-я* (ніч) . . .

3. **Середнїй рід** у прикметників пізнасть ся з закінчення: **-е**, **-є**, н. пр.:

гарн-е (дитя), *висок-е* (дерево), *здоров-е* (думання), *останн-є* (слово) . . .

Та рід у прикметників відріжняєть ся тільки в однині. У множині родів не відріжняєть ся[1]), тому то ми кажемо:

гарн-і (чоловіки, жінки, діти), *висок-і* (дуби, берези, дерева), *здоров-і* (погляди, думки), *останн-ї* (днї, ночі, слова).

XXX. Як творять ся прикметники.

Наростків, якими творять ся прикметники в українській мові, багато. Ми спинимо ся на цікавіщих із них.

179. 1. Не важко пізнати з таких прикладів, як ось:

братів (бриль), *батькова* (шапка), *дїдове* (поле) **при-**
сестрин ,, *мамина* (хустка), *бабине* ,, ..., **свойні**

[1]) У моск. мові відріжняєть ся на письмі: -ые (-іе), -ыя (-ія), у чеській мові задержала ся ріжниця, в польській залежить від значіння іменика, до якого прикм. належить.

що прикметники на **-ів**, **-ова**, **-ове** (утворені з осіб чоловічих) і **-ин**, **-ина**, **-ине** (з жіночих) означають, що хтось собі щось присвоїв; тому то такі прикметники так і звуть ся **присвойні** (на питання: *чий*).

Наростками **-ів**, **-ин** наш народ творить (головно на західній Україні) родові прізвища (колишні прикметники), н. пр.:

Ковалїв (син), *Семенів* (син), *Соломонів* (син), *Бондарів* (син), *Пономарів* (син), *Бабин*, *Головин* . . .

а далї назви жінок у подружжі:

Дорошéнкова (жінка, паня), *Морóзова*, *Гýзарева* . . .

принaлежність

2. До цієї громади підходять прикметники з наростками: **-овий**, **-евий**, які вказують на приналежність до чогось, указують на те, звідкіля щось узято, куди щось належить, н. пр.:

черешневий (цвіт), *букова* (галузка), *краєве* (правительство) . . .

3. На приналежність указують іще наростки **-ський**, **-цький**, н. пр.:

громадський (писар), *українська* (Центральна Рада), *галицьке* (Поділля) . . .

І цими наростками все в нас творили ся та все ще творять ся родові прізвища, н. пр.:

Коцюбинський (приналежний до Коцюбинців), *Хмельницький* (із Хмельника) . . .

а далї:

Котляревський, *Писаревський*, *Тарасовський*, *Кобринський* (з Кобрина), *Ключевський* і т. д.

прикмети породи

4. Сюди належать іще прикметники з наростком **-ячий**, **-ичий**, **-їй**, н. пр.:

гуска — *гусячий*, *гýсїй*, віл — *волячий*,
дитя — *дитячий*, лис — *лисячий*, *лисичий*,
баран — *баранячий*, пес — *песячий*, *пéсїй* . . .

прикмети духові й фізичні

180. Із таких прикметників, як:

правдивий, *лїнивий*, *плаксивий* . . .
бріхливий, *шкідливий*, *догадливий* . . .
бородатий, *крилатий*, *головатий* . . .
кінчастий, *гиллястий* . . .
багнистий, *похйлистий* . . .

пізнати, що наростки: **-ивий, -ливий, -атий, -астий, -истий** (додані до імен. пнів) виявляють прикмети духа й тіла.

181. Як порівняти зі собою такі прикметники, як: **приблизна прикм.**

чорний — *чорнявий*, білий — *білявий*,

зелений — *зеленявий* . . .

то пізнати, що наросток **-авий (-явий)** каже, що щось не цілком іще таке, як повинно бути, а що тільки до нього наближаєть ся.

Та того наростка вживаємо й задля ознаки зневаги, н. пр.:

діркявий, слинявий, миршавий . . .

182. Задля того, щоб висказати, що щось із чогось зроблене, вживаємо нароства: **-яний**, н. пр.:

дерев'яний (з дерева), *бавовняний* (із бавовни), **походження**

глиняний (із глини), *мідяний* (із міді) . . .

183. Дуже часто зустрічаємо в нашій мові прикметники з наростками: **-ний, -кий**, н. пр.:

вічний, кінний, червоний . . . **-ний,**

гіркий, хиткий, говіркий . . . **-кий**

184. Дуже цікавий наросток **-лий**. Ним не тільки творять ся прикметники з іменних пнів, н. пр.:

круглий, теплий . . .,

але й із дієслівних:

минулий (минути), *згорілий* (згоріти),

умерлий (умерти), *відсталий* (відстати), **-лий**

запустілий (запустіти), *гнилий* (гнити) . . .

і то з дієслів неперехідних (гл. § 224 2). Вони вказують на прикмету, яка склала ся в когось (у чогось) з часом, почала складати ся в минулому[1]), й воно не диво, бо цим наростком (скороченим) і досі творить ся минулий час (гл. §§ 241, 244), н. пр.:

ходити — *ходила, ходило, ходили*

читати — *читала, читало, читали* . . .

---

[1]) Цей наросток сповняє в нас ту саму ролю, що в московській мові дієприкметник (§ 240) на: **-шій**, пор.:

минувшій сгорѣвшій, умершій, оставшій, опустѣвшій . . .

185. На прикмети, в яких містить ся значіння діяча, вказують у нашій мові передусім такі наростки: **-чий, -ичий, -альний**, н. пр.:

прикмети діяча

виборчий, *споживчий*, *законодавчий* . . .
вихо́вничий, *кермівничий*, *робітничий* . . .
дїяльний, *викональний*, *порівняльний* . . .[1])

186. Дуже цікаві чисто українські наростки **-овитий, -евитий**, н. пр.:

хтось щось має

хоровитий, *талановитий*, *грошевитий* . . .;
вони вказують на те, що хтось чимось визначаєть ся, що хтось щось має (н. пр., хворобу, талан, гроші).

187. Є в нас іще прикметники на: **-ячий, -учий (-ущий)**, які колись творили окрему форму дієслова (дієприкметники, § 240), але коли чуття для цієї форми затратило ся, вони лишили ся прикметниками, н. пр.:

-ячий, учий, -ючий (-ющий)

гарячий, *незрячий*, *тямучий (тямущий)*, *ревучий*, *сліпучий*, *летючий*, *невмірущий*, *невсипущий* . . .

Ті самі наростки, але ж із іменних пнів, указують на прикмету у збільшеній мірі, н. пр.:
роботящий (=дуже працьовитий), *добрящий* (=дуже добрий), *болящий* (= дуже недужий) . . .
багатющий (= дуже багатий), *злющий* (= дуже злий), *проклятущий* (із дієприкметн.)...

188. Подібні до слів на **-учий** є прикметники з наростком: **-очий** (з іменних пнів):

-очий

охочий, *робочий*, *співочий* . . .

189. Такими ж прикметниками є тепер уже слова на: **-мий** (колись відчувало ся, що вони дієслівні форми — тепер таких форм дієслово вже не знає (§ 240), н. пр.:

-мий

відомий, *знайомий*, *видимий* . . .

---

[1]) Ці наростки відповідають мос. наросткові **-тельный**, якого наша мова не знає, й який заступає ще й такими наростками: **-ний, -овий, -евий, -ливий**, н. пр.:
поживний (мос. питательный), *питайний* (мос. вопросительный) . . .
обовязковий (мос. обязательный), *кінцевий* (мос. окончательный). . .
обурливий (мос. возмутительный), *вибачливий*, (мос. извинительный). ..

190. По таких прикметниках, як:
здоровенний, величезний, товстелезний, довгелецький... **згрубілі**
пізнати, що наростки: **-енний**, **-езний**, **-елезний**, **-елецький** надають прикметникові значіння згрубілости.

пор. ***Його довгелецькі вуха заворушились*** (Нечуй-Левицький)

191. Задля порівнання прикмет двох предметів зі собою мова вживає наростків: **-ший**, **-іщий**, **-чий**, н. пр.: **порів-нятльні**

(батько) *старий* — (дїд) *старший*
(мати) *гарна* — (дочка) *гарнїща*
(груша) *висока* — (тополя) *вища* і т. д. (гл. § 193).

Про здрібнїлі та песливі прикметники гл. § 114.

XXXI. СТУПІНЬОВАННЯ ПРИКМЕТНИКІВ.

192. Характеристична риса прикметників така, що вони ступінюють ся.

Назва ця вийшла з порівнання зі ступнями (східцями)[1]) у сходах, як це можна побачити з цього образка:

3. ступінь	найстарший,	найбілїщий,	найблизчий...
2. ступінь	старший,	білїщий,	близчий...
1. ступінь	старий,	білий,	близький . . .

Тих ступнів, як бачимо, три. Перший ступінь зветь ся ще й рівний, другий — вищий, третїй — найвищий.

1. Як творить ся вищий ступінь.

193. 1. Вищого ступня вживаємо задля порівнання, як ось видно, н. пр., з прикладів:

(батько) *стар-ий* — (дїд) *стар-ший*
(вітка) *груб-а* — (галузка) *груб-ша* **-ший, -а, -е**
(вовченя) *дик-е* — (тигреня) *дик-ше*

---

[1]) Подекуди у граматиках ступнї звуть **рівнями**.

Рівночасно з тих прикладів видно, що вищий ступінь творить ся від пня, як додати до нього наросток **-ший** (-ша, -ше), але тільки тоді, як пень кінчить ся одною шелестівкою.

2. За те з таких прикладів, як ось:

-ïщий, -а, -е

(папір) *чист-ий* — (полотно) *чист-їще*,
(хлопець) *гарн-ий* — (дівчина) *гарн-їща*,
(ніж) *гостр-ий* — (бритва) *гостр-іща* . . .

видно, що як пень кінчить ся двома й більше шелестівками, то другий ступінь творить ся наростком **-їщий** (**-іщий**)[1].

Цей наросток подибуєть ся в 2. ступні ще й тоді, як пень прикметника кінчить ся губною, заднєпіднебінною шелестівкою або на „л", н. пр.:

(ніж) *туп-ий* — (шабля) *туп-іща*,
(нитка) *туг-а* — (мотуз) *туг-іщий*,
(сестра) *мил-а* — (жінка) *мил-їща*,
сміл-ий — *сміл-їщий* . . .

Але ж бо серед цієї громади появляють ся й оба закінчення, н. пр.:

груб-ий — груб-ший і груб-іщий
здоров-ий — здоров-ший „ здоров-іщий
тих-ий — тих-ший „ тих-іщий . . .

3. Наросток **-ший** переходить у **-чий**, як перед наростком появлять ся звуки: **с**, **з**, **ж** (гл. § 65,4, 5), н. пр.:

-чий, -а, -е

вис(ок)ий — вищий (= висчий)
низь(к)ий — низчий
дужий — дужчий . . .

Про появу **-чий**, у иньчих прикм., гл. § 65,5.

---

[1]) Наросток -іщий пишуть і вимовляють (головно Лївобережцї) -іший, за те всї Галичани вживають (із наддніпрянських письменників: Кулїш) старшої форми на -їйший (-ійший), гл. § 665.

пор. *Тільки тодї статтї його будуть* ***простїші, яснїші*** *й популярнїше писані* (Нечуй-Левицкий). *Зїнько зпроміж них дув* ***найрозумнїший*** *і* ***найписьменїший*** (Грінченко). *Збуди в душі* ***святїші*** *почування* (Грабовський) . . .

А ти від того ще ***чорнїйший*** *дявол. Йому готуєть ся найгірша, найдовша,* ***найлютїйша*** *кара й мука* (Кулїш — Отелло). *За дармо стільки серць горіло до тебе* ***найсвятїйшою*** *любовю?* (Франко) . . .

4. Із двох перших прикладів видно, що як перед наростком другого ступня у пні прикметника найдеть ся **-ок-**, **-к-**, то те **-ок-**, **-к-** відпадає. Відпадає ще перед наростком і **-ек-**, отже:

шир(ок)-ий — шир-ший, -а, -е
дал(ек)-ий — даль-ший, -а, -е[1])
вузь(к)-ий — вузчий, -а, -е . . .

-ок-, -ек-, -к-

Таксамо перед наростком відпадає „**н**" у слові:

красн-ий — кращий (= красчий)[2])

Прикметники **мнякий**, -а, -е (із: мнягкий) і **легкий**, -а, -е можуть задержувати „**к**" або й відкидати його. Обі форми живуть побіч себе, і то:

Легкий, мнякий, довгий

лег-чий, -а, -е й **лек-ший**, -а, -е
мняг-чий, -а, -е „ **мняк-ший**, -а, -е.

У прикметнику **довгий** перед **-ший** теж відпадає „**г**":

довг-ий — дов-**ший**, -а, -е.[3])

Прикметник **гіркий** задержує „**к**":

гіркий — гірк**іщий** (щоб одрізнити від слова „гірший", гл. 5).

Гіркий

5. Отсї чотирі прикметники творять другий ступінь від и н ь ч о г о п н я:

Добрий, злий, великий, малий

добрий — ліпший, -а, -е
злий, *поганий* — гірший, -а, -е
великий, *здоровий* — більший[1]), -а, -е
малий — меньчий[1]), -а, -е . . .

Прикметники **добрий, злий поганий здоровий** можуть творити 2. ступінь правильно, отже:

добрий — добріщий (= добродушніщий)
злий — зліщий (= лютіщий)
здоровий — здоровіщий (= нехворий)
поганий — поганіщий (= негарний),

тільки їх з н а ч і н н я тоді зміняєть ся.

---

[1]) «**л**», «**н**» перед **-ший**, **-чий** мнягчать ся *(дальший, меньчий)*.

[2]) К у л і ш писав: *крашший* (Отелло).

[3]) Деколи прикметники на **-гий** мають вищий ступінь із наростком **-іщий**: *довгіщий, дорогіщий*,

пор. *Ланцюг зробив **довгіщий*** (Кримський). *Вин **найдорогіщих*** (Шевченко).

Такі форми звичайно не вживають ся.

194. Вживання порівнянь. 1. Порівнюючи два предмети зі собою, вживаємо при однакових предметах злучників: **як, мов, немов, наче, неначе, гей** . . . (гл. § 372):

*Вода чиста, **як** сльоза* . . .

2. При двох нерівних предметах висказуємо порівнання ось таким робом:

*Є же й негіднїщі **від** мене* (Котляр. — Нат. Полт.) *Кулїш здав ся йому смачнїщим **од** усякої страви* (Нечуй-Левицький).

*Хида краща є **за** тебе? Нї на небі, нї за небом, нї за синїм морем нема кращої **від** тебе!* (Шевченко).

***Над** силу ума вже дужчої сили на світї нема* (Мова).

*Одчайні крики з болю голоснїщі, **нїж** усеньке людоїдське верещання* (Кримський). *Він вищий, **як** брат.*

Отже вживаємо приімен.: **від, за, над,** сполучн.: **нїж, як**[1]), і вже дуже рідко родового відмінка (§ 423б, тамже приклади) — як це є правилом у московській мові (н. пр., онъ лутше меня).

3. Якщо прикмета якогось предмету виходить поза межі звичайного, укр. мова вживає при порівн. таких слів:

далеко (кращий), *сильне* (дужчий), *багато* (меньчий), але передусім — *куди* (лїпший).

2. Як творить ся найвищий ступінь.

195. 1. Найвищий ступінь творить ся в українській мові **тільки** таким чином, що до форми другого ступня додаємо приросток **най-** (пор. §§ 108, 110), н. пр.:

1. ступ.	2. ступ.	3. ступ.
старий	**старший**	**найстарший**
низький	**низчий**	**найнизчий**
тугий	**тугіщий**	**найтугіщий**
милий	**милїщий**	**наймилїщий**...

У поезії зустрічасть ся, що правда, найвищий ступінь, утворений просто з пня рівного ступ. приростком **-най,** але ж у звичайній мові таких форм вживаєть ся рідко, н. пр.:

гарний — ***найгарний***, святий — ***найсвятий*** . . ,

пор. *Ой, ти, Днїпре, **найдавнїй** ти шляху козацький* (Кулїш). *Гори... найкращі в світї, **найсвятії*** (Шевченко). *Обід хтось славний зготував,*

---

[1]) Думаючи, що нїж — польонїзм, українські інтеліґенти Галичини вживають (і пишуть) слівця: чим (на моск. лад) для порівнання, хоч народ ніде так не говорить. Цього слівця вживати *не треба*.

наїдки ***найдобірні*** *та напитки* (Франко). *Половецького хана* ***найулюблена*** *дитина* (Вороний) . . .

Задля скріплення найвищого ступня дуже часто додаєть ся до нього слівця **що, як**, (§ 317), н. пр.:

що*-найдужчий*, ***що****-найгірший*, ***як****-найкращий* . . .

Пор.: *Рід Квітки займав собі* ***що-найлюбіщі*** *займанщини* (Куліш). *Якби зі села повибирав* ***що-найгірші*** *хатки, а до них загнав* ***що-найобдертїщих*** *мужиків і* ***найжовтїщих*** *жінок і додав іще голої дробини — дїтей, і все те поставив близько себе на купу, то мав би правдивий образ тих хат* (підгірських) *із їх мешканцями* (Стефаник). *Мирослава казала ставити на кожду плоть по десять* ***що-найсильнїщих*** *молодцїв* (Франко). *Я винесла* ***що-найкращий*** *рушник* (Марко Вовчок). *Ясат вибрав собі* ***що-наймiцнїщого*** *коня* (Рудченко — народн. казка). ***Що-найпишнїщі*** *дами з придворних вдавали на сценї субреток моторних* (Леся Українка). *А один,* ***що-наймолодший***, *вилами пана просадив* (Шевченко) . . .
Всї мали дбати про ***як-найчисленнїщу*** *участь на вічу* (Франко)...

Про **що, як** у таких випадках, гл. § 393 10.

2. Але ж у нашій мові можна й заступати найвищий ступінь формою рівного ступня з прирісними слівцями **пре-** (гл. §§ 108, 110), **все-**, н. пр.:

добрий — **предобрий**
гарний — **прегарний**
могутнїй — **всемогутнїй** . . .

Пор.: ***Пребезумний*** *в серцї скаже, що Бога немає* (Шевченко). *Мій краю* ***прекрасний***, *роскішний, багатий, хто тебе не мучив?* (Шевченко). *Тут заглядали* ***престрашні*** *голови . . . там найшли* ***прездорові*** *книжки* (Нечуй-Левицький — Хмари). *Вчвал жене по втоптаній дорозї* ***препишна*** чвірка (Франко) . . .
Всесильний, *я Тобі молю ся* (Куліш) . . .

А то ще додаєть´ся до 1. ступня прислівники, які надають прикметникові значіння 3. ступня, н. пр.:

дорогий — *дуже (вельми)* дорогий (*крам маю* — Максимович)
багатий — *сильне* багатий (Рудченко)
бідний — *крайнє* бідний
поганий — *тяжко* поганий (Номис)
розумний — *страх* розумний
дурний — *цїлком* дурний
веселий — *надто* веселий . . .

пор. *А ґенерал її посватав, бо* ***страх*** *х о р о ш а я була, а ґенерал був* ***страх*** *б а г а т и й* (Шевченко-Петрусь). *Були у б о г і батько-мати* ***тяжко*** (Куліш — Комедія помилок Шекспіра) . . .

3. Крім того, значіння найвищого ступня надає прикметникові наросток **-ї́сінький, -ї́ський** (гл. § 114 7, 8), н. пр.:

голий — голісінький, голіський (= цілком голий)
білий — білїсінький, білїський (= ,, білий)
чорний — чорнїсінький, чорнїський (= ,, чорний)...,

а далї те саме чуєть ся в числівниках, в заіменниках і прислівниках, що із прикметників утворені (§ 299,3):

самий — самісїнький, саміський (= цілком самий)
нїщо — нїчогісїнько (= ,, нїчого),
однаково — однаковісїнько (= ,, однаково) . . .

пор. *Стара Хомишина хата тритулилась позад* ***новісїнької білїсїнької*** *хатки* (Нечуй-Левицький). *Пливе чоловік день, пливе і другий — не видно нї* ***однїсїнького*** *корабля* (Із казок Рудченка). *Анї порадитись — нема, а* ***нїкогїсїнько*** *нема . . . Сиди — і* ***нїчогїсїнько*** *не жди* (Шевченко). *В цьому романї про сироту* ***жаднїсїнької*** *події нема моєї автобіографічної* (Кримський). *Зосталась я* ***самісїнька*** (Вовчок). *Мабудь, тільки правди у твойому світї, що в ворога купили за готову кров, зі* ***самісього*** *серця на хрестї пролиту* (Федькович). *Менї однаково, чи буду я жить на Вкраїнї, чи нї . . .* ***однаковісїнько*** *менї* (Шевченко) . . .

Дуже часто для ще кращого зясовання, що вже не може бути нїчого вищого, більшого, повторюєть ся при прикметнику з наростком **-ісїнький** іще й рівний ступінь, н. пр.:

рівний-рівнїсїнький, білий-білїсїнький . . .

і таксамо:

сам-самісїнький (саміський), *один-однїсїнький* і т. д.

пор.: *А ти остала ся одна,* ***одна-однїсїнька*** *надворі* (Шевченко — Неофіти). *Стеля мала на собі* ***одну-однїсїньку*** *оздобу* (Франко) . . .

196. Вживання третього ступня. 1. При порівнаннях у 3. ступ. не слїд уживати родов. вдм., а треба казати так:

Він із них найлїпший.

Він найрозумнїщий ***між*** *усїма.*

Вона ***змежи*** *всїх найкраща* (Свидницький).

За *всїх найчудата* (гл. § 195 1) *була Максимова донька Малана* (Федькович). *Лишив букату* [шматок] *поля що-найгіршого* ***над*** *усе сїльське поле* [Стефаник]...

Отже вживаємо приіменників: **з, між, за, над.**

2. Творити 3. ступінь на зразок мос. мови, додаючи до 1. або 2. ступ. слівце: ,,самий'' (гл. § 209, в) — **не можна.**

Вживаєть ся і в нашій мові заіменик **самий, сама, саме** задля найвищого ступня, але ж без прикметника. От ми кажемо:

до *самого* долу (низче вже нічого немає), на *самім* верху (вище нема вже нічого), на *самому* споді, в *самій* середині (ні далї, ні близче), зі *самого* переду . . .

Усюди чуєть ся, що цей заіменик висказує щось таке, поза чим нема вже ні більшого, ні меньчого, ні близчого, ні дальшого.

пор.: *Вітер . . . гне тополю до* ***самого*** *долу* (Шевченко). *Десь я беру воду у криниції, а він десь на* ***самім*** *споді в такій подертій кожушині, що Господи!* (Стефаник). *Книжки склали на купу на* ***самісїнь-ке*** *дно* (Нечуй-Левицький) . . .

Але ж це з твореннєм моск. 3. ступня не має нічого спільного. Ужите чи при 1., чи при 3. ступні **сам** має значіння: ***якраз***, ***виключно***, н. пр.:

самі *великі* (люде), ***сама*** *найдрібнїща* (дїтвора)...

пор. *Дївчина йшла попід* ***самою*** *зеленою стіною* (Нечуй-Левицький). *Заковували селян,* ***самих*** *найбагатших і найповажнїщих господарів* (Франко — Перехресні стежки). *Мене порятували в* ***саму*** *найтяжчу пору* (Франко) . . .

XXXII. ВІДМІНА ПРИКМЕТНИКІВ.

197. Прикметники відміняли ся колись як іменики.

Чоловічий рід прикметника мав закінченням **шелестівку**, жіночий закінчення: **-а**, середній: **-о**, н. пр.:

рад, рад-а, рад-о.

А далї відміна йшла вже як: *сусїд*, *риба*, *колїно.*

Тільки ж як Українець хотів, бувало, сказати, що якась прикмета відносить ся саме до того предмету, що ми його бачимо і знаємо, додавав іззаду до чоловічого роду: **-ий,** до жіночого: **-я,** до середнього: **-є**[1]), і тодї прикметник діставав форму:

радий, радая, радоє.

Зчасом виробив ся був ув українській мові окремий закон, коли вживати одного прикметника, а коли другого, що, н. пр., суцільної, незложеної, іменикової (бо відміняв ся як іменик) форми — можна було вживати тодї, коли прикметник був присудком (гл. §§ 335, 336 заввага), н. пр.:

він (був) *рад*, *вона* (була) *рада*, *воно* (було) *радо* . . .,

[1]) Те **-ий**, **-я**, **-є** мало значіння нашого теперішнього: той, та, те — значить той, про кого саме думаємо, на кого вказуємо.

зложеної ж форми прикметника вживало ся тоді, як прикметник подавав прикмету предмету (гл. § 346 1), н. пр.:

радий чоловік (н. пр., танцює)
радая жінка („ „ „)
радоє дівчатко („ „ „)

— зовсім так, як тепер у московській мові[1]).

198. Але ж із часом перший рід, т. зв. іменикові прикметники, зовсім із мови пощезали, лишаючи по собі тільки деякі сліди (гл. § 202а, II), другий рід прикметників приподобив ся потрохи до відміни заіменників (§ 209), і так витворила ся одна окрема відміна прикметників, у якій тепер одне тільки важне: чи закінчення в відмінках **тверді,** чи **мнякі,** чи говоримо, н. пр.:

гарн-ий (хлопець), *гарн-а* (дівчина), *гарн-е* (перо), —
гарн-і (хлопці, дівчата, пера)
біл-ий (хлопець), *біл-а* (дівчина), *біл-е* (перо), —
біл-і (хлопці, дівчата, пера) . . .

чи так:

останн-їй (день), *останн-я* (ніч), *останн-є* (слово), —
останн-ї (дні, ночі, слова)
син-їй, *син-я*, *син-є*, — *син-ї* . . .

То так ми знаємо в українській мові тільки **одну** форму прикметника, і вживаємо її і в присудках, і при прикметах (у моск. мові дві). Ми кажемо однаково:

хлопець (є) *гарний* (присудок) і *гарний* хлопець (н. пр.: працює)
дівчина (є) *гарна* (присудок) і *гарна* дівчина (н. пр.: працює)
хлопя (є) *гарне* (присудок) і *гарне* хлопя (н. пр.: працює)

---

[1]) І відміна обох прикметників була ріжна. Одні, як сказано, відміняли ся як іменики, н. пр.:

	чол. рід.	жін. рід.	серед. рід.
Р. вдм.:	*рада*	*ради*	*рада*
Д. „	*раду*	*радї*	*раду*
М. „	*радї*	*радї*	*радї*... і т. д.,

другі (зложені) відміняли ся так, що обі части зложення відміняли ся, н. пр.:

	чол. рід.	жін. рід.	серед. рід.
Н. вдм.:	рад +*ий*	рада+*я*	радо+*є*
Р. „	рада+*єго*	ради+*єї*	рада+*єго*
Д. „	раду+*єму*	раді +*їй*	раду+*єму*
З. „	рад +*ий*	раду+*ю*	радо+*є* і т. д.

(подібно як **мій, моя, моє,** гл. § 208а, заввага 1, тільки що там мо- ніколи не зміняєть ся).

і у множині без ріжниці родів:

хлопці, жінки, хлопята (є) *гарні* (присудок) і
гарні хлопці, жінки, хлопята (н. пр.: працюють).

XXXIII. ТВЕРДА ВІДМІНА.

199. Тверда відміна обіймає прикметники, що в назив. вдм. одн. кінчать ся на **-ий, -а, -е**, у множ. на **-і**.

Відмінок:	Однина		
	чол. рід	жін. рід	сер. рід
1. Н. (хто, що *є?*)	гарн-**ий** (пан, кінь, бриль)	гарн-**а** (паня)	гарн-**е** (село)
2. Р. (кого, чого *нема?*)	гарн-**ого**	гарн-**ої**	гарн-**ого**
3. Д. (кому, чому *даємо?*)	гарн-**ому**	гарн-**ій**	гарн-**ому**
4. З. (кого, що *бачимо?*)	гарн-**ого** (пана, коня) гарн-**ий** (бриль)	гарн-**у**	гарн-**е**
5. К. (*кличемо:*)	гарн-**ий** (пане)!	гарн-**а** (пане)!	гарн-**е** (село)!
6. О. (ким, чим *тішимо ся?*)	гарн-**им**	гарн-**ою**	гарн-**им**
7. М. (у кім, чім *кохаємось?*)	у гарн-**ім**	гарн-**ій**	гарн-**ім**

	Множина на всї три роди
1. Н. (хто, що *є?*)	гарн-**і** (пани, конї, брилї, панї, села)
2. Р. (кого, чого *нема?*)	гарн-**их**
3. Д. (кому, чому *даємо?*)	гарн-**им**
4. З. (кого, що *бачимо?*)	гарн-**их** (панів) гарн-**і** (конї, брилї, панї, села)
5. К. (*кличемо:*)	гарн-**і** (пани, конї...)!
6. О. (ким, чим *тішимо ся?*)	гарн-**ими**
7. М. (у кім, чім *кохаємось?*)	у гарн-**их**

200. 1. Цїлком таксамо відміняють ся іменники з прикметниковими закінченнями [вони були колись прикметниками (гл. § 175)], н. пр.:

чоловічий рід: *лютий* (місяць), *хорунжий* (чоловік), *будівничий* (чол.), *чоповий*, *лїсничий*,

старший, а далї прізвища:

Сагайдачний, *Хмельницький*, *Котляревський*, *Калюжний* . . .

Луцький (Луцьк — го́род), *Курський* (Курськ) . . .

жіночий рід: *королева* (жінка), *братова́* (жінка), *молода*, *лїснича* (паня), а далї прізвища:

Кобринська (паня), *Кобилянська*, *Яновська*, *Старицька-Черняхівська* . . .

Надвірна (місто) і т. д.

середнїй рід: *легке*, *придане* . . ., а далї: *Довге* (село в Галичинї), *Рівне* (місто на Волинї) й чужі призвіща на **-е**, н. пр.:

Данте — Дантого, Дантому, Данте!, Дантим, у Дантім
Гайне — Гайного, Гайному, Гайне!, Гайним, у Гайнім
Ґете — Ґетого, Ґетому, Ґетим, у Ґетім (у Ґетому)[1] . . .

Розумієть ся, що в відмінї тих імеників зберігаєть ся в знахідн. ті закони, які відносять ся до відміни імеників (§ 151 5), отже:

Одн. *(кого бачу?)*: ***Коцюбинського***, ***Кобилянського***, ***полевого***, ***будівничого***, ***лїсничого*** (бо це люде),

Гнїдого (коня), але:

лютий (місяць), ***золотий*** (гріш) [бо це річі] . . .

Множ.: *Сагайдачних*, *Крижановських*, *хорунжих*, *старших* (бо це особи),

Гнїді, ***Красі*** (конї),

люті, ***золоті*** (бо це річі) . . .

2. Так же само відміняють ся заіменики (гл. §§ 210в, 212в) та числівники (гл. § §218, 220), що в називн. вдм. одн. мають закінчення **-ий**, **-а**, **-е**, у множинї **-і**, н. пр.:

*котр-**ий***, *котр-**а***, *котр-е*, множ. — *котр-**і***
*десят-**ий***, *десят-**а***, *десят-е*, ,, *десят-**і***,

і загалом усї иньчі форми відмінних частин мови, які мають прикметникові закінчення, як ось, н. пр., дієслівні (дієприкметники, гл. § 234):

хвалити — *хвален-**ий***, *хвален-**а***, *хвален-е*, множ. *хвален-**і***
читати — *читан-**ий***, *читан-**а***, *читан-е* ,, *читан-**і***

---

[1]) Часто письменники (головно наддніпрянські) таких імеників не відміняють [московський уплив] і пишуть: *у творах **Ґете*** (род.), *читаю **Гайне*** (знах.), *кохаю ся в **Данте*** (місц.) . . .

XXXIV. МНЯКА ВІДМІНА.

201. Мняка відміна обіймає невеличку скількість прикметників, що в назив. вдм. одн. мають закінчення: **-їй, -я, -є**, у множ.: **-ї**.

Відмінок:	Однина		
	чол. рід	жін. рід	сер. рід
1. Н. (хто, що *є?*)	**останн-їй** (пан, кінь, бриль)	**останн-я** (паня)	**останн-є** (село)
2. Р. (кого, чого *нема?*)	**останн-ього**	**останн-ьої**	**останн-ього**
3. Д. (кому, чому *даємо?*)	**останн-ьому**	**останн-їй**	**останн-ьому**
4. З. (кого, що *бачимо?*)	**останн-ього** (пана, коня) / **останн-їй** (бриль)	**останн-ю**	**останн-є**
5. К. (*кличемо:*)	**останн-їй** (коню)!	**останн-я** (пане)!	**останн-є**(село)!
6. О. (ким, чим *тішимось?*)	**останн-їм**	**останн-ьою**	**останн-їм**
7. М. (у кім, чім *кохаємо ся?*)	в **останн-їм**	**останн-їй**	**останн-їм**

	Множина на всї три роди
1. Н. (хто, що *є?*)	**останн-ї** (пани, конї, брилї, панї, села)
2. Р. (кого, чого *нема?*)	**останн-їх**
3. Д. (кому, чому *даємо?*)	**останн-їм**
4. З. (кого, що *бачимо?*)	**останн-їх** (панів) / **останн-ї** (конї, брилї, панї, села)
5. К. (*кличемо:*)	**останн-ї** (пани, конї...)!
6. О. (ким, чим *тішимось?*)	**останн-їми**
7. М. (у кім, чім *кохаємо ся?*)	в **останн-їх**

До цієї відміни належать прикметники[1]):

спіднїй, *-я*, *-є*, *верхнїй*, *-я*, *-є*, *долїшнїй*, *-я*, *-є*, *горішнїй*, *-я*, *-є; сьогоднїшнїй*, *-я*, *-є*, *вчорашнїй*, *-я*, *-є*, *завтрішнїй*, *-я*, *-є*, *ранїшнїй*, *-я*, *-є*, *вечірнїй*, *-я*, *є;*
тутешнїй, *-я*, *-є*, *тамошнїй*, *-я*, *-є*;

[1]) Західноукр. наріччя мнякої відміни прикметників зовсім не знають, і всі ці вичислені прикметники відміняють ся твердо. Там кажуть і пишуть: *синий*, *останний*, *могутний*, *спідний* і т. д.

А й таких слів як: *ґусїй*, *песїй* . . . теж зовсім немає. Їх заступають прикметники: *гусячий*, *песячий* і т. д.

могутнїй, *-я*, *-є*; *середнїй*, *-я -є*, *лишнїй*, *-я*, *-є*;
гусїй, *-я*, *-є*, *песїй*, *-я*, *-є*;
синїй, *-я*, *-є*.

Із заіменників відміняєть ся мняко *їхнїй*, *-я*, *-є* (гл. § 208, г), із числівників *третїй*, *-я*, *-є* (гл. § 218).

Загальні замітки до відміни прикметників.

Місцев. чол. на -ому

202. 1. У чоловічім і середнім роді форма **місцевого** відм. одн. заміняєть ся часто формою **давального** відм., н. пр.:

на *гарному* (конї), у *славному* (Київі),
на *Чорному* (морі) . . .

пор.: *Хочай би чи не встала на Чорному морі бистрая хвиля* (нар. дума). *У славному, преславному містї Чигиринї* (Шевченко). *Біда тому козакові на сивому коникові* (нар. пісня). *Гей, на морі синьому, та на каменю біленькому то не сизий сокіл квилить* (нар. дума)...

Склало ся це на подобу жіночого роду, в якому дав. і місцев. вдм. одн. мають однакове закінчення. Заступаєть ся місц. вдм. даваль. по більшій части тоді, як іменик, до якого прикметник належить (або загалом друге слово), починаєть ся шелестівкою, і то передівсім губною, або двома шелестівками. Те саме відносить ся до займеників (§§ 208, 209, 210б, в, 212) і числівників (§§ 214, 218).

Дав. і місцев. жін. на -ій

2. У **давальн.** і **місцевому** вдм. одн. жіночого роду кінцеве „й" у вимові звичайно відпадає (головно, як після прикметника йде слово, що починаєть ся шелестівкою). Але ж на письмі всюди те „й" треба зазначувати, і так, н. пр.:

кажемо: *добрі жінцї*, пишемо — *добрій жінцї*
„ *в гарні хатї*, „ — *в гарній хатї*[1]).

Цей закон обіймає заіменики й числівники, про які сказано під 1.

---

[1]) Письменник Нечуй-Левицький у своїх творах нїколи цього „й" не ставить. Він пише, н. пр.:

в церковні школї (Повісти, т. VIII., стор. 96.), *стрічка вєть ся в вузькі долинї* (т. VIII., стор. 230.), *в чужі сїмї* (Кайдеш. сімя), *в народнї приказцї*, *в польські мові*, *в північні Чернїговщинї* (приклади взяті з „Кривого дзеркала")

Те саме відносить ся й до заіменників та числівників.

Ось кілька прикладів:

в цї хатї (Кайдаш. сімя), *в цї справі* (Криве дзеркало), *у свої скринї* (Кайдаш. сімя), *в цї самі книжцї* (Криве дзеркало), *в одні сорочцї* (Кайдаш. сімя) . . .

Останки давньої відміни прикметників.

202 а. Що колись було дві форми прикметника, й було дві ріжні відміни цієї частини мови, іменикова та зложена, на те вказують останки давніх форм, які живуть досі, вживають ся в поезії, або відомі в поодиноких фразах.

I. Такими останками давньої **зложеної** відміни треба вважати такі форми прикметника, як: **Зложена відміна**

	жіноч рід.	серед. рід
Н., К. вдм. одн.	*гарна-я* (паня, пане!)	*гарне-є* (поле)
З. ,, ,,	***гарну-ю*** (паню)	***гарне-є*** ,,
Н., З., К. ,, множ.	(на всі роди) *гарні-ї* (коні, пані, поля)	

Ці форми вживають ся тепер уже **тільки** в поезії. Пишучи прозою, ніхто їх уже не вживає.

пор.: *Цвітка* ***дрібная*** *молила неньку, весну раненьку* (М. Шашкевич). *І забудеть ся срамотня* ***давняя*** *година* (Шевченко). *Гей, брати! В кого серце* ***чистеє***, *руки* ***сильнії***, *думка* ***чесная***, *— прокидайте ся!* (Франко). *Ой, чого ти почорніло,* ***зеленеє*** *поле?* (Шевченко). ***Золотую***

Такі ж форми стрічають ся і в Федьковича і Стефаника (у розмовах), н. пр.:

Оден між ними у срібні прошивці. Ув осени на самого Дмитра, вінчалось у наші церкві чотирі пари. Я ті причині й рад. Я не мав вірніщого товариша на цілі ці ваші Буковині (Федькович — Ангел-Хранитель). *Най би пес не гавкнув над нами на чужі стороні. По панах, по Жидах і по всякі вірі* (Стефаник) . . .

а) У західноукраїнських говор. орудн. вдм. одн. жін. роду має скорочене закінчення **-ов** (побіч **-ою**), н. пр.:

добра — добров, *гарна* — гарнов, *остатна* — остатнов . . .
Таких форм найдете багато в давніщих наддністрянських письменників, і навіть у старших творах Франка, н. пр.:

Вкривалам (= я) тя (= тебе) ***чорнов*** *мраков* (М. Шашкевич). *Долина красов* ***удачнов*** *здібна від природи* (Могильницький). *Ідем в одну громаду скуті* ***всесильнов*** *думкою* (Франко — Каменярі) . . .

б) Майже в усіх старших письменників зустрічають ся (дуже рідко) і скорочені форми родов. відм. одн., жін. роду на **-ой**, н. пр.:

Так ***вічной*** *памяти бувало у нас в Гетьманщині колись* (Котляревський). *Моєй* ***тяжкой*** *недоленьки ти, певне, не знаєш!* (М. Шашкевич). *Брати-Запорожці, сини* ***вольной*** *волї* (Кропивницький). *Гонить дітвора худобу до* ***близькой*** *діброви* (Воробкевич) . . .

Всі ці форми зовсім чужі (варваризми), ненародні, закрали ся до письменників чи то з московської, чи цер.-славянської мови, і їх **ніяк не можна вживати.**

Те саме відносить ся до скороченого орудника одн. на **-ой**, який можна надибати в декого зі старших письменників. Уживати таких форм не можна. Українська мова знає тільки **повні форми** на **цілому просторі України!**

тарілочку всї знають давно (Глїбів). *І ось тепер та змучена любов мене жене в* ***далекую*** *чужину* (Старицький). *Припливуть і прилетять зі всього світа* ***святії*** *мученики* (Шевченко). ***Темнії*** *луженьки ясненьким соколоньком перелети,* ***широкії*** *поля малим-невеличким перепелоньком перейди,* ***бистрії*** *річеньки й озера білим лебедоньком перепливи* (нар. дума). ***Убогії*** *села,* ***убогії*** *ниви, убогий, обшарпаний люд* (Грінченко). *Гори мої* ***високії,*** *не так і високі, як хороші,* ***хорошії*** (Шевченко)...

Іменик. відміна

II. Останки **незложених** форм бачимо в таких прикметників, як:

1) *рад* (тобі), *винен* (гроші), *повинен* (зробити), *годен* (що вдїяти, або нї), *ладéн* (побожитись), *варт* (багато).

Усї цї прикметники вживають ся як присудки.

пор.: *Люде, я ваш брат, я для вас* ***рад*** *жити, серця свого кровю* ***рад*** *ваше горе змити!* (Франко). *Чи* ***винен*** *той голуб, що сокіл убив?* (Шевченко). *Скарай, Боже, хто з нас* ***винен,*** *хто не любить, як* ***повинен*** (нар. пісня). *Не* ***варт*** *вона (*душа*) того жалю!* (Шевченко) . . .

2) Але ж є ще прикметники, що можуть мати незложену форму й уживають ся то у присудковому значінні, н. пр.:

(я був) *стар*, (він) *щаслив*, (доки буду) *жив*,
(будь) *здоров*, (я їхати) *готов* . . .

пор.: *Я* ***стар*** *був,* ***немощен*** (Шевченко). ***Блажен,*** *хто гордощів не має* (Кониський). ***Щаслив*** *той чоловік, з ким ти жив був цїлий вік* (Кримський). *Коли* ***нежив*** *чорнобровий, зроби, щоб додому не вернулась* (Шевченко). *Як буду* ***жив****, зароблю* (М. Вовчок). *От тобі жених! Чи* ***люб*** *він тобі, чи, може, підождеш кращого* (Кулїш). *У Бога все* ***готово*** (нар. припов) . . .

то подають просто прикмети, н. пр.:

сив (сокіл), *зелен* (явір), *ворон* (кінь), *молод* (козак),
дробен (дощик), *ясен* (місяць) . . .

Цї останнї прикметники зустрічають ся передусїм у поезії.

Пор.: ***Сив*** *сокіл голубоньку спіймає та на галузоньцї сїдає* (нар. пісня). *Ой, не зійде* ***дробен*** *дощик без тучі, без грому* (нар. пісня). *Ой, зійди, зійди,* ***ясен*** *місяцю!* (нар. пісня). *Щука-риба грає, да й та пару має, а я козак* ***молод*** *пароньки не маю* (нар. пісня). ***Ворон*** *коню, біжи швидко* (нар. пісня) . . .

У цїй громадї прикметників усюди можна вживати обох форм:

стар і *старий*	*здоров* і *здоровий*	*зелен* і *зелений*
щаслив і *щасливий*	*готов* і *готовий*	*ворон* і *вороний*
жив і *живий*	*сив* і *сивий*	*молод* і *молодий*

дробен і *дрібний* . . .

Із заіменників належать сюди:

кожен і *кожний*, *жаден* і *жадний* (гл. § 204 7).

3) Крім того, незложені форми бачимо у прикметників присвойних (§ 179 1) із наростком **-ів** (**-їв**), **-ин**, н. пр.:

братів (бриль), *батьків* (чобіт) . . .
бабин (син), *жінчин* (очіпок) . . .

та ще й у формах дієслова (у минулости), н. пр.:

ходити — *ходив*, *ходила*, *ходило*
читати — *читав*, *читала*, *читало* (гл. §§ 240, 243).

Це все **тільки** форми **назив**н. і **знахідн**. вдм. одн. чоловічого роду.

4) Та ще ж полишали ся й останки **знахідн**. одн. середнього роду з закінченням **-о**, тільки ж це вже тепер не прикметники, а прислівники (§ 299 3), н. пр.:

видно (читати), *далеко* (йти), *темно* (їсти),
ясно (світити), *гарно* (виглядати) . . .

5) І в ріжних теперішнїх прислівниках можна добачити давні іменні форми прикметника ще й у иньчих відмінках, н. пр.:

зрідка (з + рідкий), *знанська* (з + панський), *доста* (до + ситий), *знову* (з + новий), *замолоду* (за + молодий) — пор. пана, роду . . .

Усе це колишні родовики однини.
Та є ще сліди й иньчих відмінків, н. пр.:

пораненьку, *помалу*, *попросту* (пор. Київу) — давальн. одн.
вповні (в + повний), *наборзї* (на + борзий), *нашвидку* (на + швидкий) — пор. у пані, на замку — це сліди місцев. одн.
здавен (пор. полотен) — родов. множ. і т. д. (гл. § 299 5).

Іменикову відміну бачимо у слові (що правда, вживаному тільки на заході України): *по велицїднї* (гл. § 155 7).

XXXV. ВІДМІНА ВЛАСНИХ ІМЕН
на -ів, -ин.

203. Власні імена з прикметниковими наростками -ів (-їв, -ов), -ин відміняють ся то як іменики, то як прикметники. Найліпше покаже це приклад.

Відмінок:		Однина	
1. Н. (хто *є?*)	Глїбів	Ковалїв	Хомин
2. Р. (кого *нема?*)	Глїбов-а	Ковалев-а	Хомин-а
3. Д. (кому *даємо?*)	Глїбов-у	Ковалев-у	Хомин-ові
4. З. (кого *бачимо?*)	Глїбов-а	Ковалев-а	Хомин-а
5. К. (*кличемо:*)	Глїбів!	Ковалїв!	Хомин,-е!
6. О. (ким *тїшимо ся?*)	Глїбов-ом,-им	Ковалев-ом,-им	Хомин-ом, -им
7. М. (у кім *кохаємось?*)	у Глїбов-і	Ковалев-і	Хомин-ї
		Множина	
1. Н. (хто *є?*)	Глїбов-и	Ковалев-и	Хомин-и
2. Р. (кого *нема?*)	Глїбов-их	Ковалев-их	Хомин-ів
3. Д. (кому *даємо?*)	Глїбов-им	Ковалев-им	Хомин-ам
4. З. (кого *бачимо?*)	Глїбов-их	Ковалев-их	Хомин-ів
5. К. (*кличемо:*)	Глїбов-и!	Ковалев-и!	Хомин-и!
6. М. (ким *тїшимо ся?*)	Глїбов-ими	Ковалев-ими	Хомин-ами
7. О. (у кім *кохаємось?*)	у Глїбов-их	Ковалев-их	Хомин-ах

Так власні йимена на -ів ув.одн. тільки в орудн. можуть мати прикметникове закінч., за те у множині в усїх відмінках, крім називн. і кличн.

Власні йимена на -ин уже попереходили до імениковоі відміни, крім кличн. і орудн. вдм. одн., де виступають обі форми: прикметникова й іменикова.[1])

[1]) Дуже часто можна почути в устах укр. інтелїґента (що мову вивчив із книжок) такі фальшиві форми:

Ковалїва, Ковалїву, Ковалївом . . .

а то вже й цілком московські:

Корольова, Корольову, Корольовим . . .

і такі форми зустрінете навіть у письменстві (а то ще кажуть: до Львіва, за Золочівом):

пор. *Твори **Ковальова** доповняють картину інтересними подробицями . . ., тут сила **Ковальова** . . .* (Єфремов — Історія укр. письменства, стор. 377).

Таких форм треба позбувати ся, уживати їх не можна.

3. Заіменики.

XXXVI. ПОДІЛ ЗАІМЕНИКІВ.

204. Заіменики — частини мови, яких уживаємо замісць іменників — поділяють ся за своїм значінням на — сім віддїлів.

1. Такі заіменики, як ось: **Особові**

я — **ми** (як хтось про себе балакає),
ти —**ви** (як до когось балакаєть ся),
він, вона, воно — **вони** (як про когось балакаєть ся)

— всї вони вказують на особу й тому називають ся **особові**.

Особові заіменики мають **три особи**:

а) **Я** — заіменик, який указує на особу, що говорить, зветь ся **першою особою**, бо кожна людина, ведучи розмову, все немов за першу себе вважає, кожний починає все від себе. Із прикладів:

я Українець, я пильний, я роблю . . .

видно, що **я** — це перша особа **однини**.

Коли ж річ іде про більше осіб, що про себе щось балакають (звичайно балакає один, але ж за всїх), тодї кажемо:

ми Українцї, ми пильні, ми робимо . . .

Це теж перша особа, але — **множини**.

б) **Ти** — вказує на особу, до якої балакаємо, це хтось другий, до кого звертаємо ся з мовою, н. пр.:

ти Українець, ти пильний, ти робиш . . .

Це **друга особа однини**, бо ж балакаємо ми до одної людини. Як же хтось ізвертаєть ся до багатьох людей із мовою, то каже:

ви Українцї, ви пильні, ви робите . . .,

і це теж друга особа, та вже друга особа **множини**.

в) Коли балакаємо про когось третього, то вживаємо заіменників: **він** (як це чоловік, н. пр., *Іван*), **вона** (як це іменик жіночого роду, н. пр., *дївчина*), **воно** (як цей заіменик стоїть замісць іменика середнього роду, н. пр., *немовлятко*).

Все це **третя особа** особового заіменика, і з прикладів:

він Українець,	***він пильний,***	***він робить***
вона Українка,	***вона пильна,***	***вона ,,***
	воно пильне,	***воно ,,***

пізнати, що все це форми **однини.**

У множині третя особа має одну форму: ***вони***, н. пр.:

вони Українці, вони пильні, вони роблять.

Отже особові заіменики такі:

	Однина:	Множ.:
1. особа:	***я***	***ми***
2. ,,	***ти***	***ви***
3. ,,	***він*** (чол. рід), ***вона*** (жін. рід), ***воно*** (сер. рід)	***вони***

Зворотний 2. Є заіменик, який указує на особу, чи річ, що на них самих звертаєть ся їх робота. Ось як сказати:

я мию ся (пор. мию стіл), *ти приніс собі* їду (пор. братові), *він себе ненавидить* (пор. ворога) і т. д.,

то всюди видно, що дійство звертаєть ся на того, хто роботу робить, і на це вказують слівця:

ся, собі, себе.

Це заіменик **зворотний.** Як виходить із прикладів, він прикладаєть ся до всіх трох осіб, не зміняючись.

Присвойні 3. Заіменики, які показують, що хтось є власником якоїсь речі, н. пр.:

мій ніж, ***твоя*** шапка, ***наше*** поле . . .,

отже що хтось собі ту річ присвоїв, звуть ся **присвойними** заіменниками. Ми кажемо:

мій	(син),	***моя***	(донька),	***моє***	(перо)	— 1. ос.	одн.
твій	,,	***твоя***	,,	***твоє***	,,	— 2. ,,	,,
його	,,	***її***	,,	***його***	,,	— 3. ,,	,,
наш	,,	***наша***	,,	***наше***	,,	— 1. ,,	множ.
ваш	,,	***ваша***	,,	***ваше***	,,	— 2. ,,	,,
їхній, їх	,,	***їхня, їх***	,,	***їхнє, їх***	,,	— 3. ,,	,,

Із того видно, що присвойний заіменик має для кожної особи однини і множини свою окрему форму (бо ж кожна особа може щось мати), та ще й роди відріжняє (бо ж та річ, яку хтось має, може бути чоловічого, жіночого й середнього роду, пор.: син, донька, перо).

Є ще присвойний заіменик:

свій (чоловік), ***своя*** (жінка), ***своє*** (перо).

Він відносить ся, властиво, до третьої особи одн. і множ., але ж ми вживаємо його при всіх трох особах,

пор. *Орю* [***я***] ***свій*** *переліг, убогу ниву* (Шевченко) — 1. ос. одн.
Своєї *недолї й конем не обїдеш* [***ти***] (нар. припов) — 2. ос. одн.
Свою *рідну Україну навіки покинув* [***він***] (нар. пісня) — 3. ос. одн.
Ми *вірили, що* ***своїми*** *руками розібємо скалу* (Франко) — 1. ос. множ.
А ***ви*** *любіть* ***свою*** *окрадену родину* (Старицький) — 2. ос. множ.
Гостей зачинених ***своїх*** *холодним чаєм напували* [***вони***] (Шевченко) — 3. ос. множ.
В ***своїй*** *хатї* ***своя*** *правда і сила і воля* (Шевченко) — без осіб

Із прикладів пізнати, що заіменика *свій*, *своя*, *своє* вживаємо тоді, як хочемо зазначити, що предмет є власністю тої саме особи, про яку в реченню говорить ся. Коли ж він належить до иньчої особи, вживаємо иньчих присвойних заіменників, н. пр.:

Орю *твій* переліг. *Моєї* недолї конем не обїдеш і т. д.

4. Заіменниками ***сей*** (чоловік), ***ся*** (жінка), ***се*** (поле), ***той, та, те***—указуємо на якийся предмет, тому то і звуть ся вони **указові**. А що предмети бувають троякого роду, то й указові заіменики мають форми для всіх трох родів, н. пр.: **Указові**

сей, ***той*** (чоловік), ***ся***, ***та*** (жінка), ***се***, ***те*** (перо).

Иньчі указові заіменики:

цей (= отсей),	*ця* (= отся),	*це* (= отсе),	множ.:	*ці* (= отсї)
отой (= оттой)	*ота*	*оте*	,,	*отї*
тамтой	*тамта*	*тамте*	,,	*тамтї*
сякий	*сяка*	*сяке*	,,	*сякі*
такий	*така*	*таке*	,,	*такі*
самий	*сама*	*саме*	,,	*самі*
той самий	*та сама*	*те саме*	,,	*тї самі*
такий самий	*така сама*	*таке саме*	,,	*такі самі*

ЗАВВАГА. Не в усїх околицях України живуть усї ці заіменики. Подекуди живе тільки *цей* і *той*, деинде знов *сей* і *той*, то знов *той* і *тамтой* (пор. цей світ — той світ, сей світ — той світ, той світ — тамтой світ[1]).

---

[1]) В західноукр. говірках є ще подвоєні (редуплїковані) заіменники як: ***цесь*** (вимовляють твердо *цес*, н. пр., у підгірських говірках), ***цеся, цесе,*** або: ***сесь, сеся, сесе,*** декуди кажуть іще: ***тот, тота,***

Ріжниця між *цей* і *сей* чимраз більше затирає ть ся, але ж це ріжні заіменики (гл. вгорі). Заім. ***цей, ця, це*** вказують на предмети, що дуже близько перед нами, що на них можемо пальцем указати, близче ніж ті, на які вказуючи, вживаємо заіменика ***сей, ся, се***. Як заіменикові *сей* відповідає заім. *той*, так знов *цей* відповідає заіменикові *отой*.

На те, котрі предмети близчі, котрі дальші, вказують ці заіменики за чергою:

цей, *сей*, *отой*, *той*, *тамтой*.

Питайні 5. Заімениками:

хто (як це особа), ***що*** (як річ),

який (чоловік), ***яка*** (жінка), ***яке*** (перо), ***які*** (чоловіки, жінки, пера),

котрий, котра, котре, котрі,

чий, чия, чиє, чиї?

— питаємо ся за особою й річчю, тому то й вони і звуть ся **питайні**.

Відносні 6. Ті ж самі заіменики, як їх ужити не в питайному значінні, а в такому, щоб вони тільки вказували на предмет, до якого вони відносять ся, звуть ся **відносними** заімениками. Пор.:

*Хиба є пани, **яким** гроші немилі* (нар. погов.) — слово ***який*** відносить ся до слова *пан*

*Блажен, **хто** гордощів не має* (Кониський) — „*хто*" відносить ся до „*блажен*".

тото й т. д., і ці форми зустрічають ся в Федьковича, Франка, Стефаника (в розмовах), а то ще де в кого, н. пр.:

*Красний **цесь** світ, братчику, красний* (Федькович). ***Цес*** *чоловік, бігме, вистарів розум . . . Ой, ци ни* (= не) ***цес*** *дьидя* (= батько) *тобі купит* (Стефаник). ***Цеся*** *дитина буде бідувати* (з народніх леґенд Гнатюка). *Заточений тут, у **сесь** гидкий льох* (Франко — На дні). *Вам призначено скалу **сесю** розбить* (Франко). *Ні за **сесе**, ні за **тото*** (нар. гал. приказка). *Коли б, княже, люд не **тот**, о тобі і твоїй країні і не було би згадки нині* (Климкович). *А **тоті** воли я купив у пана* (Словар Грінч. IV, 277) . . .

Таких форм уживати не треба. У письменницькій мові їм відповідає: *цей*, *отсей*, *отой*.

ЗАВВАГА. Відносні заіменики легко відрізнити від питайних по тому, що відносним заіменикам усе відповідають указові (той — хто; те — що; той, такий — котрий, який і т. д.), які задля провірки все можна собі додавати, н. пр.:

відносні:	питайні:
Хиба є (**такі**) *пани*, ***яким*** *гроші немилі?*	*Знаєш* (**що?**), ***яким*** *панам гроші немилі?*
Блажен (**той**), ***хто*** *гордощів не має.*	*Відомо* (**що?**), ***хто*** *гордощів не має.*

пор. докладніще §§ 379, 380.

7. Але ж є ще велика громада заіменників, які стоять не за якусь певно визначену особу, річ (предмет), а подають щось загальне, то через те й вони називають ся **невизначені.** Ось вони: **Невизначені**

хтось (як це особа), *щось* (річ); *ніхто* (особа), *ніщо* (річ);
дехто, *дещо*; *хтобудь*, *щобудь*;
хтонебудь, *щонебудь*; *абихто*, *абищо*;
котрийсь (котрийся, § 71 3), *котрась*, *котресь*, *котрісь*;
нікотрий, *нікотра*, *нікотре*, *нікотрі*;
декотрий, *декотра*, *декотре*, *декотрі*;
котрийбудь, *котрабудь*, *котребудь*, *котрібудь*;
котрийнебудь, *котранебудь*, *котренебудь*, *котрінебудь*;
якийсь (якийся, § 71 3), *якась*, *якесь*, *якісь*;
ніякий, *ніяка*, *ніяке*; *деякий*...; *якийбудь*...;
якийнебудь...; *абиякий*, *абияка*, *абияке*, *абиякі*;
нічий, *нічия*, *нічиє*, *нічиї*;
кожний, *кожна*, *кожне* (кождий, гл. § 63 5);
жаден, *жадна*, *жадне*;
увесь, *уся*, *усе*, *усї*; *усякий*, *усяка*, *усяке*;
всїлякий, *всїляка*, *всїляке*, *всїлякі*;
иньчий, *иньча*, *иньче*, *иньчі*;
инакший, *инакша*, *инакше*, *инакші*;
другий, *друга*, *друге*, *другі* (— у значіню: *иньчий*).

ЗАВВАГА. Легко пізнати, що всї сї заіменики (окрім: кожний, иньчий, жаден, увесь) — повитворювали ся то з питайних, то з других невизначених заіменників (увесь) ріжними додатками то ззаду, як ось:

-сь (хтось, котрийсь...) — заім.: сей
-будь, -небудь (хтобудь, хтонебудь...) — дієсл. § 254 Б 3

то з переду, н. пр.:

аби- (абихто, абиякий...) — сполучн. § 301 4

ні- (ніхто, нікотрий...) — присл. § 298 2

де- (дехто, дещо...), — присл. § 299, 1

то знов наростками:

-акий (усякий, § 134), **-чий** (иньчий, пор. ин-оді, § 193 1, 3),

а то й:

-акий + **ший** (инакший)...

Про такі форми, як: ***кожнїськпй, кожнїсїнький, усенький,*** гл. § 114, 2, 7,8 .

Про заіменикові пнї у прислівників гл. § 299 4.

XXXVII. ВІДМІНА ЗАІМЕНИКІВ.

1. ОСОБОВІ ЗАІМЕНИКИ.

я, ти, він... **205. Особові** заіменики (я, ти, він . . .) відміняють ся ось як:

Відмінок:	Однина				
	1. ос.	2. ос.	3. особа		
			чол. рід.	жін. рід.	сер. рід.
1. Н. (хто *є?*)	я	ти	він	вона	воно
2. Р. (кого *нема?*)	мене	тебе	його	її	його
3. Д. (кому *дають?*)	менї	тобі	йому	їй	йому
4. З. (кого *бачать?*)	мене	тебе	його	її	його
5. К. (*кличемо:*)	—	ти!	—	—	—
6. О. (ким *тїшать ся?*)	мною	тобою	ним	нею	ним
7. М. (у кім *кохають ся?*)	в мéнї	тóбі	нїм	нїй	нїм

Відмінок:	Множина		
			на всї три роди
1. Н. (хто *є?*)	ми	ви	вони
2. Р. (кого *нема?*)	нас	вас	їх
3. Д. (кому *дають?*)	нам	вам	їм
4. З. (кого *бачать?*)	нас	вас	їх
5. К. (*кличемо:*)	—	ви!	—
6. О. (ким *тїшать ся?*)	нами	вами	ними
7. М. (у кім *кохають ся?*)	в нас	вас	них[1])

[1]) У західноукр. говірках подибусть ся дуже багато старих і нарічевих форм у відмінї цього заіменика. Деякі з них попали у

2. ЗВОРОТНИЙ ЗАІМЕННИК.

206. Зворотний заіменик має подібну відміну як особові Ся
(*ти*):

Відмінок:

1. Н. (хто *є?*) —
2. Р. (кого *бою ся?*) себе
3. Д. (кому *даю?*) собі
4. З. (кого *бачу?*) себе, ся
5. К. (*кличу:*) —
6. О. (ким *тішу ся?*) собою
Т. М. (у кім *кохаю ся?*) у собі

книжки. Вживали їх давніщі письменники Наддністрянщини та ще й Франко у перших своїх творах. Ось. вони:

	1. ос.	2. ос.	3. ос.		
			чол. рід.	жін. рід.	сер. рід.
Р.			*єго*	*єї*	*єго*
Д.	*ми*	*ти*	*єму, му*	*ї, єї*	*єму, му*
З.	*мя*	*тя*	*єго, го*	*єї, ю, ї*	*єго, го*
О.	*мнов*	*тобов*		*нев*	

Крім того, по галицьких шкільних книжках усюди найдете книжні, ненародні форми: **она, оно, они**, хоч так народ **ніде** не балакає.
Ось кілька прикладів на такі форми:

А як я, браття, вже застигну,
То загребіть ***мя*** (= мене) *під калину,*
Тай затужіть, коли в вас воля,
Одну ***ми*** (= мені) *пісню із Подоля* (Федькович — Зілля).

[Форма „*мя*“ на основі нових законів мнягчення (гл. § 46 в) може переходити у **мня**, н. пр.:

Убити ***мня*** *— не вбє* (Федькович — Ангел хранитель),

а після відпадку „м“ у ня, яке в підгірській вимові чуєть ся як **нє, ні**. Через те й Стефаник пише:

Реву, як би з ***ні*** (= мене) *паси хто дер* (Синя книжечка). *Шос* (= щось) ***ні*** *обмарило . . . Вертаю си* (= ся) *додому, а мині то чорно, то жовто перед очима, вітер* ***ні*** *з ніг згонит* (Майстер) . . .]

Сполошиш ***ми*** (= мені) *доло і проженеш щастє, день* ***ми*** *споморочиш і світ* ***ми*** *западе, нуждою* ***мя*** (= мене) *вдариш і нашлеш* ***ми*** *злидні, світ* ***ми*** *спустіє і йме ворогувати* (= ворогувати ме), *зниділ радість і плач* ***мя*** *огорне . . .* (Шашкевич — Псальма Русланова).

Знаєш, брате мій за віщо?
Я ***ти*** (= тобі) *скажу задля чого* (Федькович — Король-Гуцул).

Погодує ***тя*** (= тебе) *рукою*
І напоїть ***тя*** *водою* (Шашкевич — Погоня).

Наді ***мнов*** (= мною) *знов плавле ястріб* (Франко—Картка любови, III).

Тебе кличе грім, що гремить над ***тобов*** (= тобою) [Корн. Устіянович — Над Солоамським озером].

А борода ***єго*** *— ніч темна осінна, а голос* ***єго*** *— грім серед ліса* (М. Шашкевич).

Рука усхни ***єму*** (= йому) *навіки* (Климкович — Євр. мельодії).
Вона ***'го*** (= його) *своєї бесіди учила, і тайни глибокі вона* ***'му*** (= йому) *відкрила* (В. Шашкевич).

Замітки до особових заіменників та до зворотного.

Поява „н" у 3. ос.

207. 1. **У третій ос. одн.** і **множ.** заім. особов. після приіменників у род., дав. і знах. появляєть ся перед формою заіменника „**н**", і тоді форми виглядають трохи инакше.

То так ми кажемо:

		чол., сер. рід	жін. рід	множ.		чол. і сер. рід	жін. рід	множ.
Р.	[бою ся]	його,	її,	їх,	але — (йду)	*до нього*,	*неї*,	*них*
Д.	[даю]	йому,	їй,	їм,	„ „	*ік ньому*,	*нїй*,	*ним*
З.	[бачу]	його,	її,	їх,	„ (дивлюсь)	*на нього*,	*неї*[1]),	*них*

Тільки ж під московським упливом на Лївобережжі зустрічають ся форми й без „н", і через те й багацько письменників уживає таких форм, н. пр.:

до його, на їй, коло їх . . .

Росов дунайськов 'го поїла, волоськов піснев 'го коїла (Федькович — Золотий лев).

А вітер з ним не йде вдогін, бо годї 'му (= йому) *так* (Федькович — Дезертир).

Ноги ї (= їй) *посинїли від снїгу* (Стефаник.) *В-одно ї* (= їй) *наказує* (Федькович).

Поховав ю (= її) *у садочку, посадив над нев* (= нею) *руточку* (Шашкевич — Погоня) . . .

Таких форм із теперїшнїх укр. письменників нїхто вже не вживає, і їх уживати не слїд.

Таксамо не слїд у письменницькій мові вживати в 1. особі форм дав. і місц. вдм.: **мінї, минї**, як писали й досї пишуть деякі письменники (Київцї: Нечуй-Левицький, Кримський, із Підгірян: Стефаник) і в 3. особі форм орудн. і місцев. вдм.: **їм, єю,** в **їм,** в **їй; їми,** в **їх;** пор.: *Він один владїє* ***єю*** (Котляревський — Нат. Полт.) . . .

Крім того, форма давальн. ж. р. в декого з письменників здовжена наче; замісць форми **їй,** вони вживають форми **її,** н. пр.:

Може, важко ***її*** (= їй — лозї), *може, спина болить* (Руданський). *Але твоя братова, нївроку* ***її*** (= їй),. . . *нї в чому не помагає* ***її*** (Нечуй-Левицький) . . .

Такі здовжені форми чути скрізь у західно-українських говорах (**єї**). Їх теж уживати не треба.

І у зворот. заім. у старших західноукр. письменників зустрінете такі старі й нарічеві форми:

давальн.: ***си***, орудн.: ***собов,***

пор. *Гомонит* ***си*** (= собі) *тай жене* (Шашкевич — Погоня).

Ми вже навіть і говорили з ***собов*** (Федькович) . ..

Тих форм тепер у письменстві нїхто вже не вживає.

[1]) Західноукр. форма: „**ню**"

пор. *Провали ся в* ***ню*** (= неї), *королю!* (Федькович — Король Гуцул). *Люде усї позирають на* ***ню*** *мов на бога* (Нїщинський — Одисея, VII, 71).

Денно, нічно думаю про ***ню*** (Кримський) . . .

Крім того, наддністрянські (головно давнїщі) письменники вживають у род. і дав. вдм. старших форм (подільських): **него, нему,** н. пр.:

Нїчим для ***него*** (= нього) *плач дївчини* (Франко — Марійка). *Селяни привязували ся до* ***него*** *з правдивою вдячностю і любовю* (В. Барвінський — Скошений цвіт). *Данило приступив д* ***нему*** (М. Шашкевич) . . .

пор. *Коло його і слава сторожем стоїть* (Шевченко).
Чого ж так часто на йому ті лати (Грінченко).
І кричав би всім про його (Олесь.)
Нехай на слободі приймусь за його (Квітка).
На їй (= ній) *убрання замаяло* (Нечуй-Левицький).
Сама заснула коло їх (Шевченко).
Через їх (= них) *синки в ледащо пустили ся* (Котляревський)...

2. Після приіменників у **всїх трох** особах заіменників **особових** і в формах **зворотного** заімен. перескакує[1]) наголос, пор.: **Наголос**

Р.	[боїть ся]	мене́,	тебе́,	його́,	її,	себе́,	але
	[іде]	*до ме́не,*	*те́бе,*	*нього,*	*неї,*	*се́бе*	
Д.	[дають]	мені́,	тобі́,	йому́		собі́	але
	[ідуть]	*ік ме́нї,*	*то́бі,*	*ньо́му,*		*со́бі,*	а далї
М.	[кохають ся]	*у ме́нї,*	*то́бі,*			*со́бі*	. . .;
З.	[бачать]	мене́,	тебе́,	його́,	її́,	себе́,	але
	[дивлять ся]	*на ме́не,*	*те́бе,*	*ньо́го,*	*не́ї,*	*се́бе.*	

3. Через те, що в 1. і 2. ос. заім. особов. і зворот. давальн. і місцев. вдм. в однинї мають однакову форму (**менї, тобі, собі**), то й у 3. ос. одн. чолов. і середн. роду (у жін. роді дав. і місц. вдм. однакові) часто форма **місцевика** заступає ся формою **давальника**, отже: **Місцев. одн. чол. род. = давальн.**

побіч: *у нім* — кажеть ся: *у ньому,*

пор. *І сонце люблю я, купаю ся в ньому* (Франко) . . .

ЗАВВАГА. Зрештою, цей закон односить ся й до всїх иньчих заіменників, що відміняють ся в родах. Тому ми кажемо:

у нашім селї і *в нашому селї*
по тім боцї і *по тому боцї*
по всьому світї

пор.: *Щоб дитина добрая, поживши в сьому* (§ 209б) *світї, не стала така, котрих він не любить* (Квітка).
В селї тому (§ 209а) *вдова жила* (Шевченко — Моск. крин.).
В слові твойому (§ 208а) *іскрить ся сила* (Франко — Мойсей).

---

[1]) Є діялекти (Чернигівщина, н. пр.), що зміни наголосу в таких випадках не знають, але це вже московський уплив. Там кажуть:

до себе́, в менї́, в тобі́ . . .

Це все нарічеві форми, й їх уживати не слід, хоч у віршах такі наголоси стрічають ся.

*По **чому*** (§ 210а) *хліб і сіль по **чім*** (Шевченко — Кавказ).
*На **чийому*** (§ 210б) *возї їдеш, того й пісню співай* (нар. приповідка).
*По **всьому*** (§ 212) *світї нинї новина* (нар. колядка).
*У **нашому*** (§ 208б) *селї не було кращого парубка, як Сидор Чобанюків* (Федькович).
*На **самому*** (§ 209в) *днї долини лежить довгий невеликий горб* (Нечуй-Левицький) . . .

Менї, тобі

4. Особові заіменики в українській мові не тільки заступають особи, але як у поодиноких випадках доповняють думку в реченнї, надають її більш наглядности, образовости, головно тодї, як чогось дивуєш ся, в реченнях викликових (§ 325 5), н. пр.:

*Але сей Максим, то **менї** борець!* (Франко). *Ти **менї**, вилупок, вгляди, я, брат, сердитий і палений! . . . Бач, он мундїр який, губернський учитель, це **тобі** не яканебудь свиня* (Тобілевич). *У будень, то він **тобі** не посидить у хатї* (Шевченко). *А брат **вам** убереть ся в кармазини* (Федькович). *Будь ти в **мене** веселенька, не плач* (Вовчок). . .

В усїх цих прикладах заім.: **менї, тобі, вам, у мене** — тільки доповняють образи, а значіння особ. заім. не мають.

пор. *Зараз **менї** злазь, а то я сам тебе стягну* (Нечуй-Левицький). *Зараз **менї** встати з коня та красно мене привитати* (Федькович). *Не гай даремне часу! Коли б **тобі** одно слово зрозуміла!* (Нечуй-Левицький). *Дївка таки **тобі** господарна, що пари їй нема!* (Федькович). *Більше я **тобі** не танцювати му* (Нечуй-Левицький). *А Василь мій так **вам** затужив, що не можу сказати* (Федькович). *Та де **вам** согласна!* (Тобілевич) . . .

Собі

5. Те саме відносить ся до **3. вдм.** зворотного заіменника: **собі**, н. пр.:

*Був **собі** дїд і баба* (Шевченко). *Сам **собі** пан* (Грінченко). *Славна жінка, біляvenька **собі*** (Марко Вовчок) . . .

Українська мова дуже любить цей 3. вдм. (він зветь ся етичний, § 426 8) і вживає його, де тільки може. Розуміеть ся, тут не може бути й мови про те, щоб „*собі*" означало, що дїйство звертаєть ся на особу, яка його виконує, а говорить ся так тільки, для образовости.

пор. *Пси **собі** лягли на постїль* (Федькович). *Потік шумів **собі**, як звичайно* (Франко). *Він добре **собі** знає, що надворі він вільний* (Васильченко). *Рано **собі** встань, відмети сніг від порога* (Стефаник). *Воздвиженський мав **собі** молоду* (Нечуй-Левицький). *Здорового **собі** батька маєш* (Шевченко). *Іди **собі** на купя, болота!* (Леся Українка). *Стариня сама **собі** здоровенька храмує* (Федькович). *Біжить і **собі** в лїс* (Леся Українка). *Ой, дай же нам Господи, що ми зібрались, що ми **собі** . . . понапивались* (нар. пісня). „*Дома батько й мати?*" — *Нема. А тобі на що?* — „*Так **собі** питаю* (Нечуй-Левицький — Кайдашева сїмя) . . .

6. У 3. с. особового заіменика серед. род. (**воно**) чуєть ся в укр. мові частенько первісне його значіння[1]), значіння вказового заіменика „**це**“, н. пр.: **Воно = це**

Як би з ким сісти, хліба ззісти, промовить слово, то ***воно*** *хоч і якнебудь на сім світі, а все б таки якось жилось* (Шевченко). *Щоб* ***воно*** *було, коли б усяк куди хотів, туди йшов* (Мирний)...

Це значіння так і чуєть ся в реченнях, і в нашій мові на цьому місці вживаєть ся побіч „*воно*“ й ***це*** [*се*] (§ 209б), н. пр.:

Чом ***це*** *ти не підвела припічка?* (Нечуй-Левицький). *Що* ***се*** *стало ся з тобою?* (Франко)...

Часто такі заіменники тільки доповняють думку, і відчувають ся як прислівники (пор. низче).

пор. *Чи* ***воно*** *чоловік без талану родить ся, чи талану в Бога не заробить?* (Тобілевич). *Чарка в тебе невелика, то* ***воно*** *можна ще по одній* (Кропивницький). *В обороні свого села поляг Максим — так* ***воно*** *і треба* (Франко). *Що* ***воно*** *значить, що на вступі в нове життє мені перебігає дорогу оця скотина в людській подобі?* (Франко). *Говорили, як то* ***воно*** *добре, коли корову призвичаєно доїти ся без теляти* (Кримський) . . .

7. **Родового відм. 3. ос.** сер. род. (**його**) вживаєть ся часто в таких реченнях, в яких сам себе питаєш, в яких зявляєть ся непевність, розмірковування; частенько ця форма відчуваєть ся як прислівник, а не заіменик, н. пр.: **Його = це**

Хто ***його*** *знає, коли ті діла покінчаю* (Тобілевич). *Йдучи додому, він роздумував, як* ***його*** *до батька-матері підступити* (Мирний). *Тай як* ***його*** *одній прожити літа молодії?* (Шевченко)...

Ця форма теж відповідає прислівниковому значінню заім. *це* (гл. вище).

пор. *Розпали вогонь, хоч обсушу ся, бо як* ***його*** *таким іти додому.* (Леся Українка). *Як же* ***його*** *в неволі жити без надії?* (Шевченко). *Як землї під картоплю нема, куди* ***його*** *думати про рожу!* (Франко). *Може, роботу думав найти собі, або що, хто* ***його*** *знає!* (Васильченко). *Хто* ***його*** *там думав сватати сь?* (Нечуй-Левицький). *Як ти* ***його*** *спряжеш коня з волом?* (Тобілевич). *Як таки* ***його*** *зелену жабу за дружину брати?* (З казок Рудченка). . .

8. Про „ся“ — гл. § 310.

[1]) Річ у тому, що назив н. відм. 3. ос. одн. і множ. (*він, вона, воно, вони*) був колись заіменником указовим і визначав стільки, що: *той, сей* (пор. староукр. *во дни* ***они*** = в *ті* дні, як читаєть ся в євангелії); але ж із часом це значіння стратилось, як і стратилась ціла відміна цього заіменика (оного, оному і т. д)., і він почав уживати ся як особ. заім. 3. ос., який знов утратив форму назив ного відм. яка це була форма, можна зміркувати з присвойн. заім. (гл. § 208): ***мій, моя, моє, мої***, як відкинути з переду „*мо*“ — отже: **і, я, є**, множ.: **ї**].

3. ПРИСВОЙНІ ЗАІМЕНИКИ.

208. **У присвойних** заіменикáх чуєть ся то відміна 3. ос. особ. заім. (гл. § 205), н. пр., *мій*, *моя*, *моє*, то відміняють ся вони як прикметники (*наш*).

Мій, твій

а) **Мій, твій, свій**

Відмінок:	Однина		
	чол. рід	**жін. рід**	**сер. рід**
1. Н. (хто, що *є?*)	мій (брат, кінь, стіл)	моя (сестра)	моє (поле)
2. Р. (кого, чого *нема?*)	мойого, мого	моєї, мої	мойого, мого
3. Д. (кому, чому *дають?*)	мойому, мому	моїй	мойому, мому
4. З. (кого, що *бачать?*)	мойого, мого (брата, коня) мій (стіл)	мою (сестру)	моє (поле)
5. К. (*кличемо:*)	мій (брате, коню)!	моя (сестро)!	моє (поле)!
6. О. (ким, чим *тїшать ся?*)	моїм	моєю	моїм
7. М. (у кім, чім *кохають ся?*) у	моїм	моїй	моїм

	Множина
	на всї три роди
1. Н. (хто, що *є?*)	мої (брати, конї, столи, сестри, поля)
2. Р. (кого, чого *нема?*(	моїх
3. Д. (кому, чому *дають?*)	моїм
4. З. (кого, що *бачать?*)	моїх (братів) мої (конї, столи, сестри, поля)
5. К. (*кличемо:*)	мої (брати, конї...)!
6. О. (ким, чим *тїшать ся?*)	моїми
7. М. (у кім, чім *кохають ся?*) у	моїх![1])

[1]) У старших західно-укр. письменників зустрінете в орудн. вдм. одн. жіноч. роду нарічеві форми на -ев, -йов, н. пр.:

Всїх дивує, вабить гадков своєв (= гадкою своєю) [Могильницький — Скит Манявський]. *Вінчалось чотирі парі . . . я з мойов Одокійков голубков* (Федькович). *Сїй, хоч не твойов руков пожате буде жниво* (Франко). *Андрій Зборюків із свойов старинев* (Федькович) . . .

На Буковинї, на Підгіррі і в Карпатах живуть форми оруд. множ.: **твоєми, своєми,** і вони подибують ся в Федьковича, н. пр.:

Такий і вдавить ся твоєми грішми (Ангел-Хранитель) . . .

На Волинї живуть іще форми родовика одн.: меї, твеї, свеї, і сям і там стрінете їх по книжках,

пор. *Не зміню гадки свеї* (Франко). . .

Таких форм тепер уже нїхто в письменстві не вживає, і їх уживати не можна.

Цілком таксамо відміняють ся присвойні заіменики: **твій, твоя, твоє; свій, своя, своє.**

ЗАВВАГА. 1. У відміні цих заіменників сям та там у род. і дав. вдм. чол. і середн. роду зустрічають ся ще старші форми: **Моєго, моєму**

моєго, твоєго, своєго

моєму, твоєму, своєму

пор. *Твоєго мужа не слухати . . ., ноги мий твоєму заступникові* (Федькович — Як козам роги виправляють) . . .

ЗАВВАГА. 2. У відміні цього заіменика наголос дуже рухомий. Ми кажемо: **Наголос**

мóго й могó, твóму і твомý

мóїм і моíм, твóї і твoí, своїх і своíх . . .

б) **Наш, ваш** **Наш, ваш**

Відмінок:	Однина		
	чол. рід	жін. рід	сер. рід
1. Н. (хто, що *є?*)	наш (брат, кінь стіл)	наш-**а** (сестра)	наш-**е** (поле)
2. Р. (кого, чого *нема?*)	наш-**ого**	наш-**ої**	наш-**ого**
3. Д. (кому, чому *даю?*)	наш-**ому**	наш-**ій**	наш-**ому**
4. З. (кого, що *бачу?*)	наш-**ого** (брата, коня) / наш (стіл)	наш-**у** (сестру)	наш-**е** (поле)
5. К. (*кличу:*)	наш (брате)!	наш-**а** (сестро)!	наш-**е** (поле)!
6. О. (ким, чим *тїшу ся?*)	наш-**им**	наш-**ою**	наш-**им**
7. М. (у кім, чім *кохаюсь?*)	у наш-**ім**	наш-**ій**	наш-**ім**

	Множина на всї три роди
1. Н. (хто, що *є?*)	наш-**і** (брати, конї, столи, сестри, поля)
2. Р. (кого, чого *нема?*)	наш-**их**
3. Д. (кому, чому *даю?*)	наш-**им**
4. З. (кого, що *бачу?*)	наш-**их** (братів) / наш-**і** (конї столи, сестри, поля)
5. К. (*кличу:*)	наш-**і** (брати...)!
6. О. (ким, чим *тїшу ся?*)	наш-**ими**
7. М. (у кім, чім *кохаюсь?*)	у наш-**их**

Як бачимо, заіменик *наш, наша, наше* відміняєть ся цілком так, як прикметник **твердої** відміни (пор. § 199).

Таксамо відміняєть ся **ваш, ваша, ваше**[1]).

Рідко стрічають ся поетичні форми: *нашая, нашеє, нашії*,

пор. *Щастя нашеє скляне* (Кримський). . .

ого, її, їх

в) Його, її, їх

Присвоїнний заіменик третьої особи: **його, її, їх** — це родов. вдм. особового заіменика 3. особи (пор. § 192). Він не відміняєть ся, отже:

Р. вд. од.:	[бою ся]	його собаки,	її собаки,	їх собаки
Д. ,, ,,	[даю їсти]	,, собаці,	,, собаці,	,, собаці
З. ,, ,,	[бачу]	,, собаку,	,, собаку,	,, собаку
О. ,, ,,	[тішу ся]	,, собакою,	,, собакою,	,, собакою
М. ,, мн.:	[кохаю ся]	у ,, собаках,	,, собаках,	,, собаках і т.д.

Їхній

г) Їхній

За те заіменик **їхній, їхня, їхнє** відміняєть ся як прикметник **мнякої** відміни (пор. § 201), н. пр.:

	чол. рід	жін. рід	сер. рід		
Р. вдм.:	їхнього,	їхньої,	їхнього	— множ.:	їхніх
Д. ,,	їхньому,	їхній,	їхньому	— ,,	їхнім
О. ,,	їхнім,	їхньою,	їхнім	— ,,	їхніми
М. ,,	в їхнім,	їхній,	їхнім	— ,,	в їхніх і т. д.

Про заступство **місцев. одн. давальн.** у чоловічому й сер. роді усїх цих заіменикїв гл. §§ 207, 202 1, 3.

Треба мати на увазї, що цього заіменика загалом уживаєть ся дуже зрідка, й що куди частїще кажеть ся просто: **їх** (у західно-українських говорах його зовсїм немає).

пор. *Коли б мене покинули ледачі, щоб я їх кривд, змагання їх не бачив* (Кулїш) . . .

---

[1]) Про західноукр. парічеві форми орудн. відм. одн.: *нашов, вашов*, гл. § 202, примітка 2.

Та ще в Федьковича зустрінете старі форми родовика й давальника: ***нашего, нашему***,

пор. *І Василеви* ***нашему*** *нимає* (= немає) *догани* (Як козам роги виправляють) . . .

Розумієть ся, що їх уживати не можна.

4. УКАЗОВІ ЗАІМЕННИКИ.

209. Указові заіменники мають свою окрему відміну; вона мала вплив на нову відміну прикметників (гл. § 198).

а) Той, та, те

Той, та,

Відмінок:	Однина: чол. рід	жін. рід	сер. рід
1. Н. (хто, що *є?*)	той (брат, кін, стіл)	та (сестра)	те (перо)
2. Р. (кого, чого *нема?*)	того	тої, тієї	того
3. Д. (кому, чому *даємо?*)	тому	тій	тому
4. З. (кого, що *бачимо?*)	того (брата, коня) / той (стіл)	ту	те
5. К. (*кличемо:*)	—	—	—
6. О. (ким, чим *тішимо ся?*)	тим	тою, тією	тим
7. М. (у кім, чім *кохаємось?*)	у тім	тій	тім

Відмінок:	Множина на всі три роди
1. Н. (хто, що *є?*)	ті (брати, коні, столи, сестри, пера)
2. Р. (кого, чого *нема?*)	тих
3. Д. (кому, чому *даємо?*)	тим
4. З. (кого, що *бачимо?*)	тих (братів) / ті (коні, столи, сестри, пера)
5. К. (*кличемо:*)	—
6. О. (ким, чим *тішимо ся?*)	тими
7. М. (у кім, чім *кохаємось?*)	у тих

Таксамо відміняють ся: **отой** (**ота**, **оте**), **тамтой** (**тамта**, **тамте**).

Зложені форми — називн. вдм. жін. род.: ***тая***, сер.: ***тее***, називн. і знах. відм. множ.: ***тії***, знахідн. вдм. одн. жіноч. роду: ***тую*** — вживають ся в поезії (віршах)[1]), н. пр.: *Чи се **тая** криниченька, що я воду брав?* (нар. пісня). *Воруши і цее й **тее*** (Кононенко). *А я **тую** чорну хмару рукавом розмаю* (нар. пісня). *Не так **тії** вороги, як добрії люде* (Шевченко). ***Тії** співи та квіти ясні пригадаю* (Леся Українка) . . .

[1]) У письменстві зустрінете ще такі нарічеві форми в відміні цього заіменика:

Н. і З. вдм. сер. род. — ***то*** (гал.)
Р. „ жін. „ — ***тії*** (полт.), ***теї*** (волин.)
О. „ „ „ — ***тов*** (гал., бук.)

пор.: *Може бути . . . Бог **то*** (= те) *знає* (Лепкий).
*Поведи мене сам до **тії** катової сокири* (Старицький).
*Лекше самотою жаль зносити за **тов** долев* (Воробкевич) . . .

Так загально, тепер цих форм уже не вживають у письменстві.

Про заміну **місцев. відм. чол. роду одн. — давальн. гл.** § 207 з.

б) Сей, ся, се

Сей, ся, се

Відмінок:	Однина чол. рід	жін. рід	сер. рід
1. Н. (хто, що *є?*)	сей (брат, кінь, стіл)	ся (сестра)	се (перо)
2. Р. (кого, чого *нема?*)	сього	сеї, сієї	сього
3. Д. (кому, чому *даємо?*)	сьому	сій	сьому
4. З. (кого, що *бачимо?*)	сього (брата, коня) сей (стіл)	сю	се
5. К. (*кличемо:*)	—	—	—
6. О. (ким, чим *тішимо ся?*)	сим	сею, сією	сим
7. М. (у кім, чім *кохаємось?*)	у сім	сій	сім

	Множина на всї три роди
1. Н. (хто, що *є?*)	сі (брати, коні, столи, сестри, пера)
2. Р. (кого, чого *нема?*)	сих
3. Д. (кому, чому *даємо?*)	сим
4. З. (кого, що *бачимо?*)	сих (братів) сі (коні, столи, сестри, пера)
5. К. (*кличемо:*)	—
6. О. (ким, чим *тішимо ся?*)	сими
7. М. (у кім, чім *кохаємось?*)	у сих

Цей, ця, це Цілком таксамо відміняєть ся заіменик: **цей, ця, це** (= отсей, отся, отсе), отже:

	чол. рід	жін. рід	сер. рід	множ.
Р. вдм.:	цього	цеї, цієї	цього	цих
Д. ,,	цьому	цій	цьому	цим
О. ,,	цим	цею, цією	цим	цими
М. ,,	у цім	цій	цім	у цих

Поетичні зложені форми:

Н. вдм. жін. роду: ***сяя (цяя)***, сер.: ***сеє (цеє)***
З. ,, ,, ,, ***сюю (цюю)***
Н. ,, ,, ,, ***сії (цїї)***[1])

Про прислівн. знач. **це** гл. стор. 213.

---

[1]) Старші, тепер уже нарічеві форми: род. і дав. відм.: **сего, цего, сему, цему** — стрічають ся й досі в західно-укр. письменників, н. пр.: *Витайте, ясні сни, на віках* ***сего*** *люду!* (Франко — Нове життя).

в) Сам, сама, саме

Сам

Заіменик: **сам (самий), сама, саме** відміняєть ся — як прикметник (гл. § 199).

У множині назив. вдм. може мати закінчення **-и** *(сами)* й **-і** *(самі)*.

Ріжниці в відміні між **сам** і **самий** (як у моск. мові) немає.

Поетичні форми: *самая, самеє, самую, самії.*

Иньчі указові заіменики відміняють ся як прикметники (§ 199).

Про заміну **місцев. вдм. даваль.** у чол. і сер. р. указових заім. гл. § 207 з.

ЗАВВАГА. В українській мові заіменик **сам** (самий) має часто значіння *один*, н. пр.:

Самий (= один тільки) *борщ та борщ без нічого що-дня як їсти, то хиба наїси ся? Уже тобі не даром так солодко сидїти* ***самій*** *дома* (Із казок Рудченка). *Батько кликав їх вечеряти й не діждав ся; мусїв* ***сам*** *вечеряти* (Нечуй-Левицький). . .

А то для скріплення одинокости сполучуєть ся **самий** і з числівником *один* (§ 214), н. пр.:

Він ставав на молитвах осторонь од других ***сам один*** (Нечуй-Левицький). ***Сам один***, *як палець* (Номис) . . .

Про *самий* у значінні третього ступня гл. § 196, стор. 193.

Дійшовши до ***сего*** *місця, клав наперед себе фляшку горілки й пив* (Стефаник — Майстер). *Як* ***сему*** *справді так, то перепроси його* (Федькович). *Та я* ***цего*** *леґіня десь видїв* (Федькович) . . .

Тільки ж Франко в нових виданнях своїх творів усюди, де тільки міг, виправляв ці форми на наддніпрянські й писав: *сього, сьому.*

Иньчі західно-українські форми — то оруди. одн.: **сев, цев,** пор.: *Ідіть* ***цев*** *вулицев удолину* (Стефаник). *Тіло масти* ***оцев*** *мастев* (Федькович — Три як рідні брати) . . .

Таких форм уживати не можна; їх уже й ніхто не вживає, а Стефаник уживає їх тільки в розмовах, віддаючи *докладно* й вимову, й форми своїх героїв, підгірських селян.

За те на Лївобережжі часто стрічають ся у множині форми: **цїх, цїм, цїми** — утворені на зразок: *усїх, усїм, усїми*, й дехто так і пише, пор. *Я чув од вас* ***оцїми*** *ушима* (Кулїш — Комедія помилок Шекспіра).

І тих форм уживати не слїд.

5. ПИТАЙНІ ЗАІМЕНИКИ.

210. Питайні заіменики то мають свою відміну (*хто що*), то відміняються як присвоїні заім. (*чий*), то як прикметники (*котрий . . .*)

Хто, що

а) **Хто, що**

Відмінок:	чол. і жін. рід (особи)	середн. рід (річі)
1. Н.	хто?	що?
2. Р.	кого?	чого?
3. Д.	кому?	чому?
4. З.	кого?	що?
6. О.	ким?	чим?
7. М.	у кім?	у чім?

Наголос **ЗАВВАГА 1.** При приіменниках у род. і дав. вдм. перескакує наголос, отже:

кого́ (боїш ся), але — ***у ко́го*** (був сьогодні)?

чого́ (нема), ,, — ***ради чо́го*** (це робиш)?

Таксамо наголос перескакує в тих самих відмінках у зложенім (невизнач.) заіменику: **нїхто, нїщо**, який зовсїм таксамо відміняєть ся як ,,**хто**'', гл. § 212б:

Р. (кого́?) **нї́ко́го** (чого́?) **нїчо́го**

Д. (кому́?) **нїко́му** (чому́?) **нїчо́му . . .**

Віщо **ЗАВВАГА 2.** Перед приіменниками **на**, **за**, **через**, **про** знах. вдм. сер. роду має рівнобіжну форму ,,**віщо**'' [на віщо, за віщо, через віщо, про віщо — побіч: на що, за що, через що, про що, гл. § 67], н. пр.:

За ***віщо*** *ти парубка в холодну посадив?* (Тобілевич). *За* ***віщо*** *ж розрада? Для чого немилі братам наші щирі жадання* (Старицький). *Знаєш, брате мій, з а* ***віщо****? Я ти* (= тобі) *скажу, задля чого* (Федькович). *Та коли з мене не людина, а клубок нервів, то н а* ***віщо*** *я животїю* (Кримський). *П р о* ***віщо*** *б йому віно здало ся* (Федькович) . .

Що за **ЗАВВАГА 3.** Часто замісць **який, котрий** уживасть ся в називн. одн. і множ. **що за**, н. пр.:

Що за *люде? З Черкас* (Словар Грінченка). *Ой,* ***що*** *ж то* ***за*** *хлопець хороший, вродливий?* ***Що*** *то* ***за*** *дївчина крій його?* (Кулїш). *Ой,* ***що*** *ж бо то та* ***за*** *ворон, що по морі крякає?* (народ. пісня). ***Що*** *то* ***за*** *вихід такий, що тільки в день його можна бачити?* (Франко). ***Що*** *то* ***за*** *хороші,* ***за*** *молоді парубки!* (Марко Вовчок) . . .

Як видно із прикладів, то задля наглядности додасть ся ще й **то**.

Рідко коли такі форми стрічають ся в иньчих відмінках, н. пр.:

***Що** в за дївчинї я закохавсь* (Кримський)[1] . . .

ЗАВВАГА 4. Часто заім. **що**, та ще й у сполуці з **то** *(що то)*, має значіння **скілько**, н. пр.: **Що то**

***Що то** плачу, що то гомону було та страху по селу!* (Вовчок).

***Що** ж **то** зібралось народу, так, Господи, твоя воля* (Квітка)...

Сюди належить: ***що сили, що мога.***

Цїлком таксамо як: **хто? що?** відміняють ся невизначені заіменики (§ 212б):

дехто, дещо (де́кого, де́чого; де́кому, де́чому . . .)

хтось, щось (кого́сь, чого́сь; кому́сь, чому́сь . . .)

хтобудь, щобудь (кого́будь, чого́будь; кому́будь, чому́будь...)

б) Чий, чия, чиє **Чий**

Відм.	Одн ина: чол. рід	жін. рід	сер. рід	Множина: на всї роди
1. Н.	чий (брат, кінь, стіл)	чия (сестра)	чиє (перо)	чиї (брати, конї, сестри, пера)
2. Р.	чийого	чиєї	чийого	чиїх
3. Д.	чийому	чиїй	чийому	чиїм
4. З.	чийого (брата, коня); чий (стіл)	чию	чиє	чиїх (братів); чиї (конї, столи...)
6. О.	чиїм	чиєю	чиїм	чиїми
7. М.	у чиїм	чиїм	чиїм	чиїх[2])

І тут наголос теж рухомий: чи́йо́го, чи́йо́му . . .

в) Котрий, який

Питайні заіменики **котрий** (котра, котре, котрі), **який** (яка, яке, які) відміняють ся як прикметники твердої відміни (пор. § 199). **Котрий, який**

---

[1]) Краще буде: *В що за дївчинї я закохавсь.*

[2]) У р о д. і д а в. вдм. чол. і сер. род. одн. находять ся в письменстві с т а р ш і (тепер уже нарічеві) форми: ***чиєго, чиєму*** (гл. § 208, прим. 1).

Таксамо ніхто вже з письменників не вживає нарічевих західноукр. форм о р у д н и к а жіноч. р.: ***чиєв, чийов***, і р о д о в. жін. р.: ***чиї*** (чиєї)

Про форми давальн. відм. замісць місцевого в усіх питайних заім. гл. § 207 з.

6. ВІДНОСНІ ЗАІМЕННИКИ.

211. Відносні заіменики відміняють ся таксамо, як ті ж самі питайні заіменики (хто, котрий, який), гл. § 210.

Та є ще в українській мові окремий відносний заіменик „**що**", який сполучуєть ся з 3. особ. заім. особового. Особовий заіменик відміняєть ся, „**що**" лишаєть ся невідмінне. Ось як виглядає ця відміна:

Що він

Відм.	Однина чол. рід	жін. рід	сер. рід	Множина на всї роди
1. Н.	що (він)	що (вона)	що (воно)	що (вони)
2. Р.	що його	що її	що його	що їх
3. Д.	що йому	що їй	що йому	що їм
4. З.	що його	що її	що його	що їх
6. О.	що ним	що нею	що ним	що ними
7. М.	що в нїм	що в нїй	що в нїм	що в них

У називн. одн. і множ. особового заіменика звичайно не додаєть ся.

пор.: Н. вдм. *Показав їй на ніс, **що*** (= який) *був чимось замазаний* (Свидницький — Любoрадські). *Подивляли Мирославу, **що*** (= яка) *могла вдати ся в боротьбу зі звірюкою* (Франко)...

Р. вдм. *Ой, чия то хата з краю, **що** її не знаю?* (нар. пісня)...

Н. і Р. вдм. *Не той пан, **що** надїв жупан, а той, **що** в його щире серце* (народн. припов.)...

З. вдм. *Чи ж то тая дївчинонька, **що** її любив* (нар. пісня). *Мала сина Ілаша, **що** ми за нього говоримо* (Федькович)...

М. вдм. *Біда тїй курцї, **що** на нїй сокола заправляють на лови* (Грінченко, Словар IV, 525)...

Н. вдм. множ. *Обривають ся звільна всї пута, **що** вязали нас з давнїм життєм* (Франко)...

Р. вдм. *Так отакі там були, **що** їх уже й сон не брав* (Квітка)...

М. вдм. *Спиняли ворога засїками, **що** ними в тїсних місцях завалювано дорогу* (Франко)...

Усюди „**що**" має значіння: *котрий, який.*

Часто, коли зміст ясний, особовий заіменик і в иньчих відмінках цілком пропускаєть ся, й лишаєть ся саме **що**.

пор.: *Чи то тая дївчинонька, **що*** (= в неї) *на горі хата* (нар. пісня). *Той*

Шварц, ***що*** *з суду* (= його) *нагнали* (Франко). *Ти замазаний, як та ганчірка*, ***що*** (= нею) *каглу затикають* (Тобілевич). *Це той*, ***що*** (= над ним, з нього) *на селі ти насміяла ся колись* (Шевченко). *Я позичила йому ті гроші*, ***що*** (=їх) *за хату й худобу взяла* (М. Вовчок). *Ворон клює ті карії очі*, ***що*** (= їх) *ти цілувала* (Шевченко) . . .

Що до вживання відносних заіменників, то **всї** вони *(що котрий, який)* вживають ся побіч себе без н і я к о ї р і ж н и ц у значінні (гл. § 379).

7. НЕВИЗНАЧЕНІ ЗАІМЕННИКИ.

212. Із **невизначених** заіменників тільки заіменник *увесь* має окрему відміну, всї иньчі відміняють ся то як иньчі заіменники (*дехто*, *ніхто* . . .), то як прикметники (*котрийсь* ...)

Увесь

а) **Увесь, уся, усе**

Відм.	Однина: чол. рід	жін. рід	сер. рід	Множина: на всї роди
1. Н.	увесь	уся	усе	усї
2. Р.	усього	усеї, усієї	усього	усїх
3. Д.	усьому	усїй	усьому	усїм
4. З.	усього як (заступає особ., звір.) увесь (як заступає річ)	усю	усе	усїх (як заступає особу чол. роду) усї (як заступає звір., річ., жін. і сер. р.).
5. К.	—	—	—	—
6. О.	усїм	усею, усїєю	усїм	усїма, усїми
7. М.	в усїм	в усїй	в усїм	в усїх[1])

[1]) Нарічеві західноукр. форми:

Р. вдм. чол. і сер. роду: *усего*, жін.: *усьої*, *всїї* (надднїпр.)
Д. ,, ,, і ,, ,, *усему*
О. ,, жіночого ,, *усьов*, *усев* (пор. § 195, прим. надол.)
Н. ,, середнього ,, *усьо*, чол. *усьой (всей)*

Таксамо нарічевими являють ся лївобережні форми:

Р. вдм.: *всих* (на подобу: сих
Д. ,, *всим* ,, ,, сим
О. ,, *всими* ,, ,, сими
М. ,, *у всих* ,, ,, в сих)

пор.: *Лаговський, кусаючи з* ***усїї*** *моці губу, пішов геть* (Кримський).
Набрав хлїба, соли, набрав ***усего****, що в дім потрібно* (Федькович).
Провалися в ню (гору), *королю, із* ***усев*** *ватагов* (Федькович).
Проказав йому ***всей*** *спів* (Нечуй-Левицький).
Всьо *то разом нанизане, вчинить ся намистом* (М. Шашкевич).
А над ***усим****, як вільний птах, вогневе слово лїтає* (Стах-Черкасенко)...

Що всї ці форми можуть у назвуку мати й ,,в'', про це гл. § 60. Через те її місцев вдм. може виглядати ще так:

у всім, у всїй, у всїх, і навіть (на осн. § 61)
ув усім, ув усїй, ув усїх або
уві всім, уві всїй, уві всїх

пор.: *Задзвонили в усї дзвони по всїй Українї* (Шевченко).
Я розтїк ся всїма сторонами (Куліш)...

Хтось, дехто, нїхто

б) Такі невизначені заіменики як:

хтось (щось), *дехто* (дещо), *нїхто* (нїщо),
хтобудь (щобудь), *абихто* (абищо)

відміняють ся як **хто, що** (гл. § 210 а), а власне відміняєть ся тільки ,,*хто, що*'', решта ж лишаєть ся невідмінна, отже:
Р. вдм.: когось (чогось), нїкого (нїчого), абикого (абичого)
Д. ,, комусь (чомусь), нїкому (нїчому), абикому (абичому)...

ЗАВВАГА 1. Заіменики *нїхто* (нїщо), *нїякий, нїкотрий, дехто* (дещо) у сполуцї з приміниками в українській мові можуть роздїлювати ся приміниками, або приміники можуть стояти перед нероздїленим заіменником (у моск. мові все роздїляють ся):

нї за що й за нїщо	*нї в чім і в нїчім*
нї з ким і з нїким	*де з ким і з деким*
нї за котрого	і *за нїкотрого*
нї в якім	і *в нїякім . . .*

пор. *Я **нї з ким** не подїлю мою тюрму, мої кайдани* (Шевченко).
*Не виявила **перед нїким** з домашнїх* (Франко).

*Такого фільософа я не знаходив **нї в якій** книжцї* (Нечуй-Левицький).
***За нїякі** скарби життя не купиш* (Франко).

*Був бідний, та **з нїчого** розвів дещо* (Нечуй-Левицький) . . .
а навіть:
***За нїзащо** били ся* (Франко) . . .

ЗАВВАГА 2. Родов. відм. заім. *нїщо* з наголосом на першій частинї зложення — **нї́чого** вживаєть ся у значінню: *нема чого*, н. пр.:

Робити нї́чого (Номис). *А квапитись нам нї́гочо* (Франко) . . .
пор.: *Немає слов, немає сльоз, немає нїчо́го* (Шевченко). . .

Тих усїх форм у письменницькій мові вживати не треба.
Крім того, в назив н. (знахідн.) відмінку чол. роду ще дуже часто стрічаєть ся неподвоєна форма: **весь**, н. пр.:
*Я ж **весь** вік свій, **весь** труд тобі дав у незломнім завзяттю* (Франко)...

Подібне значіння має давальн. відмін. заім. *ніхто*, таксамо з переміною наголосу, н. пр.:

Нікому (= нема кому) *хустя виправи, головоньку змити* (Коцюбинський) . . .

пор. *Молітесь Богові святому, молітесь правді на землі, а більше на землі нікому не поклонітесь* (Шевченко) . . .

ЗАВВАГА 3. Коли гадка заперечена, або загалом перед невизначеним заіменником стоїть слівце, що вказує на заперечення (н. пр., *без*), то в українській мові мусить бути й невизначений заіменик заперечний, отже:

ніхто не брав (не — всі не брали),

нікому нічого не хотіло ся (не — всім нічого не хотіло ся)

пор.: *Горе словами не розкажеть ся* ***нікому ніколи-ніколи ніде*** *на світі* (Шевченко) . . .

без нічого (не — без усього),

без ніякого *сумніву* (не — без усякого сумніву) . . .

пор. *Батька випустили з тюрми без одежі, без* ***нічого*** (Нечуй-Левицький). . .

Тільки ж дуже рідко, під чужим упливом (московським, німецьким) зустрінете в таких випадках у деяких письменників невизначений заіменик у притакливому значінні, н. пр.:

Ні хто *любив мене, вітав, і я хилив ся* ***ні*** *до кого* (Шевченко). ***Всім*** (замісць: нікому) *не хотіло ся йти спати* (Нечуй-Левицький) . . .

в) Тесаме що під б, відносить ся до відміни невизначених заіменників: **Котрийсь, якийсь, чийсь**

котрийсь, котрийбудь, декотрий . . .
якийсь, якийбудь, деякий і т. д.

Відміняєть ся *котрий, який* (гл. § 210в), решта ж лишаєть ся невідмінна:

Р. вдм. котрогось, котрогобудь, декотрого . . .
Д. ,, якомусь, якомубудь, деякому й т. д.

пор.: *Живе до котрогось часу* (Номис) . . .

г) Таксамо і *чийсь, нічий* відміняють ся як *чий* (гл. § 210б) отже:

Р. вдм. чийогось, нічийого
Д. ,, чийомусь, нічийому . . .

ЗАВВАГА. В оруднику й місцевику однин. чол. і сер. род. в таких заіменників, як: *хтось*, *якийсь*, *котрийсь*, *чийсь* після закінчення **-им**, **-ім** вставляєть ся „**о**“, отже:

кимось, *у котрімось* (селї), *в якімось* (містї) . . .

пор.: *Марта догадалась, що батько за **чимось** прийшов* (Нечуй-Левицький). ***Якимось** куснем долота шкатулу лупають* (Франко). . .

Таке „**о**“ появляєть ся у множ. в род. і місц. вдм. після закінчення **-их**, н. пр.:

якихось (людей), *у чиїхось* (руках) . . .

пор. *Мати вешталась коло **якихось** тїсточок* (Нечуй-Левицький)...

То на те, щоб легче було вимовляти.

Кожний, жаден, иньчий, усяк... ґ) Заіменники: *кожен*, *кожний* (кожна, кожне), *жаден*[1]) (жадна, жадне), *иньчий* (иньча, иньче), *инакший* (инакша, инакше), *усяк*, *усякий* (усяка, усяке), *всїлякий* (всїляка, всїляке) — всї вони відміняють ся як прикметники твердої відміни (гл. § 199).

4. Числівники.

XXXVIII. ЯК ПОДЇЛЯЮТЬ СЯ ЧИСЛІВНИКИ ТА ЯК ВОНИ ТВОРЯТЬ СЯ.

213. Числівники — частини мови, що подають число предметів — дїлять ся щодо свойого значіння на **сїм** віддїлів.

1. У мові, як у життю. У кожнїй громадї мусить бути голова. Він усьому дає провід, від нього виходить почин до роботи, від нього йде порядок та лад, він головнїщий, нїж усї другі.

Так воно й зі словами, зокрема ж із числівниками. Не всї вони відразу склали ся, не в усїх їх сила однакова.

Головні Із них найважнїщі тї, що подають тільки число предметів. Вони називають ся **головні**, бо вже від них творять ся иньчі. Вони відповідають на питання: **скілько?**

Це такі числівники:

один, *два*, *пять*, *десять*,
одина́цять, *двана́цять*, *пятнацять*,
двацять, *трицять*, *пятьдесять*, *девятьдесять*,
сто, *тисяча*, *мілїон* . . .

---

[1]) Про значіння *жаден* гл. стор. 229., прим. 2.

2. Із головних числівників творять ся передусім такі, що теж подають число предметів, але ж рівночасно вказують на те, як ті предмети йдуть один за другим по порядку, н. пр.: **Порядкові**

пятий, шостий, десятий, двацятий,
сотий, тисячний, мілїоновий . . .

Це **порядкові** числівники. Творять ся вони від пнів головних числівників і то так: **як творять ся**

а) від пять до девятьдесять — закінченням: **-ий**, (**-а**, **-е**), н. пр.:

пять — *пятий*, шість — *шостий (шестий)*,
двацять—*двацятий*, девятьдесять—*девятьдесятий*, *-а*, *е*,...;

таким самим закінченням творить ся порядковий числівник од сто, тільки ж із род. вдм. множ., отже:

сто, мн. ста, **сот** — *сотий*, *-а*, *-е*;

б) від головного числівника тисяча творить ся порядковий — наростком **-ний** (-а, -е):

тисяча — *тисячний*, *-а*, *-е*;

в) з голов. числів. мілїон повстає порядковий —наростком **-овий** (-а, -е):

мілїон — *мілїоновий*, *-а*, *-е*;

г) головним числівникам: один, два, три, чотирі відповідають порядкові, повитворювані з иньчих пнів, і то так, головному числівникові

один	відповідає	порядковий:	*перший*, *-а*, *-е*,	числівн.
два	,,	,,	*другий*, *-а*, *-е*,	,,
три	,,	,,	*третїй*, *-я*, *-є*,	,,
чотирі	,,	,,	*четвертий*, *-а*, *-е*;	

д) як головний числівник складаєть ся з кількох чисел, то порядковий творить ся тільки з останнього, н. пр.:

триста девятьдесять три — *триста девятьдесять* ***третїй, -а, -є,***

тисяча девятьсот двацять — *тисяча девятьсот* ***двацятий***, *-а*, *-е* . . .

За порядковими числівниками питаємо слівцями:

котрий по порядку, котрий із ряду?

Збірні 3. Такі числівники як ось:

двоє (людей), *троє* (калїк),

четверо (курчат), *десятеро* (гусят) . . .

визначають збір предметів, тому то й вони так і звуть ся **збірні**. Їх можна пізнати, як питати за ними слівцем: **скілько-коро?**

як творять ся І вони творять ся від пнїв головних числівників:

два — *двоє*,

три — *троє*,

а від пять — наростком **-еро**, н. пр.:

пять — *пятеро*, шість — *шестеро*,

двацять — *двацятеро* . . .

Збірний числівник *четверо* творить ся з того самого пня, що й порядковий числівник:

чотирі — *четвер(-т-)ий* — *четверо*.

Розділові 4. Коли доводить ся роздїлити число предметів, то вживаємо теж числівників головних, але додаємо до них приіменик **по**, н. пр.:

по одному (давальн. вдм.), *по два* (невідм.), *по десять* . . .

У таких випадках ці головні числівники мають назву **роздїлових**.

Множні 5. Як якийся предмет збільшаєть ся на скілька разів, помножуєть ся, [от як, н. пр., помножуєть ся

двічі, то стає він — *двоїстий*, *подвійний*,

як *тричі* — *троїстий*, *потрійний*, *трикротний*,

як *чотирі рази* — *почвірний*,

як *пять* раз — *пятькротний*,

як *стокрот*, то стає — *стокротний* . . .]

то такий числівник, який показує, скілько разів збільшив ся, помножив ся предмет, зветь ся **множним**.

У всїх множних числівників, як бачимо, містять ся пнї головних. Питаємо ся за ними слівцями: **скількокрот, скількокротний?**

Дробові 6. Коли хочемо висказати словами якусь певну частину роздробленої цїлої речі, то вживаємо числівників **дро-**

бових[1]). Це власне головні числівники [одна, дві, три, чотирі (частини), пять (частин) — **чисельник**], сполучені з порядковими числівниками жіночого роду (пята, сьома, десята, пятнацята — **знаменик**), н. пр.:

одна пята *(пятина)*, дві сьомі *(сьомині)*,
три десяті *(десятини)*, чотирі пятнацяті *(пятнацятині)*,
пять двацятих *(двацятин)* і т. д.

ЗАВВАГА. Слова: пятина, сьомина, десятина, пятнацятина, двацятина . . . щодо свойого значіння дробові числівники — але у граматиці звичайно вважають ся **імениками.**

Таксамо слова: *трійка*, *чвірка*, *пятка*, *десятка*, *сотка*, *четвертак* і т. д. (бо ж це назви частин або грошей) — все це іменики.

7. Коли не визначуємо докладно числа предметів, то вживаємо числівників невизначених, н. пр.: **Невизначе**

багато, *мало*, *чимало*, *досить*, *кілька*,
кільканацять, *кількадесять*, *кількасот*, *кількатисяч*,
кожний, *увесь*, *ніхто*, *жаден* і т. д.

ЗАВВАГА. Такі слова, як: *кожний*, *увесь*, *жаден*[2]), *ніхто*, *ніякий* — можуть мати значіння невизначеного заіменика й невизначеного числівника. Відріжнити ці значіння одні від одних неважко.

Коли слова: увесь, кожний, ніхто, жаден . . . стоять самі про себе, замісць імня предмету — то вони заіменики, н. пр.:

Усі (= Петро, Іван, Михайло...) *подеревіли*. ***Жаден*** (ні Петро, ні Михайло...) *не винен* . . .

Коли ж вони визначають, хоч і невизначене, але все-таки число предметів, то вважають ся числівниками, н. пр.:

Всі люде (скілько їх було) *подеревіли*. ***Жаден із товаришів*** (скілько їх було) *не винен*.

---

[1]) Слово „дріб" (рос. дробь) ув укр. мові іменик чоловічого роду, § 146, примітка, стор. 141). То так кажемо:

справжній і *несправжній дріб*, *множимо дріб дробом*, *вишукуємо для дробів спільний знаменик* і т. д.

[2]) *Жаден* [жоден] уживасть ся в укр. мові й у притакливому значінні, у значінні: *кожний*,

пор. *Звенигород був колись козачий гóрод: од **жадного** двора козак виходив* [Куліш — Записки о Южной Руси]. *Боярам руки перевязували платками, такими, що по три копи **жоден*** (Квітка) . . .

XXXIX. ВІДМІНА ЧИСЛІВНИКІВ.

1. ГОЛОВНІ ЧИСЛІВНИКИ.

214. Із головних числівників тільки числівники **один** і **два** розріжняють роди. Усї иньчі знають для всїх родів тільки одну форму.

Один а) **Один, одна, одне**

Відмінок:	Однина чол. рід	жін. рід	сер. рід
1. Н. (хто, що *є?*)	один (чоловік, кінь, бриль)	одн-а (жінка)	одн-е (поле)
2. Р. (кого, чого *нема?*)	одн-ого	одн-ої	одн-ого
3. Д. (кому, чому *даю?*)	одн-ому	одн-ій	одн-ому
4. З. (кого, що *бачу?*)	одн-ого (чоловіка, коня) / один (бриль)	одн-у	одн-е
5. К. (*кличемо:*)	—	—	—
6. О. (ким, чим *тїшу ся?*)	одн-им	одн-ою	одн-им
7. М. (у кім, чім *кохаю ся?*) в	одн-ім	одн-ій	одн-ім

Відмінок	Множина на всї три роди
1. Н. (хто, що *є?*)	одн-і (чоловіки, конї, брилї, жінки, поля)
2. Р. (кого, чого *нема?*)	одн-их
3. Д. (кому, чому *даю?*)	одн-им
4. З. (кого, що *бачу?*)	одн-их (чоловіків) / одн-і (конї, брилї, жінки, поля)
5. К. (*кличемо:*)	—
6. О. (ким, чим *тїшу ся?*)	одн-ими
7. М. (у кім, чім *кохаю ся?*)	в одн-их

Як бачимо, **один**[1]) відміняєть ся як прикметник, тільки що род. вдм. одн. жін. роду може мати ще заім. форму *однїєї*

[1]) Із нарічевих форм найдете між наддністрянськими письмен.: **одон**, **їден**, **їдна**, **їдно**; та є ще й **єден** і **єдин**; орудн. відм. має в західноукр. говірках закінчення: **-ов** — *однов*.

пор.: *А скоро нам прицягу* (= присягу, гл. § 66, 7) *прочитали*, ***звелїв*** *нас* ***оден*** *охвицер під арешт дати* (Федькович).

Там не ***єдну*** *сироту вигодуют чесні людкове, там не* ***єден*** *живить ся подільський калїка* (М. Устїянович). *Мудрість і воля єго суть двоє і* ***єдно*** (М. Шашкевич).

Чи раз, чи два — ***їдна*** *біда* (нар. поділь. приказка). *І на продаж тілько мав* (кацап) ***їдную*** *Варвару* (Руданський).

Єдин *гроші складає, а другий мішок шиє* (Номис) . . .

Таких форм уживати не треба.

(однї), орудн. вдм.: ***однією***; назив. і знах. вдм. одн. сер. род. форму: ***одно***.

пор. *Почали забігати з* ***однієї*** *хати у другу діти. Вчепилась у бантину* ***однією*** *рукою* (З „Кайдашевої сімї" Нечуя-Левицького). ***Одно*** *— безвіддя, друге безхлібя* (нар. дума) . . .

Про заступ. місцев. вдм. — даваль. у чол. і середн. роді, гл. відм. прикм. § 202.

пор. *На* ***одному*** *коні далеко не заїдеш і багато ваги не завезеш* (Нечуй-Левицький) . . .

1. Числівник один дуже широко вживаєть ся в укр. мові; відомий він передусім у фразах, таких, як:

один о́дного (мос. другъ друга), *один о́дному*[1]),

один у о́дного, *одні на о́дних . . .*

пор.: *Вони* ***один о́дного*** *покохали* (Стороженко). *Зуби зачеркнулись* ***один об один*** (Кримський). *Витають ся* ***один з о́дним*** (Федькович). *Спільна вигода присилувала їх помагати* ***один о́дному*** (Нечуй-Левицький). *Хоч* ***одні*** *з другими могли перекликати ся, але помогти* ***одні о́дним*** *не могли* (Франко). *Діти почали прибігати* ***одні до о́дних*** (Нечуй-Левицький) . . .

один по одному (*спішать* — Щоголів),

одним-один (= однісінький § 1952),

пор. *Може, не плакати, мавши* ***одним-одного*** *щирого приятеля, тай того скласти на лаві* (Федькович). *Вона була* ***одним-одна*** *дочка в батька* (Квітка). *Отак стоїть* ***одним-одна*** *хатина* (Шевченко). *Тільки* ***одним-одно*** *хитало ся зелене дерево в степу* (Франко) . . .

в-о́дно (= раз-у-раз),

пор.: *Слабовита була,* ***ув-одно*** *лежала* (Федькович) . . .

все одно́ (мос. все равно),

пор. *Інститут* ***усе одно****, що університет* (Нечуй-Левицький). *Нам* ***усе одно****: багнет, чи кнут* (Лепкий) . . .

всі до о́дного (*брешуть* — Франко) . . .

2. Один має ще в укр. мові значіння невизначеного заіменика в таких фразах, як:

одного дня, *одного разу*, *одного ранку . . .*

пор.: ***Одного*** *ранку сказано мені, що на черзі Андрійко в некрути* (Марко Вовчок) . . .

Таке саме значіння чуєть ся в таких випадках, як: *був собі* ***один*** *чоловік*, ***одна*** *жінка . . .*

пор. *Був собі* ***один*** (= якийсь) *чоловік, та вмерла в його жінка, а в його двоє дітей зостало ся* (Зі збірн. Рудченка) . . .

[1]) Побіч того цілком правильно вживаєть ся фраза: *один у другого, один другому* і т. д.

пор. *О д и н у* ***другого*** *питаєм: на що нас мати привела* (Шевченко). *Обидві сімї насторочились* *о д н а проти* ***другої****, як два півні, ладні кинутись* *о д и н на* ***другого*** (Нечуй-Левицький) . . .

Два

б) **Два, дві, два**

Відмінок:	чол. рід	жін. рід	сер. рід
1. Н. (хто, що *є?*)	два (сини, брилї)	дві (жінки)	два (пера)
2. Р. (кого, чого *нема?*)	двох	двох	двох
3. Д. (кому, чому *даю?*)	двом	двом	двом
4. З. (кого, що *бачу?*)	двох (синів) / два (брилї)	дві (жінки)	два (пера)
5. К. (*кличемо:*)	—	—	—
6. О. (ким, чим *тїшу ся?*)	двома́	двома́	двома́
7. М. (у кім, чім *кохаю ся?*)	у двох	двох	двох

Про двійню в жін. імен., гл. § 158 2.

Про форми середн. роду: дві (яблуцї, вікнї . . .), гл. § 168 4.

Таку ж відміну з деякими меленькими змінами мають усї числївники від *три* до *девятьдесять*.

Три, чотирі

в) **Три, чотирі**

Відмінок:		
1. Н. (хто, що *є?*)	три	чотирі (сини, брилї, сестри, поля)
2. Р. (кого, чого *нема?*)	трох	чотирох
3. Д. (кому, чому *даю?*)	тром	чотиром
4. З. (кого, що *бачу?*)	трох / три	чотирох (синів) / чотирі (брилї, сестри, поля)
6. О. (ким, чим *тїшу ся?*)	трома	чотирма
7. К. (у кім, чім *кохаю ся?*)	у трох	чотирох

Всї ті форми чують ся також із ,,мняким'' р, отже: *трьох*, *трьом*, *чотирьох*, *чотирьом*[1]).

ЗАВВАГА. Фрази *удвох*, *утрох*, *учотирох*, як роблять роботу двоє, троє, четверо разом (збірні, § 219) — тепер уже мають значіння прислївника (пишуть ся докупи).

---

[1]) Зустрічають ся ще й нарічеві форми: *трех*, *трем*, *трема*, а далї *чтири*, *чтері*, *штири*.

пор. *Підкував ся на всї чтири ноги* (нар. приказ.). *Мав я чтері волоньки* (Словар Грінченка). *Іди на штири вітри і на пятий шум* (нар. приказка).

На цїлому заходї України відома форма *чотири*, якої й уживають наддністрянські письменники,

пор.: *Та най же буде двацять чотири* (голуби), *нема такого, щоб був милий* (гал. пісня) . . .

Таких форм уживати не слїд.

г) Пять, шість, сїм, вісїм . . .

Відм.					
1. Н.	пять	шість	сїм	вісїм	девять
2. Р.	пятьох	шістьох	сїмох	вісьмох	девятьох
3. Д.	пятьом	шістьом	сїмом	вісьмом	девятьом
4. З.	пятьох (синів)	шістьох	сїмох	вісьмох	девятьох
	пять (брилїв, корів)	шість	сїм	вісїм	девять
6. О.	пятьма	шістьма	сїмома	вісьмома	девятьма
7. М.	у пятьох	шістьох	сїмох	вісьмох	девятьох

Відм.		
1. Н.	дванацять	девятьдесять
2. Р.	дванацятьох	девятьдесятьох
3. Д.	дванацятьом	девятьдесятьом
4. З.	дванацятьох (синів)	девятьдесятьох
	дванацять (брилїв, корів)	девятьдесять
6. О.	дванацятьма	девятьдесятьма
7. М.	у дванацятьох[1])	у девятьдесятьох[2])

ЗАВВАГА 1. Орудний відмінок, як бачимо, має закінчення **-ма** тодї, як числівник кінчить ся в називн. мнякою шелестівкою. Коли ж шелестівка в називн. тверда, орудник кінчить ся на **-ома.**

ЗАВВАГА 2. Ті самі числівники — від пять до девятьдесять — можуть іще в род., дав. і місц. вдм. відміняти

[1]) Нарічеві галицькі — не буковинські й не підгірські — форми, що подибують ся в гал. письменників: *дванайцять*, *тринайцять*, *двайцять*, *трийцять*, — звідсїля вже і *дванайцятий*, *трийцятий*. . .

пор.: *Не встигли ми відійти, може, на двайцять кроків* (М. Шашкевич) . . .

Франко, Мартович, Стефаник — таких форм нїколи не вживають, й їх уживати не треба.

Таксамо не треба вживати московських форм: *дванадцять*, *тринадцятъ*, *тридцять*, — а далї: *дванадцятий*, *тридцятий*. . .

(Кримський пише одначе: *трицять* — Лаговський 19, хоч і *пятнайцять*, пор. *Став через мене пятнайцять лиш лїт)* [Пальмове гилля, II].

[2]) Балакають подекуди й пишуть: девяносто — та це москалїзм; уживати такої форми не треба.

ся нераз як: „повість" (§ 164 1), як іменики шелестівкової жіночої відміни, отже:

Н. вдм.	пять	шість	сїм	вісїм
Р. „	пят-и	шест-и	сем-и	восьм-и
Д. „	пят-и	шест-и	сем-и	восьм-и
М. „	у пят-и	шест-и	сем-и	восьм-и

Тільки ж така відміна мало народня, то й лїпше її не вживати. При тому ж одначе орудник усе-таки мусить мати закінчення: -ма, -ома[1]).

ЗАВВАГА 3. В укр. мові нема ріжниці в відмінї т. зв. *суцїльних*, *простих* (один, два, десять) і *зложених* (одинацять, двацять, пятьдесять) числівників. При тому в числівників від пятьдесять до девятьдесять відміняєть ся, як ми бачимо зі зразка (стор. 233.) тільки друга частина зложення (у моск. мові обі части).

пор. *Зі **стопятьдесятьох*** (а не — пятидесяти) *справ, покладених на дневнім порядку, скинено цїлих вісїмнацять* (Франко — Перехресні стежки). *Кождої весни, протягом більше вже як **пятьдесятьох** лїт, Захар пробував на Ясній Полянї* (Франко — Захар Беркут) . . .

А ось зразок відміни обох частин зложення:

*Хиба тобі доведеть ся стирчати свій вік на **двацятьох пятьох** карбованцях місячного жалування?* (Кримський) . . .

Сорок

ґ) Сорок

Числівник **сорок** звичайно не відміняєть ся. Зустрічають ся форми:

Р. вдм. — сорока і
О. „ — сорокма.

пор.: *Низенький чоловік лїт коло **сорока*** (Франко). ***Сорокма** карбованцями визволиш ся* (Слов. Грінч. IV, 168). *Засунув йому в кишеню конверт із **сорокма** карбованцями* (Кримський) . . .

Сто

д) Сто

Числівник **сто** має такі форми:

Н. і З. вдм. одн. сто
Н. „ множ. ста (двіста, триста, чотиріста)
Р. „ „ сот (пятьсот, шістьсот . . .)
О. „ „ стомá
М. „ двійн. у формі: (дві)стї

Пор.: *Це город із **стома** церквами* (Шевченко). *І серце їх разить **стома** мечами* (Франко). *Моя дорога **стома** стежками дорожить ся по полї* (Стефаник) . . .

[1]) Ніяким чином: пяттю, шістю, семю, як нераз балакає українська інтелїґенція з-московська, вживати не можна — бо це чисті москалїзми!

А так зрештою не відміняєть ся.

пор.: *Оддячивши йому* (= Турнові) ***сто*** (орудн. — чим?) *з оком* (Котляревський — Енеїда) . . .

Не відміняють ся теж зложені зі сто числівники: двіста (двісті), триста, чотиріста, пятьсот . . .[1])

То так кажемо:

*Із **триста*** (родов.) *козаків вернуло пятнацять.*

*Роздано їду **чотиріста** хлопцям* (давальн.).

*Пішов із **пятьсот** людьми* (орудн.) *у похід.*

*У **сїмсот** серцях* (місцев.) *горіла любов . . .*

Відміняєть ся, як бачимо, іменик, до якого числівник належить, а сам числівник не відміняєть ся (у моск. мові відміняють ся обі частини мови).

е) Тисяча

Тисяча

Числівник тисяча відміняєть ся як іменик жіноч. роду мнякої відміни (пор. „*задача*„, гл. § 160).

Відмінок:		Однина	Множина
1. Н.	(що *є?*)	тисяч-а	тисяч-і
2. Р.	(чого *нема?*)	тисяч-і	тисяч
3. Д.	(чому *даю?*)	тисяч-і	тисяч-ам
4. З.	(що *бачу?*)	тисяч-у	тисяч-і
6. О.	(чим *тїшу ся?*)	тисяч-ею	тисяч-ами
7. М.	(у чім *кохаю ся?*)	у тисяч-і	тисяч-ах

Однако ж і цей числівник може й не відміняти ся; головно не відміняєть ся він у множинї, у сполуцї з иньчими числівниками, н. пр.: *десять*, *двацять*, *сто* . . . *тисяч*[2]).

є) Мілїон

Мілїон

Числівник мілїон відміняєть ся як іменик чол. род. твердої відм. (пор. „*сусїд*“, § 150).

Одн.: мілїон, -а, -ові, -ом, -ї

Множ.: мілїон-и, -ів, -ам, -ами, -ах

[1]) Цікаво, що в українській мові ряд соток виходить поза тисячку, й народ скрізь, по цілій Україні говорить:

одинацятьсот, пятнацятьсот, девятнацятьсот . . .

На жаль, письменники цурають ся тих форм, і волять уживати: тисяча сто, тисяча пятьсот, тисяча девятьсот . . ., хоч це оригінальні форми, й головне: наші (ще їх мають Німцї).

[2]) У Галичинї робить укр. інтелїґенція велику помилку, вживаючи цього числівника в чоловіч. роді: *один тисяч*, *два тисячі*. Це явний польонїзм (tysiąc, dwa tysiące), й його треба оминати.

Замітки до відміни головних числівників.

Зложені числові ймена

215. **Зложені числові ймена** відміняють ся так, що відміняєть ся тільки остання складова частина числівника, а не всі складові частини (як у московській мові), отже:

Н.	*тисяча*	*двістї*	*трицять*	*пять*
Р.	,,	,,	,,	***пятьох***
Д.	,,	,,	,,	***пятьом***
З.	,,	,,	,,	*пять (пятьох)*
О.	,,	,,	,,	***пятьма***
М. *в*	,,	,,	,,	***пятьох***

То так кажеть ся й пишеть ся:

Він дав гроші двіста пятьдесять ***тром*** *людям* (а не: двом стам пятьом десятьом тром — або ще гірше з-московська: двум стам пятидесяти тром). *Лишив ся з тисяч триста двацять* ***вісьмома*** *карбованцями довгу* (не — з тисячею трома стами двацятьма вісьмома) . . .

Згода числівників 1, 2, 3, 4

216. Уживаючи головних числівників із імениками, треба завважити, що тільки числівники:

один, два, три, чотирі

все годять ся з імеником у відмінку (числї — а числ. один і два в родї, гл. § 351), н. пр.:

Н. вдм.	*один чоловік*,	*дві жінки*,	*три* (чотирі) *села*
Р. ,,	*одного чоловіка*,	*двох жінок*,	*трох сіл*
Д. ,,	*одному чоловікові*,	*двом жінкам*,	*тром селам* і т. д.

Те саме бачимо у зложених числових імен (пор. § 215), н. пр.:

Н. вдм.	*сто*	*двацять*	*два*		*роки*
Р.	,,	,,	,,	*двох*	*років*
Д.	,,	,,	,,	*двом*	*рокам*
О.	,,	,,	,,	*двома*	*роками* . . .

пор. іще §§ 417 з, 419.

Згода числівників від 5 до 99

217. В головних числівників од **пять** до **девятьдесять девять** у **назив. і знах. вдм.** згоди немає; після тих числівників стоїть тоді все родовий відмінок (§§ 417 з, 424), н. пр.:

1. Н. (хто, що *є?*)	пять (брилїв)	дванацять (жінок)	сїмдесять (дерев)
4. З. (кого, що *бачу?*)	пять (брилїв)	дванацять (жінок)	сїмдесять (дерев)

У всїх иньчих відмінках згода вже є, н. пр.:

2. Р. (кого, чого *нема?*)	пятьох (брилїв)	дванацятьох (жінок)	сїмдесятьох (дерев)
3. Д. (кому, чому *даю?*)	пятьом (брилям)	дванацятьом (жінкам)	сїмдесятьом (деревам)
6. О. (ким, чим *тїшу ся?*)	пятьма (брилями)	дванацятьма (жінками)	сїмдесятьма (деревами)
7. М. (у кім, чім *кохаюсь?*)	у пятьох (брилях)	дванацятьох (жінках)	сїмдесятьох (деревах)

Але більш так буває, що числівник у тих відмінках лишаєть ся невідмінний, а відміняєть ся тільки іменик самий.

Не відміняють ся нїколи числівники при лїченню (рахованню, в аритметицї), і то не тільки як лїчимо неназваними (голими) числами, але часто й названими (з іменикамі), особливо, коли при них стоять приіменики,

пор. ***У пятьдесять*** *бочках* (місцев.) *містить ся тисяча триста пятнацять* (назв.) *кварт оливи*; *як би її продати* ***трицять*** *людям* (дав.), *налїчуючи на кожну людину по вісїм кварт, то скілько і т. д.*[1]).

2. ПОРЯДКОВІ ЧИСЛІВНИКИ.

218. **Порядкові числівники** відміняють ся як прикметники твердої відміни (гл. § 199). **Порядкові**

	чол. рід	жін. рід	сер. рід	множ.
1. Н. вдм.	*перший*	*перша*	*перше*	*перші*
2. Р. ,,	*першого*	*першої*	*першого*	*перших* і т. д.

Таксамо:

другий (-а, -е), другого (-ої, -ого) . . .
четвертий (-а, -е), четвертого (-ої, -ого) . . .
сотий (-а, -е), сотого (-ої, -ого) . . .
тисячний (-а, -е), тисячного (-ої, -ого) і т. д.

---

[1]) А так, у головних чотирох *рахубах (дїях)* лїчить ся, зовсїм не відміняючи числівників.

1. ***Додавання*** (сложеніе) [*додатників*]:
один і три є чотирі (сума)
(1 + 3 = 4)

2. ***Відіймання*** (вычитаніе) [*відємного від відємника*]
два від пять лишаєть ся три [*лишок (остаток)*]
(2 — 5 = 3)

3. ***Множення*** (умноженіе) [*множного множником*]:
два рази пять є десять (добуток)
(2 × 5 = 10)

4. ***Дїлення*** (дѣленіе [*дїльного на дїльник*]:
пять у десять містить ся два рази (частка)
(10 : 5 = 2)

Числівник *третїй* (-я, -є), відміняєть ся як прикметник мнякої відміни, гл. § 201, отже:

третїй (-я, -є), третього (-ьої, -ього), третьому (-їй, -ьому) . . .

Про писання порядкових числівників числами гл. § 321.

3. ЗБІРНІ ЧИСЛІВНИКИ.

а) Обидва

Збірні обидва **219.** Числівник обидва (-і)[1]) відміняєть ся цїлком як *два:*

1. Н. вдм. *обидва* (чоловіки, вікна), *обидві* (жінки)
2. Р. ,, *обидвох* (чоловіків, жінок, вікон)
3. Д. ,, *обидвом* (чоловікам, жінкам, вікнам)
6. О. ,, *обидвома* (чоловіками, жінками, вікнами)
7. М. ,, *обидвох* (чоловіках, жінках, вікнах).

б) Двоє, обоє, обидвоє, троє

двоє, троє... Двоє, обоє, обидвоє, троє мають тільки назив. і знах. вдм., а, зрештою, всї відмінки творять вони від: *два*, *обá*[1]), *обидва*, *три* (отже не мають своєї відміни):

2. Р. вдм.: двох, обох, обидвох, трох
6. О. ,, двома, обома, обидвома, трома . . .

Що правда, деколи (у наддністрянських письменників) стрічають ся (на всї три роди) форми: *двоїх*, *обоїм*, але ж дуже рідко.

пор. *Від сього залежить щастє **двоїх** людей* (Франко--Перехр. стежки). *Сили такі значні, що вистарчать для них **обоїх*** [матері й сина) (Франко — Основи суспіль.). *Через оту вогняницю **двоїм** людям вік занапастити* (Федькович — Як козам роги виправляють). *Вибігли сини й винесли **обоїх*** [матїр і батька] *із хати* (Стефаник) . . .

Замітити треба, що тут нїде ріжницї в відмінї між чол. (і сер.) і жіноч. родом. немає (пор. мос. обоихъ, обѣихъ; обоимъ, обѣимъ і т. д.).

Таксамо не відміняють ся здрібнїлі форми цих числівників:

двойкó (двійко), *двóєчко*
обóйко (обійко)
тройкó, *трóєчко*[2]).

---

[1]) На заходї України живе ще числівник *обá*, *обі*, й ті числівники часто находять ся в зах. укр. письменників,

пор. ***Обá** хороші, **обá** багацькі сини* (Федькович) . . .

[2]) Нарічево на Поділлї почуєте деколи оруд. вдм. ***троємá***, але ж цїєї форми по книжках не вживають.

ЗАВВАГА. Числівника *обоє*, як іде мова про людей, уживаєть ся, звичайно, тільки тоді, як балакаєть ся про чоловіка й жінку, як у гурті є жінки й чоловіки.

пор.: *Та вмиємось милесенький обоє разом* (нар. пісня) . . .

За те двоє вживаєть ся, коли мова йде про двоє людей, навіть і того самого пола,

двоє господарів, двоє чоловіків . . .

пор. *Почав посилати учеників по двоє* (Слов. Грінч. I, 363). *Ото їдуть із ярмарку двоє господарів* (Руданськ.) . . .

На зразок *двоє* найдете вже й *обоє* в такому ж значінні [той самий пол],

пор. *Ходім каже, Уласович, на твою криницю подивитись . . . Тай пішли обоє* [варнак і москаль] (Шевченко—Москалева криниця) . . .

в) Четверо, пятеро, шестеро... десятеро...

Четверо, пятеро, шестеро, десятеро — і т. д. зовсім не відміняють ся, н. пр.: **четверо і т. д.**

Лишив ся з шестеро дітьми.

Трицятеро й троє на подвіррячко твоє (нар. припов.).

На відмінок указує іменик (чи иньче імня), до котрого числівник відносить ся.

ЗАВВАГА 1. Після всіх збірних числівників стоїть родовий відмінок (§§ 417 2, 422 г), отже:

двоє, троє, четверо, семеро . . . дітей, людей і т. д.

ЗАВВАГА 2. Такі збірні числівники, як: *пара, пятка, десятка, копа, сотка, тисячка* — це властиво іменики й відміняють ся як іменики.

Про удвох, утрох, учотирох . . . гл. стор. 232, заввага.

4. МНОЖНІ ЧИСЛІВНИКИ.

220. Множні числівники відміняють ся як прикметники, коли мають прикметникову форму (відповідають на питання: *скількократний?*), н. пр.: **Множні**

двоякий (папір), -ого, -ому . . .

троїста (музика), -ої, -ій, -у . . .

потрійне (число), -ого, -ому, -им (гл. § 199).

Коли ж вони відповідають на питання: *скількократ?*, то не відміняють ся, як ось:

двічі, тричі, стократ і т. д.

5. РОЗДЇЛОВІ ЧИСЛІВНИКИ.

Роздїлові **221. Роздїлові** числівники не відміняють ся:

по одному, *по одній* (даваль.), але — *по два*, *по три*
по пятьдесять . . . — усе невідмінне.

6. ДРОБОВІ ЧИСЛІВНИКИ.

Дробові **222. Дробові** числівники в рахованню не відміняють ся.

пор.: *Додай дві третї до вісїм третїх*
відійми вісїм десятих від девять пятнацятих,
дві сьомі в десять сьомих містить ся і т. д.

$1\frac{1}{2}$, $2\frac{1}{2}$, $3\frac{1}{2}$ і т. д. Таксамо не відміняють ся такі дробові числівники як: *півтора* ($1^1/_2$), *півтретя* ($2^1/_2$), *півчварта* ($3^1/_2$), *півпята* ($4^1/_2$), *півшоста* ($5^1/_2$), *півсьома* ($6^1/_2$), *піввосьма* ($7^1/_2$), *півдевята* ($8^1/_2$) . . .

півтораста (150), *півтретяста* (250), *півчвартаста* (350)...

пор.: *Щоб тебе трясло* ***півчварта*** *року, поки витрясе пшениції копу* (нар. приказка). *Ой виростеш, сину, за* ***півчварта*** *року, як княжа дитина* (Шевченко — Сова). *Довжників було на* ***півсема*** *тисячі* (Франко — Перехр. стежки). *Сїмсот Турків, яничар чотиріста та бідного невольника* ***півчвартаста*** (нар. дума) . . .

До речі сказати, що, крім *півтора* й *півтораста* (полтора, полтораста), таких числівників московська мова не знає.

7. НЕВИЗНАЧЕНІ ЧИСЛІВНИКИ.

Невизначені **223.** 1) Невизначені числівники **багато, кілька** (кільки), **кількаНацять, кількадесять** відміняють ся як два (пять), отже:

Р. вдм.	**багатьох,**	**кількох,**	**кільканацятьох**
Д. ,,	**багатьом,**	**кільком,**	**кільканацятьом**
Н. ,,	**багатьома́,**	**кількома,**	**кільканацятьма**
М. ,,	у **багатьох,**	**кількох,**	**кільканацятьох**

пор.: *Сила одного чоловіка або* ***кількох*** *людей* (Нечуй-Левицький). *Велїв* ***кільком*** *сторожам узяти його* (Франко — Перехр. стежки)...

2) Усї иньчі невизначені заіменики: **мало, досить, кількасот, кількатисяч** — не відміняють ся.

Про **увесь, кожний** . . . гл. § 212а, в.

3) Сюди належить невідмінне ,,**що**'' у значіннї: кожний, звичайно з родовим відмінком (§ 423 1), н. пр.:

що-дня, *що-тижня*, *що-року* (§ 317) . . .

пор. *Чуже поле поливають* ***що-дня*** *і* ***що-ночі*** [кожного дня й кожної ночі] (Шевченко). ***Що-дня*** *і* ***що-вечера*** *говорю у своїх думах отсе вже десять лїт* (Франко). *Лижи ж ти сухого макогона* ***що-пятницї*** *до самого Великодня* (Нечуй-Левицький). ***Що-року*** (Олесь). *Не* ***що-***

день (не кожний день) ***Великдень*** (нар. приказ.). *А ти мене **щораз** лякаєш снами* (Куліш) . . .

4) У західних частинах України стрічають ся (*с*)*тілько*, (*с*)*кілько* в відмінній (прикметниковій) формі у значінні: „*багато*", н. пр.:

(*с*)***тількиий*** (час), ***кількиий*** (великий) . . .

пор. *А то вже **тількиий** час, тілько літ* (зі збірника Гнатюка). *Все моливсь і **тількі** гроші Богу в жертву положив* (Франко). *Йде той гріш через, Бог зна, **кількі** руки* (Франко). ***Стількі** літа жили люде у спокою* (Лепкий) . . .

5. Дїєслово.

XL. Подїл дїєслів.

224. Дїєслова, слова, що кажуть, що хто дїє, що з ким дїєть ся, роздїляють ся за своїм значінням на декілька віддїлів, і то відповідно до того: а) що з дїйством робить ся, які відносини в дїйстві, б) як довго тягнеть ся дїйство, чи закінчило ся, чи тріває та в) яка вага дїєслова, чи висказує воно саме по собі дїйство, чи стає в допомогу другому дїєслову, щоб дїйство докладнїще пояснити.

1. Щодо роду дїйства.

1. Такі дїєслова, як ось, н. пр.: **Переходні**

бю (собаку), *миєш* (руки), *читає* (книжку) . . .

показують, що дїйство від одного предмету переходить на другий, то й через те такі дїєслова називають ся **переходні**.

2. Але ж є й дїєслова, що їх дїйство на другі предмети **Непереходні** не переходить, а обмежуєть ся тільки на тому, хто його робить, н. пр.:

гуляю, кричиш, ходить . . .

Це дїєслова **непереходні**.

3. Буває й так, що дїєслово переходне, але ж дїйство **Зворотні** звертаєть ся на того, хто його виконує, н. пр.:

*мию **ся**, чешеш **ся**, голить **ся*** . . .

Це дїєслова **зворотні**.

Їх пізнати по тому, що вони мають при собі зворотний заіменик „ся". Коли дїйство не звертаєть ся на предмет,

що роботу виконує, а на иньчий предмет, то цього **„ся“** немає, н. пр.:

мию (руки), *чешеш* (голову), *голить* (бороду) . . .

То так зворотні дієслова — це перехідні дієслова, тільки що предметом, на який дійство переходить, являєть ся той, що роботу виконує.

Заіменикові 4. Та є й такі дієслова, що мають при собі заіменик „ся“ й без нього ніколи не можуть обійти ся, бо тільки вкупі зі „ся“ вони визначають, що хто робить, або що з ким робить ся, н. пр.:

бою ся, *надієш ся*, *соромить ся* . . .

Це дієслова — **заіменикові** або загальні.

Обопільні 5. Ще є й такі дієслова, як ось:

сварити ся (з братом), *подружити ся* (з товаришем), *зустрінути ся* (зі сестрою), *воювати* (з ворогом)...

Ці дієслова показують на спільну роботу з кимось другим, виявляють щось таке, що разом ізількома предметами дієть ся.

Це дієслова **обопільні.**

2. Щодо трівання (вид) дійства.

225. Не всяке дійство однакове щодо тривку дійства (вид). не однакове щодо того, як довго тріває дійство дієслова. Дійство могло почати ся й тягти ся, не дійшовши до кінця, а то й могло закінчити ся, до кінця дійти, отож і через те й дієслова бувають ріжні.

Недоконані 1. Як сказати:

(я) *робив*, (ти) *скакав*, (він) *читав* . . .,

то кожний зрозуміє, що дійство, на яке вказують дієслова:

робити, *скакати*, *читати*,

до кінця не доведене, до кінця не дійшло.

Це дієслова **недоконані.**

Та ще і в недоконаному дійстві бувають ріжні відтінки.

а) започинові а) Як сказати:

(людина) *сивіє*, (брат) *старієть ся*, (вона) *молодіє*....

то пізнати, що недоконане дійство що-тільки починаєть ся, тому то й такі недоконані дієслова, як:

сивіти, *старіти ся*, *молодіти*

так і звуть ся **започинові.**

б) Та може бути так, що дійство почало ся, але ж кінця йому ще не видко, воно тягнеть ся на протягу якогось часу, тріває, н. пр.: **б) протягові**

(я) *йшов* (дорогою), (ти) *ніс*, (вони) *везли* (дрова)...

Усі ці дієслова:

іти, *нести*, *везти*

недоконані, а що дійство руху, несення, везення — тріває, протягаєть ся, то так ці недоконані дієслова звуть ся **протягові**.

в) Але ж як покласти побіч себе такі дієслова: **в) наворотові**

(я) *йшов* і (я) *ходив*
(ти) *ніс* ,, (ти) *носив*
(вони) *везли* ,, (вони) *возили* . . .,

то кожний зрозуміє, що одні й другі недоконані, тільки ж як у перших дійство тріває, у других чуєть ся, що воно часто, наворотами повторяєть ся. Через те й такі недоконані дієслова, як:

ходити, *носити*, *возити*,

так і звуть ся **наворотові**.[1])

2. Як же скажемо:

(я) *зробив*, (ти) *скочив*, (він) *прочитав* . . ., **Доконані**

то кожний із нас чує, що дійство, на яке вказують дієслова:

зробити, *скочити*, *прочитати*,

до кінця доведене, що воно дійшло до кінця.

Це дієслова **доконані**.

---

[1]) Самих по собі дієслів, чи вони наворотові, чи протягові, тепер відрізнити важко, хиба що відповідні слівця (*часто*, *нераз*, *що-дня*, *кожного тижня* і. т. д.) до них додати, що вказують на те, чи дійство повторюєть ся (навор.), чи тріває (*вічно*, *безнастанно* . . .). Але ж у поодиноких письменників усе ще находять ся давні (тепер уже наріччеві) форми дієслів, що з них іще пізнати в дієслові значіння наворотовости, н. пр.:

Наше село близенько від міста, так що пани ***хожують*** *туди* (Федькович). *У нього мусіло бути, як він сам* ***казував***, *кожде діло чудате* (Федькович). *Самоцвіти буду* ***приношати*** (Леся Українка). *У титаря, коли* ***знавав*** (Шевченко) . . .

Але такі форми не вживають ся в вже в письменстві, вони старі.

3. Щодо ваги дієслова.

Самостійні **226.** Крім того, в реченнях буває так, що саме дієслово висказує щось про когось (самостійне дієслово), н. пр.:

(я) *роблю*, (ти) *шила*, (вони) *плакали* . . .

У кожній із тих форм міститься ся цілком зрозуміла думка, на це вказують дієслова:

робити, *шити*, *плакати*.

Та є й такі дієслова, що самі про себе мають своє значіння, н. пр.:

(він) *є* (н. пр., Українець), (вона) *була* (н. пр., слаба),
(вони) *будуть* (н. пр., дома), (він) *няв* (віру)...,

а то буває, що вони тільки другим дієсловам помагають творити поодинокі форми, н. пр.:

Помічні (я) *робив був*, (вона) *плакати ме*...

Слівця: *був* (бути), *ме* (няти) при формах дієслів: *робити*, *плакати* помагають нам докладно розібрати ся в тому, коли саме дійство відбувало ся, чи відбувати меть ся.

Такі дієслова називають ся **помічні**.

Помічними дієсловами є дієслова: *бути*, *няти* (му).

Способові 2. Є ще й иньчі нібито несамостійні дієслова, які стоять на послугах у других дієслів, показуючи спосіб, **як** хтось робить, **як** щось робить ся (чи це примус, чи охота, чи початок роботи, чи сила, чи змога, чи обовязок). Це такі дієслова:

могти (можу = в мене є змога . . . . . н. пр. ходити)
хотїти (хочу = ,, ,, охота ,, ,, ,,
мусїти (мушу = ,, ,, примус ,, ,, ,, [1])
смїти (смію = ,, ,, сміливість ,, ,, ,,
мати (маю = ,, ,, обовязок ,, ,, ,,
почати (я починаю, н. пр., ходити) . . .

Ці дієслова називають ся **способові**.

ЗАВВАГА. Поділ дієслів на переходні й непереходні, недоконані й доконані, самостійні й помічні, важний не тільки задля самого значіння дієслів у реченню, але ж бо й має він велику вагу для відміни дієслів, бо ж, н. пр.: непереходні дієслова не можуть творити деяких форм

[1]) Не можна змішувати зі собою дієслів **мушу й маю** (я повинен); перше відповідає моск.: ,,я принужденъ", друге: ,,я долженъ".

(дієприкм. страждальн. стану, гл. § 234), не можуть деяких форм творити й доконані дієслова (дієприсл. тепер., гл. § 251, будуч. час., гл. § 256), а і значіння деяких форм у доконаних дієслів иньче, ніж у недоконаних (тепер., час. гл. § 248). А що без помічних дієслів не можна творити деяких форм — то теж буде далі видно (будучн. § 256, давноминул. § 255).

XLI. ЯК ТВОРЯТЬ СЯ ДІЄСЛОВА.

Дієслова творять ся з корінів (пнів) **наростками**, творять ся вони й при помочі **приростків** (§ 95, 100).

а) Дієслівні наростки.

227. Дієслівних наростків небагацько, усього — **пять.**

1. Передусім є багато дієслів, що творять ся просто з коріня, без **ніякого наростка**, н. пр.: **безнаростковї**

нес-ти, *вез*-ти, *пек*-ти, *стриг*-ти . . .

Це все дієслова **безнаросткові.** У них просто до коріня додають ся закінчення (пор.: *нес-ти* — *нес-у*, *вез-ти* — *вез-у*) так, що корінь є рівночасно пнем дієслова (гл. стор. 108, обр. 3).

Щодо свойого значіння, як показують ці приклади, то це дієслова недоконані, і то, по більшій части — протягові.

2. Наростком **„-ну-“** творять ся дієслова доконані, н. пр.: **нарост. -ну-, -ону-**

ка(п)-ну-ти, *ки-ну*-ти, *глип-ну*-ти . . .,

але ж тільки тоді, коли вони утворені від дієслівних пнів (пор.: капати, кидати, глипати).

Та є в цїй громадї й недоконані дієслова, н. пр.:

глух-ну-ти (глухий), *сох-ну*-ти (сухий) . . .

Дуже радо вживаєть ся цього наростка до творення дієслів (раптових) із викликів, н. пр.:

ох-ну-ти, *геп-ну*-ти, *шубовсь-ну*-ти, *чварсь-ну*-ти (по-нім.)...

Попри **„-ну-“** вживаєть ся для означення раптовости наростка **„-ону-“**, н. пр.:

гук-ону-ти, *стус-ону*-ти, *крик-ону*-ти . . .

пор.: *Гуконула гаківниця* (Мирний). *Як стусону в ворота раз, удруге, та так їх і випер* (Стороженко). *Як ухоплю дитину, як струсону нею* (Грінченко). *А пяниця слухав-слухав, знов у браму грюконув*

(Франко). *Мені випадало гордо швиргонути ті гроші панові в вічі* (Кримський). *Легенький смуток шпигонув його за серце* (Васильченко). *Здавалось, ніби він от-от махоне лапою по спині* (Нечуй-Левицький). *Як на Вербу криконуть на два хори ,,Кто Бог велій!"* (Нечуй-Левицький). *Сайгак прудконогий швигоне десь далеко-далеко і зникне вмить між травами* (Коцюбинський) . . .

нарост. -ї- **3.** Наростком **,,-ї(і)-"** творять ся недоконані дієслова, н. пр.:

лет-ї-ти, *сид-ї*-ти *гор-і*-ти . . .

Коли ж цим наростком творити дієслова з прикметників, то вони всї будуть започинові, отже:

старий — *стар-і*-ти ся; ржавий — *ржав-і*-ти; сивий — *сив-і*-ти; білий — *біл-ї*-ти . . .

На основі дуже давнїх законів при творенню дієслів кожне:

-кї- переходило в **-ча́-** (*крик* — *крич-а*-ти)
-скї- ,, ,, **-ща́-** (*тріск* — *тріщ-а*-ти)
-гї- ,, ,, **-жа́-** (*дріг-ну*-ти — *дріж-а*-ти) . . .,

отже до цієї громади належать такі дієслова, як: *крича́*ти, *сича́*ти... *блища́*ти, *верещ́а*ти... *лежа́*ти, *держа́*ти...

нарост. -и- **4.** Наростком **,,-и-"** творять ся недоконані дієслова, н. пр.:

роб-и-ти, *плат-и*-ти, *хвал-и*-ти . . .

Бувають між ними й наворотові, н. пр.: *воз-и*-ти (пор. протяг.: вез-ти), *нос-и*-ти (пор. протяг.: нес-ти), *ход-и*-ти (пор. протяг.: і-ти) . . .

Але ж є в цій громаді й доконані дієслова, н. пр.:

стріл-и-ти, *скоч-и*-ти, *куп-и*-ти . . .[1])

Дуже цікаві в цій громаді дієслова з прикметникових пнів:

мнягкий — *мнягч-и-ти;* широкий — *широч-и-ти;* довгий — *довж-и-ти* . . .

пор. *Не ти* [берізонько] *сеє листя широчила, не ти сеє гилля да височила* (нар. пісня). *Хазяйство в Кайдашенків не широчилось* (Нечуй-Левицький). *Ще йому Бог віку довжить* [Словар Грінченка I, 463] . . .

нарост. -а- **5.** Наростком **,,-а-"** творять ся дієслова недоконані, н. пр.:

дум-а-ти, *лїт-а*-ти, *мах-а*-ти . . .

Ця громада дієслів, із наростком -а-, найбагачча.

---

[1]) При тій нагоді треба завважити, що дієслова:

кінчити, женити ся

в українській мові недоконані (в моск. мові доконані!), доконаний їх вид:

скінчити, оженити ся.

а) Ізпоміж великої їх сили звертають на себе в укр. мові увагу дієслова, утворені з другого ступня прикметників (гл. § 193), отже:

малий — *меньчий*, — дієсл.: *меньчати*
великий — *більший* ,, *більшати*
білий — *білїщий* ,, *білїщати*
красний — *кращий* ,, *кращати*
гарний — *гарнїщий* ,, *гарнїщати*
розумний — *розумнїщий* ,, *розумнїщати*
дурний — *дурнїщий* ,, *дурнїщати* . . .

пор.: *Менї легшає в неволї, як я їх* (вірші) *складаю* (Шевченко). *Виростають у тебе що-дня крила, більшають, ширшають* (Куліш). *І круг мене все більше темнїщала мла* (Олесь). *Жінка не впізнала його* (Дашковича), *так він поздоровшав, загорів, повеселїщав* (Нечуй-Левицький). *Стоголовий людський кат лютує, дужчає щоднини* (Старицький). *З кождою строфою, з кождою нутою слабшає* (пісне!) *відгомін твій* (Франко). *Ольга кращала, Катерина поганчала* (Нечуй-Левицький) . . .

б) Дуже цікаві в цій громаді дієслова, утворені з викликів та з таких слів, що їх переказуєть ся дослівно з чужих уст, н. пр.:

охкати, *гавкати*, *цвірінькати* . . .
сикати, *тикати*, *тюкати* . . .
здоровкати ся, *чоломкати* ся, *кахикати* . . .

Усе се дієслова, зложені з дієсловом **казати** (скороч.: **кати**, на Поділлї кажуть: *кау*, *кае* — зам. кажу, каже), пор.:

охкати = ох + казати, *тикати* = ти + казати,
здоровкати = здоров + казати, *кахикати* = кахи + казати...,

тільки ж це „-к-“ перед наростком -а- так уже зросло ся зі значінням дієслова, що воно нераз і не гине, як до коріня додати иньчий наросток, н. пр.: „-ну-“ (§ 227 2),

кахикнути, *цвірінькнути*, *цьвенькнути*, *гавкнути* . . .,
хоч уживаєть ся й,

охнути, *ляснути* . . .

6. Таксамо недоконані дієслова, хоч наворотові, хоч протягові творять ся наростком „-ува-“, н. пр.: **нарост. -ува-**

глуз-ува-ти, *год-ува-ти*, *пан-ува-ти*, *куп-ува-ти* . . .

а) Тим наростком творять ся в укр. мові всї чужі дієслова (головно ті, що в нїмецькій мові вживають ся з

наростком: -ieren, який опісля живцем перебрали Москалї, перетворивши його у своє: -ировать)[1]), отже:

телєфон-ува-ти, *ілюстр-ува*-ти, *іґнор-ува*-ти, *опон-ува*-ти, *адрес-ува*-ти, *веґет-ува*-ти, *силябіз-ува*-ти, *продук-ува*-ти і т. д.

б) Дуже цікаві для нашої мови в цій громадї дієслова, які показують, чим хто займаєть ся, чим хто є, н. пр.:

дяк дякує — дієслово: *дякувáти*
піп попує — ,, *попувати*
учитель учителює — ,, *учителювати*, і далї:

дївувати, *вдовувати*, *парубкувати*, *козакувати*, *лїкарювати*, *гетьманувати*, *головувати*, *старшинувати*, *бабувати*, *старцювати* і т. д.

Всї цї дієслова протягові (моск. мова їх не знає).

пор.: *Уже Марко чумакує* (Шевченко). *Та не довго Виговський гетьманував: півтора года булаву держав* (нар. дума). *При тій церковцї попує* (Кулїш). *Ну, каже змій, тепер хто більше з нас їсти ме, так той над нами буде старшинувати* (Із казок Рудченка). *Не козакувать Миколї, бо не буде в його коня нїколи* (нар. припов.). *Її чоловік сотникував під гетьманом Павлюком* (Воробкевич). *Потім її стала вчити і лїкарювати* (Шевченко). *Я бабувала на хуторах у Байбаків* (Кропивницький) . . .

б) Дієслівні приростки.

Приросток зміняє значіння дієслова

228. 1. Дієслова — як і иньчі слова — творять ся ще й при помочі приростків, як це видно, н. пр., із таких прикладів:

дати (милостиню)
віддати (дочку заміж, довг)
додати (щось до чогось)
здати (екзамен)
надати (слову значіння)
подати (недужому ліки)
продати (коня)
роздати (гроші між бідних) і т. д.

---

[1]) На жаль, і в нас почуєте в устах укр. інтелїґента такі московські форми, як: *ілюстрірувати*, *іґнорірувати* й т. д.

Це явні москалїзми, яких нїяк уживати не можна.

При тій нагоді треба завважити, що чуже слово *арештувати* в українській мові недоконане (у моск. доконане — недоконане: арестовывать).

2. Але ж найважнїщу задачу, яку сповняють у мові деякі приростки, пізнáємо з таких прикладів:

зміняє вид дієсл.

(безнарост.)	*нести* (нїс)	— *занести*, (занїс)	*понести* (понїс)
(нар. -ну-)	*сохнути* (сох)	— *висохнути* (висох)	
(,, -ї-)	*розуміти* (розумів)	— *зрозуміти*, (зрозумів)	*порозуміти* (порозумів)
(,, -и-)	*чинити* (чинив)	— *вчинити* (учинив)	
(,, -а-)	*читати* (читав)	— *прочитати* (прочитав)	
(,, -ува-)	*порядкувати* (порядкував)	— *упорядкувати* (упорядкував)	
	малювати (малював)	— *намалювати* (намалював) . . .	

Кожне з цих дієслів, само зі себе недоконане, стало **доконаним**, як до нього ми додали приростки: **за-**, **по-**, **ви-**, **з-**, **у(в)-**, **про-**, **на-**.

То так деякі приростки, не зміняючи значіння дієслова, недоконане дієслово роблять **доконаним**.

сприростк недокон. дієсл.

3. У тїй роботї приростки й наростки помагають одні другим. Візьмімо, н. пр., недоконані дієслова:

гребти (гріб), *мерти* (мер),
зичити (зичив), *гадати* (гадав) . . .

Як іспpriростkувати їх, то вийдуть доконані дієслова:

загребти (загріб), *умерти* (вмер), *позичити* (позичив), *вгадати* (вгадав) . . .

Але ж нераз чуття мови наказує нам ужити тих сприросткованих дієслів (пор. § 107) у недоконаному виді, н. пр.: *На селї **мерли** люде: сьогоднї **вмерло** пятеро, **вчора** десятеро, кожний день **умірало** їх декілька.*

Тодї, як видно з прикладу, не відкидаючи приростка (в), ми додаємо якийсь иньчий наросток (звичайно: -а- або -ува-), і сприростковане доконане дієслово знов стає недоконаним. Ось порівняйте:

		(сприростк. докон.)		(сприростк. недокон.)	
(недок.)	*гребти*		— *загребти*		— *загрібати*
,,	*мерти*	,,	— *умерти*	,,	— *умірати*
,,	*зичити*	,,	— *позичити*	,,	— *позичати*
,,	*гадати*	,,	— *вгадати*	,,	— *вгадувати*...

Зміна неперехідн. на перехідні 4. Крім того, приростки **на-**, **об-**, **пере-**, **про-** мають таку силу, що неперехідне дієслово (гл. § 225) роблять перехідним, розумієть ся, зі зміною значіння, яке й містить ся у самому приростку, н. пр.:

неперех.	**перехідні**		
іти —	***найти*** (стежку),	***об*** (і) *йти* (худобу),	***перейти*** (межу),
їхати —		***обїхати*** (село),	***переїхати*** (дитину),
скочити —		***обскочити*** (людей),	***перескочити*** (тин),
бігти —		***оббігти*** (клуню),	***перебігти*** (коняку),
сидїти —		***пересидїти*** (ніч),	
лежати —		***пролежати*** (свято)...	

Прир. „по“ 5. Про приросток ***по*** гл. § 111.

XLII. ЯК ВІДМІНЯЮТЬ СЯ ДІЄСЛОВА — ДІЄСЛІВНІ ФОРМИ.

229. Дієслова теж відмінна частина мови, але ж між відміною імен і дієслів велика ріжниця. При іменах важні тільки рід, відмінок та число, і відповідно до того складають ся форми — у дієслів, як побачимо, воно инакше. І далї, в імен рішають про відміну відмінки, в дієслів найважнїща річ — особи й часи (гл. § 122).

230. **Осіб** знає дієслово (як особовий заіменик) **три:**

а) **перша**, що про своє дійство говорить, н. пр.:

особи, числа *я читаю, я хвалю* . . .

б) **друга**, що до неї балакаємо про її роботу, н. пр.:

ти читаєш, ти хвалиш . . .

в) **третя**, що про її роботу балакаємо, н. пр.:

він (вона, воно) *читає*, *він* (вона, воно) *хвалить* . . .

Усе се форми **однини**. Те ж саме відносить ся до **множини:**

1. особа: *ми читаємо, ми хвалимо*
2. „ *ви читаєте, ви хвалите*
3. „ *вони читають, вони хвалять*.

Докладнїщий розбір та розяснення гл. при заіменниках особових, § 204 1а, б, в.

231. Щодо того, **коли** дійство відбуваєть ся, відріжняємо в дієслова **чотирі часи:**

1. **теперішній** час, як хтось щось тепер робить, саме тоді, коли говоримо, н. пр.: **Часи**

я читаю, *ти хвалиш*, *він їсть* і т. д.;

2. **минулий** час, як дійство відбувало ся або відбуло ся в минулому, н. пр.:

я читав, ***ти хвалив***, ***він іззїв*** і т. д.;

3. **давноминулий** час, як дійство дуже давно відбувало ся або відбуло ся, н. пр.:

*я читав **був***, *ти хвалив **був***, *він іззїв **був*** і т. д.;

4. **будучий** час або **прийдешний** час, як дійство ще тільки буде відбувати ся, ще тільки прийде, н. пр.:

*я **буду** читати* (му), *ти хвалити **меш*** (будеш),
*він їсти **ме*** (буде) . . .

232. Крім того, з форми дієслова можна пізнати, чи щось дійсно, напевно робить ся, чи хтось комусь наказує щось робити, чи щось іще не робить ся, але можливо, що зробить ся. Задля того служать **способи висказу**. Їх у нашій мові **три**. **Способи висказу**

а) Як сказати:

я читаю, *ти хвалиш*, *він* (вона, воно) *їсть*, *ми читаємо*, *ви хвалите*, *вони їдять*,

то ми так розуміємо, що це так таки справді, дійсно дість ся.

Це **дійсний спосіб** висказу дієслова. Його звуть іще прямим, бо ж тут просто, без ніяких викрутів та закрутів, балакаєть ся, що робить ся.

б) Коли ж дійства, роботи немає, а ми хочемо, щоб хтось її зробив, і наказуємо, щоб її зробив, то вживаємо **наказового способу** висказу, н. пр.:

Читай!	*Хвали!*	*Їдж!*	— 2. ос. одн.
Читаймо!	*Хвалім!*	*Їджмо!*	— 1. ,, множ.
Читайте!	*Хваліть!*	*Їджте!*	— 2. ,, ,,

Цей спосіб звуть іще й **волевим** або **бажальним**, бо ж у тих формах не все чуєть ся наказ, а часто чиєсь бажання, воля (§ 325 4) чиясь, щоб щось було зроблене.

в) Як же скажемо:

я (ти, він...) *читав би*, *хвалив би*, *їв би*...
я (ти, він...) *читав **би був***, *хвалив **би був***, *їв **би був***...,

то тими формами висказуєть ся, що дійство, робота не роблена, але могла б була зробити ся, коли б не зайшла була яка перешкода (пор. *я читав би був*, *як би в мене була книжка*, *він хвалив би*, *але нема за що*).

Такий спосіб висказу називаєть ся **можливий.** Його звуть іще й **умовним,** бо ж, як із прикладу виходить, дійство відбуваєть ся, чи відбуло ся з деякою умовою (*була б книжка*, *був би читав;* книжка тут — умова).

Не всї способи висказу знають усї часи. Кажемо:

я пишу, *я писав*, *я писав був*, *я писати му* . . .

спосіб висказу — дійсний, часів — чотирі, отже дійсний спосіб висказу має **всї чотирі** часи: теперішнїй, минулий, давноминулий, будучий.

У можливому способі є тільки **два** часи:

я писав би (тепер) і *я писав би був* (колись),

значить: теперішнїй і минулий.

Наказовий спосіб висказу знає тільки **один** час, а саме теперішнїй (будучий, гл. § 247), н. пр.:

Пиши! Пишім! Пишіть!

Дїєіменик **233.** Усї сї форми дїєслова, які ми досї назвали, відміняють ся в особах. Та є ще така, що, як іменик, подає тільки назву, імня дійства, н. пр.:

нести, ***бити***, ***різати***, ***малювати*** і т. д.

Така форма дїєслова зветь ся **дїєімеником.**

Дїєприкметник **234.** Крім того, є ще така форма, що на око зовсім скидаєть ся на прикметник, виявляє прикмету, але ж дїєслівного свойого значіння таки не тратить, н. пр.:

нести — ***несений***, бити — ***битий***, різати — ***різаний***, малювати — ***мальований*** . . .

Це **дїєприкметник.**

Відразу можна пізнати, що се дїєслівна форма, але ж має вигляд прикметника й відміняєть ся як прикметник у відмінках (гл. § 199), н. пр.:

	чол. рід	жін. рід	сер. рід
Р. відм.	*несеного* (тягару)	*битої* (дороги)	*різаного* (дерева)
Д. ,,	*несеному* (тягарові)	*битій* (дорозї)	*різаному* (дереву)
О. ,,	*несеним* (тягаром)	*битою* (дорогою)	*різаним* (деревом)...

Такий дієприкметник можуть творити тільки дієслова переходні (§ 224 і § 235), н. пр.:

нести (тягар) — *несений* (тягар)
бити (дорогу) — *бита* (дорога)
різати (дерево) — *різане* (дерево)
малювати (образ) — *мальований* (образ)...

Із того пізнати, що:

несений — се такий, що його несуть
битий — „ „ що його бють
різаний — „ „ що його ріжуть
мальований — „ „ що його малюють

Стан діяльний і страждальний

235. Як порівняти зі собою отсі форми:

я *несу* — ***я*** *несений*, або: ***мене*** несуть
корова *бє* — ***корова*** *бита* „ ***корову*** бють
маляр *малює* — ***маляр*** *мальований* „ ***маляра*** малюють,

то з висказів:

я несу, корова бє, маляр малює . . .

видно, що *я*, *брат*, *маляр* дійство виконують, щось діють сами, вони находять ся у становищі діячів, — тому такі форми творять **діяльний стан** дієслів.

Із висказів:

я несений, корова бита, маляр мальований,

пізнати, що *я*, *брат*, *маляр* роботи не виконують, а що тільки від чужої роботи щось із ними робить ся, від чиєїсь роботи вони терплять, страждають, находять ся у становищі страждальців, — через те такі форми творять **страждальний стан** дієслів[1]).

Із цього знов видно, що предметний стан можуть творити **тільки** дієслова переходні, бо тільки тоді, коли дійство (робота) може переходити на якусь особу або річ, — та особа або річ може страждати від чийогось дійства.

---

[1]) Є ще назви: **підметний** і **предметний** стан, виходячи зі значіння таких форм у реченні, що хтось сам роботу діє, підмет — підметний стан (*я несу, корова бє, маляр малює* — дійство спочиває на підметі), або хтось являєть ся предметом чужого дійства — предметний стан (*я несений, корова бита, маляр мальований* — я є предметом чийогось несення, корова — чийогось биття і т. д.).

Дієприслівники

236. Окрім дієприкметника, кожне дієслово має ще форми, подібні на прислівник. Це такі форми, як:

несучи, *бючи*, *ріжучи*, *малюючи* . . .
нісши, *бивши*, *різавши*, *малювавши* . . .

Сї слова не відміняють ся (як прислівники), але ж що утворені від дієслів, належать до його форм, то і звуть ся **дієприслівниками.**

Є їх у нашій мові **два:**

а) дієприслівник **теперішнього** часу: *несучи*, *бючи*...і
б) дієприслівник **минулого** часу: *нісши*, *бивши*...

XLIII. ЯК ПОДІЛЯЮТЬ СЯ ДІЄСЛІВНІ ФОРМИ.

237. Уже з тих кількох прикладів, що ми їх навели в попереднїх уступах, можна було пізнати, що дієслова творять подвійні форми:

прості форми

а) **прості** (незложені, суцїльні) — з пня, додаючи до нього чи закінчення, чи наростки, н. пр.:

*співа-**ти***, *співа-**ю***, *співа-**й***, *співа-**в***, *співа-**в-ши***,
*співа-**ний***, *-**а***, *-**е***;

зложені форми

б) **зложені**, як до готових уже (простих) форм додають ся иньчі слівця, н. пр.:

*співати **му***, *співав **би***, *співав **був***, *співав **би був*** . . .

XLIV. ПРОСТІ (НЕЗЛОЖЕНІ) ДІЄСЛІВНІ ФОРМИ.

238. Простих форм у нашій мові налічуєть ся усїх тільки **сїм.** Ось вони:

1. **дієменик,**
2. **минулий час,**
3. **дієприслівник минулого часу,**
4. **дієприкметник страждального стану,**
5. **теперішнїй час,**
6. **дієприслівник теперішнього часу,**
7. **наказовий спосіб.**

Усї цї сїм форм творять ся від **двох пнів,** які за найважнїщими формами, що з них творять ся, так і звуть ся:

1. **пень дієіменика й**
2. **пень теперішнього часу.**

Перші чотирі форми творять ся віді пня дієіменика, другі три віді пня теперішнього часу. Пізнаємо це найкраще на прикладі, н. пр., на дієслові: ***силувати***.

Пень дієіменика: **силува-**

1. **дієіменик:** ***силува-ти***
2. **минулий час:** ***силува-в, -ла, -ло***
3. **дієприслівник минулого часу:** ***силува-в-ши***
4. **дієприкметник страждальн. стану:** ***силува-ний, -а, -е***

Пень теперішн. часу: **силу-**

1. **теперішній час:** ***силу-ю, -єш, -є...***
2. **дієприслівник теперішнього часу:** ***силу-ю-чи***
3. **наказовий спосіб:** ***силу-й, -ймо, -йте***

ЗАВВАГА. Творячи дієслівні форми, не сміємо спускати з ока ні старих, ні нових **звукових** законів, отже:

нести	— ***несла***	але:	***ніс*** (гл. §§ 52, 355)
ходити	— *ходила*	,,	***ходив*** (§ 35а)
пекти	— *пекла*	,,	***печеш*** (гл. § 48)
платити	— *платиш*	,,	*плачу* (гл. § 47)
давити	— *давиш*	,,	***давлю, давлять*** (гл. § 46)
плету	— *плетеш*	,,	*плести* (гл. § 661)
красти	— *краду*	,,	***крав*** (гл. § 35б) і т. д.

Останки давніх незложених форм у письменстві.

239. Колись у нашій мові було багато більше форм, але вони позагибали.

1. От, н. пр., і досі ми витаємо ся один із одним на Великдень словами ,,*Христос воскресе*!'' (побіч: воскрес). Так колись творив ся минулий час. І в *Шевченка* сям та там такі форми ще стрічають ся, там, де він наслідує святе письмо. **Давні минулі часи**

пор.: ***Умре*** (= умер) *муж велій у власяниці* (На смерть Григорія, митроп. петерб.). *І* ***пониче*** (= поникла), *неначе стоптана трава, і думка ваша і слова* (Подражаніє XI. псл.). *Не* ***позна*** (= пізнав) *ю* (= її); ***потя*** (= потяв) *народ, княжну* ***поя*** (= пійняв); ***отіде*** (= відійшов) *в волости своя* (Царі, IV) . . .

Візьміть у руки ,,Конотопську відьму'' *Квітки*. Там писар дуже часто таких та подібних форм уживає.

пор.: *Горе мені, пане сотнику! Мимошедшую седмицю* (минулого тижня) ***тлумлях*** *ся* (я товк ся) *з молодицями по шиночкам здешної палестини і вечеру сущу минувшаго дне* (як прийшов вечір минулого

дня) *бих* (я був, пор. § 239, 2) *неподвижен, аки клада* (як колода), *і нім, аки риба морськая. І се внезапная* (нечайна) *вість* ***потрясе*** (потрясла) *мою унутренную утробу, а паче і паче* (і більш і більше), *єгда* ***прочтох*** *і* ***уразуміх*** (як я прочитав і розібрав = порозумів) *повелініє милостивого началства, збірати ся в поход аж до Чернігова . . .*

І досі, як у нас хто хоче посміяти ся з дяка, то давай творити форми: рече, возстаху і т. д.

Тепер це смішно, але колись це були окремі форми минулих часів [було два], які в нас позагибали без сліду.

2. Або ось у можливому способі (гл. § 257) ми вживаємо (тепер уже) прислівника **би**, щоб утворити цю форму. А колись це була форма минулого часу дієслова **„бути“** (гл. § 254), і то для кожної особи була иньча форма. Ще й досі останки цих форм позберігались у наших говірках. Через те ось у гуцульського поета *Федьковича* і в покутського письменника *Стефаника* (в розмовах) найдете ще форму: **бих** (на першу особу одн. і множ.) у сполуці з минулим часом дієслова,

пор.: *Відтогди а* ***бих*** *го* (щоб я його) *був і на свої очи не видів* (Федькович). *Так мені весело, що сто миль перелетів* ***бих*** [перелетів би я] (Стефаник). *Я сватьбу сю розбити мушу, хоч* ***бих*** *запропастила* (хоч запропастила б я) *душу* (К. Устіянович). *Най би над нами і пес не гавкнув на чужі (й) стороні, але най* ***бих*** (щоб ми) *укупі жили* (Стефаник)...

Такі форми в письменницькій мові невідомі.

Дієприкметники

240. Та є ще такі дієслівні форми в мові, що не загинули цілком, а тільки з часом народ істратив для них чуття й відчуває їх уже не як окремі форми дієслова, а як иньчу частину мови, як прикметники. От колись були в нас **дієприкметники** діяльного стану на **-чий, -ший** (гл. § 17), н. пр.:

читати — ***читаючий***, нести — ***несучий***, *лежати* — ***лежачий***
,, — ***читавший***, ,, — ***нісший***, ,, — ***лежавший***...,

отже читаємо ще й у Шевченка:

Не дай спати ***ходячому*** (Минають дні) . . .

Тепер ці форми в нашій народній мові зовсім невідомі, а коли їх уживають у науковій прозі, то тільки тоді, коли вже ніяк не можна инакше сказати. У нашій мові треба заступати ці форми **цілими реченнями** (§ 3881, 2), отже:

той, що читає . . ., що несе . . ., що лежить . . .
той, що читав . . ., що ніс . . ., що лежав . . .

Ці останні (на „-**ший**"), як де тільки можна, заступають ся прикметниками, що творять ся наростком: **-лий,** н. пр.:

погорілий, зімлїлий... (гл. § 184).

А так, коли такі форми ще лишили ся, то вони мають значіння прикметників, н. пр.:

робучий, слїпучий, летючий... (гл. § 187).

Таксамо загинула форма дієприкметника теперішнього часу діяльного стану на **-мий** (яка є, н. пр., у московській мові), і коли в нас іще лишили ся такі слова, як:

відомий (вісти = знати), ***знайомий*** (знати),
видимий (видїти), ***незримий*** (зріти) . . .,

то це вже прикметники, і творити від кожного дієслова таких форм на **-мий** не можна (гл. § 189).

241. Деякі форми знову стратили своє давнє значіння. От минулий час — це колишній дієприкметник минулого часу. Щоб утворити минулий час, треба було дієприкметник минулого часу, н. пр.: *ма-в, ма-ла, ма-ло*, сполучити з тепер. часом помічного дієслова **бути** (гл. § 254), себто: **Новий минул. час**

	чол. рід	жін. рід	серед. рід
1. ос. одн.	*мав + есьм*,	*мала + есьм*,	*мало + есьм*
2. „ „	*мав + еси*,	*мала + еси*,	*мало + еси*
1. „ мн.	*мали + есьмо*,		
2. „ „	*мали + есьте*		

Тепер уже ніхто не відчуває, що: *мав, мала, мало* — це дієприкметник, а кожний знає, що це час — минулий час.

І таких форм уже ніхто не вживає, хиба що який письменник стараєть ся наслїдувати давню мову.

пор.: *А що навпослї буде, не* ***подумав еси*** (М. Вовчок). ***Прозрів еси*** *в попелї глибоко вогонь добрий* (Шевченко). ***Доспіла еси,*** *наша ясочко* (Куліш). *А от тепер таке в нас завелось, якого зроду ви* ***єсьте*** *не* ***чули*** (Старицький) . . .

Тільки і в письменників загибало вже чуття до таких форм, де й як їх уживати, й через те вони дочіпляли нераз форми „*бути*" й до теперішнього часу, хоч це зовсім неправильно. Через те ось і в Шевченка можна вичитати такі форми:

єси *робиш, умреш* ***єси*** . . .

пор.: *Добре* ***єси,*** *мій кобзарю, добре, батьку,* ***робиш*** (Перебендя). ***Умреш-єси*** *на самотї, мов прокаженна* (Неофіти) . . .

У старих піснях [колядках] найдете сполучення дієприкм. минул. часу і з **3. ос.** помічного дієслова „бути", н. пр.:

Радуй ся, земле, ***єсть*** *ти* (= тобі, гл. ст. 209) *Син божий днесь* ***народивсь . . .***

Та такі форми вигинули тепер уже зовсїм тільки над Днїпром (через те і в письменстві). Останки їх лишили ся в наших західних говірках, н. пр., на Поділлї, в Галичинї, на Холмщинї, на Полїссї. Там говорять досї:

	чол. рід	жін. рід	серед. рід
1. ос. одн.	*мавєм*,	*малам*,	*малом*
2. ,, ,,	*мавєсь*,	*малась*,	*малось*
1. ,, мн.	*малисьмо*		
2. ,, ,,	*малисьте*		

Всї ті форми, вже постягані (пор.: мав + єсьм = *мавєм*, мала + єсьм = *малам*, мали + єсьмо = *малисьмо* і т. д.), вичитаєте в давнїщих західноукраїнських письменників (тепер їх уже не вживають).

пор.: ***Пішовєм*** (я пішов) *у замок* (Шашкевич). *Доле*, ***переїлась*** (ти переїла) *моє щастє*, ***запустилась*** (ти запустила) *в мою душу журбу і розпуку*, ***учинилась*** (ти вчинила) *мому серцю з гараздом розлуку* (Шашкевич). *Ще не доста* ***наївєсь*** *ся* (ти наїв ся) *людської працї* (Федькович). ***Проходжалисьмо*** *ся* (ми проходжали ся) *по обістю* (Шашкевич) . . .

Цих форм уживають і тепер іще деякі наддніпрянські письменники, як хочуть наслїдувати давнїщу українську мову (в розмовах історичних творів).

пор.: *Те чули й ми і навіть у лїтописній меморії* ***читалисьмо*** (Старицька-Черняхівська — Останнїй сніп). *І по ровах* ***бувалисьте*** (ви бували), *пане* (Старицький — Богдан Хмельницький) . . .

Та то ще й так буває, що форми: **-єм** (**-м**), **-єсь** (**-сь**), **-сьмо**, **-сьте** долучують ся й до иньчих слів, хоч і відносять ся до дієслова, н. пр.:

*Тепер-****єм*** (= я) *вилїз поволеньки з хати* (Могильницький — Скит Манявський). *Надармо-****м*** (= я) *просила* (Устіянович). *Все-****м*** *пройшов* (я все пройшов), *бо-****м*** (= бо я) *ненависть до людей поборов* (Франко). *В зеленій лїщинї схилену-****м*** (я) *постать чоловіка взрів* (Могильницький). *А що-****м*** (= що я) *узрів, то й сказавєм* (Стефаник). *Бог хотїв, щоби-****сь*** (= щоб ти) *світ видїв* (Шашкевич). *Та йди бо та гуляй, чого-****сь*** (= чого ти) *осторопів?* (Федькович). *Кого-****сьмо*** (= ми) *лиш засягли* . . . (Могильницький). *Хлопцї, чи спите, що-****сьте*** (= ви) *ся позабували?* (Шашкевич) . . . *Одного-****сьте*** (= ви одного) *слова не залишили* (Стефаник). *Чо-****сьте*** *хотїли* (= чого ви хотїли), *то й маєте* (Федькович) . . .

Та є ще иньчі, ще більше скорочені, форми,

пор.: *Чули-****м*** (ми), *що ти добрий майстер тай порадили-****м*** *си* (ми порадили ся), *аби ти нам клав церькову* (Стефаник) . . .

На Підгіррю, між Гуцулами, на Буковинї живуть іще форми 1. ос. множ. на **-сми** [сьмо], які одначе додають ся тільки до **1. ос. одн.**, чол. роду, і там так народ каже: *ходив-****сми***, *був-****сми***, *напив-****сми*** *си*, себто: **я** ходив, я був, я напив ся.

Такі форми зустрінете в Стефаника [в розмовах],

пор.: ***Бувсми*** [= я був] *наймитом, а потім* ***вібувсми*** [= я вибув] *десіть* [десять] *років у воську* [Камінний хрест]. ***Бувсми*** *межи людьми, любо мені було* (Палій) . . .

Та такі форми дуже вже нарічеві, їх уже ніхто із письменників-Галичан не вживає, й уживати їх не треба[1]).

LXV. ФОРМИ ДІЄІМЕНИКА Й ЇХ УЖИВАННЯ.

1. ДІЄІМЕНИК.

242. Дієіменик творить ся віді пня дієіменика закінченням **-ти**, н. пр.: Дієіменик

*зна-**ти**, мер-**ти**, пек-**ти**, гляну-**ти**, горі-**ти**, бачи-**ти*** . . . творення

На основі старих звукових законів **т, д** — перед закінченням **-ти** переходять у „**с**“ (гл. § 66 1):

плет-у але *плес-**ти***
крад-у „ *крас-**ти***

Закінчення дієіменика **-ти** може скорочувати ся на **-ть** (як на нього наголос **не** паде), і є такі околиці, що вже сливе скрізь уживають скороченого дієіменика. Що більш, є письменники (Херсонці), що майже виключно його вживають *(Тобілевич*, дуже часто *Винниченко)*.

пор.: *Напоїв коней і хотів* ***спать лягать*** . . . *Тобі индики пасти, а не коней* ***глядїть*** — *будеш же ти* ***одслужувать*** *мені за коней шість літ* (Мартин Боруля). *Після Семена так почали* ***годувать*** *та* ***морить*** *роботою, що ми покидали заслужені гроші тай повтікали* (Хазяїн) . . .

Та форма на **-ть** уважаєть ся нарічевою, і краще вживати повної форми на **-ти**. Про вживання скороченого дієіменика гл. § 71 1.

243. Замітки до вживання дієіменика. 1. Дієіменика вживають часто в **наказах**, і тоді він заступає наказовий спосіб, н. пр.: Вживання

Стріляти (=стріляй)! *Мовчати* (=мовчи)! дієім. = наказ. спос.

пор.: *Зараз мені* ***встати*** *з коня та красно мене* ***привітати! Чуєш?*** (Федькович) . . .

2. В оповіданнях дієіменик якогось дієслова, повторений при тому дієслові (у присудку), подає неначе **запевнення**, що те, що дієслово каже — правда, н. пр.

бачити — не бачив, відати — не відаю . . .

---

[1]) Із тих форм підсміщковують собі Наддніпрянці і склали на них ось яке двозначне речення: *Яким* (як-єм — як я) *ішов, Трохим* (трохим — трохи я) *не впав, мало-м Яся не забив* (мало я не забив ся).

Тут дієіменик заступає ціле речення, яким немов відпирасть ся якийсь чужий німий закид: *Як би хто закинув, що я не бачив, то я кажу, що бачив і т. д.*

пор.: *Сів снідати, але* ***вбіратись*** *не вбірав ся до гостя* (Нечуй-Левицький). *За нього* ***піти*** *піду, та на те, щоб від мене другої днини пішов* (Федькович). *В життю мене ти* ***знать*** *не знаєш* [Франко]. ***Бачити*** *не бачить,* ***чути*** *не чує* [Глїбів]. *Заплачу все, але* ***підписати ся*** *таки не підпишусь* (Лепкий) . . .

3. В безпідметових реченнях (неособових) дієіменик заступає форми якогось **часу,** звичайно теперішнього, §§ 433 5, 426 5, н. пр :

Як ***клїпнути*** *оком, мов свічку* ***здмухнути*** *. . .*

2. МИНУЛИЙ ЧАС.

Минулий час

244. Минулий час творить ся наростком: **-л, -ла, -ло, -ли,** при чому визвучне **„л“** (по голосівцї) перейшло в **„у (в)“,** або (після деяких шелестівок) відпало (гл. стор. 43, § 35):

творення

знати — *зна-**в***, *зна-**ла***, *зна-**ло***, *зна-**ли***
глянути — *гляну-**в***, *гляну-**ла***, *гляну-**ло***, *гляну-**ли***
бачити — *бачи-**в***, *бачи-**ла***, *бачи-**ло***, *бачи-**ли*** (гл. § 35 а)...
нести — *нїс* (§ 52), *нес-**ла***, *нес-**ло***, *нес-**ли***
мерти — *мер*, *мер-**ла***, *мер-**ло***, *мер-**ли***
пекти — *пік* (§ 52), *пек-**ла***, *пек-**ло***, *пек-**ли***
стригти — *стриг*, *стриг-**ла***, *стриг-**ло***, *стриг-**ли*** (гл. § 35 б)...

Якщо пень кінчить ся зубними шелестівками: **т, д,** — то вони відпадають перед **„л“** (гл. § 35 б):

класти — *клад-**у*** — *кла-**в***, *кла-**ла***, *кла-**ло***
плести — *плет-**у*** — *плї-**в***, *пле-**ла***, *пле-**ло***

У цій формі треба **все** ставити **особові заіменики,** а що ця форма повстала з дієприкметника (гл. § 241), то в ній відріжняють ув однинї й роди, н. пр.:

я *пік*, ***я*** *пек-**ла***, ***я*** *пек-**ло***
ти *пік*, ***ти*** *пек-**ла***, ***ти*** *пек-**ло***
він *пік*, ***вона*** *пек-**ла***, ***воно*** *пек-**ло*** . . .

3. ДІЄПРИСЛІВНИК МИНУЛОГО ЧАСУ.

Дієприслівник минулого часу

245. Дієприслівник минулого часу творить ся віді пня дієіменика наростком **-ши,** н. пр.:

стригти — *стриг-**ши***, мерти — *мер-**ши*** . . .

Як пень кінчить ся голосівкою, то вставляєть ся **„в“,** н.пр.:

творення

читати — *чита-**в-ши***, носити — *носи-**в-ши***,
дарувати — *дарува-**в-ши*** . . .

Через те, що в минулому часї в чолов. родї після голосівок наросток **-л** перейшов ув **-у (в)**, то вже нераз здає ся, що дієприслівник творить ся просто від чоловічого роду минулого часу наростком: **-ши**. Се відносить ся до дієслів, що їх пень кінчить ся на **т**, **д**, а й до иньчих, отже:

красти — **крав** — *крав-ши*, плести — **плїв** — *плїв-ши*
нести — **піс** — *нїс-ши*, пекти — **пік** — *пік-ши*...

246. Замітки до вживання дієприсл. минул. часу. Цього дієприслівника вживаєть ся в нашій мові на те, щоб скорочувати речення (§§ 389—391). Вживання

пор.: ***Відслуживши*** (= коли відслужили) *в церкві службу божу й похорони, понесли тим же чином і на кладбище* (Квітка — Маруся). ***Ставши*** (= коли стали) *плечем поуз плече, уперлись о землю ногами* (Куліш — Чорна Рада). *Не* ***сказавши*** *нї слова дочцї, за кого й як хоче віддати, думає, що наша сестра — коза* (Шевченко — Назар Стодоля)... нерівночасно

Як дієслово доконане, то дійство, висказане дієприслівником, склало ся **швидче**, ніж друге (пор. *насамперед відслужили, потім понесли, зпершу стали, потім уперли ся о землю ногами*).

Але ж як дієслово недоконане, то дійство може нераз відбувати ся й рівночасно,

пор.: *Хазяїн,* ***знавши*** *мою нужду, сам хлопоче об менї* (Квітка — Маруся). *Наум,* ***бачивши,*** *що вже все готове, став відбірати людей* (Квітка — Маруся). *На мене щось двічі поглянув, тай то нїби так,* ***не хотївши,*** *навмисне* (Марко Вовчок). *Там би я спочив хоч трохи,* ***моливши́сь*** *Богу* (Шевченко). *Або, може, не плакати,* ***мавши*** *одним-одного щирого товариша тай того скласти на лаві?* (Федькович)... рівночасн

У таких випадках звичайно вживаєть ся дієприслів. теперішнього часу, пор. § 251.

Відмінної форми (дієприкметника минул. часу) народня укр. мова (пор. мос. хотѣвшій, учившій) **не знає**, гл. § 240.

4. ДІЄПРИКМЕТНИК СТРАЖДАЛЬНОГО СТАНУ.

247. Дієприкметник страждального стану творить ся двома наростками: Дієприкм страждал ного стан

1. **-ний, -на, -не, -ні** й
2. **-тий, -та, -те, -ті**, н. пр.:

читати — *чита-**ний***, силувати — *силува-**ний***,
знати — *зна-**ний*** . . .
бити — *би-**тий***, подерти — *подер-**тий***,
накинути — *накину-**тий*** . . .

Щодо форми з наростком **-ний, -на, -не,** то, якщо пень кінчить ся шелестівкою, вставляєть ся -е-, н. п.:

вести (веду) — *вед-е-ний*,
плести (плету) — *плет-е-ний*[1]),
везти (везу) — *вез-е-ний*, нести (несу) — *нес-е-ний* . . .

Наростком **-тий, -та, -те** творять цю форму ті дієслова, пень яких кінчить ся на: **ї** (**і**-), **и-, у-, о-, я** (як у теперішнім часї виступає **н-**, гл. § 265 5), **р-**, н. пр.:

гріти — *грітий*, бити — *битий*, дути — *дутий*,
поколоти — *поколотий*, почати — *початий* (пічну),
клясти — *клятий* (клену), подерти — *подертий* . . .

Дієслова з наростками: „**-ну-**“, „**-и-**“ (деколи **-ї-**) творять цю форму віді пня теперішнього часу (§§ 271 1, § 277 1, стор. 310):

кинути *(кин-у)* — *кин-е-ний*
хвалити *(хвал-ю)* — *хвал-е-ний*[1])
варити *(вар-ю)* — *вар-е-ний*
платити *(плач-у)* — *плач-е-ний* . . .

XLVI. ФОРМИ ТЕПЕРІШНЬОГО ЧАСУ Й ЇХ УЖИВАННЯ.

1. ТЕПЕРІШНІЙ ЧАС.

Теперішній час — **248. Теперішній час** творить ся віді пня теперішн. часу при помочі ріжних закінчень у поодиноких особах. Ті закінчення **троякі**, як пізнаємо це з прикладів. Ось вони:

творення

	I. громада		II. громада		III. гром.
	після шелестівок	після голосівок	після шелестівок	після голосівок	
1. ос. одн.	нес-**у**	да-**ю**	хвал-**ю**	до-**ю**	ї-**м**
2. ,, ,,	нес-**еш**	да-**єш**	хвал-**иш**	до-**їш**	ї-**си**
3. ,, ,,	нес-**е**	да-**є**	хвал-**ить**	до-**їть**	їс-**ть**
1. ,, мн.	нес-**емо**	да-**ємо**	хвал-**имо**	до-**їмо**	ї-**мо**
2. ,, ,,	нес-**ете**	да-**єте**	хвал-**ите**	до-**їте**	їсь-**те**
3. ,, ,,	нес-**уть**	да-**ють**	хвал-**ять**	до-**ять**	їд-**ять**

[1]) У Київщинї та на Волинї вживають сям та там форм: *ведяний*, *плетяний*, *зачиняний*, (по)*біляний* (білений) — так, наче звязковий звук був би не „**е**“, а — „**а**“; але ж це так на око здаєть ся, бо ці форми поутворювали ся на подобу иньчих дієслів (з наростком -а-). У письменницькій мові таких форм уживати не треба, хоч деякі київські

Як бачимо, у першій громаді між пнем і справжнім закінченням у майже всіх особах (крім 1. одн. і 3. мн.) є звязковий звук „**е**“ (є), у другій — „**и**“ (ї), у третій — нема **ніякого** звука.

1) **Усї** дієслова творять форму теперішнього часу: і недоконані й доконані. Тільки ж у доконаних дієслів ця форма має значіння **будучого часу**, н. пр.: **докон. дїєслова**

недокон.			**докон.**			
кидати,	тепер.:	*кидаю*	кинути,	тепер.:	*кину*	(будучн.)
стріляти	,,	*стріляю*	стрелити	,,	*стрелю*	,,
сїдати	,,	*сїдаю*	сїсти	,,	*сяду*	,,
нести	,,	*несу*	занести	,,	*занесу*	,,
їсти	,,	*їм*	ззїсти	,,	*ззїм*	,,

Та хоч ці доконані форми мають значіння будучого часу, то на них у відмінї треба дивити ся як на форми, й час, утворений ними, вважати за теперішнїй (але ж додавати треба: „у значінні будучого“).

2) У **3. ос. одн.** зворотних і заіменикових дієслів у 1. громаді появляєть ся закінчення **-еть, -єть,** отже: **3. ос. одн.**

несеть ся, даєть ся, здаєть ся . . .[1])

пор.: *Як не **схаменеть ся*** (людина), *та до Бога не **вернеть ся**, то так і **ввіпєть ся*** (сатана) *пазурами в саме серце* (Шевченко). *Нехай*

письменники їх уживають у своїх творах (Нечуй-Левицький, Кримський),

пор.: *Усї слова, **виведяні** з польського коріня. Виникли українські спілки, **закладяні** молодими Українцями. Усякі — стремленія, восторги — й досї не **заміняні** великоруськими народнїми словами. **Цї** фрази . . . неначе б були **вихопляні** то в одному місцї, то в другому й механїчно **стуляні** докупи* (Нечуй-Левицький — приклади з: Кривого дзеркала укр. мови). *Коли б то я був золотая тарілка і був би **піднесяний** милій моїй! Хоч **оддаляні** наші оселї, буде серце единеє в нас* (Кримський — Пальмове гилля, II).

Докладнїще про це гл. § 276, стор. 308, примітка 1.

[1]) У західноукраїнських говірках такого **-ть** перед „**ся**“ немає, й там говорять:

несе ся, дає ся, здає ся . . .

Через те в західноукраїнських письменників попадають деколи такі форми без **-ть**, н. пр.:

*Біла хмара з золотими берегами **суне ся** по небі та лишає за собою білі лелії* (Стефаник). *При сїм оглядї не **обійде ся** без того, щоб не кинути оком на иньші язики славянські* (Огоновський). *Великеє княжа*

сум наш по Вкраїні як та мати по дитині плаче, стогне, ***вбиваєть ся****, в сонні душі* ***вриваєть ся****, нехай всяке тепле серце нашим болем* ***іздрігнеть ся!*** (Куліш). *Стогне Київ старий, аж* ***здрігаєть ся****, на Подолі луна* ***розлягаєть ся*** *. . . Не вогонь по шляху* ***розгаряєть ся****, гей, то військо йде,* ***наближаєть ся*** (Чернявський) . . .

Те **„ся“** в 3. ос. одн. і множ. зливаєть ся в вимові з попереднім **„т“** у — **цця,** і ми чуємо:

несецця, несуцця, хвалицця, хваляцця,

але так уже тепер ніхто не пише (гл. § 66,8).

кланяє ся *і присилає сто коней* (К. Устіянович). *Тяжко сиротині, як спогадає, що* ***прийде ся*** *йому в чужині загибати* (Воробкевич)...

1. Через те, що в тих говорах ніколи не скорочують ся „**ся**“ в „**сь**“ (§ 712), то і для таких скорочених форм чуття там немає [через те виходили в декого такі чудернацькі, тяжкі форми, як ось: *Сумрак з долини горі-****съ*** *підносив . . . Гомін по лісї сумно-****съ*** *розлягав* — підносив ся, розлягав ся (Могильницький). *І Сокільський ме гора ся від сегодня-****съ*** *в світї звати* — гора звати меть ся (Федькович)]. Задля того, та ще й тому, що перед „**ся**“ в 3. ос. там ніколи нема **-ть,** західноукраїнські письменники витворили собі штучні форми:

несесь, даєсь, здаєсь . . .,

хоч народ їх зовсім не знає, і так багато їх так і писало.

пор.: *Як гомін по лісї, звістка* ***несесь*** (несеть ся) *мила* (М. Шашкевич). *Сава* ***ворочаєсь*** (ворочаєть ся) *бувало, як апостол який* (Федькович). *Коней сто* ***красуєсь*** (красуєть ся) *на припонї* (К. Устіянович). *Хто не зглянеть ся,* ***дивуєсь, втїшаєсь*** (дивуєть ся, втішаєть ся) *її дївочою вродою* (Воробкевич). *З катедр, амвон* ***ллєсь*** (ллєть ся) *темнота* (Франко). ***Хитаєсь*** (хитаєть ся) *трон його твердий, і* ***чуєсь*** (чуєть ся) *чорному циреві, як Ормузд ясний вже виринає з хвиль рожевих* (Франко)..

В останніх своїх творах (Мойсей, Semper tiro) Франко таких форм уже сливе не вживав.

2. Таксамо не знають західноукраїнські говори мнякого **т** (**ть**) у **3. ос. одн.** і **множ.** у двох перших громадах. Там (у Галичині, на Закарпатті, на Буковині, в Холмщині, на Поділлї) кажуть:

*несу****т****, даю****т****,*
*хвали****т****, доï****т****, хваля****т****, доя****т****, ïдя****т*** . . .

а по декуди і в **3.** громаді:

*ïс****т****, дас****т****, єс****т*** (Покуття).

Таких форм у письменницькій мові тепер ніхто не вживає, і вживати їх не можна. Одначе в старих західноукраїнських письменників часто їх подиблете,

пор.: *Отак, Николаю, вкраïнські вірлята і* ***веселят*** *душу й серце* ***загрівают*** (М. Шашкевич). *Ходила і* ***ходит*** (рекрутка); *нїм* (заки) *день ся* ***розплодит*** (розплодить ся, зродить ся), ***біжит*** (біжить) *в оплонину високо* (М. Устіянович). *Камінь не* ***промовит****, грузи* (розва-

3. В обох перших громадах — у першій (е) частїще, у другій (-и) рідче, і то тільки в шелестівковій, у третій ніколи — у **1. ос. множ.** побіч закінчень — **-емо** (**-ємо**), **-имо** появляють ся старші, коротчі закінчення: **ем-** (**-єм**), **-им**, н. пр.: **1. ос. мн. скороч. зак**

несемо — несем, маємо — маєм, робимо — робим

пор.: *Ми на вистави* ***йдем*** *з культурністю своєю . . . Коли ж той буде час, що більше, нїж машини, ми* ***виставим*** *людей з високою душею* (Самійленко). *Діялєкт — а ми його* ***надишем*** *міццю духа і вогнем любови, і нестертий слїд його* ***запишем*** *самостійно між культурні мови!* (Франко). *За що, не знаю,* ***називаєм*** *хатину в гаї тихим раєм* (Шевченко). *Оживемо, брати,* ***оживем!*** (Франко). *Його в душі ми всї* ***голубим****, всїм серцем прагнемо його* (Грінченко). ***Убєм*** *брата,* ***спáлим*** *хату* (Шевченко). *Орлині крила* ***чуєм*** *за плечима* (Леся Українка). . .

4. В теперішньому часї самі форми вказують на **особу**, через те до них звичайно займеників не додаєть ся, отже: **Пропуск особ. заім.**

читаю,	розумієть ся:	**я**	
робиш	,,	,,	**ти**
оповідаємо	,,	,,	**ми**
їдять	,,	,,	**вони . . .**

Ставимо їх тодї, як хочемо висказати **протиставність,** н. пр.:

я читаю, а **не** — ти
ти ходиш, а **не** — він
вони роблять, а **не** — ми

Тесаме відносить ся до наказового способу, гл. § 252.

пор.: ***Ти*** *не знаєш, що дїєть ся в нас на Українї, а* ***я*** *знаю і розкажу тобі й спать не ляжу, а* ***ти*** *завтра тихесенько Богові розкажеш* (Шевченко). *Більше маєш* ***ти*** *заслуги між звірями, нїж хто другий* (Франко). ***Ми*** *розкажемо в пригодї* (як москаль викопав криницю), *а* ***ви*** *записуйте* (Шевченко) . . .

249. Замітки до вживання тепер. часу. Теперішнїй час визначає не тільки те, що тепер дїєть ся, а частенько набірає значіння й иньчих часів. **Вживання тепер. часу**

лини) *не* ***скажут*** *уплинувших лїт* (Могильницький). ***Кажут*** *люди, що є така слабість на світї, що чоловік зовсїм спящий устане з постелї,* ***ходит****, дїло* ***робит****, все як звичайно, а претцї* (а отже) *нїчого не* ***тямит****, бо все в твердім снї* (Федькович). *А заробити треба, бо в зимі нїхто не* ***даст*** (Стефаник) . . .

Через те й перед **,,ся"** ті письменники писали тверде ,,т", н. пр.: *Бувало весною, як ліс* ***розівєт*** *ся . . . діброва, як дівка, в цвіте* ***приберет ся*** (М. Шашкевич) . . .

у знач. минулого

1. У живому оповіданнї, якщо хочемо змалювати, як швидко одна по другій одбували ся події, вживаємо теперішнього часу, але ж він має значіння **минулого**, н. пр.

І тихнуть божії слова.
І в келії, неначе в Січі,
Братерство славне ожива,
А сивий гетьман, мов сова,
Ченцеві зазирає в вічі...
Музика... танцї... і Бердичів...
Кайдани брязькають... Москва...
Бори, снїги і... Єнїсей.
І покотились із очей
На рясу сьлози (Шевченко — Чернець).

пор. *Якось росаду садимо з нею* [братовóю] *в городї. Я говорю до неї, вона мов не чує, відійшла собі геть. Важко менї на серцї — заспівала собі. Співаю, а сльози так з очей і ллють ся. Коли чую: ,,Боже, помагай, день вам добрий!“ Дивлюсь: се наша сусїда перехилила ся через тин, витає нас* [Марко Вовчок — Сестра].

Тільки став під вербою, коли дивить ся, аж там стоїть якийсь іще другий парубок і поглядає на молоду дївчину [Нечуй-Левицький — Хмари]...

Це так званий історичний теперішнїй час, бо оповідає про минуле, як історія оповідає про те, що було, минуло.

Таксамо теперішнїй час набірає значіння минулого, коли до дієслова додати прислівники: **було, бувало** (гл. § 299 7), н. пр.:

Про зелені садки, про пахучі квітки
*Ми **бувало** під кобзу співаєм* (Куліш).

пор. *Малим **бувало** я сїдаю*
Під липою, та досягаю
Руками буцїм ясних зір —
А зірки моргають на мене
Крізь липи листячко зелене,
Та й кануть нишком в темний бір (В. Шашкевич — Бувало)...

А ще до того, як дієслово доконане, то в формі теперішнього часу чуєть ся минулість і дійство **наворотове,** н. пр.:

*Ото **було** тими вечорами довгими осїннїми, як уже стомить мене робота, заберу обойко* (синів) *до себе на колїна, та почну на добрий розум навчати — як умію так і навчаю* (Марко Вовчок — Два сини).

пор. *Тому мій брат **бувало,** скоро прийде недїля перед красним храмом, скличе з церкви всїх леѓінїв* (парубків) *до себе, та дає їм порядок* (Федькович—Любá-згуба)...

2. Часто вживаєть ся теперішнього часу у значінні **будучого**; це тоді, коли знаємо, що дійство певне, безпечно відбудеть ся, н. пр.: **у знач. будуч.**

Післязавтра рушаємо в похід.

пор. *Завтра йде до попа* (Кобилянська— Природа) . . .

3. Форми теперішнього часу доконаних дієслів (будуч. час) уживаєть ся тоді, як хочемо висказати якусь життєву правду, до якої люде дійшли досвідом, н. пр.: **теперішн. докон. дієслів (будуч.)**

Судженого конем не обідеш. Плачем лиху не пособиш (народні припов.) *Журбою не накличу собі долї, коли й так не маю* (Шевченко) . . .

Але ж таких форм уживаємо ще й тоді, як хочемо висказати наворотове дійство, або таке, що проходить одне за другим за чергою, про це гл. ще § 256, н. пр.:

*(*Перебендя*) сяде собі, заспіває,*
Заспіває тай згадає,
Що він сиротина,
Пожурить ся, посумує,
Сидячи під тином . . .
Заспіває про „Чалого“,
На „Горлицю“ зверне . . . (Шевченко—Перебендя).

2. ДІЄПРИСЛІВНИК ТЕПЕРІШНЬОГО ЧАСУ.

250. Дієприслівник теперішнього часу найлегче творити з **3. ос. множ.** теперішн. часу, відкидаючи **„-ть“**, і ставлячи на його місце наросток: **„-чи“**, н. пр.: **Дієприсл. тепер.**

	3. ос. множ. тепер. ч.		дієприсл. тепер.
читати	*читають*	—	*читаю-чи*
дуріти	*дуріють*	—	*дурію-чи*
шити	*шиють*	—	*шию-чи*
трясти	*трясуть*	—	*трясу-чи*
пекти	*печуть*	—	*печу-чи*
могти	*можуть*	—	*можу-чи*
хвалити	*хвалять*	—	*хваля-чи*
платити	*платять*	—	*платя-чи*
славити	*славлять*	—	*славля-чи*
бігти	*біжать*	—	*біжа-чи* . . .

Побіч сих форм подибують ся в віршах старі форми на **-я (-а)**, н. пр.:

стóя, сúдя, хóдя, мóга

пор.: *Ярина дає зброю, на порозі* ***стоя*** (Шевченко — Невольник). *Так ворожка наробила, щоб, бач,* ***ходя*** *опівночі, спала* (Шевченко — Причинна). *Як* ***мога*** *швидче утікай* (Котляревський). *Випєш, біжи яко* ***мога*** (Шевченко — Тополя) . . .

Але ж усі ті форми відчуваєть ся тепер уже як прислівники (сто́я = *стоячки*, си́дя = *сидьма*, *сидячки*, гл. § 299 7 і т. д.), і від кожного дієслова їх **утворити не можна**. Тай так загалом вони ніколи майже не вживають ся, й уживати їх не треба.

Вживання **251. Замітки до вживання дієприсл. теп. час.** Дієприслівники теперішнього часу можуть творити **тільки** недоконані дієслова. Це ясно, бо це форма, яка вказує, що щось **рівночасно** діеть ся,

пор.: *Співають,* ***ідучи****, дівчата* [дівчата, як ідуть, рівночасно співають] (Шевченко—Вечір). *Їй закон велить,* ***благословляючи*** *діточок* (= тоді ж саме, як благословить), *тільки плакати* (Квітка — Маруся). ***Дивлячись*** (тоді ж саме й поміркував) *оддалеки на запорозький прочухан, Петро поміркував, що не багато Кирило Тур видержить таких гостинців* (Куліш — Чорна Рада). . .

А що доконані дієслова мають уже самі по собі значіння чогось, що або вже зроблене або що тільки зробить ся, то не може вже бути рівночасности, отже й дієприслівника з них не утвориш.

І сим дієприслівником, як ми бачимо, скорочують ся речення, гл. §§ 389—391.

Цієї форми в **відмінному** виді (пор. рос.: читающій, знающій) укр. мова **не знає** (гл. § 240).

3. НАКАЗОВИЙ СПОСІБ.

Наказовий спосіб **252. Наказовий спосіб** має властиво тільки **три** форми:

2. ос. одн.	*нес-и*	*чита-й*
1. ,, множ.	*нес-їм*	*чита-ймо*
2. ,, ,,	*нес-їть*	*чита-йте*

творення Творить ся наказовий спосіб віді пня теперішнього часу, коли до нього (гляди вгорі) додати закінчення:

	після шелестівок	після голосівок
2. ос. одн.	— **и**	— **й**
1. ,, множ.	— **їм** (ім)	— **ймо**
2. ,, ,,	— **їть** (іть)	— **йте**

Але ж закінчення **-и**, **-їм**, **-їть** (після шелестівок) тодї лишають ся, коли „**-и**“, в 2. ос. одн. наголошене, н. пр.:

хвалити —	*хвал-и́*,	брати —	*бер-и́*
	хвал-їм		*бер-ім*
	хвал-їть		*бер-іть* . . .

Коли наголос паде на иньчий склад, то в 2. ос. одн. „**-и**“ відпадає, лишаючи по собі слїд у змнягченій попередній шелестівцї, якщо вона дає мнягчити ся, н. пр.:

	2. ос. тепер.	спосіб. наказ.
кинути	— кин-еш	— ***кинь***
радити	— рад-иш	***радь***
лїзти	— лїз-еш	***лїзь***
стрелити	— стрел-иш	***стрель*** . . .

Якщо шелестівка не дає мнягчити ся, то слїд по „**-и**“ щезає, н. пр.:

	2. ос. тепер.	спосіб. наказ.
вірити	— вір-иш	— *вір*
сипати	— сип(л)-еш	*сип*
мучити	— муч-иш	(не) *муч* . . .

По 2. ос. одн. творять ся вже иньчі форми. Раз у 2. ос. одн. є скорочене закінчення, то й у других формах воно скорочене, отже:

	2. ос. одн.	1. ос. мн.	2. ос. мн.
кинути	— *кинь*	*кинь-**мо***	*кинь-**те***
радити	— *радь*	*радь-**мо***	*радь-**те***
лїзти	— *лїзь*	*лїзь-**мо***	*лїзь-**те***
стрелити	— *стрель*	*стрель-**мо***	*стрель-**те***
вірити	— *вір*	*вір-**мо***	*вір-**те***
сипати	— *сип*	*сип-**мо***	*сип-**те***
мучити	— (не) *муч*	(не) *муч-**мо***	(не) *муч-**те***...

Виїмками від цього останнього закона являють ся дієслова, які перед закінченням 2. ос. одн. „**-и**“ — мають **дві** або **більше** шелестівок (передусім у дієслів із наростком „**-ну-**“, гл. § 271 2). Тодї закінчення **-и** лишає ть ся, хоч

воно й ненаголошене, і дві иньчих форми мають закінчення: **-ім** (-ім), **-їть** (-іть), н. пр.:

	2. ос. тепер.	спосіб наказ.
глипнути —	глипн-еш	***гли́пн-и***
		глипн-їм
		глипн-їть
свиснути —	свисн-еш	***сви́сн-и***
		свисн-їм
		свисн-їть
бубнити —	бубн-иш	***бу́бн-и***
		бубн-їм
		бубн-їть . . .

3. ос. одн. і множ. **1. Третя** особа одн. і множ. не має в наказовому способі своєї окремої форми. Вона заступаєть ся відповідними формами **теперішнього часу,** коли до них додати прислівники: **нехай, хай** (гл. § 253, 3б, § 393 4в, 6):

3. ос. одн.: ***нехай, хай*** *несе*, *читає*

3. ,, множ.: ***нехай, хай*** *несуть*, *читають*

Крім того, вживаємо для третьої особи й форми **2. ос. одн. і множ.** наказового способу.

пор.: *Задній ряд* ***нехай оберне ть ся*** *лицем до Монголів і стримує на хвилину їх нагін, а перший* ***кидай*** *монгольські трупи в вивіз* ***і скачи*** *на них!* (Франко). ***Суди*** *мене ввесь світ, коли неправда* (Куліш — Комедія помилок Шекспіра). ***Пропадай*** *душа без сповіди святої!* (Шевченко). ***Будь*** *проклята доля бідолашня!* (Куліш). ***Будь***, *що будь* (тепер уже одне слово: будь-що-будь — нехай буде, що буде), *а йому треба припізнити похід* (Франко). *Кождий* ***думай,*** *що на тобі міліонів стан стоїть . . . До великого моменту* ***будь*** *готовий кождий з нас!* (Франко — Великі роковини). ***Спи*** *біда, але буду бити* (Стефаник). ***Шлюбуйте*** *кождий сам собі не пити* (Франко). *Не у гнів* ***будь*** *тобі сказано!* (народня примівка). *Лихо його* ***бери!*** (народній проклін). *Кому скоріш треба, той* ***подайсь*** *назад* (нар. примівка). . .

1. ос. одн. і множ. **2.** Хоч собі самому ніхто не розказує, то все-таки стрічають ся форми **1. ос. одн. (і множ.)** наказового способу, заступлені формою **2. ос. одн.**, н. пр.:

Але ***говори я***, *та* ***не ладуй*** (наряджай), *а тут староста, чути, вже і просить ізза стола* (Федькович). *Він, бач, добро пропив, а* ***я мовчи!*** (Черкасенко). *Забрали гроші, поклали в кишені, а* ***ми мовчи!*** (Тобілевич) . . .

У сих двох останніх прикладах форма наказу для 1. ос. означає стілько, що: *повинен*, *маю* (повинні, маємо).

3. У множині в шелестівкових громадах стрічають ся (в поезії) побіч форм на **-їм, -їть,** повні форми на **-їмо** (-імо), **-їте** (-іте)[1]):

Повні закінч. 1. і 2. ос. множ.

несги — ***несїмо, несїте***
робити — ***робімо, робіте...***

пор.: ***Живімо*** *всї, поки життя дає нам світле почуття!* (Вороний). *Як не маємо чого робити, то* ***знесїмо*** *ту хату для челяді* (Нечуй-Левицький)... *І вражою, злою кровю волю* ***окропіте!*** (Шевченко — Заповіт). ***Поможіте,*** *Запорожцї, збити ворогів!* (Руданський)...

253. Замітки до вживання наказового способу. 1. До форм 2. ос. одн. і множ. додаєть ся часто з заду (задля того, щоб сильнїще, виразнїще висказати наказ) слївця: **„но“, „ко“,** н. пр.:

Вживання наказ. спос.

Ходи-но! Слухайте-но! Поглянь-ко!

пор.: *Чекай-****но*** *ти, не лай-****но*** *ти, бо хто ж то ти й т. д.* (нар. поділь. пісня). *Гей, Давиде, а поглянь-****но****, хто там є* (Франко). *А подивіть ся* ***но,*** *панство, що то за ніженьки* (Федькович).., *Подивіть ся* ***ко*** *ви їй у лице* (Федькович). *Ну-****ко****, синку, по дрова йди, та в печі* ***но*** *затопи* [затопи-но] (Франко) . . .

Но! Ко! Ну!

Як із останнього прикладу видно, то для скріплення наказу вживаєть ся ще й виклику **„ну“:**

Та ***ну*** *бо,* ***кажіть*** (Слов. Грінченка).

2. Із другого ж боку до деяких невідмінних слївець, хоч до прислівників, хоч до викликів, додаєть ся закінчення 2. ос., множ. **-те,** і тодї ті слївця мають теж немов значіння дїєслова в наказовому способі. Се відносить ся до слївець **ке, на** й **ну,** в яких містить ся значіння наказу [**ке** = давай!, **на** = бери!, **ну** = слухай!][2]), отже:

Ке-те, на-те ну-те

ке-те!, на-те!, ну-те!

---

[1]) У західноукраїнських говірках закінчення 2. ос. множ. не знає мякого **т**, там кажуть:

беріт, носїт, любіт . . .

Такі форми зустрінете у давнїщих західноукраїнських письменників, із новіщих (у розмовах) — у Стефаника,

пор.: *Скажіт, любенький, з якої причини все ся то стало* (Могильницький). *Веселїт ся, чужі люде, ох, бо менї годї* (Головацький). *Робіт зо мнов* (зі мною), *що ваша воля, а я більше вам і слова не скажу* (Федькович — Жовнярка). *Не йдїт, Максиме, не йдїт, вувчу, бо я зараз умру* (Стефаник — Злодій)...

Таких форм уживати не можна.

[2]) пор. *Який у мене нежит!* ***Ке*** (дай) *лиш хустки!* (Кулїш — Отелло). *Ластівко, ластівко,* ***на*** *тобі веснянку, дай менї білянку* (нар. приказка). ***На, на,*** *Циган* (назва собаки), ***на,*** *кулеші, але не кусай* (Стефаник — Кленові листки). *А* ***ну****, потїш мене, мій друже!* (Глїбів)...

пор.: *А тимчасом* ***ке-те*** *лиш кресало та тютюну!* (Шевченко). ***Ке-те***, *озьміть ваше благородіє, дома здасть ся* (Квітка). ***На-те*** *вам двоє мотовил, та, про мене, очі повиколюйте собі* (Нечуй-Левицький — Кайдашева сімя). *А* ***ну-те,*** *панове, батогами!* (Шевченко — Гайдамаки). *А,* ***ну-те***, *хто одгадає!* (Нечуй-Левицький) . . .

Це „*те*" появляєть ся деколи навіть і в формі 1. ос. множ.; то на те, щоб сповнення наказу приспішити, н. пр.:

*Ходїм-***те!** *Берім-***те!**

пор. *Ну, та* ***ходїм-те*** *нарештї! От, Господи!* (Винниченко — Панна Мара) . . .

Ну-мо Щодо **„ну"**, то в ньому появляєть ся часто ще й закінчення **1. ос. множ.**, — **-м**, **-мо**:

ну-м-, ну-мо

пор.: ***Ну-мо***, *Гонто,* ***ну-м***, *брате Максиме, ушкваримо!* (Шевченко — Гайдамаки). ***Ну-м,*** *мірошнику, молоть без вітру!* (Глїбів). „***Ну-мо*** *зносити динї та вибірати огірки!*" — „*Як* ***ну-мо,*** *то* ***ну-мо!***" (Нечуй-Левицький) . . .

Із останнього прикладу видно, що **ну-мо** має ще значіння: починати (гл. під 3) у сполуці з дієіменником. У тому ж значінні вживаєть ся **ну-мо** деколи і з **2.** ос. множ.

пор.: ***Ну-мо,*** *браття,* ***ну-мо*** *товариство,* ***ну-мо***, *конї сїдлайте!* (Словар Грінченка, II, 572).

Це так як: ***ходїм-те***, ***берім-те.***

Про **„*ану*"** гл. § 393 3

3. Форми наказового способу дієслів **давати (дати), нехати** мають своє окреме значіння.

Давай, дай а) **„Давай"** у сполуці з дієіменником означає стільки, що „*почати*", тільки що дійство скоріш одбуваєть ся, н. пр.:

Як ухоплю чорта за ноги і ***давай*** (= пічну) *ним неначе келепом трощити бісів* (Стороженко). *Жінка* ***давай*** *собі гуляти* Франко) . . .

Те саме значіння має словечко **„ну"** (гл. вище) у сполуці з дієіменником.

пор.: *Жінки* ***ну*** *же седрити ся, ганьбити ся!* (Франко).

І загалом значіння тих слівець перехрещують ся, бо ось у сполуці з формами тепер. часу док. дієсл. (будуч.) **давай** набірає того ж значіння (зазиву), що **„ну"**, н. пр.:

Дай *відсвяткуємо сей памятний вечір!* (Франко). ***Дай*** *зайду, подивлюсь* (Нечуй-Левицький). ***Давайте*** *на радощах згадаємо давнину* (Нечуй-Левицький) . . .

Таксамо і у сполуці з дієіменником, н. пр.:

Давайте *йти* (Слов. Грінч. I, 354).

б) **„Нехай“**, скороч. **хай**[1]), у сполуці з формою теперішнього часу вживаєть ся задля того, щоб 3. ос. одн. і множ. помогти хоч приблизно висказати наказ, а то бажання, пор. § 252 1, н. пр.: **Нехай**

*Ой, не спиняйте у ставу води, **нехай** вона **рине**: ой, не піду я за пяниченьку, **нехай** він **ізгине*** (нар. пісня). ***Хай** же її Бог **благословить**, мою дитину* (Марко Вовчок)...

Про иньчі знач. „*нехай*“ гл. § 393 4.

в) Про **бодай** (Бог+дай), гл. 393 5.

4. У живім оповіданні частенько вживаєть ся форм наказового способу замісць дійсного, н. пр.: **Наказовий спосіб замісць дійсного**

І не треба вам казати, як я його [чоловіка] *ховала: і до попа **біжи**, і горілки **неси**, і хліба **печи**, — і **плач*** (Лепкий)...

Тут усюди висказуєть ся швидка робота, яку треба було зробити, наче хтось наказував би.

У таких випадках уживаєть ся наказ спос. головно, як іще є дієслово „*взяти*“ (§ 369), н. пр.:

. *Райко **візьми** та **пішли** ті гроші, маючи надію швидко одержати жалування й покласти означену суму* (Васильченко). *Але ж бо мало того, що розсердив ся! **Візьми** дурний хлопчисько і **вдар** свого товариша, аж той на землю впав* (Маковей — Клопоти Савчихи). *Виконував сей наказ досі бездоганно, а тепер **візьми** та **ткни** всі письма пан-отцеві в руки* (Мартович — Забобон) . . .

Часто наказовий спосіб доконаних дієслів має в оповіданні те саме значіння, що теперішній (буд.) час та ще нераз уживаєть ся побіч нього, н. пр.:

*Як є чим пропалити в зимі, то менше їсти хочеть ся. Рано собі **встань, відмети** сніг від порога, **набери** з шіпки* (повітки) *ковіньок, **насип** під піч, тай зараз на хаті веселіще* (Стефаник — Вістуни). ***Вимети** хату та накришеш сала на вишкварки* (Нечуй-Левицький) . . .

Крім того, чуєть ся в тих формах життєвий досвід (§ 249 3):

пор. *Дівка як верба, де **посади**, там прийметь ся* (Нечуй-Левицький) . . .

---

[1]) Іще є західноукр. форми: **най, няй**, які найдете в західноукраїнських письменників,

пор.: ***Най** птички не тужать, зозулї не кують, **най** так соловії не плачуть; нехай руська* (= українська) *земля Бояна почує, **най** руські 'го діти побачуть* (Федькович). ***Няй** знають, як мене скривдив* (Лепкий)...

Там же вживаєть ся це слово саме про себе, в розумінні: *покинь, не руш!* Мати каже до дитини: ***Най** його, нехай спить!*

Наказ. спосіб замісць умови

5. Крім наказу (**бажання**, зазиву), форми наказового способу містять у собі ту саму думку, що **умовний** (можливий) **спосіб** (§ 360 7), н. пр.:

Ану, каже, ***підійди*** *лишень яка* (= якщо підійде яка), *так очі позатульовую з мушкета* (Черкасенко). ***Будь*** *вона* (= коли б вона була) *порядна й чесна, швидко б хвіст з води піднесла, мала б рибу й хвіст увесь* (Франко—Лис Микита). ***Не посій*** *— не вродить ся* (народня приповідка)...

допуст

6. Таксамо чуєть ся нераз у тих формах **допуст** (гл. § 360 8):

Крути, верти (= хоч як крутити меш, вертїти) — *мусиш умерти* (нар. приповідка). ***Ори*** *і* ***засїваи*** *лани,* ***коси*** *широкі перелоги, і грошики за баштана* ***лупи,*** *— та все одкинеш ноги* (Артимовський-Гулак) . . .

мус

7. Часто знов визначають форми наказового способу **примус**, те, що ми віддаємо ще в мові словами: *повинен, мушу, треба* щось робити (гл. § 252 2), н. пр.:

*Ти боєць — **повинен** битись, ти співець собі —* ***співай!*** (Грабовський). *За нужденну плату 60—80 крейцарів денно* ***сиди*** *там* (на гостинцї = на мощеному шляху) *цїлий день на вітрі, слотї і вогкости,* ***двигай*** *тяжке каміння* і т. д. (Франко). *Вчилась вісїм років, а тепер* ***сиди*** *на селї та глечики* ***мий*** (Тобілевич)...

Про все це гл. ще § 393 6.

XLVII. ВІДМІНА ПОМІЧНИХ ДІЄСЛІВ: „*БУТИ, НЯТИ.*“

	Бути			*Няти*		
I. 1. **Дїєіменик:**	бути			няти		
2. **Минул. час:**						
	чол. рід	**жін. р.**	**сер. р.**	**чол. рід**	**жін. р.**	**сер. р.**
1. ос. одн.:	я був,	була,	було,	я няв,	няла,	няло
2. ,, ,,	ти був,	була,	було,	ти няв,	няла,	няло
3. ,, ,,	він був,			він няв,		
	вона	була		вона	няла	
	воно		було	воно		няло
1. ,, множ.	ми	були (на всї три роди)		ми няли (всї три роди)		
2. ,, ,,	ви	були		ви няли		
3. ,, ,,	вони	були		вони няли		
3. **Дїєприсл. минул. часу:**	бувши			нявши		
4. **Дїєприкм. страждальн. стану:**	(нема, гл. § 235).			(на)нятий,-а,-е[1]		

[1]) форма з приростком „на“ (*наняти*)

II. 1а. Теперішній час:

1. ос. одн.:	я	є
2. ,, ,,	ти	є
3. ,, ,,	він	є, вона є, воно є
1. ,, множ.	ми	є
2. ,, ,,	ви	є
3. ,, ,,	вони	є[1])

1б. Будучий час (форми теперішнього):

1. ос. одн.:	я буду	я йму скороч.:	му (§ 701)
2. ,, ,,	ти будеш	ти їмеш ,,	меш
3. ,, ,,	він } вона } буде воно }	він іме ,,	ме
		вона } воно } іїме ,,	
1. ,, множ.	ми будемо	ми їмемо ,,	мемо
2. ,, ,,	ви будете	ви ймете ,,	мете
3. ,, ,,	вони будуть	вони їмуть ,,	муть

2. Дієприсл. тепер. часу: будучи — (дієслово докон., гл. § 251).

3. Наказ. спосіб:

2. ос. одн.:	будь	їми (віру)
3. ,, ,,	нехай буде	нехай іме
1. ,, множ.	будьмо	їмім
2. ,, ,,	будьте	їміть
3. ,, ,,	нехай будуть	нехай імуть

[2]) Крім сих, чисто народніх форм, подибаєте в письменстві ще й старі (тепер тільки в поодиноких наріччях усе ще вживані, н. пр., у Галичині) форми, н. пр.:

1. ос. одн.:		**єсьм**
2. ,,	,,	**єси**
3. ,,	,,	**єсть**
1. ,,	мн.:	**єсьмо**
2. ,,	,,	**єсьте**
3. ,,	,,	**суть**

Найбільш із тих форм уживаєть ся ще форма 3. ос. одн.: **єсть** (у західноукр. письменників: ***єст***), н. пр.:
Єсть *на світі доля, а хто її знає?* ***Єсть*** *на світі воля, а хто її має?* ***Єсть*** *люде на світі* . . . (Шевченко — Катерина). *Великий* ***єст*** *Бог і велике імя єго* (Шашкевич) . . .

XLVIII. ЗЛОЖЕНІ ДІЄСЛІВНІ ФОРМИ ТА ЇХ УЖИВАННЯ.

Зложених дієслівних форм ув українській мові — **чотирі.**

1. ДАВНОМИНУЛИЙ ЧАС.

Давноминулий час

255. Давноминулий час творить ся а) з форм минулого часу дієслова, як додати до них відповідні форми минулого часу помічного дієслова: **„бути“**, отже:

	недок. дієслово: *нести*		докон. дієслово: *занести*	
1. ос. одн.	я ніс був,		я заніс був,	
	я несла була,		я занесла була,	
	я несло було		я занесло було	
2. ,, ,,	ти ніс був,		ти заніс був,	
	ти несла була,		ти занесла була,	
	ти несло було		ти занесло було	
3. ,, ,,	він ніс був,		він заніс був,	
	вона несла була,		вона занесла була,	
	воно несло було		воно занесло було	
1. ос. мн.	ми несли були	(на всі 3 роди)	ми занесли були	(на всі 3 роди)
2. ,, ,,	ви ,, ,,		ви ,, ,,	
3. ,, ,,	вони ,, ,,		вони ,, ,,	

Крім того, часто зустрічаєть ся в письменстві форма 2. ос. одн.: **єси,** головно в наслідуваннях давньої мови, н. пр.:

Ні, не знаю, та так здаєть ся, сам ***єси****. .* (Шевченко). *Ти* ***єси*** *бо ласка й милость ізпоконвіку і до суду* (Старицький). *Чому не скажеш, хто* ***єси,*** *і чого в краях ти наших опинивсь* (Черкасенко). *Зрадник або трус* ***єси*** (Франко). *Земля* ***єси*** *й від земного ще ти сягнути не здолів* (Грінченко) . . .

Цілком уже рідко подибуєть ся форма 1. ос. одн.: **єсьм,**

пор.: *Людина* ***єсьм*** *. . . Де взять такої вдачі, щоб примхи всі украй перемогти* (П. Грабовський)...

і форма 1. і 2. ос. мн.: **єсьмо, єсьте:**

пор.: *Одної* ***єсьмо*** *гадки* (Федькович). *Ви зрозумієте його, бо лицар* ***єсьте*** (Черкасенко) . . .

Форма 3. ос. множ. (**суть**) у теперішніх письменників сливе зовсім не стрічаєть ся, і в давніщих вона рідка,

пор.: *Чи побачу я вас з гадками, що* ***суть*** *мов вірлине крило, що як буря женуть?* (Лепкий). ***Сут*** *то здорові повносильні рістки* (М. Шашкевич) . . .

Щодо того, де **стояти** формам помічного дієслова, то рішає саме **вухо**. Можуть вони стояти перед формами дієслова й після них, можна казати:

я ніс ***був*** і *я* ***був*** *ніс* . . .

б) Крім того, значіння давноминулого часу набірає кожна форма минулого часу, коли до неї додати прислівник **було, бувало** (§ 299 7), н. пр.: **було, бувал**

Ми приходили ***бувало*** *до них* (приходили були давно).

пор.: ***Було*** *колись на Вкраїні* ***ревіли*** *гармати,* ***було*** *колись Запорожці* ***вміли*** *панувати* (Шевченко — Ів. Підкова). *Хвиля* ***кинулась було*** *підгризати спідні плити* (Франко). . .

Треба завважити, що форми давноминулого часу в моск. мові **немає.**

2. БУДУЧИЙ ЧАС.

256. Будучий час складаєть ся з **дієіменика** й форм будуч. часу помічного дієслова **„бути"** (§ 254 1б), або з **дієіменика** й теперішн. часу доконаного дієслова **„няти"** (у значінню будуч., гл. стор. 275.), отже: **Будучий час**

1. ос.	одн.	я	буду	нести	або	нести му
2. ,,	,,	ти	будеш	нести	,,	нести меш
3. ,,	,,	він (вона, воно)	буде	нести	,,	нести ме
1. ,,	множ.	ми	будемо	нести	,,	нести мемо
2. ,,	,,	ви	будете	нести	,,	нести мете
3. ,,	,,	вони	будуть	нести	,,	нести муть[1])

У західноукраїнських говорах стрічають ся ще скорочені форми: **єсь, сьмо, сьте,**

пор. *Та* ***єс*** (= єсь, єси) *дурень навіки* (Стефаник). *Ви що-****сьте*** (= єсьте) *найсильнійші, ведіть* [комісаря] *у псарню* (Франко — Панські жарти) *Скажіт, старенький, може-****сте*** (може єсьте) *свідомі* (Могильницький) . . .

Форми ці живуть на заході України, хоч самі про себе, хоч скорочені, самі і в минулому часї (гл. § 241), але ж уживати їх **не треба.**

[1]) В західній Україні (в Галичині, на Поділлї, — на Буковині й на Покуттї **ні** —) відомі ще й иньчі форми будучого часу, і то сполучення форм: **буду, будеш** . . . із **минулим** часом дієслова, н. пр.:

буду ***ходив****, будеш* ***робила****, будемо* ***несли*** . . .

Такі форми будуч. часу найдете в деяких галицьких письменників, пор.: *Вже з Основяненком довше будеш* ***балакав*** (М. Шашкевич). *Хто сіяв, той буде* ***збирав. Гнів*** *буде як грім* ***гремів*** (Лепкий)...

А отже співаєть ся й у відомій скрізь (подільській) піснї:

— Дівчинонько мила,
Що будеш ***робила***
На Вкраїнї далекій?

„Буду хусти ***прала,***
Зеленого жита ***жала***
На Вкраїнї далекій".

Таких форм уживати **не треба.**

Місце помічн. дієсл.

1. Форми **„бути“** можуть уживати ся **перед** дієїменником і **після** нього; отже можна сказати:

я буду нести або *нести буду . . .*;

форми помічн. дієслова **„няти“** треба ставити виключно **після** дієїменика, отже можна казати тільки:

нести му[1]).

пор.: ***Будеш,*** *батьку,* ***панувати,*** *доки живуть люде . . . Може мені на чужині* ***лежать*** *леше* ***буде****, як иноді в Україні* ***згадувати будуть*** (Шевченко). *Не* ***жалкувати му*** *ні на кого; хоч рік* ***стерегти мете****, а на другий віддам ся таки не за кого, а за Йвана* (М. Вовчок). *Оксана* ***здоймати ме*** *кождий колосок і* ***буде*** *всі* ***складати*** *в ліву руку, а як жмут згрубіє, то вона його* ***буде складати*** *понад ярок, аби потім легко найти;* ***вишукувати буде*** *долини, рови, бо там найбільше колосся* (Стефаник). . .

У **займенникових** і **зворотних** дієслів заіменик **„ся“** ставить ся в літературній мові **все після** форм „*няти*“ отже[2]):

дивити му ся, нести меть ся,
бояти мемо ся, мити мете ся . . .

---

[1]) В деяких західноукраїнських говірках (н. пр., у Гуцулів) вони ставлять ся й **перед** дієїмеником, і деякі західноукр. письменники так давніще й писали,

пор.: *А Бога не* ***меш бояти*** *ся?* (Стефаник). *Гірш, ніж птахи ті блудні,* ***мете*** *за слова марні ввесь свій вік* ***крутитись*** (Франко). *І аж доки сю гору в'ни* (соколи) *семикрот* ***муть облїтати . . .*** (Федькович). *Вівці* ***муть****, кумочку, пастиря* ***пасти****, яйця* ***муть****, кумочку, курку* ***учити;*** *люде леґальні* ***муть грабити*** *й* ***красти,*** *чесних почнуть злодїяки тїснить* (Франко) . . .

Та в останніх своїх творах **Франко** так уже не писав, і **Стефаник** уживає таких форм **тільки** в розмовах своїх героїв (покутських селян) поміж собою.

Річ у тому, що в західноукраїнських говірках ще й досі **жива** свідомість, що це **окремі** форми, й ви зустрінете в буд. часі побіч скорочених форм: *му, меш, ме,* ще й повні:

йму, ймеш, йме . . .

пор. *Світ ми* (= менї) *спустїє і* ***йме*** *ворогувати* (М. Шашкевич — Псалми Руслановi). *А зірницї* ***ймуть*** *світити* (Федькович — Нічлїг)...
Так тих форм уживати **не слїд**.

[2]) Галичани часто пишуть:

дивити ся му, мити ся ме . . .

У галицькому виданню М. Вовчка прочитаєте: *Десь наймичкою маятись* ***му*** (Сестра). . .

Звичайно, що це з погляду на письменницьку мову (наддніпрянську) — неправильно, й так писати й балакати **не треба**.

пор.: *Молити мусь до самого неба* (Шевченко). *Хоч клясти меш ся про кожне слово, не зрушиш страшного вироку* (Куліш). *Опісля злити меть ся смотритель* (Свидницький). *Подивилась, чи не гнати меть ся за нею* (Грінченко). *Їх люде по духу чують; хоч не показують, усе кланяти муть ся* (Шевченко). *І знов снити муть ся янголи з пазурями* (Нечуй-Левицький)...

Із того, що ми сказали, видно, що *буду* й *му* це складові частини будучого часу, але ж і самі про себе самостійні слова, через те їх і треба на письмі **відокремлювати.** Але ж що форми: **му, меш, ме** . . . в мові ніколи не мають наголосу (так, як слівце **„ся“**), то звичайно їх пишуть докупи з дієіменником (§§ 922, 311), отже:

нестиму, *нестимеш*, *нестиме*, *нестимуть*,
молитимуся, *молитиметься*, *молитимуться* . . .

2. Форму будучого часу можуть творити **тільки недоконані** дієслова. У доконаних дієслів значіння будучого часу має форма теперішнього (§ 248), пор.:

буду *кидати* (недокон.) — *кину* (докон.)
буду *писати* (недокон.) — *напишу* (докон.) . . .

Замітки до вживання будучого часу. В оповідній прозі вживаєть ся будучого часу [як і теперішнього часу док. дієслів (гл. § 249 3)], як хочеть ся висказати щось певне, якусь правду з досвіду. Ось як чудово користуєть ся тим часом Стефаник, описуючи осінь, що кожного року таксамо виглядає: **Вживання**

То ***будуть*** *старі, бідні вдови, або їх унуки, або старі діди, що коло своїх дітей тулять ся і чують що-дня, який вони тягар у хаті, або то* ***будуть*** *молоді жінки з малими дітьми, що їх чоловіки покинули й десь у великім місті за них забули. Вони* ***будуть іти*** *чередою в поле,* ***минати муть*** *хрести, що тепер їх ніяка зелень не закриває,* ***лишати муть*** *за собою блискучі, гладкі, сталеві дороги й* ***будуть розходити ся*** *по сивих монотонних стернях, діти* ***будуть шукати*** *колосся, а старі тамтогорічних ковіньок* (Вістуни).

пор. *„Як би кістка була проломана, то він би вже не жив“!*
— *Ні, прошу пані!* ***Буде*** *живий* (= звичайно в таких випадках буває, що люде з проломаною кісткою живуть). *Се не конче, щоб відразу вмер“.* (Франко — Основи суспільности) . . .

3. МОЖЛИВИЙ СПОСІБ.

Можливий спосіб

257. 1. **Можливий спосіб** складаєть ся з **минулого** часу відповідного дієслова і прислівника **би** [**б**] (гл. § 71 5, § 239 2):

		чол. рід		жін. рід		сер. рід	
1. ос. одн.	я	ніс	би,	я	несла б,	я	несло б
2. ,, ,,	ти	,,	,,	ти	,, ,,	ти	,, ,,
3. ,, ,,	він	,,	,,	вона	,, ,,	воно	,, ,,
1. ,, множ.	ми	несли б		на всї три роди			
2. ,, ,,	ви	,,	,,	на всї три роди			
3. ,, ,,	вони	,,	,,	на всї три роди			

Це **теперішній** час можливого способу.

2. **Минулий час** можливого способу складаєть ся з форми **давноминулого** часу відповідного дієслова та прислівника **би** (**б**), н. пр.:

	чол. рід	жін. рід	сер. рід
1. ос. одн.	я ніс би був,	я несла б була,	я несло б було
2. ,, ,,	ти ,, ,, ,,	ти ,, ,, ,,	ти ,, ,, ,,
3. ,, ,,	він ,, ,, ,,	вона ,, ,, ,,	воно ,, ,, ,,
1. ,, множ.	ми несли б були	на всї три роди	
2. ,, ,,	ви несли б були	на всї три роди	
3. ,, ,,	вони несли б були	на всї три роди	

Таксамо й від д о к о н. дієслів:

тепер.: я заніс би, я занесла б, я занесло б...

минул.: я заніс би був, я занесла б була, я занесло б було...

Порів. *я кидав би* (недокон.), *я кинув би* (докон.)

я кидав би був (недокон.), *я кинув би був* (докон.) і т. д.

Де стояти „би“

3. Щодо того, де стояти прислівникові **„би“**, то його місце д о в і л ь н е:

я кинув ***би*** і *я* ***б*** *кинув . . .*

Само по собі, що у зворотних і заіменикових дієслів воно мусить стояти так, щоб **„ся“** в і д д і є с л о в а н е в і д д і л ю в а т и, отже:

я кинув ся б, я кинувсь би[1]), *я б кинув ся...*

пор.: *Х о т і л а* ***б*** *я уплисти за водою . . . За мною в слїд п л и л и* ***б*** *мої піснї . . . Вода помалу мене* ***б*** *у легкі хвилї з а г о р т а л а . . . Потім*

---

[1]) На заході України часто вставляють **„би“** між дієслово й заіменик і кажуть (тай пишуть)

я кинув би ся, вони молили б ся, я би ся вдарив...

Таких конструкцій літературна мова не д о п у с к а є.

би на хвилї з о с т а в с я тільки одгук невиразний моїх пісень . . . А потім з н и к би одгук, і на водї ще б к о л и х а л и с ь тільки мої квітки . . . С х и л я л и с я б над сонною водою берез плакучих нерухомі віти, у тихий захист вітер би не в і я в, с п у с к а в с я б тільки з неба на лилеї і на квітки, що я безумна рвала (Леся Українка — Ритми) . . .

Та все-таки, здебільшого **„би“** стоїть у формі теперішнього часу зараз після дієслова, н. пр.:

я ніс ***би,*** *я занесла* ***б*** . . .,

у формі минулого часу між дієсловом і поміч. дієсловом, н. пр.:

я ніс ***би*** *був, я занесла* ***б*** *була* . . .

4, СТРАЖДАЛЬНИЙ СТАН.

258. **Страждальний стан** творить ся з **дієприкметника страждального стану** дієслова й відповідних форм помічного дієслова **бути, бувати**[1]): Страждальний стан

я бував битий, буду битий

пор.: *Мовчи! Почують,* ***будеш битий*** (Гребінка — Ячмінь). *Іще щодня* ***бував і битий*** (Гребінка — Віл) . . .

Це буде видно найкраще зі зразка.

Дієслово: **„бити“.**

Діяльний стан:	*Страждальний стан:*
Дієіменик: бити	бути битим
Минул. час: я бив, -ла, -ло	я був (була, було) битий, -а, -е
ти ,, ,, ,,	ти ,, ,, ,, ,, ,, ,, і т. д.
Давноминул.: я бив був...	я був було битий...
Теперішн. час: я бю	я (є) битий, -а, -е
ти бєш	ти (є) ,, ,, ,,
він бє і т. д.	він (є) ,, ,, ,, і т. д.
Будучий час: я бити му...	я буду битий, -а, -е
ти бити меш...	ти будеш битий, -а, -е...
Наказ. спосіб: бий!	будь битий!
биймо!	будьмо биті!
бийте!	будьте биті! і т. д.

[1]) У Галичині під п о л ь с ь к и м впливом інтеліґенти вживають іще дієслова: **зістати,** н. пр.:

зістав битий, зістану битий . . .

Це явні польонізми, й їх уживати ніяк не можна.

У теперішньому часї страждального стану форми помічн. дїєсл. (*є*) звичайно пропускають ся, н. пр.:

Чорна рілля копитами ***поорана, побитая****, кістьми зетля* ***засїяна*** *і кровію* ***политая*** (Шевченко) . . .

Нїде тут помічного дїєслова немає.

Вживання ражд. стану

Замітки до вживання стражд. стану. 1. Страждального стану українська мова не любить, радо його обминає, а коли вже годї його обминути, то заступає його на ріжний спосіб формами дїяльного стану, але так, щоб видно було, що той, про кого мова, страждає, що він є предметом дїйства, а не сам його виконує. То так чисто по народньому замісць:

я (є) битий — куди краще сказати: *мене бють*
я був ,, ,, ,, ,, *мене били*
я кликаний ,, ,, ,, *мене кличуть*
я був покараний ,, ,, ,, *мене покарали*...

Це тодї так кажеть ся, коли не названо, **хто** саме *бє*, *кличе*, *покарав*, коли не вжито особи (неособово).

неособова форма дієприкм.

2. Дуже часто в таких випадках, коли хто страждав, але в **минулому,** вживаєть ся неособової форми дїеприкметника страждального, н. пр.:

бито, *кликано*, *покарано* і т. д.

пор.: *За моє жито ще мене й* ***бито*** (нар. припов.). *Моя Україно, за що Тебе* ***сплюндровано****, за що, Мамо, гинеш?* (Шевченко). *Отут крови* ***пролито*** *людської і без ножа!* (Шевченко). *Нїхто не подумав, що сього козака* ***бито*** *недавно киями* (Кулїш). *Не смуткував би тепер і не стидно було б, що тебе* ***попобито*** (М. Вовчок) . . .

Тільки ж треба затямити собі, що такі форми в українській мові **мусять** усе **лишати ся неособовими**. Ставити при них особи, як це дїєть ся в московській мові, це великий **гріх** проти української мови. Через те в укр. мові нїяким робом **не можна** сказати н. пр.:

мною *зловлено рибу* (= я зловив рибу)
тобою *вбито ворога* (= ти вбив ворога)
братом *одержано листа* (= брат одержав листа)
нами *забрано в полон* (= ми забрали в полон)...

Це все варваризми, і **давнїщі** письменники (до 70. років), що знали народню мову від самого народу, їх нїколи не

вживали. Ці форми повкрадались до наших часописів із московської мови, і звідтіля вперто почали втискатись до творів **новіщих** письменників. Їх треба **викидати.**

Розумієть ся, що таких виразів не можна змішувати з ось якими:

мною зловлена риба, тобою вбитий ворі́г,
братом одержаний лист, нами забрані в полон[1]) . . .,

бо це форми не неособові — предмет (особа) в них названий — і хоч рідко вживають ся, але ж вони ще можливі.

3. Таксамо треба мати на увазї, що такі форми, як: **минул. і будуч. стражд. стан**

зловлено, убито, одержано, забрано . . .

самі по собі відносять ся **тільки** до минулости.

пор.: *В чистім полї край дороги козаченька* ***вбито*** (не — було вбито) (нар. пісня). *Там то його* ***скалїчено*** (не — було скалїчено), *та на Україну* ***повернено*** (не — було повернено) *з одставкою*; *бачиш, праву ногу, чи то лїву* ***підстрелено*** (Шевченко). *Нїхто з вас не зазнає, щоб колинебудь* ***бито*** (не — було бито) *винуватого по голові* (Кулїш) . . .

Через те ставити при дієприкм. стражд. стану слівця: **було, буде** (щоб висказати минулий і будучий час) **не можна.** Такі вискази, як:

висловлено ***було*** *погляд,*
виставлено ***було*** *кандидатуру,*
буде *зроблено заходи* . . .,

чисті москалїзми, й їх уживати **не можна.**

По-українськи треба балакати й писати:

висловлено погляд, виставлено кандидатуру,
зробить ся заходи —

і хиба тільки у крайньому випадкові кажеть ся:

будуть зроблені заходи.

Розумієть ся, й тут не сміє бути особи (мною, тобою і т. д.). Та найкраще речення висказати формою діяльного стану.

[1]) Як із усїх прикладів видно, то при страждальному станї вживаєть ся все тільки орудника (гл. 430 б). Українська інтелїґенція Галичини, йдучи за польським упливом, уживає часто приіменика „*через*", і говорить:

риба зловлена ***через*** *мене, ворі́г убитий* ***через*** *тебе, повість написана* ***через*** *Франка* і т. д.

В народнїй мові таке „*через*" означає стільки, що „*при допомозї*" (риба зловлена *при моїй допомозї*, я *спричинив ся до* вбиття ворога, а не я вбив і т. д.)

Все це польонізми, й їх треба стерегти ся.

XLIX. ВІДМІНА ДІЄСЛІВ.

259. Поділ відмін дієслова склав ся на основі закінчень форм **теперішнього часу.** Звичайно беремо на увагу **3. ос. одн.** і **3. ос. множ.,** хоч. ріжницю видно в усїх особах (гл. § 248).

ПЕРША ВІДМІНА

виявляє закінчення

після шелестівок:	після голосівок:
у 3. ос. одн.: **-е,**	у 3. ос. одн.: **-є,**
,, ,, ,, множ.: **-уть,** н. пр.:	,, ,, ,, множ.: **-ють,** н. пр.:
нести, несу — *несе*, *несуть*...	читати, читаю — *читає* *читають* . . .

Ми її звати мемо коротко **„е“ -відміною,** бо „е“ тут переважає.

ДРУГА ВІДМІНА

має закінчення

після шелестівок:	після голосівок:
у 3. ос. одн.: **-ить,**	у 3. ос. одн.: **-їть,**
,, ,, ,, множ.: **-ять** (**-ать**)	,, ,, ,, множ.: **-ять,** н. пр.:

хвалити, хвалю — *хвалить, хвалять*
бачити, бачу — *бачить, бачать*
доїти, дою — *доїть, доять* . . .

Ся відміна буде в нас коротко звати ся **„и“ -відміна,** бо тута знов переважає **„и“.**

ТРЕТЯ ВІДМІНА

виявляє в 1. ос. одн. зак.: **-м,** у 3. ос. одн.: **-ть,** у 3. мн. **-ять, -уть,** н. пр.:

їсти — *їм, їсть, їдять*
дати — *дам, дасть, дадуть* (док.) . . .

Сю відміну, до якої належить тільки ч о т и р і дієслова *(бути, дати, їсти, оповісти)* можна назвати **відміною без звязкового звука.**

1. Але ж що дієслівні форми творять ся віді **двох пнїв** (гл. § 238), то й на те в відмінї дієслова треба звернути увагу. Бо ж буває так, що оба пнї р і в н і, н. пр.:

чита-ти — чита-ю, нес-ти — нес-у,

але ж буває (й то частїще) так, що оба пні нерівні, н. пр.:

силува-ти — силу-ю, рва-ти — рв-у,

що пень дїєіменика довший, ніж пень теперішнього часу, — і все те має вплив на відміну.

2. Таксамо не можна спускати з уваги **наростків** (§ 227), якими дїєслова творять ся. Вже нераз по наростку можна пізнати, чи в 3. ос. одн. виступає закінчення **-е** (-є) [у множ.: **-уть** (**-ють**)], чи **-ить** (-їть) [у множ.: **-ять** (**-ать**)]. Ось, н. пр., усї дїєслова з наростком „**-и-**“ й багато з наростком „**-ї-**“ належать до другої відміни, н. пр.:

хвал-**и**-ти, хвалю — *хвалить, хвалять,*
гор-**і**-ти, горю — *горить, горять . . .*

Усї иньчі мають: **-е** (-є), **-уть** (**-ють**), н. пр.:

(безнар.):	нес-ти,	несу,	— *несе,*	*несуть*
-ну:	сох-**ну**-ти,	сохну	— *сохне,*	*сохнуть*
-а:	гр-**а**-ти,	граю,	— *грає,*	*грають*
ува:	куп-**ува**-ти,	купую	— *купує,*	*купують*
-ї:	розум-**і**-ти,	розумію	— *розуміє,*	*розуміють...*

3. Тільки у практицї з наростками можна нераз заплутати ся. От у дїєслів на **-ити**, **-їти** може повстати сумнів, до якої відміни вони належать, чи мають вони: **-е**, **-уть**, чи: **-ить**, **-ять**, бо ж одні з них безнаросткові *(мити, крити)*, другі з наростком **-и-** *(хвалити)*, **-ї-** *(летїти)*. Але й тут можна собі дати раду. Якщо **-и-**, **-ї-** в 1. ос. тепер. **лишають ся**, н. пр.:

мити — *мию,* то: *миє, миють,*
білїти — *білїю,* „ *білїє, білїють . . .*

і дїєслово, як видно з форм 3. ос. одн. і множ., належить до **першої відміни**. Якже цї голосівки в 1. ос. **щезають**, та ще й шелестівка там **мнягчить ся** (гл. § 46, 47, 48), н. пр.:

хвалити — *хвалю* („и“ — немає), *хвалить, хвалять*
велїти — *велю* („ї“ — немає), *велить, велять...,*

то це **друга відміна**.

Таксамо, може, на око робили б трохи труднощі такі дїєслова на **-ати**, як ось:

кричáти, держáти, стоя́ти . . .

Але ж трудноші проходять, якщо зясувати собі, який наросток у цих дієслів (гл. § 227 з). Тоді до них треба приkласти ту ж замітку, що про дієслова на **-їти**.

L. ПЕРША ВІДМІНА ДІЄСЛІВ [„Е"-ВІДМІНА].

260. Перша відміна дієслів („е"-відміна) обіймає всі дієслова, які в 3. ос. одн. виявляють закінчення: **„-е"** (після голосівок: **„-є"**), у 3. ос. множ. закінч.: **„-уть"** (після голосівок: **„-ють"**).

Сюди належать усі **безпаросткові** дієслова (крім дієслова *бігти*), дієслова з наростками: **-ну-**, **-а-** (крім дієслова *спати*), **-ува-**, і з дієслів із наростком **-ї-** (**-і-**) ті, що в них у 1. ос. одн. те **-ї-** не гине (гл. § 259 з). [Із тих, що в них „ї" в 1. ос. одн. щезає, належать сюди дієслова: *хотїти*, *муркотїти*]

По тому, чи оба **пні** (дієіменика й теперішнього часу) **рівні,** чи **ні,** ця відміна поділяєть ся на **дві громади:**

I. громада **рівнопнева** ***(нес-ти***, ***нес-у)***, і то

1. ***голосівкова,*** н. пр.:

чита-ти, ***чита-ю*** [оба пні рівні, оба кінчать ся голосівкою],

2. ***шелестівкова***, н. пр.:

нес-ти, ***нес-у*** [оба пні рівні, оба кінчать ся шелестівкою], і

II. громада **нерівнопнева** ***(силува-ти***, ***силу-ю)*** — пень дієіменика довший, ніж пень теперішнього часу — і то

1. ***голосівкова,*** н. пр.:

силува-ти (3 склади) — ***силу-ю*** (2 склади) [оба пні кінчать ся голосівкою],

2. ***мішана,*** н. пр.:

рва-ти (1 склад) — ***рв-у*** (нема складу);
різа-ти (2 склади) — *ріж-у* (один склад) [пень дієіменика кінчить ся голосівкою, пень тепер. ч. шелестівкою: шелестівка може не мнягчити ся (пор.: *рва-ти*, *рв-у*), або мнягчити ся (н. пр.: *різа-ти* — *ріж-у*)].

ГРОМАДА РІВНОПНЕВА ГОЛОСІВКОВА.

261. Рівнопнева голосівкова громада „е“-відміни обіймає дієслова, в яких пень дієіменика **рівний** пневі теперішнього часу й оба кінчать ся **голосівкою.**

Пень дієіменика:
чита-

1. Дієіменик: чита-**ти**

2. Минулий час:

1. ос. од. я чита-**в, -ла, -ло**
2. ,, ,, ти чита-**в, -ла, -ло**
3. ,, ,, він чита-**в**
вона чита-**ла**
воно чита-**ло**
1. ос. мн. ми чита-**ли**
2. ,, ,, ви чита-**ли**
3. ,, ,, вони чита-**ли**

3. Дієприслівник минул. часу:
чита-**в-ши**

4. Дієприкметник страждальн.:
чита-**ний,-на,-не**

Зложені форми

1. Будучий час:
буду читати або читати му
будеш ,, ,, ,, меш
і т. д.

2. Давноминулий час:
я читав був,
я читала була,
я читало було і т. д.

3. Спосіб можливий:
а) **тепер.:** я читав би,
я читала б,
я читало б і т. д.

б) **минул.:** я читав би був,
я читала б була,
я читало б було
і т. д.

Пень теперішн. часу:
чита-

1. Теперішній час:
1. ос. одн. чита-**ю**
2. ,, ,, чита-**єш**
3. ,, ,, чита-**є**
1. ,, множ. чита-**ємо**
2. ,, ,, чита-**єте**
3. ,, ,, чита-**ють**

2. Дієприслівн. теперішн.: чита-**ю-чи**

3. Спосіб наказовий:
2. ос. одн. чита-**й**
3. ,, ,, нехай читає
1. ,, мн. чита-**ймо**
2. ,, ,, чита-**йте**
3. ,, ,, нехай читають

Приклади:

1. **-ати** — **-аю,** н. пр.: (безнаростк.) *зна-ти* — *зна-ю* . . .; (нарост. „-а-") *віта-ти* — *віта-ю*, *пита-ти* — *пита-ю*, *гра-ти* — *гра-ю*, *літа-ти* — *літа-ю*, *біга-ти* — *біга-ю*...

2. **-ити** — **-ию,** н. пр.: (безнаростк.) *ши-ти* — *ший-ю*, *гни-ти* — *гни-* , *ви-ти*—*вй-ю*, *ми-ти*—*ми-ю*, *кри-ти*—*кри-ю*...

3. **-ї(і)ти** — **-ї(і)ю,** н. пр.: (нарост. „-ї") *грі-ти* — *грі-ю*, *білї-ти*—*білї-ю*, *багатї-ти*—*багатї-ю*, *розумі-ти*—*розумі-ю*, *ржаві-ти* — *ржаві-ю* . . .

4. **-ути** — **-ую,** н. пр.: (безнаростк.) *чу-ти* — *чу-ю*, *обу-ти* — *обу-ю* (докон. — будуч.) . . .

Загальні замітки до рівнопневої голосівкової громади.

Скороч 3. ос. одн.

262. 1. У дієслів на **-ати** може в 3. ос. одн. відпадати закінчення **-є**, н. пр.:

ламати — *лама* (ламає),
бувати — *бува*, співати — *співа*,
знати — *зна* . . .

пор.: *Люблю тебе* [народе!] *за ті гордощі духа, що, зійшовши на глупий свій шлях, навіть Бога не* ***слуха*** (Франко). *Нас з тобою теє лихо не* ***зляка*** (Глїбів). *Народ сміявсь, і всї були в турботах, що раду* ***перевіша*** *цар* (Грібінка). *В тій країнї люблять волю, всяк її* ***шука*** *— в острозї* (Самійленко). *Нехай він* ***зна****, чого* ***шука****, а ви хиба знаєте?* (Тобілевич) . . .

Це форма більш поетична. Про вживання її гл. § 71 4.

Дієприкм. страж.-тий

2. Дієслова на **-ити, -іти, -ути** творять дієприкметник страждальний наростком **-тий, та, -те** (гл. § 247), н. пр.:

бити — *битий*, гріти — *грітий*, обути — *обутий* . . .

3. Про перехід *л* у чол. роді минул. часу на *у(в)* гл. § 34.

Подрібні явища.

Бити, вити, пити, лити,

263. 1. Дієслова **бити вити, пити, лити** творять форми теперішн. часу ось як:

Теперішн. час: 1.	ос.	одн.	бю	вю	пю	ллю
2.	,,	,,	бєш	вєш	пєш	ллєш
3.	,,	,,	бє	вє	пє	ллє
1.	,,	множ.	бємо	вємо	пємо	ллємо
2.	,,	,,	бєте	вєте	пєте	ллєте
3.	,,	,,	бють	вють	пють	л лють

Дієприслівн. тепер. час.:		бючи	вючи	пючи	ллючи
Спос. наказ.:	2. ос. одн.	бий	вий	пий	лий
	3. ,, ,, хай:	бє	вє	пє	(і)ллє
	1. ,, множ.	биймо	виймо	пиймо	лиймо
	2. ,, ,,	бийте	вийте	пийте	лийте
	3. ,, ,, хай:	бють	вють	пють	(і)ллють

2. Дієслова **стати, стріти, діти, спочити** (відпочити) творять форми теперішн. часу (у значінні будучности, бо доконані) ось як: **Стати, стріти, діти, спочити**

Теперішн. час:	стану,	стріну,	діну,	спочину
	станеш,	стрінеш,	дінеш,	спочинеш
	стане,	стріне,	діне,	спочине і т. д.
Сп. наказ.:	стань,	стрінь,	дінь,	спочинь
	станьмо,	стріньмо,	діньмо,	спочиньмо
	станьте,	стріньте,	діньте,	спочиньте[1])

3. Дієслово **жити** знає в формах теперішн. дві форми: **Жити**

Тепер. час:	*(давніща)*	живу	*(новіща)*	жию [правобережна]
	,,	живеш	,,	жиєш
	,,	живе...	,,	жиє...
Спос. наказ.:	,,	живи́	,,	жий
	,,	живім...	,,	жиймо . . .
Дієпр. тепер.:	,,	живучи	,,	жиючи

пор.: ***Оживуть*** *степи, озера* (Шевченко). ***Живімо*** *всї, поки життя дає нам гарне почуття!* (Вороний). . . ***Ожиємо,*** *брати,* ***ожиєм!*** (Франко). ***Жиймо*** *кожде своїм шляхом!* (Франко). . .

4. Таксамо подвійні форми теперішн. часу бачимо в дієслові **дути,** отже: **Дути**

Тепер.:	*(давніща)*	дму [гл. § 265 5]	*(новіща)*	дую [правобереж.]
	,,	дмеш	,,	дуєш
	,,	дме...	,,	дує...
Спос.наказ.:	,,	дми...	,,	дуй...
Дієпр.тепер.:	,,	дмучи	,,	дуючи

[1]) У Галичині й на Поділлі живуть (й дехто з західноукр. письмен. їх уживає) неправильні (польські — утворені на зразок *почати* — гл. § 265, 5) форми:

спочати, ***відпочати*** (spocząć),

пор. *Ми розійшли ся, щоб* ***відпочати*** (Лепкий) . . .
Вони й так відміняють ся:

спічну, відпічну (spocznę), *спічни, відпічни* (spocznij),

пор. *І співак* ***відпічне,*** *заспіває тобі* (Руданський). ***Спічнете*** *в тихомиррі тому, де ані ночі, ані дня* (Лепкий) . . .
Тих форм уживати не можна.

пор.: *Багацтво* ***дме****, а нещастя гне* (нар. припов.). ***Дмись*** *— не* ***дмись****, волом не будеш* (нар. припов.)... *Хто попік ся, то й на холодну воду* ***дуе*** (бук. нар. припов.). *На другий день вона* ***дуєть ся****, не говорить* (Франко — Перехресні стежки) . . .

дихати, крякати, прятати, клепати

5. Дієслова: **дихати, крякати, прятати, скакати, клепати** можуть творити форми теперішнього часу так: *дихаю* і — *дишу, крякаю,* і — *крячу,* гл. § 2751, і т. д.

2. ГРОМАДА РІВНОПНЕВА ШЕЛЕСТІВКОВА.

264. Рівнопнева шелестівкова громада „е"-відміни обіймає дієслова, що їх оба пні **рівні,** й оба кінчать ся **шелестівкою.**

Пень дієіменика:

пас-

1. Дієіменик: пас-**ти**

2. Минулий час:

1. ос. одн.		я	пас, **-ла, -ло**
2. ,,	,,	ти	пас, **-ла, -ло**
3. ,,	,,	він	пас,
		вона	пас-**ла**
		воно	пас-**ло**
1. ос. мн.		ми	пас-**ли**
2. ,,	,,	ви	пас-**ли**
3. ,,	,,	вони	пас-**ли**

3. Дієприслівн. минул.: пас-**ши**

4. Дієприкметн. страждальн.: пас-е-**ний**

Зложені форми:

1. Будучий час:
буду пасти або пасти му,
будеш пасти ,, пасти меш...

2. Давноминулий час:
я пас був,
я пасла була,
я пасло було...

3. Спосіб можливий:
а) **тепер.:** я пас би,
я пасла б,
я пасло б і т. д.
б) **минул.:** я пас би був,
я пасла б була,
я пасло б було
і т. д.

Пень теперішн. часу:

пас-

1. Теперішній час:

1. ос.	одн.	пас-**у**
2. ,,	,,	пас-**еш**
3. ,,	,,	пас-**е**
1. ос.	мн.	пас-**емо**
2. ,,	,,	пас-**ете**
3. ,,	,,	пас-**уть**

2. Дієприслівн. теперішн.: пас-**у-чи**

3. Спосіб наказовий:

2. ос.	одн.		пас-**и**
3. ,,	,,	хай	пасе
1. ос. множ.			пас-**ім**
2. ,,	,,		пас-**іть**
3. ,,	,,	хай	пасуть

Сюди належать тільки безнаросткові дієслова.

Приклади:

пні губні: *греб-ти* — *греб-у*, *скуб-ти* — *скуб-у*,
човп-ти — *чов-пу*[1]), *плив(с)-ти* — *плив-у* . . .

пні зубні: *клас-ти* — *клад-у*, *крас-ти* — *крад-у*,
мес-ти — *мет-у*, *плес-ти* — *плет-у* (§ 265 2),
нес-ти — *нес-у*, *вез-ти* — *вез-у* . . .

пні плавкі: *мер-ти* — *мр-у*, *дер-ти* — *др-у* (§ 265 3)
жа-ти — *жн-у*, *тя-ти* — *тн-у* (§ 265 5)

пні заднєпіднебінні: *пек-ти* — *печ-у*,
стриг-ти—*стриж-у* (§ 265 4) . . .

Загальні замітки до рівнопневої шелестівкової громади.

265. 1. У сій громаді треба вважати на звукові закони і то: **Звукові закони**

а) на **ікання,** н. пр.:
нести — *ніс*, могти — *міг* (§ 52) . . .

б) **випад** *л* після шелестівок у минулому часі:
пасти — *пасла*, але — *пас*, нести — *несла*, але — *ніс* (§ 35б) . . .

в) **випад** *т, д* перед *л* у минулому часі й повстання двозвука, н. пр.:
плести — *плїв*, мести — *мів*, красти — *крав* (§ 35в)...

г) **приподібнення** *тт, дт* на — *ст* (§ 661), н. пр.:
краду, але — *красти*, плету, але — *плести* . . .

ґ) закони **мнягчення** (§ 48):
стригти, але — *стрижеш*, пекти, але — *печеш* . . .

д) **вставне „і“** у сприроcткованих дієслів (§ 57), н. пр.:
роздерти — *розідру*, зжерти — *зіжру*
підперти — *підіпру*, надтерти — *надітру* . . .

2. Дієслова з пнем на **зубні** (т, д, с, з), на **заднєпіднебінні** (**к**) й на **г** творять дієприслівник минулого часу **не з пня**

---

[1]) У західноукраїнських говорах вставляють ся після губних, на подобу иньчих пнів — „с“ (гл. § 266 8); там кажуть:
гребсти, *скубсти*, *човпсти* і т. д.,
і такі форми зустрінете де в кого в західноукраїнських письменників. Таких форм уживати не треба.

дієіменика, але з форми **минулого часу** (гл. § 245), отже:

дієприсл. минул. з минул. часу.

мести, мів — *мівши*, плести, плів — *плївши*
красти, крав — *кравши*, пасти, пав — *павши*
нести, ніс — *нісши*, везти, віз — *візши*
пекти, пік — *пікши*, могти, міг — *мігши* . . .

3. Дієслова з пнем на **„р"** викидають у формах теперішнього часу **„е"**, отже:

пні на „р"

мерти — *мру*, *мреш* *мре* . . . *мри* . . ., *мручи*
жерти — *жру*, *жреш*, *жре* . . ., *жри* . . ., *жручи*
дерти — *дру*, *дреш*, *дре*..., *дри*..., *дручи*...[1])

Ті самі дієслова творять дієприкметн. страждальний наростком **-тий, -та, -те,** отже:
терти — *тертий*, (роз)дерти — *роздертий* (гл. § 247).

4. Дієслова з **заднєпіднебінним** визвуком пня (**к**) і **гортанним** (**г**) мають у **всїх** формах теперішн. часу **мнягчення,** [форми: *печу*, *печуть*; *стрижу*, *стрижуть*—замісць старих форм: пеку, стригу[2]); вони пішли вже за всїма иньчими формами, де було мнягчення, за: *печеш*, *пече*... *стрижеш*, *стриже*...], отже:

пні на к, г

Дієіменик.:			пекти	товкти	стригти	могти[3])
Теперішн.:	1.	ос. одн.	печу	товчу	стрижу	можу
	2.	,, ,,	печеш	товчеш	стрижеш	можеш
	3.	,, ,,	пече	товче	стриже	може
	1.	,, множ.	печемо	товчемо	стрижемо	можемо
	2.	,, ,,	печете	товчете	стрижете	можете
	3.	,, ,,	печуть	товчуть	стрижуть	можуть
Спос.нак.:	2.	,, одн.	печи	товчи	стрижи	(по)можи́
	1.	,, множ.	печім	товчім	стрижім	(по)можім
	2.	,, ,,	печіть	товчіть	стрижіть	(по)можіть
Дієприсл. теперішн.:			печучи	товчучи	стрижучи	можучи

[1]) Треба відріжняти форми *дер-ти*, *др-у* від форм: *дра-ти*, *дер-у*, Це останнє дієслово відміняєть ся як: *брати* — *беру*, гл. § 272, 1.

[2]) Такі форми (*пеку*, *могу*) живуть іще в Лемків, і їх уживають нераз українські інтеліґенти Галичини,
пор. *А сила, жаль і лють — як ріки* ***потекуть*** (Лепкий) . . .
Уживати їх ніяк не можна.

[3]) Лїтературні форми:
пекти, *товкти*, *стригти*, *могти*

· 5. До цеї громади належать дієслова, які в формах дієіменика мають пень із визвуком **-я, -а,** н. пр.:

м(н)яти, тяти, жати, почати, няти (гл. § 254) . . . пкї на „я (н)

Ті дієслова так творять форми теперішнього часу:

Теперішн. час.:	1. ос. одн.	мну	жну	пічну(док.)	йму (док.)
	2. ,, ,,	мнеш	жнеш	пічнеш	ймеш
	3. ,, ,,	мне...	жне...	пічне...	йме...
Спос. наказ.:	2. ,, ,,	мни	жни	пічни	йми
	1. ,, множ.	мнїм...	жнїм...	пічнїм...	ймім. .
Дієпр. тепер.:		мнучи	жнучи		

Ці ж дієслова творять дієприкм. страждальн. наростком **-тий, -та, -те** (гл. § 247), н. пр.:

мнятий, жатий, початий . . .

Сюди належить своїми формами (старшими) дієслово: **дути,** гл. § 263 **4.**

— всї нові, колись усї ми казали й писали:

печй, товчй, стричи, мочй . . .

Тільки ж ці форми вже загинули і ще тільки живуть на заході України [а то ще почуєте її: *стигчи* або *стрижчи, помогчи,* пор. ***бережчи державно-правні інтереси східної Галичини,*** Укр. Прапор, 1920, ч. 54] і стали вже нарічевими. В давніщих західноукраїнських письменників (у Стефаника в розмовах) часто їх зустрінете,

пор.: *Чоловік не годен своєї долї* ***втечи*** [= утекти] (Федькович). *Колачі спечемо, дамо таким людям, що не мают з чого* ***спечй*** [= спекти] (Стефаник). *Нема що взяти в руки, аби братям* ***помочи*** [= помогти] (Могильницький). *Чи* ***веречи*** [= вергти, себто, кинути] *вас* (пісні) *степами в німеє безлюддє?* (Воробкевич). ***Заяць не хоче бічи*** [= бігти] ***за псом*** (Федькович) . . .

Таких форм не треба вживати.

З другого боку, в цій громаді зустрічають ся в устах нового українського інтеліґента фальшиві форми минулого часу:

могти — ***міг, мігла*** (зам. могла), ***мігли*** (могли), гл. § 52, 7.

Що правда, подекуди (на заході) в жіночому і сер. роді та у множ. у таких випадках чуєть ся ***і,*** н. пр.:

втекти — ***втїк, втїкла, втїкло, втїкли,*** навіть — ***утїкти,***

пор. *Вона* ***втїкла*** *од його . . ., вона знов* ***утїче*** (Винниченко — Панна Мара). ***Утїчу*** *туди, де людей нема* (Тобілевич — Бурлака)...

Але ж ці анальоґічні форми нарічеві, й їх уживати не слїд. Треба балакати й писати:

втїк — але: ***втекла, втекло, втекли втекти, втечу.***

Подрібні явища.

266. 1. Дієслово **плисти** може творити форми теперішн. часу так:

Плисти

Теперішн. час.: 1. ос. одн. пливу і плину [немов би від: *плинути*][1])
2. ,, ,, пливеш ,, плинеш
3. ,, ,, пливе ,, плине...

Спосіб. наказ.: 2. ,, одн. пливи ,, плини і плинь
1. ,, множ. пливім ,, плинім ,, плиньмо
2. ,, ,, пливіть ,, плиніть ,, плиньте

Дієприсл. тепер.: пливучи ,, плинучи

Форми дієіменика цього дієслова такі:

Дієіменик: плисти і пливсти[2]) [зі вставленим **,,с"** гл. § 266 8]

Минул. час. плив, плила і пливла, плило і пливло

множ.: плили і пливли...

Дієприсл. мин.: пливши

пор.: *Я вже цих гусей разів десять на день відгоню, щоб вони до жита не **пливли*** (Словар Грінч. III, 195) . . .

Ревти, сопти, хропти

2. Дієслова **ревти, сопти, хропти** можуть форми дієіменика творити зовсім правильно:

рів, ревла, ревло, ревли . . . рівши
сіп, сопла, сопло, сопли . . . сіпши
хріп, хропла, хропло, хропли . . . хріпши

або від споріднених дієслів: **ревіти, сопіти, хропіти**

пор.: *Петруша **рів,** Іван репетував* (Нечуй-Левицький). *Дидона кричала, плакала, **ревла*** (Котляревський). *Пара волів пасла ся та аж **сопла*** (Нечуй-Левицький). ***Хріп** на всю хату* (Нечуй-Левицький). *В хаті всі спали, аж **хропли*** (Нечуй-Левицький) . . .

Сїсти

3. Доконане дієслово **сїсти** творить форми теперішн. часу віді пня **сяд-**[3]), отже:

Теперішн. час (будучн.): 1. ос. одн. сяду
2. ,, ,, сядеш
3. ,, ,, сяде і т. д.

Спосіб наказовий: 2. ос. одн. сядь
1. ,, множ. сядьмо
2. ,, ,, сядьте

---

[1]) пор. *А вода в Росї тихо **плинула*** (Нечуй-Левицький — Кайдашева сїмя)

[2]) У Котляревського найдете стару (й московську) форму: ***плити***, пор.: *Два човни пустились з відвагою по Тибру плить* (Енеїда). Цеї форми вживати не можна.

[3]) Із ,,сяду'' дістало ся ***я*** до волинського слова: *сядати*, замісць — сїдати, і по ньому зараз Волиняка пізнати. Така форма живе, врештою, подекуди й на Поділлї. Але ж вона ,,неправильна'', і треба балакати й писати: ***сїдати***, ***сїдаю***, ***сїдайте***.

4. Дієслово **іти** відміняєть ся так: **Йти**

Дієіменик: іти

Минул. час:

1. ос. одн.	я йшов	
	я йшла	
	я йшло	
2. ,, ,,	ти йшов	
	ти йшла	
	ти йшло	
3. ,, ,,	він ішов	
	вона йшла	
	воно йшло	
1. ,, множ.	ми йшли	
2. ,, ,,	ви йшли	
3. ,, ,,	вони йшли	

Дієприсл. минул.: ішовши

Теперішн. час:

1. ос. одн.	йду
2. ,, ,,	йдеш
3. ,, ,,	іде
1. ,, множ.	йдемо
2. ,, ,,	йдете
3. ,, ,,	йдуть

Спос. нак.: йди, йдім, ідіть

Дієприсл. теперішн.: ідучи

5. Дієслово **гнести** має тільки форми теперішн. часу: **Гнести**
гнету, *гнетеш*, *гнете . . .*, *гнети . . .*, *гнетучи*,
і дієприкметник страждальний: *гнетений*.

6. Дієслово **волокти** відміняєть ся так: **Волокти**

Дієіменик: волокти

Минул. час:

	я волік
1. ос. одн.	я волокла
	я волокло
2. ,, ,,	ти волік
	ти волокла
	ти волокло
3. ,, ,,	він волік
	вона волокла
	воно волокло
1. ,, множ.	ми волокли
2. ,, ,,	ви волокли
3. ,, ,,	вони волокли[1])

Дієприсл. мин.: воліўши

Дієприкм. стражд.; волочений

Теперішн. час:

1. ос. одн.	волочу
2. ,, ,,	волочеш
3. ,, ,,	волоче...

Спосіб. наказ.:

2. ос. одн.	волочи
1. ,, множ.	волочім
2. ,, ,,	волочіть...

Дієприсл. тепер.: волочучи

пор. *Чорти **волокли** довгі хвости по землї* (Нечуй-Левицький)

---

[1]) Стрічають ся нарічеві (західноукр.) форми:
волїчи [дієім.], ***волїкла***, ***волїкли***, гл. стор. 293, помітка надолинї, пор. *Миши* (= миші) *ледви хвостиком **волїкли** за собою* (Лепкий)...

Лягти, запрягти

7. Доконані дієслова **лягти, (за)прягти** можуть мати в минулому часі форми:

ляг і *лїг*, *(за)пряг* і *(за)пріг*,

дієприслівник минулого часу:

лягши й *лїгши*, *запрягши* й *запрігши*,

теперішн. час (будуч.): *ляжу*, *запряжу*,

спосіб наказ.: *ляж*, *ляжмо* . . ., *запряжи*, *запряжім* . . .

пор.: *З розбитим серцем я в могилу* ***ляг*** (Франко). ***Лягло*** *сонце за горою* (Шевченко). *Еней зарив ся в просо, там і* ***лїг*** (Котляр.). . . *Троє разом* ***запряглись*** (Глїбів). ***Запріг*** *коня вороного* (Словар Грінч. II, 86). *В сей день його отець* ***опряг ся*** (Котляревський). *Застогнав поганець і* ***опріг ся*** (Шевченко) . . .

Клясти, пясти

8. Дієслово **клясти** має в формах теперішнього часу

старшу форму:	*клену*	й *молодчу:*	*кляну*	(теперішн. час) . . .
,, ,,	*клени*	,, ,,	*кляни*	(спос. наказ.) . . .
,, ,,	*кленучи*	,, ,,	*клянучи*	(дієприсл. тепер.)

пор.: *Не співає чорнобрива*, ***кляне*** *свою долю* (Шевченко). *Чую, як мене* ***клянете*** (Нечуй-Левицький). *Благословляйте, хто* ***клене*** *вас* (єванг. Морачевськ.). . .

,,***С***'' у дієменику заблукало до цього дієслова від иньчих, що мають у корінї **„с“** (нести), або перемінили **т, д** перед **т** у **с** (класти)[1].

Таке саме **с** зустрічаєть ся у слові: *пясти*, *розпясти*.

пор.: *Хоч доведеть ся розпястись* (Шевч.) . . .

Відняти, зняти, здійняти

9. Сприростковані доконані дієслова **відняти, зняти** творять форми теперішн. часу:

віднїму, *знїму* або *відійму*, *здійму* (тепер. у знач. буд.)
віднїми, *знїми* ,, *відійми*, *здійми* (спос. наказ.)

Побіч **зняти** вживаєть ся **здійняти,** утворене вже з форм теперішн. часу: *здійму*, *здійми*.

Узяти

10. Дієслово **взяти** має форми теперішнього часу такі:
візьму, *візьмеш*, *візьме* . . . (тепер. у знач. будуч.)
візьми́, *візьмім*, *візьміть* . . . (спосіб наказ.)[2]

---

[1]) Таке ,,с'' здиблете в Нечуя-Левицького у слові ,,*гнити*'', пор.: *Гичка на буряках буде гнисти* (VIII, 126), а в західноукраїнських говірках після губних: *гребсти*, *човпсти*, гл. стор 291, пом. 1.

[2]) Нарічеві (покутські) форми: ***о́зму, озми*** . . .

пор.: *А до церькови* ***озмете?*** ***Озму***, ***озму*** (Стефаник — Мамин синок).

Та є ще форми: ***возьму***, ***возьми***, навіть у Шевченка, пор. ***Возьміть*** *мої гетьманськії клейноди, панове . . . а я, брати Запорожцї*, ***возьму*** *собі рясу* (Заступила чорна хмара) . . .

3. ГРОМАДА НЕРІВНОПНЕВА ГОЛОСІВКОВА.

267. Нерівнопнева голосівкова громада „е“-відміни обіймає дієслова, які мають пень дієіменика **довший**, ніж пень теперішнього часу, але ж оба пні кінчать ся **голосівкою**.

Пень дієіменика:
силува- (3 склади)

1. Дієіменик: силува-**ти**

2. Минул. час:

1. ос. одн. я силува-**в**, -**ла**, -**ло**
2. „ „ ти силува-**в**, -**ла**, -**ло**
3. „ „ він силува-**в**
вона силува-**ла**
воно силува-**ло**

1. ос. мн. ми силува-**ли**
2. „ „ ви силува-**ли**
3. „ „ вони силува-**ли**

3. Дієприсл. минул.:
силува-**в-ши**

4. Дієприкм. страждальн.:
си́лува-**ний**, -**на**, -**не**

Зложені форми:

1. Будучий час:
буду силувати або силувати му
будеш силувати або силувати меш
буде силувати або силувати ме і т. д.

2. Давноминулий час:
я силував був,
я силувала була,
я силувало було і т. д.

3. Спосіб можливий:
а) **тепер.:** я силував би,
я силувала б,
я силувало б і т. д.
б) **минул.:** я силував би був,
я силувала б була,
я силувало б було
і т. д.

Пень теперішн. часу:
силу- (2 склади)

1. Теперішн. час:

1. ос. одн. силу-**ю**
2. „ „ силу-**єш**
3. „ „ силу-**є**
1. „ множ. силу-**ємо**
2. „ „ силу-**єте**
3. „ „ силу-**ють**

2. Дієприслівник теперішн.: силу-**ю-чи**

3. Спосіб наказовий:

2. ос. одн. силу-**й**
3. „ „ хай силує
1. „ множ. силу-**ймо**
2. „ „ силу-**йте**
3. „ „ хай силують

Сюди належать усі дієслова з наростком **„-ува-“**, та декілька з наростком **„-а-“**, н. пр.:

дарува-ти — дару-ю, *купува-ти — купу-ю*,
кая-ти ся — ка-ю ся, *гая-ти — га-ю*, *вія-ти — ві-ю* . . .

Загальні замітки до нерівнопневої голосівкової громади.

Дієприкм. страждальн. „-ований“

268. У старших письменників найдете форми на **„-ова-“** (силовати, силовав . . . н. пр., *Квітка*), але ж таких форм уживати не треба. Нарост. **„-ува-“** появляєть ся як **„ова“** **тільки** в дієприкметнику страждальнім, коли на **„*ó*“** паде наголос, н. пр.:

купувати — ***купóваний***, малювати — ***мальóваний***...;
як же наголос паде на иньчий склад, **„ува“** лишаєть ся:

ми́лувати — ***ми́луваний***, си́лувати — ***си́луваний***...

Те ж саме відносить ся до іменників, утворених із цього дієприкметника, н. пр.:

купувати — ***купóвання***, глузувати — ***глузóвання***, але
полюва́ння, ***ми́лування*** і т. д.

пор.: *На ми́лування нема си́лування* (народ. припов.) . . .

Подрібні явища.

Давати, пізнавати, ставати, вигравати

269. Наворотові дієслова (§ 225в) **давати, пізнавати, ставати, вигравати** творять наказовий спосіб віді пня дієіменика, отже:

давати	— теп. час:	даю	— *давай*,	*даваймо*,	*давайте*
ставати	—	стаю	— *ставай*,	*ставаймо*,	*ставайте*
вигравати	—	виграю	— *вигравай*,	*виграваймо*,	*вигравайте*
пізнавати	—	пізнаю[1]	— *пізнавай*,	*пізнаваймо*,	*пізнавайте*

---

[1]) Ці недоконані дієслова ріжнять ся в тепер. часі від таких самих доконаних тільки наголосом:

пізнаю́, *признаю́* (недок.) — *пізна́ю*, *призна́ю* (док.) . . .

Щоб одрізнити одні від одних, у західно-українських говорах потворили ся [на польський лад] на зразок:

давати — ***даю*** [нед.], *дати* — ***дам*** [док.]

подібні форми [гл. стор. 312 і пом. 1]:

пізнам, пізнаш, пізнасть — навіть: ***пізнадуть***,

і дехто так і пише,

пор. *І не* ***спізнаш*** [= спізна́єш], *де воріг впав* (Лепкий). *Ніколи наш народ не* ***признасть*** [= не призна́є] *за важне* . . . (Укр. Прапор, 1920, ч. 54) *Раз* ***програм***, *раз виграю* (Лепкий) . . .

Таких форм уживати не можна.

У народніх думах і так, у деяких письменників, зустрічають ся і в иньчих формах теперішнього часу форми з пня дієіменика, н. пр.: *виграває*, *дcase*, *ставаючи* . . .

пор. *У намет уступає, пану Филоненку чолом **дає*** (нар. дума). *Ой, там козак походжає, у бандурку **виграває*** (зі збірника Метлинського). *Синіє море, **виграває*** (Шевченко). *Скінула з візка, не **ставаючи** на вісь* (Нечуй-Левицький — Хмари) . . .

Звичайно таких форм у прозї не вживаєть ся.

4. ГРОМАДА НЕРІВНОПНЕВА МІШАНА.

Нерівнопнева мішана громада „е"-відміни обіймає дієслова, котрі мають пень дієіменика **довший**, ніж пень теперішнього часу; пень дієіменика кінчить ся **голосівкою**, пень теперішнього часу **шелестівкою**, яка або *а*) лишаєть ся **незмнягченою**, або *б*) **мнягчить ся.**

а) Громада мішана тверда.

270. Громада мішана тверда обіймає дієслова, в яких — *шелестівка перед закінченнями в усїх формах теперішнього часу **не мнягчить ся*** (закінчення тверді).

Пень дієіменика:
рва- (1 склад)

1. Дієіменик: рва-**ти**

2. Минулий час:

1. ос. одн.	я	рва-**в, -ла, -ло**
2. ,, ,,	ти	рва-**в, -ла, -ло**
3. ,, ,,	він	рва-**в**
	вона	рва-**ла**
	воно	рва-**ло**
1. ос. множ.	ми	рва-**ли**
2. ,, ,,	ви	рва-**ли**
3. ,, ,,	вони	рва-**ли**

3. Дієприслівник минул.: рва-**в-ши**

4. Дієприкметн. страждаль.: рва-**ний, -на, -не**

Зложені форми:

1. Будучий час:
буду рвати або рвати му
будеш (і)рвати або рвати меш і т. д.

Пень теперішн. часу
рв- (нема складу)

1. Теперішній час:

1. ос. одн.	рв-**у**
2. ,, ,,	рв-**еш**
3. ,, ,,	рв-**е**
1. ,, множ.	рв-**емо**
2. ,, ,,	рв-**ете**
3. ,, ,,	рв-**уть**

2. Дієприсл. тепер.: рв-**у-чи**

3. Спосіб наказовий:

2. ос. одн.	рв-**и**
3. ,, ,,	хай (і)рве
1. ,, множ.	рв-**ім**
2. ,, ,,	рв-**іть**
3. ,, ,,	хай (і)рвуть

2. Давноминулий час.:
я рвав був,
я рвала була,
я рвало було і т. д.

3. Спосіб можливий:
а) **тепер.:** я рвав би,
я рвала б,
я рвало б і т. д.
б) **минул.:** я рвав би був,
я рвала б була,
я рвало б було
і т. д.

До цієї громади належать:

а) усі дієслова з наростком **„-ну-“**, н. пр.:
гину-ти — гин-у, сохну-ти — сохн-у, вяну-ти — вян-у...

б) деякі дієслова з наростком **„-а-“**, як ось:
жда-ти — жд-у, зва-ти—зв-у, сса-ти — сс-у . . .

Загальні замітки до нерівнопневої мішаної твердої громади.

Дієприкм. страждальн. дієслів з нар. „-ну“

271. 1. Дієслова з наростком **„-ну-“** творять дієприкметник страждальний — якщо він має наросток **-ний, -на, -не** — віді пня теперішн. часу, н. пр.:
кину-ти, кин-у — *кин-е-ний* (або — кину-тий)
двигну-ти, двиг-ну — *двигн-е-ний* (або—двигну-тий) . . .

Пропуск „ну“

2. Деякі з тих самих дієслів можуть минулий час творити й без наростка **„-ну-“**, н. пр.:

а) минул. час

осліпнути —	*осліп*,	*осліпла*,	*осліпло*,	*осліпли*
погибнути —	*погиб*,	*погибла*,	*погибло*,	*погибли*
гаснути —	*гас*,	*гасла*,	*гасло*,	*гасли*
мерзнути —	*мерз*,	*мерзла*,	*мерзло*,	*мерзли*
вянути —	*вяв*,	*вяла*,	*вяло*,	*вяли*
бліднути —	*блїд*,	*блїдла*,	*блїдло*,	*блїдли*
мокнути —	*мок*,	*мокла*,	*мокло*,	*мокли*
тягнути —	*тяг*,	*тягла*,	*тягло*	*тягли*
сохнути —	*сох*,	*сохла*,	*сохло*,	*сохли*
охлянути —	*охляв*,	*охляла*,	*охляло*,	*охляли . . .*

Деколи й дієприслівник минул. творить ся без „ну“: б) дієприсл минул.

згаснути, згас — *згасши*,
блиснути, блис — *(за)блисши*,
вянути, вяв — *(у)вявши . . .*,

а то й дієіменик, н. пр.: в) дієім.

зустрінути й — *зустріти*,
тягнути й — *тягти*,
досягнути й — *досягти*,
присягнути й — *присягти . . .*

Про наказовий спосіб цих дієслів гл. § 252.

3. Про вставне „і“ у сприросткованих дієслів *(відігнати, відібрати . . .)* гл. § 57.

Подрібні явища.

272. 1. Дієслова **брати, драти, прати, гнати** творять форми теперішнього часу віді пнів: **бер-, дер-, пер-, жен-**, отже: **Брати, драти, прати, гнати**

брати — *беру, береш, бере,... бери..., беручи*
драти — *деру, дереш, дере..., дери..., деручи* (гл. § 165 3)
прати — *перу, переш, пере..., пери..., перучи*
гнати — *жену, женеш, жене..., жени..., женучи...*

пор. *Карпо **видрав** драбину в Лавріна* (Нечуй-Левицький). . .

2. Дієслово **звати** має форми теперішн. часу: **Звати**

зву й *зову* (тепер.), *зви* й *зови* (спос. наказ.),
звучи й *зовучи* (дієприсл. тепер.)

пор.: *Поки Рось **зоветь ся** Россю* (Куліш). *Я пяниця, **зву ся** Клим* (Франко). . .

3. Дієслово **їхати** творить форми теперішнього часу віді пня „їд-“, отже[1]): **Їхати**

їхати — *їду, їдеш, їде . . .* (теперішн. час.)
їдь, їдьмо, їдьте . . . (спосіб наказ.)
їдучи (дієприслівник теперішн.)

4. Дієслово **ймити** творить форми теперішнього часу від дієслова „*няти*“, пор. § 254; дієприкм. страждальн. — *імлений* [пор. (на)**ймлений**]. **Ймити**

---

[1]) Є околиці (Покуття, Буковина), де живуть форми тепер. часу й від пня **їха-**, головно у сприросткованих дієсловах:

приїхáти — приїхáю
відїхáти — відїхáю або й *відїхую* (*відїхувати*).

Всі ті форми вживають ся там у навоaccess значінню, замісць літературного: *приїжджаю, відїжджаю.*

б) Громада мішана мняка.

273. Громада мішана мняка обіймає дієслова, в яких — *шелестівка перед закінченнями в усїх формах теперішнього часу* ***мнягчить ся*** (закінчення мнякі).

Пень дієіменика:
писа- (2 склади)

1. Дієіменик: писа-**ти**

2. Минулий час:

1. ос. одн. я писа-**в, -ла, -ло**
2. ,, ,, ти писа-**в, -ла, -ло**
3. ,, ,, він писа-**в**
вона писа-**ла**
воно писа-**ло**

1. ос. множ. ми писа-**ли**
2. ,, ,, ви писа-**ли**
3. ,, ,, вони писа-**ли**

3. Дієприслівн. минул.: писа-**в-ши**

4. Дієприкметн. страждальн.: писа-**ний,-на,-не**

Зложені форми:

1. Будучий час:

буду писати або писати му
будеш писати ,, писати меш
буде писати ,, писати ме
і т. д.

2. Давноминулий час.:

я писав був,
я писала була,
я писало було і т. д.

3. Спосіб можливий:

а) **тепер.:** я писав би,
я писала б,
я писало б і т. д.

б) **минул.:** я писав би був,
я писала б була,
я писало б було
і т. д.

Пень теперішн. часу:
пис- (1 склад)

1. Теперішнїй час:

1. ос. одн. **пиш-у**
2. ,, ,, **пиш-еш**
3. ,, ,, **пиш-е**
1. ,, множ. **пиш-емо**
2. ,, ,, **пиш-ете**
3. ,, ,, **пиш-уть**

2. Дієприслівн. теперішн.: **пиш-у-чи**

3. Спосіб наказовий:

2. ос. одн. **пиш-и**
3. ,, ,, **хай пише**
1. ,, множ. **пиш-ім**
2. ,, ,, **пиш-іть**
3. ,, ,, **хай пишуть**

Сюди належать:

а) дієслова з наростком „-а-“, отже:
сипа-ти — сипл-ю, топта-ти — топч-у, каза-ти — каж-у, скака-ти — скач-у колиха-ти — колиш-у, (§§ 46, 47, 48) і т. д.;

б) дієслова на **-оти**, н. пр.:
боро-ти ся — бор-ю ся, коло-ти — кол-ю . . .

в) із дієслів із наростком „-ї-“ два дієслова:
хотї-ти — хоч-у, муркотї-ти — муркоч-у.

Загальні замітки до нерівнопневої мішаної мнякої громади.

274. 1. У цій громадї треба звертати увагу на **старе мнягчення** в усіх формах тепер. часу, гл. §§ 46, 47, 48, отже: Мнягчення
клепати — *клеплю*, здибати — *здиблю* глодати—*глоджу*[1]), метати—*мечу*, чесати—*чешу*, різати —*ріжу*, плакати — *плачу*, стругати — *стружу . . .*

2. Дієслова на **-оти** творять форму дієприкметника страждального на **-ний** і **-тий**, отже: Дієприкм. страж. слів на -оти

колоти —	*колотий* і	*колений*	(із пня тепер.)
молоти —	*молотий* ,,	*мелений*	,, ,, ,,
(по)бороти —	*(по)боротий* ,,	*(по)борений*	,, ,, ,,

Подрібні явища.

275. 1. Деякі дієслова (**клепати, скакати, крякати, дихати** і т. д.) можуть відміняти ся й за рівнопневою голосівковою відміною. гл. § 263 5, отже: Клепати, скакати, крякати, дихати . . .

	теперішн.	спос. приказ.
копати —	*коплю* й *копáю*,	— й *копáй*
сипати —	*сиплю* й *(з)сипáю*,	*сип* і *(з)сипáй*
клепати —	*клеплю* і *клепáю*,	— *клепáй*
здибати —	*здиблю* і *здибаю*,	— *здибай*
плавати —	*плавлю* і *плáваю*,	— *плавай*
крякати —	*крячу* і *крякаю*,	*кряч* і *крякай*
скакати —	*скачу* і *скакáю*,	*скач* і *скакáй*
дихати —	*дишу* й *дихаю*,	*диш* і *дихай . . .*

пор.: *Труп Пилата ще й досї **плавле** десь по океанї* (Франко). *Удар його, то він зараз вогнем **посипле*** (Федькович) . . .

[1]) На Підгіррі, на Буковинї та декуди над Дніпром „д“ у таких випадках мягчить ся на „ж“, й тому деякі письменники пишуть: *гложу.*

Молоти

2. Дієслово **молоти** творить форми теперішн. часу віді пня **мел-**, отже:

молоти — *мелю*, *мелеш*, *меле*... *мелють* (теперішн.)
мели, *мелїм*, *мелїть*... (спос. наказов.)
мелючи (дієприсл. теперішн.)

Слати — шлю, слати — стелю

3. Дієслово **слати** (=посилати) має форми теперішн. часу:

шлю, *шлеш*, *шле* . . ., *шли* . . ., *шлючи*

пор. *Наймичка рада б і до царівни* ***слать*** *старости* (Шевченко). *Ото й* ***шлють*** *було за мною* (Шевченко) . . .

Слати (= стелити) — творить форми теперішнього часу ось як:

стелю, *стелеш*, *стеле* . . ., *стели* . . ., *стелючи*

пор.: *Буду я тобі постіль* ***слати*** (нар. пісня). *Хилилась і* ***слалась,*** *плачучи*, *трава* (Шевченко). *Оксамитом шляхи* ***стеле*** *і єдвабом застилає* (Шевченко). *Ой, і не* ***стели ся,*** *хрещатий барвінку* (нар. пісня)...

Хотїти, муркотїти

4. Дієслова **хотїти** й **муркотїти** творять форми теперішнього часу ось як:

Теперішнїй час:				**Спосіб наказ.:**		
1. ос.	одн.:	хочу	муркочу	2. ос.	одн.:	муркоч
2. ,,	,,	хочеш	муркочеш	3. ,,	,,	нехай муркоче
3. ,,	,,	хоче	муркоче	1. ,,	множ.	муркочмо
1. ,,	множ.	хочемо	муркочемо	2. ,,	,,	муркочте
2. ,,	,,	хочете	муркочете	3. ,,	,,	нехай муркочуть (муркотять)
3. ,,	,,	хочуть / хотять	муркочуть / муркотять			

Дієприсл. тепер. часу:

хочучи й хотячи
муркочучи ,, муркотячи

У 2. ос. одн. і множ. побіч: *хочеш*, *хочете* є ще скорочені форми: *хоч*, *хочте* (§ 70 2),

пор.: *Оставай ся, Степаночку, коли не* ***хоч*** (хочеш) *братись, то так будем* (Шевченко — Невольник). *Що* ***хочте****, робіть з Петром* (Котляревський — Наталка Полтавка) . . .

Спосіб наказовий від *хотїти* стрічаєть ся рідко; відома тільки форма: *хоти*, *хотїть*, н. пр.:

Та ***хоти,*** *щоб у нас правда була, коли пани та як пси гризуть ся!* (Грінч. — Слов. IV, 411). ***Схотїть,*** *панове, зрозуміти, що я не можу кинути справи* (Франко). . .

LI. ДРУГА ВІДМІНА ДІЄСЛІВ [„И“-ВІДМІНА].

276. Друга відміна дієслів („и“-відміна) обіймає всї дієслова, які в 3. ос. одн. мають закінчення **-ить** (після голосівок **-їть**), у 3. ос. множ. **-ять** (**-ать**). У **1 ос.** одн. шелестівка перед закінченням **мнягчить ся.**

До сеї відміни належать усї дієслова з наростком **„-и-“**, і з дієслів із наростком **„-ї-“** ті, що в них у 1. ос. одн. **„-ї-“** гине, і шелестівка **мнягчить ся.**

Із иньчих дієслів належать сюди: безнаросткове *бігти* й дієслово *спати* (з наростком **„-а-“**).

1. ДІЄІМЕННИКОВІ ФОРМИ.

Пень: *хвали-* [шелест.]	Пень: *таї-* [голосів.]
1. Дієіменик: хвали-**ти**	таї-**ти**
2. Минулий час:	
1. ос. одн. я хвали-**в**, **-ла**, **-ло**	я таї-**в**, **-ла**, **-ло**
2. „ „ ти хвали-**в**, **-ла**, **-ло**	ти таї-**в**, **-ла**, **-ло**
3. „ „ він хвали-**в**	він таї-**в**,
вона хвали-**ла**	вона таї-**ла**
воно хвали-**ло**	воно таї-**ло**
1. „ множ. ми хвали-**ли**	ми таї-**ли**
2. „ „ ви хвали-**ли**	ви таї-**ли**
3. „ „ вони хвали-**ли**	вони таї-**ли**
3. Дієприсл. минул. часу: хвали-**в-ши**	таї-**в-ши**
4. Дієприкмет. страждальн.: хвал-**е-ний**, **-на**, **-не**	та-**є-ний**, **-на**, **-не**
Зложені форми:	
1. Будучий час:	
буду хвалити або хвалити му	буду таїти або таїти му
будеш хвалити або хвалити меш і т. д.	будеш таїти або таїти меш і т. д.
2. Давноминулий час:	
я хвалив був,	я таїв був,
я хвалила була,	я таїла була,
я хвалило було і т. д.	я таїло було і т. д.
3. Спосіб можливий:	
а) **тепер.:** я хвалив би,	я таїв би,
я хвалила б,	я таїла б,
я хвалило б і т. д.	я таїло б і т. д.
б) **минул.:** я хвалив би був,	я таїв би був,
я хвалила б була,	я таїла б була,
я хвалило б було і т. д.	я таїло б було і т. д.

2. ФОРМИ ТЕПЕРІШНЬОГО ЧАСУ.

1. Теперішній час:	
1. ос. одн. хвал-**ю**	та-**ю**
2. ,, ,, хвал-**иш**	та-**їш**
3. ,, ,, хвал-**ить**	та-**їть**
1. ,, множ. хвал-**имо**	та-**їмо**
2. ,, ,, хвал-**ите**	та-**їте**
3. ,, ,, хвал-**ять**	та-**ять**
2. Дїєприсл. тепер.: хвал-**я-чи**	та-**я-чи**
3. Спосіб наказовий:	
2. ос. одн. хвал-**й**	та-**й**
3. ,, ,, нехай хвалить	хай таїть
1. ,, множ. хвал-**їм**	та-**ймо**
2. ,, ,, хвал-**їть**	та-**йте**
3. ,, ,, нехай хвалять	хай таять[1])

[1]) У сій відмінї загалом багацько наріченвих форм, яких треба в письмі (й балакаючи) вистерігати ся.

а) У 3. ос. одн. в цїлій південній полосї України (від Буковини, через південне Поділля, Херсонщину по Катеринославщину), як на закінчення **-ить** не паде наголос, то кінцеве **ть** відпадає, й дієслово дістає закінчення **-е** (як у 1. відм.) або **-и** (на Буковинї):

носе, робе, возе . . .

Так і пишуть деякі письменники,

пор.: *Хто більш усього вас* ***любе****, того ви женете від себе* (Тобілевич). *День* ***заходе****, сонце сяде, кашовар таган* ***наладе*** *над вогнем* (Щоголїв). *Довга косонька їй путом проти мене* ***служе*** (Кримський). *Усю культуру він* ***вводе*** *на сьогочасну галицьку лїтературу* (Нечуй-Левицький)...

На Буковинї й на Покуттї кажуть:

нóси, рóби, вóзи . . .

б) У 3. ос. множ. у тій самій полосї дуже часто появляєть ся закінчення **1.** відміни **-ють,** н. пр.:

носють, роблють, возють . . .

пор.: *Люде* ***ходють*** *понад берегами, дослухують ся пісень* (Грінченко). *Сил, що даремно дрімають у душі, не* ***розбудють*** (Щоголїв). *Сльози* ***ранють*** *матері та сестри* (Старицький). *Чи вже* ***мусють*** *люде нею* (кровю) *скоро впитись?* (Чернявський). *Не пособляю таким, що мене* ***дурють*** (Грінченко) . . .

в) Таксамо закінчення 1. відміни появляєть ся в письменників у дїєприслівнику теперішн. часу:

носючи, роблючи, возючи . . .

пор.: *Не* ***заходючи*** *в хату, перейшов двір і вийшов на вулицю* (Грінченко). ***Глядючи*** *на неї, і иньчим не співалось* (Г. Барвінок). ***Веселю-***

Приклади:

а) з наростком „-и-“, перед наростком

губні (**п, б, в, м**):

купи-ти *(куплений)* — *купл-ю, куп-ить, купл-ять*
люби-ти *(люблений)* — *любл-ю, люб-ить, любл-ять*
лови-ти *(ловлений)* — *ловл-ю, лов-ить, ловл-ять*
ломи-ти *(ломлений)* — *ломл-ю, лом-ить, ломл-ять*[1])...

зубні (**т, д, с, з**):

плати-ти *(плачений)* — *плач-у, плат-ить, плат-ять*
суди-ти *(суджений)* — *судж-у, суд-ить, суд-ять*
носи-ти *(ношений)* — *нош-у, нос-ить, нос-ять*
вози-ти *(вожений)* — *вож-у, воз-ить, воз-ять*
мости-ти *(мощений)* — *мощ-у, мост-ить, мост-ять*
їзди-ти [(ви)*їжджений*)]—*їждж-у, їзд-ить, їзд-ять*[2])...

чись *укупі з ним* (Шевченком) *ясними перспективами українського духа, почав я жалкувати* . . . (Куліш). *Ой, заспівав жайворонок угору* ***летючи*** (Шевченко). *Підем* ***просючи*** *межи люди* (Стефаник) . . .

г) На Підгіррі (на Буковині) дуже часто в цій відміні відпадає кінцеве **ть** і в 3. ос. множ., і там кажуть:

нося, ходя, возя . . .

Так писав Федькович, і Стефаник так пише у розмовах,

пор.: *І дванацять білих комонь* (= коней) ***вводя*** *легіні* (= парубки) *в* ***чертоги*** (Федькович). *Вони тими стежками* ***ходе*** (= ходя, себто: ходять) *собі на спацирок* [= на прохід] (Стефаник). *Тобі брат і* ***неня в-одно на гадці муся*** *бути* (Федькович) . . .

[1]) На Підгіррі, в горах (Гуцули), на Буковині мнягчення губних у таких випадках уже не знають. Через те там говорять ось як:

купю, любю, ловю . . .

Так і писав подекуди Федькович і Стефаник (у розмовах),

пор.: *Я їм рога* ***виправю*** . . . *Я єго ще живого* ***захопю*** (Федькович — Ангел Хранитель). *Я з Богом за барки не* ***ловю си*** (ловлюсь) . . . *Я на діти* ***дивю си*** (дивлюсь), *але я не гадаю, аби воно було чемне*(Стефаник — Кленові листки). ***Спю,*** *як камінь* ***спю*** (Стефаник) . . .

Таких форм теж уживати не можна.

[2]) У цілій південній полосі України — від Буковини, Бесарабії, півд. частини Подділля, Київщини, Херсонщини до півд. Полтавщини та Харківщини — широко знані в народі нові форми 1. ос. одн.:

платю, судю, носю, возю, мастю, їздю . . .

і далі також: ***мусю,*** *слизю* і т. д., і так і пишуть деякі письменники,

пор.: *Я тиняюсь,* ***бродю*** *— до сусїдів* ***заходю*** (Кримський). *Я* ***сердю ся,*** *а він сміє ться* (Грінченко). ***Нудю*** *ся світом* (Тобілевич). *Я вам* (дам) *удвоє тілько, як* ***утратю*** (Федькович). ***Одкусю*** *я медяника,* ***одкусю*** *я бублика, та ввійду в церковцю* (Нечуй-Левицький). *Я не віри* ***просю,*** *я не рая* ***просю*** (Кримський). *Василину я не* ***пустю*** *від*

плавні (**л, н, р**):

біли-ти *(білений)* — *біл-ю, біл-ить, біл-ять*
чини-ти *(чинений)* — *чин-ю, чин-ить, чин-ять*
міри-ти *(мірений)*[1] — *мір-ю, мір-ить, мір-ять...*

змнягчені (**ч** із **к**, **ж** із **г**, **ш** із **х**):

мучи-ти *(мучений)* — *муч-у, муч-ить, муч-ать*
смажи-ти *(смажений)* — *смаж-у, смаж-ить, смаж-ать*
души-ти *(душений)* — *душ-у, душ-ить, душ-ать*[2])
нищи-ти *(нищений)* — *нищ-у, нищ-ить, нищ-ать...*

голосівка (визвук пня: заднєпіднебінне **й** + **и** = **ї**):

доїти *(доєний)* — *до-ю, до-їть, до-ять...,*
дій, дійте...

б) з наростком „-**і**-", перед наростком

губні: терпі-ти — *терпл-ю, терп-ить, терпл-ять*
сверб-ти — *свербл-ю, сверб-ить, свербл-ять*
гремі-ти — *гремл-ю, грем-ить, гремл-ять...*

себе (Тобілевич). *Я тобі і так* ***простю*** (Стефаник). *Як спізню ся та* ***пропустю,*** *то хай йому цур* (Свидницький). ***Сидю*** *коло ліжка, не хочеть ся гнати сон солодкий твій, але* ***мусю*** (Кримський). *Наймати ся* ***мусю*** (Стефаник) . . .

На Буковині (на Підгіррі, і т. д.) мнягчення **д** на **дж** не знають. Там кажуть:

видіти — *вижу*, **глядіти** — *гляжу* . . .

пор.: *Хоч очи плачут, я ще добре* ***вижу*** (Федькович). ***Прихожу*** *я додому, тай ані жінка, ані діти мині не милі* (Стефаник) . . .

Таке мнягчення з 1. ос. одн. перейшло в тих говорах і до 3. ос. множ., і там кажуть нераз: ***мушут, вижут*** . . .

Всі ці форми нарічеві, й їх уживати не треба.

[1]) На Волині та на Київщині відомі в цій громаді (та ще після „л" у губних) форми дієприкметн. страждальн. на **-яний** (на зразок дієслів із наростком **-а**), н. пр.:

біляний, одчиняний, міряний . . .

пор.: *Школа стоїть* ***облупляна*** (Нечуй-Левицький). *Вздрів я кохану крізь* ***склепляні*** *вікна* (Кримський). *Між горбами лиснїла річечка, подекуди* ***обставляна*** *вербами та осокорами* (Нечуй-Левицький). *Двері* ***зачиняні*** (Кримський). *Вони* (вчені слова) *й досї не* ***заміняні*** *народніми словами* (Нечуй-Левицький) . . .

Пор. іще § 247, стор. 262, пом. 1.

[2]) У Галичині під польським упливом уживають дієслова: *дусити* (dusić) замісць *душити*, і таке слово найдете нераз навіть у такого письменника, як Франко, пор. *Ся думка* ***дусила*** *його, мов занадто тісний комірчик* (Перехресні стежки). *Хороба їх* ***видусила*** *до лаби* (Лепкий). Сеї форми вживати не слід!

зубні:	вертї-ти	— *верч-у,*	*верт-ить,*	*верт-ять*
	глядї-ти	— *гляджс-у,*	*гляд-ить,*	*гляд-ять*
	мусї-ти	— *муш-у,*	*мус-ить,*	*мус-ять*
	слизї-ти	— *слиж-у,*	*слиз-ить,*	*слиз-ять*
	шелестї-ти	— *шелещ-у,*	*шелест-ить,*	*шелест-ять*[1])...
плавні:	велї-ти	— *вел-ю,*	*вел-ить,*	*вел-ять*
	дзвенї-ти	— *дзвен-ю,*	*дзвен-ить,*	*дзвен-ять*
	горї-ти	— *гор-ю,*	*гор-ить,*	*гор-ять...*

в) дієслова на **-ча́**ти, **-ща́**ти, **-жа́**ти, **-я́**ти (гл. § 227 з)

крича́-ти	— *крич-у,*	*крич-ить,*	*крич-ать*
блища́-ти	— *блищ-у,*	*блищ-ить,*	*блищ-ать*
дріжа́-ти	— *дріж-у,*	*дріж-ить,*	*дріж-ать*[2])
стоя́-ти	— *сто-ю,*	*сто-їть,*	*сто-ять*
боя́-ти ся	— *бо-ю ся,*	*бо-їть ся,*	*бо-ять ся ...*

Загальні замітки до другої відміни.

277. 1. У сїй відмінї треба звертати увагу на закон **мнягчення у 1. ос.** одн. (після губн. шелест. і в 3. ос. множ.) тепер. час. і в формі дієприкм. страждального, отже: **Мнягчення**

купити — *куплю,*	*куплять,*	*куплений*
платити — *плачу,*		*плачений*
водити — *воджу,*		*водокений*
носити — *ношу,*		*ношений*
возити — *вожу,*		*вожений* і т. д.

---

[1]) Гл. стор. 307, пом. 2.

[2]) У цих дієслів і в дієслів на *-чити, -жити* (стор. 308), у 3. ос. множ. виступає часто закінчення першої відміни — -уть, н. пр.:

бачити — *бачуть,* учити — *учуть*
кричати — *кричуть,* дріжати — *дріжуть . . .*

І таксамо у дієприслівнику тепер. часу:

бачучи, кричучи, дріжучи . . .

Такі форми часто стрічають ся у письменників, пор.: *Пани мужиками тільки й* **держуть ся** (нар. припов.). *Ні на що не* **зважуть ся** (Франко). *Люде не* **побачуть,** *то й не засміють* **ся** (Шевченко) . . .

Ці форми чим раз більш і більше загніжджують ся і вживають ся нарівні з формами на. **-ать, -ачи.**

Ікання 2. Таксамо треба вважати на закон **ікання** у способі наказовому дієслів, що перед наростком мають „о“, [ой + и], н. пр.:

(на)поїти	—	(на)*пій*,	(на)*піймо*,	(на)*пійте*
доїти	—	*дій*,	*діймо*,	*дійте*
стояти	—	*стій*,	*стіймо*,	*стійте*
бояти ся	—	*бій ся*,	*біймось*,	*бійтесь*

Дієприкм. стражд. 3. Що дієприкметник стражд. творить ся віді пня теперішнього часу, гл. стор. 262, § 247.

Подрібні явища.

Бігти, спати **278.** Дієслова **бігти, спати,** які належать сюди формами теперішн. часу, творять ці форми ось як:

			бігти	*спати*
Теперішній час:	1.	ос. одн.	біжу	сплю
	2.	,, ,,	біжиш	спиш
	3.	,, ,,	біжить	спить
	1.	,, множ.	біжимо	спимо
	2.	,, ,,	біжите	спите
	3.	,, ,,	біжать[1])	сплять
Спосіб наказовий:	2.	,, одн.	біжи	спи
	1.	,, множ.	біжім	спім
	2.	,, ,,	біжіть	спіть
Дієприсл. теперішн.:			біжачи	сплячи . . .

LII. ТРЕТЯ ВІДМІНА ДІЄСЛІВ [БЕЗ ЗВЯЗКОВОГО ЗВУКА].

279. Третя відміна (без звязкового звука) виявляє в 1. ос. одн. закінчення: **-м,** у 3. ос. одн.: **-ть,** у 3. ос. множ.: **-ять** або **-уть.**

До цієї відміни належать тільки чотирі дієслова: **бути, їсти** (пень: їд-), **дати** (пень: дад-), **оповісти** (оповід-).

Відміна дієслова **бути** гл. § 254.

---

[1]) У Галичині вперто держать ся між інтелїґентами польські форми сприростexisting дієслова «бігти»:

побігну, *побігне* . . . (pobiegnę, pobiegnie), — замісць: побіжу, побіжить . . .

1. ДІЄІМЕНИКОВІ ФОРМИ.

1. Дієіменик.:	**їс-ти**	**да-ти**	**оповіс-ти**
2. Минулий час:			
1. ос. одн.	я **ї-в, -ла, -ло**	я **да-в, -ла, -ло**	я **опові-в, -ла, -ло**
2. ,, ,,	ти **ї-в, -ла, -ло**	ти **да-в, -ла, -ло**	ти **опові-в, -ла, -ло**
3. ,, ,,	він **ї-в**	він **да-в**	він **опові-в**
	вона **ї-ла**	вона **да-ла**	вона **опові-ла**
	воно **ї-ло**	воно **да-ло**	воно **опові-ло**
1. ос. множ.	ми **ї-ли**	ми **да-ли**	ми **опові-ли**
2. ,, ,,	ви **ї-ли**	ви **да-ли**	ви **опові-ли**
3. ,, ,,	вони **ї-ли**	вони **да-ли**	вони **опові-ли**
3. Дієприсл. минул.:			
	ї-в-ши	**да-в-ши**	**опові-в-ши**
4. Дієприкм. страждальн.:			
	їдж-е-ний, -на, -не	**да-ний, -на, -не**	**оповідж-е-ний, -на, -не**

Зложені форми:

1. Будучий час:

буду їсти або їсти му
будеш їсти ,, їсти меш
буде їсти ,, їсти ме і т. д.

2. Давноминул. час:

	я їв був,	я дав був,	я оповів був,
	я їла була,	я дала була,	я оповіла була,
	я їло було...	я дало було...	я оповіло було...

3. Спосіб можливий:

а) **тепер.:**	я їв би,	я дав би,	я оповів би,
	я їла б,	я дала б,	я оповіла б,
	я їло б...	я дало б...	я оповіло б...
б) **минул.:**	я їв би був,	я дав би був,	я оповів би був,
	я їла б була,	я дала б була,	я оповіла б була,
	я їло б було...	я дало б було...	я оповіло б було...

так як:

утікну, утікне . . . (ucieknę, ucieknie . . .) — замісць: *утечу, втече* (гл. § 265 4) . . .

Таких форм треба вистерігати ся, бо це явні польонізми.

Ще й скрізь у 3. ос. множ. тепер. і дієприсл. тепер. подибують ся форми на **-уть, -учи,**

пор. *Очі трівожно **біжуть** по стежці* (Франко) . . .

2. ФОРМИ ТЕПЕРІШНЬОГО ЧАСУ.

1. Теперішній час:

1. ос. одн.	**і-м**	**да-м** (буд.)	**опові-м** (буд.)
2. ,, ,,	**і-си**	**да-си**	**опові-си**[1])
3. ,, ,,	**їс-ть**	**дас-ть**	**оповіс-ть**
1. ,, множ.	**і-мо**	**да-мо**	**опові-мо**
2. ,, ,,	**їсь-те**	**дась-те**	**оповісь-те**
3. ,, ,,	**їд-ять**	**дад-уть**	**оповід-ять**

2. Дієприслівн. теперішн.: **їд-я-чи**

3. Спосіб наказ.:

2. ос. одн.	**їдж**[2])	**да-й**	**оповідж**
3. ,, ,,	**нехай їсть**	**хай дасть**	**хай оповість**
1. ,, множ.	**їдж-мо**	**да-ймо**	**оповідж-мо**
2. ,, ,,	**їдж-те**	**да-йте**	**оповідж-те**
3. ,, ,,	**хай їдять**	**хай дадуть**	**хай оповідять**

Таксамо відміняють ся сприростковані дієслова, н. пр.:

1. *бути* (забути, відбути, пробути, прибути... гл. § 254, стор. 274)

забу-ти (забутий) — *забуд-у* (буд.), *забудь...*
відбу-ти (відбутий) — *відбуд-у* (буд.), *відбудь...*
пробу-ти (пробутий) — *пробуд-у* (буд.), *пробудь...*
прибу-ти — *прибуд-у* (буд.), *прибудь...*

---

[1]) В західноукраїнських говорах находять ся нарічеві форми на **-ш**, [на подобу 1. (е-) відміни], н. пр.:

і-ш, да-ш, опові-ш

пор.: *Але́ що* ***даш?*** *Може мені в лице* ***даш!*** (Федькович — Люба́-згуба). *Хиба* ***даш*** *отих кільканацять бульбів* (Франко). *Мене* ***доїш*** (= доїси), *а не дібєш* (Стефаник) . . .

На Волині й де-де на Київщині почуєте оба закінчення сполучені; там подекуди кажуть:

дасиш, їсиш . . .

пор. *Чорними бровами не напєш ся, не* ***наїсиш*** *ся* (Нечуй-Левицький — Кайдашева сімя, київське видання з 1906 р., стор. 101)

Про форми їст, даст, гл. § 248 1, пом. 1.

пор.: *Бог талану не* ***даст*** *. . . Ноги одна рана, роса* ***їст,*** *стерня коле* (Стефаник — Кленові листки) . . .

Про форми: ***їдя,*** пор § 276, пом. 1г, стор. 307.

пор.: *Ніхто не знає, що вони мене цілий день* ***їде*** [= їдя, себто: їдять] (Стефаник — Кленові листки) . . .

У 2. ос. множ. стрічають ся форми з твердим **с**, н. пр.:

їсте, дасте, оповісте . . .

(Мняке ,,с'' дістало ся до цих форм із 3. ос. одн. да*с*ть, опові*с*ть [вимова: дасьть, оповісьть — гл. § 39.]

Все це нарічеві твори, й їх уживати не слід.

2. *їсти* (ззїсти, вїсти ся, обїсти ся і т. д.)
ззїс-ти (ззїджений) — *ззї-м* (буд.) *ззї-си*..., *ззїдж*[1]...
вїс-ти ся — *вї-м ся* (буд.) *вї-си ся*..., *вїдж ся*
обїс-ти ся — *обї-м ся* (буд.) *обї-си ся*..., *обїдж ся*
3. *дати* (віддати, продати і т. д.)
відда-ти (відданий) — *відда-м* (буд.) *відда-си*..., *відда-й*...
прода-ти (проданий) — *прода-м* (буд.) *прода-си*..., *прода-й*...
4. як *оповісти* відміняєть ся: відповісти, виповісти і т. д.

LIII. ВІДДІЄСЛІВНІ СЛОВОТВОРИ.

280. Від ріжних форм дієслова повитворювали ся ріжні невідмінні вислови, то прислівники, то сполучники, та нераз так, що доволї тяжко дошукати ся в них дієслівної форми. Ось кілька таких форм:

Дієіменик.: *знати*, *знать*, *мáбуть* [має бути — у Федьковича: *мат* (масть) *бути*[2])]

пор.: ***Знать*** (= видно), *не дуже добачали старі очі* (Нечуй-Левицький) . . .

Минулий час: *було*, *бувало* (гл. §§ 249 1, 255, 299 7, § 393 1,);
Тепер. час: *дастьбі*, *сливé* (3. ос. від: *сливу* — *слинути*), *бува*, *бачу*, *бачиш*, *бачить ся* (§ 347), *може*, *досхочу*, *донехочу* . . .;
Наказовий спосіб: *нехай* (§ 253 4, § 393 4), *як стій*, *хоч* (§§ 275 4, 302 8), *бодай* (§ 393 5), *спасибі*, *простибі* . . .

Ті слова стали то прислівниками (§ 229 7), то сполучниками (§ 302 4), то просто вставними слівцями-реченнями (§ 347).

Та є ще, крім того, такі дієслівні форми, що вживають ся тільки в однїй якійсь формі, а решта форм позагибала, н. пр.:

бігáй (спос. приказ.) — иньчих форм нема
пор. ***Зараз бігай*** *до Мотя Парнаса* (Франко) . . .

---

[1]) Рівнобіжні форми:

їж, ***їжмо***, ***їжте***; *оповіж*, *оповіжмо*, *оповіжте*

пор.: *Наш несолений кулїш, — як знаєш, так його і* ***їж***! (Шевченко — Петрусь). *Уперед* ***ззїж*** *яблуко, та потім підеш* (Стефаник). ***Їжте***, *люде добрі, ви думаєте, що я шкодую для вас* (Нечуй-Левицький). *То* ***їжте*** *мене, а що я вам дам їсти* (Стефаник) . . .

[2]) ***Матбути***, *пє те пиво, що собі наварила* (Як козам роги виправляють).

Б. НЕВІДМІННІ ЧАСТИНИ МОВИ.

LIV. ПОДІЛ НЕВІДМІННИХ ЧАСТИН МОВИ.

281. Невідмінні частини мови самі для себе нічого не визначають, а тільки при иньчих словах набірають значіння. Чи як сказати слова: *на*, *у*, *при* . . ., чи: *тут*, *сьогоднї*, *дуже* . . ., чи: *і*, *а*, *хоч* . . ., то вони тільки тодї будуть зрозумілі, як додамо їх до иньчих слів, н. пр.:

на столї, *в хатї*, *при менї* . . .
тут сиджу, *сьогоднї їду*, *дуже бою ся* . . .
Іван і Петро; *він, а не я*; *хоч грай, хоч нї* . . .

Вже з тих прикладів видно, що одні з тих слів указують на відносини між предметами й лучать ся з іменами — це **приіменики.**[1])

Другі вказують на місце, де щось дїєть ся, на час, коли щось дїєть ся, на спосіб, як що дїєть ся, а що стоять звичайно при дієсловах — то вони **прислівники.**

Третї сполучують то слова зі собою, то речення; це **сполучники.**

Окремо стоять **виклики,** н. пр.:

Лишенько! Шубовсть! Геп! . . .

Усї ці слова набірають значіння що-тільки в реченню, і через те належать, власне, до третьої частини цієї книжки, до речення.

Та коли ми тут уже про них балакаємо, то тому, що ця частина граматики обіймає поодинокі слова. Про значіння їх у реченню ми вже тепер указувати мемо, а в поодиноких випадках будемо відсилати до третьої частини.

---

[1]) Буває, що деколи приіменики лучать ся й із невідмінними частинами мови (прислівниками), та ті прислівники мають тодї значіння якогось іменика, звичайно іменика, що подає час або місце, н. пр.: *від сьогоднї* (від сьогоднїшнього дня), *до тепер* (до теперішнього часу), *по нинї* (по сьогоднїшній день), *д горі* і т. д. пор. *Од споконвіку аж до нинї ховалась од людей пустиня* (Шевченко). *Таке життя не вдоволить мене на довго* (Нечуй-Левицький — Хмари). *Садить ся ладан туманами д' горі* (Федькович) . . .

1. Приіменники.

LV. ЗНАЧІННЯ ПРИІМЕННИКІВ ТА ЯК ВОНИ ТВОРЯТЬ СЯ.

1. Значіння приіменників.

282. Приіменниками зазначуємо відносини одного предмета до другого (осіб, речей, звірят), через те вони мають більш-меньш таке ж значіння, як відмінки в відмінних частин мови. Що це так, можна пізнати з прикладів: **Значіння приіменників**

багатий латами й *багатий* ***на*** *лати*
вищий головою ,, *вищий* ***на*** *голову*
любов матері ,, *любов* ***до*** *матері*
зберігаю собі ,, *зберігаю* ***для*** *себе . . .*

Відносини в тих прикладах зазначені то ріжними відмінками, то іменами з приіменниками, а значіння лишаєть ся однакове. Що більш, є в мові одна форма відмінка, яка набірає значіння тільки тоді, коли при нїй поставити приіменник. Це **місцевий відмінок** (§ 432), н. пр.:

у лїсї, ***на*** *полї*, ***при*** *хатї . . .*

Се ще краще виходить назверх у реченню.

Поодинокі відмінки відмінних частин мови мають свої окремішні функції, н. пр.: називник — підмет (§§ 339, 421) і присудок (§ 335), орудник — присудок (§ 336) та ще иньчі додаткові частини речення (§ 430), родовик — присудок (§ 335) і теж иньчі додаткові частини речення (§§ 423—424), таксамо знахідник (§§ 427—428) і давальник (§ 426).

На такі ж функції вказують і приіменники з відмінними частинами мови (до яких належать), і тоді вони мають собі навіть окрему назву — **приіменникового вислову**, гл. § 335 (функція як називн. або орудн.), § 342 (давальн. або знахідн.), §§ 344, 346 4 (місцевика).

І коли відносини межи предметами зазначують ся ріжними відмінками (пор. § 120), то й приіменники, які мають те ж саме завдання, лучать ся з **ріжними** відмінками, н. пр.:

коло *стола* (родов.),
на *село* (знахід.) *йду* й ***на*** *селї* (місцев.) *живу*,
зі *сестрою* (орудн.) *ходжу. . .*

Буває так, що один якийся приіменик лучить ся **тільки** з одним відмінком, н. пр.:

коло стола, до брата (йду) — родов.

Але є й такі, що лучать ся з **двома** а то й **більше** відмінками, відповідно до того, які відносини хочемо зазначити ними, н. пр.:

у ліс (іду) — знахід., *у лісі* (полюю) — місцев.

2. Повстання приіменииків.

Повстання приімен.

283. Щодо того, з чого приіменики склали ся, то одні з них уже з-давен-давна вживали ся в нашій мові в тому самому розумінні, що й тепер *(до, під, при)*, другі повстали з іменників, н. пр.:

верх, коло, кінець, край, кругом . . .,

то знов зі зложення приіменика з якимось імням (§ 177), н. пр.:

замісць (за + місце), *поверх* (по + верх), *підчас* (під + час), *узбіч* (уз + бік), *позад* (по + зад) . . .,

а то й із прислівників (§ 299 5, § 300), н. пр.:

просто, недалеко, низче . . .

Крім того, бувають іще й зложені приіменики (§ 295), н. пр.:

попід, зпонад, зпоперед . . .

LVI. ПРИІМЕНИКИ, ЩО ЛУЧАТЬ СЯ З *ОДНИМ* ВІДМІНКОМ.

284. З **родовиком** лучать ся отсі приіменики:

родовик

без (*милого сонце світить, мов воріг смієть ся* — Шевч.)[1])
біля (*моря ліг вітер одпочить* — Шевч.)
близько (*озера росла калина* — нар. пісня)
верх (*калюжі мов сонце* — Франко), **поверх** (*води поплили* — Шевч.; *поверх дерева милий летить* — нар. пісня)

---

[1]) В західноукр. говірках (на Волині, на Поділлї) ,,*без*'' лучить ся ще й зі знахідн. відмінком у значінні: *через, зза*, н. пр.: *Ой, тікала Бондарівна* ***без*** (= через) *вишневі сади* (нар. пісня). *Ой, вронила я віночок* ***без*** (зза) *свій дурний розум* (нар. пісня) . . .
У такому значінні цього приіменика в письм. мові не вживають.

від, од (*села до села танці та музика, од батька й од матері зоставсь я хлопцем одинацяти год* — Ганна Барвінок; *ти ляжеш од комори, а я ляжу від обори* — Слов. Грінч. I, 203; *єсть же негіднїщі від мене* — Котляревський і т. д.)

до (*річеньки піду, водиці набрати* — нар. пісня; *піти до голови по розум* — нар. припов.; *до Спаса не їм яблук* — Нечуй-Левицький; *не вчиш ся розуму до старости, але до смерти* — нар. припов.; *до меду ласий; верболіз бє до сліз* — нар. припов.; *до хреста дитину понести; до когось говорити; не до тебе пють, не кажи: дай, Боже здоровля* — нар. поговір.; *чоловік їхав і поздоровкавсь до мене* — Нечуй-Левицький; *своїй матері рідненькій, удові старенькій до ніг упадїмо* — нар. дума; *слова до ради, руки до звади* — нар. припов.; *любий до розмови; тим на світї хлїб не родить, що брат до сестриці не говорить* — нар. погов.; *брати ся до роботи, до науки; запрягти конї до воза; оддати щось до рук; важкий до ходу; тут їх до стобіса* — Шевченко; *до напасти, до хріну, до ката, до лихої години . . .; хтось менї до душі; до часу жбанок воду носить* — нар. приповідка; *до загину битись* — Кулїш; *до загину любити; до міри пороблено вікна; до ладу, до пуття, до прикладу, до дїла; до любови одгуляли весїлля* — Ганна Барвінок; *до сподоби, до чмиги, до пари; до любови поцїлувались* — Ганна Барвінок; *до ґрунту, до крихти, до ноги* [*вирізували* — Кулїш], *до решти, до цяти, до щенту, до цури, до послїдку, до віку* [*не розвяжу голівоньки* — нар. пісня], *до суду-віку. . .*)

для, ради (*любисточок — для дївочок, василечки для пахощів, а мяточка для любощів* — нар. пісня; *говорили з нею для звичаю* — Нечуй-Левицький; *це, бач, ради страху* — Шевч.)...[1])

---

[1]) У Галичинї вживають часто приіменика **для**, **задля** на означення причини [не — наміру] й кажуть: ***для чого ти це робиш***, у значінню: *чому* це робиш, а не — *з яким наміром, через що* це робиш, кажуть: ***задля*** *недостачі грошей* — замісць: *через* недостачу грошей, *зза* недостачі грошей,

пор. у Франка: *Бог не судить, тільки любить* і ***для того*** (= через те, тому) *він Бог* (Перехресні стежки). *Канцелярія* ***задля*** *свята* (через свято, зза свята) *була замкнена* (Перехресні стежки) . . .

Це все польонїзми (dlaczego, dla braku pieniędzy), і їх треба уникати.

замісць, заміст (*молодого казала шанувати старого* — нар. пісня)
здовж, уздовж (*байдака похожає атаман* — Шевченко)
кінець, кінці (*сидить батько кінець стола* — Шевченко; *кінці стола сидїв собі Василь сумний* — Федькович)
коло (*млина, коло броду два голуби пили воду* — нар. пісня)
краї (*дороги в чистім полї козаченька вбито* — нар. пісня)
круг, кругом (*круг Вавилона під вербами сидїли* — Шевченко; *кругом його степ, як море широке, синїє* — Шевченко)
крім, окрім, окроме, опріч, опріче (*кохав він іще, крім мене, другі* — нар. пісня; *иньчого, окрім тебе, любити буду* — нар. пісня; *ти, батьку, і нїхто окромі тебе* — Франко; *і нїхто не знає, опріч Марка маленького* — Шевченко; *сусїд близьких нема опріче вас* — Г. Барвінок)
назад, позад (*себе оглянув ся*)
недалеко (*села пасеть ся свиня* — з казок Рудченка)
низче, понизче (*Катеринослава пороги*)
обік (*мене брязнуло як на струнї: „Здорова була, дївчинонько“* — М. Вовчок)
після (*Пречистої в недїлю сидїв Трохим в сорочцї білій на призьбі* — Шевченко; *не знаю, що і після чого старі сумують* — Шевч.)[1])
побіч, поруч (*побіч мене*— Нечуй-Левицький; *поруч себе саджає* — нар. пісня)
потім (*того прийшли сусїди*)
просто (*неба на землї* — нар. поговірка)
проти, напроти (*проти рожна перти, проти хвиль плисти, . . . аж до смерти хрест важкий нести* — Франко; *не встояти нечистивим проти благих*[2]) — Кулїш; *стояла вона проти місяця-молодика* — М. Вовчок; *повиставляли на-*

[1]) У Галичинї, перекладаючи дослівно польське „według“ українським «після», кажуть:

після мене [*по мойому*], після моєї думки [*на мою думку*], після мойого погляду [*на мій погляд*], після вашого бажання (według pańskiego życzenia) — *по вашому бажанню*, після умови, після закону [podług umowy, wedle zakonu] *за умовою, по закону* і т. д.

Це все полонїзми, й їх треба теж позбувати ся. *Після* вживаєть ся в лїтературній мові більш у часовому значіннї.

[2]) У Галичинї українська інтелїґенція з-польська вживає прим. «проти» з давальником (проти Полякам, проти ньому), а то ще й уживає форми «против» (przeciw).

Само по собі, що такі фрази треба геть викорінювати.

проти сонця свої боки — Нечуй-Левицький; *проти дня брехня, проти ночі правда* — нар. припов.; *проти пятниці менї приснила ся скриня* — Слов. Грінч. III, 484; *не розкажу проти ночі, а то ще приснить ся* — Шевченко)

серед, посеред (*серед степу широкого, на Вкраїнї милій* — Шевч.; *дївчино моя, ти ж моя мати, дай менї вечеряти хоч посеред хати* — нар. пісня)

узбіч (*гори . . .*)

285. З **давальником** лучать ся дуже рідко вживані приміники: давальн.

д, ід (*була могуча сила, що перла їх ід собі* — Франко; *всї глядять ід могилї* — Стефаник)

к, ік (*ік лїсу йде, к лихій годинї, сподївай ся мене к Первій Пречистій* — нар. пісня)

286. Зі **знахідником** лучать ся приміники: знахідн.

крізь (*сон подивлю ся на ту Україну* — Шевченко; *сміх крізь сльози*)

повз (*мій двір голубка летїла* — Метл.)

про (*хто про що, а він про Наливайка* — нар. припов.; *десь у садочку шиє сорочку свойому милому про недїлочку* — нар. пісня; *про недїлю одежа, про свято*; *я спалила Польщу, а про тебе, щебетухо, і досї б стояла* — Шевченко; *дїду, дай менї пугу, а тебе, про мене, нехай собаки ззїдять* — нар. припов.); *казати, питати, оповідати, згадувати, знати про кого* [гл. стор. 321, пом. 2.]

проз (*його йти меж; проз їх двір ішла Мотря* — Нечуй-Левицький; *процїдити проз сито*)

через (*темний лїс ясним соколом лети* — нар. дума; *через слуг до пана, а через святих до Бога* — нар. припов.;[1])

---

[1]) У Галичинї почуєте під польським впливом „*через*" на означення: *на протягу якогось часу*, н. пр.:

через рік, *через* день, *через* ніч (= на протягу року, дня, ночі).

В таких випадках приміника зовсїм не треба, а вживасть ся тільки самого знахідника [§ 428 а], н. пр.:

сумував цїлий рік, плакав цїлий день, сидів цїлу ніч,

бо ж «*через*» що иньше означає (*через рік* = рік минув, *через день* = що другий день, *через ніч* = що другу ніч), гл. стор. 320.

Про неправильне вживання «через» у страждальному станї гл. § 258, стор. 283, помітка, § 430 б, стор. 478.

через неї мій вік молодий пропадає — Марко Вовчок; *через тиждень молодиці коровай місили* — Шевченко)

місцев. **287.** З **місцевиком** лучить ся приіменик:

при (*березї, в лузї червона калина* — нар. пісня; *був чоловік середнїх лїт, при здоровлю* — Ганна Барвінок; *при розумі...*)

LVII. ПРИІМЕНИКИ, ЩО ЛУЧАТЬ СЯ З *ДВОМА* ВІДМІНКАМИ.

родов. і знахід. **288.** З **родовим** і зі **знахідним** лучить ся приіменик:

мимо (*церкви святої проїжджали* — нар. дума) — **родов.**[1]); *мимо церкву їдьте*) — **знахідн.**

знахідн. і місцев. **289.** Зі **знахідним** і **місцевим** лучать ся приіменики:

на (*гору йду — не бичую* — чум. пісня; *на все село слава стала* — нар. пісня; *на дївчину важу* — нар. пісня; *на ногу налягаю; на Турка йду; на лови поїхати; на признаку давайте* — нар. дума; *на імня Василь; на вчителя вчить ся; нудьга на ніч засяде* — Шевченко; *проміняв шило на швайку* — нар. припов.; *присягати на євангелію*; *на сире коріння свої ніжки молодецькі побиває* — нар. дума; *бачив чорта на власні очі* — Марко Вовчок; *на око слїпий, на ногу кривий, на масть рудий, на вроду гарний, на лист широкий, на слово вірний; щоби зухвальця на хамуз розпасти* — Федькович; *на тще серце рушила на пошту* — Г. Барвінок; *на Великдень, на соломі дїти грались собі крашанками* — Шевченко; *на чотирі милї мене славні Запорожцї своїм трупом крили* — Шевченко; *на карбованця купити . . .* — **знахідн.;**

на горі женцї жнуть — нар. пісня; *на полї й на морі* — нар. фраза з нар. думи; *скажи менї, моя мила, що маєш на мислї* — нар. пісня; *а в мене не те на думцї* — Г. Барвінок; *придавлено його і примучено на тїлї, ослаблено його і скалїчено на дусї* — Куліш; *на цьому тижні*[2]); *йому вже мухи на заваді* — нар. припов.; *на скрипицї граю та співаю*

---

[1]) У Галичинї часто (з-польська) кажуть *мимо того* (на Наддніпрянщинї знов із-московська: *не дивлячись на те*), замісць народнього: *проте*, або лїтературного: *без огляду на те.*

[2]) Краще в таких випадках уживати родового відмінка: ***цього*** *тижня*, гл. § 423 1.

(Тобілевич); *на бандурі приграває* — нар. пісня; *на письмі дав*[1]) — **місцев.**

о, об (*о мур головою ударилась* — Шевченко) — **знах.;**

о Петрі, як будуть бистрії ріки замерзати — нар. дума — **місцев**[2]).

290. Зі **знахідним** і **орудним** відмінком лучать ся:

над (*річеньку вийду та стану думати* — нар. пісня; *над вечір* — **знахідн.;** **знахідн. і орудн.**

над водою стоїть явір — нар. пісня[3]); *простяг, гріє руки над полумям* — М. Вовчок; *над ранком; наді мною глумить ся*) — **орудн.**

перед (*якуюсь гору прийшли* — Котл. Енеїда) — **знахідн.;**

перед Богом присягаюсь, що иньчих не знаю — нар. пісня; *перед часом; перед хатою*) — **орудн.**

під (*гріх не личком завязати та під лавку сховати* — нар. припов.; *під Київ Татарин підступає* — Куліш; *яка з нас під той час мигнеть ся* — М. Вовчок; *мої ви дочки й зяті кохані, що з вами дієть ся під сю годину, під сю страшну козацьку хуртовину* — Куліш; *під ногу грали музики; під холєру полягли* — Мирний)— **знахідн.;**

---

[1]) Часто почуєте в устах укр. інтеліґента такі московські фрази:

розмовляю ***на*** *німецькій мові, твір написаний* ***на*** *московській* ***мові, перекладений на українську мову*** **й т. д.**

(В Галичині знов кажуть із-польська: ***в*** *німецькій мові,* ***в*** *польській*)

Такі фрази — це варваризми; треба говорити й писати:

розмовляю ***німецькою мовою****, твір написаний* ***московською мовою****, перекладений* ***українською мовою*** і т. д. (гл. § 430 1a),

пор. *Шекспірові твори, із мови британської мовою українською попереклада*в ***П. Куліш***, Львів, 1882 р.

Крім того, Галичани вживають приіменика «на» в польській фразі: **на разї** (навіть у Франка) у значінню: *поки-що, поки* (na razie).

Таких фраз уживати не слїд.

[2]) **У Галичині українські інтеліґенти [дуже часто стрінете й по ґазетах] уживають приіменика „о" в таких фразах:**

бити ся о що [*за що*], бояти ся о кого, о що [*за кого, за що*], о рік старший [*роком старший*, гл. § 430 6], о два роки швидше [*двома роками швидче*], віддалений о два кроки [***на*** *два кроки, два кроки*]...

говорити о кімось [***за*** *когось,* ***про*** *когось*], знати о чімось [***про*** *щось,* ***за*** *щось*], просити, благати о щось [***чогось у когось***, гл. § 422 2], людина о великім розумі [*великого розуму*, гл. § 424 2], кінь о великій силі [***з великою силою***] **і т. д.**

Все це польонізми, й їх треба геть викидати.

[3]) Дуже часто роблять інтеліґенти помилку, кажучи з-московська: Київ лежить ***на*** Дніпрі, Чернигів ***на*** Деснї. Треба казати:

над Дніпром, над Десною.

під вишнею, під черешнею стояв старий з молодою — Котляревськ.; *Палій під Полтавою зі Шведом побив ся* — нар. дума[1]); *під Турком буде добре жити . . .* — нар. пісня) — **орудн.**

родов. і орудн. **291. З родовим і орудним відмінком** лучить ся:

з[2]), **зі**, **із** (*води вийшов* — перекл. еванг.; *з ременю чоботи; не роби з губи халяви* — нар. погов.; *не дай, Боже, з Івана пана, з кози кожуха, зі свині чобіт* — нар. припов.; *ото був бідний вовк, трохи не вмер із голоду* — з казок Рудченка; *дякуємо тобі з душі* — Ганна Барвінок; *з Гетьманщини дуби стоять* — Шевченко; *з роду чумакую* — чум. пісня; *з переляку вмерла Катерина* — Шевченко; *з Зевеса глузувала* — Котляревськ.; *з лиця хороша була* — Марко Вовчок) — **родов.;**

зі мною ходи; як із лихим квасом, так ліпше з водою, аби не з бідою — нар. припов.; *зі сходом сонця; потім будеш нарікати, що з бідною оженивсь*[3]) — нар. припов.) — **орудн.**

LVIII. ПРИМЕНИКИ, ЩО ЛУЧАТЬ СЯ З *ТРОМА* ВІДМІНКАМИ.

родов., знахідн. і місцев. **292. З родовим, знахідним і місцевим** відм. лучить ся:

у (в), ві, ув (*їмо хліб та свій, а ти в порога постій* — нар. припов.; *у сусїда хата біла, у сусїда жінка мила* — нар. пісня) — **родов.;**

---

[1]) Отже так і кажемо:

***Під** Термопілями, **під** Тебами, **під** Плятеями* — а не: **при** Термопілях, **при** Плятеях і. т. д.

[2]) Применика „з" нераз уживають у Галичині українські інтелїґенти з-польська там, де його не повинно бути, н. пр.:

зі собою знати ся у значінню: *між собою знати ся, **один із одним** знати ся* [взаїмно — як кажуть Галичани].

Цю фразу теж треба оминати й казати: *знати ся **між** собою.*

[3]) Дуже часто, навіть у таких письменників, як Шевченко, найдете в нас москалїзм: *женитись **на** кімось*

(пор.: *Не жени ся **на** багатій, бо вижене з хати*),

фраза, яка відповідає наскрізь розумінню подружжя в московського народу (віно, фізичне задоволення любови); тимчасом ув українській фразї „*женити ся з кимось*" чуєть ся спільне пожиття, рівноправність обох частин подружжя — і це теж відповідає розумінню подружжя в Українця.

Радимо оминати цей москалїзм.

увались у хату — Куліш; *ой, ходить піп по церковці та в книжку читає* — нар. пісня; *тече річка в синє море та не витїкає* — Шевченко; *в черцї постригти ся*; *вдавати ся в тугу*; *козаки не дуже вдавались у любощі* — Куліш; *в голос читати*; *у дзвони бити*; *в карти гуляти*; *у недїлю пила, в понедїлок спала, а в вівторок снопів сорок пшеницї нажала* — нар. пісня) — **знахідн.;**

у хатї, як у віночку — нар. погов.; *у доброму здоровлї; зоставсь ув убозстві* — Куліш; *ми з чоловіком у правдї жили* — Г. Барвінок; *в вечорі, в ночі*; *в пятій годинї*) — **місцев.**

293. З **давальним, знахідним** і **місцевим** лучить ся приіменик: **по** (*одному йдїм, по мойому, це так, по тверезому, по пяному...* — **давальн.;** **даваль., знахідн. і місцев.**

по пояс ячмінь; по кінець греблї стоять верби — нар. пісня; *по цей бік гора, по той бік гора, а між тими крутими горами сходила зоря; я собі гадав, що зоря зійшла, а то моя дївчинонька по воду пішла* — нар. пісня; *йде до комірки по коновки або по мітлу* — Франко)[1]) — **знахідн.;**

по горах снїги лежать — нар. пісня; *по дорозї зайшов до мене; служила вона по своїх, служила по Жидах, служила й по купцях* — Мирний; *чувати по людях, що вони собі живуть, як риба з водою* — Г. Барвінок; *їздили по знагурах та по знахурках округи верстов за сто* — Г. Барвінок; *по шкодї й Лях мудрий* — нар. припов.; *по смерти каяття немає* — нар. припов.; *задзвонили по души*; *пізнати пана по халявах* — нар. припов.) — **місцев.**[2])

[1]) Часто почуєте ще фразу „*за водою йти*“ (в Шевченка в „Тополї“), та краще все вживати таки „*по воду*“, бо „*за водою*“ має иньче значіння, гл. стор. 324.

[2]) У нас дуже тепер поширений і чим раз більше ширить ся такий варваризм (із-московська):

учитель ***по*** *українському*, ***по*** *аритметицї* (= українського, аритметики), *був питаний* ***по*** *ґеоґрафиї* (= з ґеоґрафії), *бал* ***по*** *фізицї* (= з фізики), *фаховець* ***по*** *бухгальтерії* (= у бухгальтерії), *їду* ***по*** *фінансовим справам* (= у фінансових справах), *місія* ***по*** *справам полонених* (= для справ полонених), *говорити* ***по*** *телефону* (телефоном) гл. § 430, *листа післано* ***по*** *пошті* (поштою), *поділ* ***по*** *змісту* (за змістом) . . .

Взагалї такого вживання ***по*** українська мова не знає, й його треба обминати.

родов., знахідн. і місцев.

294. З родовим, знахідним і орудним відмінком лучать ся приіменники:

за (*гетьманщини старої діялось* — Шевченко; *за години покосили сіно*; *за днини*; *ми старі, та ще помремо, тебе треба за доброго ума оженити* — Г. Барвінок; *за Хмельницького Юрася пуста Україна звела ся, а за Павла Тетеренка не поправить ся й тепеpенька* — нар. приказка) — **родов.;**

їхав козак за Дунай — пісня Климовського; *ой, паничу, я вас за чуба посмичу* — нар. приказка; *хвалю за обичай* — Котляревськ.; *за вовка помовка, а вовк у хату* — нар. припов.; *продав сестрицю за тарель, русу косу за шостак* — Метл.; *в дівчат ума й за шеляга нема* — нар. припов.; *старий оселедьку, не стоїш за редьку* — нар. приказка; *за шмат гнилої ковбаси, у вас хоч матїр попроси, то оддасьте* — Шевченко; *за короля обібрати*; *хочу тебе за дружину взяти* — Мирний; *чужої дитини не май за свою* — нар. припов.; *перебрати ся за пана, за старця*; *твоя Наталка краща за всїх* — Метл.) — **знахідн.;**

пливе човен води повен, а за ним весельце — нар. пісня; *за сльозами світа не бачу*; *за обідом, за вечерею*; *іди, доле, за водою, а я піду за тобою, дівчиною молодою* — нар. пісня; *ой, плинь, селезеню, ой, плинь за водою*[1]) — нар. пісня; *дурна дівчина нерозумна за козаком плаче* — нар. пісня; *за хорошим чоловіком жінка молодіє* — нар. припов.; *їхав у Круті сина відвідати, бо на Різдво його за холодом не привозили* — Свидницький; *менї жаль за сином* — Свидницький) — **орудн.**

межи, між, міждо, поміж (*поміж високих берегів повзе річка* — Франко; *негарний я, старіюсь між книжок* — Кримський; *поміж двох сил* — Винниченко) — **родов.;**

межи очі — нар. говірка; *іде чернець між стїни німії* — Шевченко; *от і пішов поміж чужі люде* — Федькович; *віночки поміж твої ворітоньки нести муть* — нар. пісня) — **знахідн.;**

між вовками по-вовчому вий — нар. припов.; *отаке то завелось міждо старими головами* — Куліш; *поміж тими туманами сиз голуб лїтає* — нар. пісня... — **орудн.**

---

[1]) себто, туди, як пливе вода, в напрямі течії, пор. замітку 1., стор. 323.

LIX. ЗЛОЖЕНІ ПРИМЕНИКИ.

295. Як приглянути ся таким прикладам:

*Ой, **ізза** гори вітер повіває* (нар. пісня) — за горою вітер, і звідтіля повіває

***Зпід** землї доходить голос* — хтось під землею балакає, і звідтіля чути голос

*Летїв орел **понад** морем* (нар. пісня) — над морем і по цїлому його просторі

***Попід** горою козаки йдуть* (нар. пісня) — під горою й по цїлому просторі, де гора здіймаєть ся . . .,

та як удумати ся в їх зміст, то вийде, що скрізь у них — приіменики

ізза, зпід, понад, попід

унагляднюють образи, роблять їх повнїщими, принаднїщими.

Це вже така прикмета української мови, що, щоб ліпше внагляднити відносини одного предмету до другого, мова складає два-три приіменики докупи і творить із них одним-одну тямку. Це так звані **зложені приіменики.**

Найбільш відомі зложення з приіменикам: ***з*** *(зза, зпід, знад, зперед . . .)*, ***по*** *(поза, повз, понад, попід . . .)*, а то й обох їх докупи *(зпоза, зпопід, зперед)*. Але вживають ся й иньчі зложені приіменики (н. пр., ***задля***).

Це таке саме явище, як ось **ізложені приростки** (гл. § 111). Одне і друге — дуже цікава прикмета української мови.

Пор.: *Даруй, Боже, мирові тай нам **попри** мир* (нар. говір.). *Невісточка попряде полотно **поперед** мене* (Нечуй-Левицький). *Замкнув **поперед** носом церкву божу* (Франко). *Це не **поза** очі люде кажуть, а в вічі* (Ганна Барвінок). ***Зпоперед** очей утік.* ***Зпоміж** садів видко церков* (Федькович). *Це вона мене **задля** того привела, щоб іззїсти у своїй норі* (Грінч. Слов. II, 35). ***Поконець** стола сидить його небіжка* (Стефаник) . . .

LX. ПРИІМЕНИКИ-ПРИРОСТКИ.

296. Приіменики відіграють важну ролю як приростки (гл. § 110). Значіння приростка звичайно таке ж, як і приіменика. Але ж що значіння приіменків дуже широке (лг. §§ 284—294), то не диво, що і приростки надають словам дуже багато ріжних значінь (зокрема щодо дієслова

гл. § 228). Та це найліпше пізнати на прикладах, які й подаємо на цьому місції:

в- (у-, ув-, уві-): *вхід*, *увійти* (в середину) . . .
убогий, *увірвати* (відлучити щось від чогось)...
вбити, *вмерти* (до кінця доведене дійство) . . .

від-(од-,віді-,оді-): *відлюдок*, *відвічний*, *відбігати* (віддалення)...
відбути, *відспівати* (перестати робити) . . .
відгук, *віддячити* (відповідь) . . .
відволóдати, *відмолодіти* (назад до чогось привернути) . . .

до- (ді-): *діждати*, *доробити ся* (до кінця довести)...
додаток, *добір*, *докинути* (до чогось іще додавати) . . .
доречний, *доладнїй* (відносини до чогось: до речі, до ладу) . . .

з-(зі-,із-,су-,с-,су-): *зріст*, *сходити* (догори) . . .
зійти, *злїзти* (згори вдолину) . . .
суміш, *сусїд*, *сумирний* (разом із чимось, докупи) . . .
зрости ся, *звязати* (з чимось) . . .
ззїсти, *зустрінути*, *зупинити* (до кінця довести)...

за-: *заспівати*, *заснути* (почати робити) . . .
захопити, *забрати*, *зацїлувати*, *замучити* (геть усе чисто) . . .
замкнути, *зачинити*, *засипати* (щоб не можна вибрати ся)...
закуток, *захисток*, *Заднїпровя* (щось є за чимось) . . .
заховатись, *зайти*, *заходити* (кудись), *заїздити* . . .

на-: *наріжний*, *насильство* (на розї, на силу)...
наперсток (на перстї = на пальції) . . .
наскочити (на щось) . . .
нагнївати ся, *намалювати* (доконане дійство) . . .
набрати, *наносити* (трохи чогось) . . .
накричати ся, *наїсти ся*, *находити ся* (багато) . . .

над-, (наді)-: *надморський*, *надмір*, *надписати* (над чимось) ...
наддерти, *надрізати*, *надпороти* (трохи, немов ізверха) . . .
надлюдський, *надробляти*, *надуживати* (через край) . . .
надбігти, *надїхати* (швидко, немов несподїване). . .

об-: *обличчя, обїхати, обійти* (довкола) . . .
обірвати, оплакати (геть чисто, цілком)...
обїсти ся, обвантажити ся (дуже) . . .
оженити, озолотити (докон. дійство) . . .

перед- (пред-, переді-): *переддень, предвічний, передбачити* (час) . . .
передмістя (місце) . . .

під-, піді-: *підземний, підборіддя* (місце під чимось) . . .
піднести, підняти (зі споду на верх) . . .
підпиток, підбрéхач, піддобрювати ся, підгукувати (під когось, під щось підходити) . . .
підпарубочий, підсвинок (під парубка, під свиню підходить) . . .
підглядати, підкрадати ся (немов ізпід споду, щоб не побачили) . . .
підїхати, підкопати (немов ізпід низчого місця)...

по-, пі-: *подвірря* (по дворі) . . .
поруччя (по руцї) . . .
понедїлок (день по недїлї) . . .
попросити, полетїти (докон. дійство) . . .
постояти, побалакати, помазати (потрохи) . . .
поболювати, повівати (час-до-часу) . . .
полягати, пов'язати, половити (при множинї, одну роботу по другій робити, зробити, гл. § 111) . . .
побратим, посестра, полегкий (близькість, подібність) . . .

при-: *прилїсок, прибічник* (при чому) . . .
прибігти, пригорнути (наблизити щось) . . .
придуркуватий, пригора, припекти, причинити двері (потрохи) . . .

про-: *прозорий, пробити, продерти* (крізь щось)...
проживати, пробувати (якийся час) . . .
прочитати (докон. дійство) . . .
пропити, проїсти (все чисто) . . .
продати, пробачити (пустити попри себе, мимо себе) . .

2. Прислівник.

LXI. ПОДІЛ ПРИСЛІВНИКІВ.

Прислівник — невідмінна частина мови, що стоїть найбільш при дієслові, а то й при прикметнику — подає: **коли, де, як, чому** щось дієть ся, себто, подає **обстанови** дийства.

Всї ті обстанови мають свої назви, й відповідно до того й поділяють ся прислівники.

1. Щодо обстанови дійства.

297. Щодо обстанови дійства прислівники поділяють ся на пять громад.

Місцеві 1. Як запитаємо: **де?, куди?, кудою?, відкіля?** — і в відповідь на це дістанемо:

тут, там, близько, далеко, всюди, нїде, скрізь . . .
сюди, туди, наперед, назад, нїкуди, кудись . . .
сюдою, тудою,
відсїль, відтіль, нїзвідкіль . . .,

то всї ті прислівники визначають місце, й тому то вони й звуть ся прислівниками **місця.**

Часові 2. Щоб знати: **коли, відколи, як довго** . . . щось діялось, діеть ся, або буде діяти ся, себто, в котрий час, уживаємо прислівників **часу,** н. пр.:

тодї, колись, деколи, нїколи . . .
сьогоднї, завтра, рано, вранцї, вчора . . .
звечора, досвіта, пізно, тепер, зараз, завсїди (завжди, завше), часом, влїтку, торік . . .
усе, потім, опісля, давно, ще, бувало, часто . . .

Способові 3. Прислівники **способу** подають спосіб, **як** щось діеть ся, н. пр.:

так, ось-як, инакше, нїяк, добре, зле, гарно, погано, тайком, нарочито, ненароком, знечевля, випадково, мимохіть, навпаки, притьмом, гужма . . .

4. На питання: **як дуже?, наскілько?** відповідають при- **Міри**
слівники міри (ступня), н. пр.:

дуже, *вельми*, *багато*, *чимало*, *надто*, *досить*, *мало*, *трохи*[1]) . . .

5. Та є ще й прислівники **причини** на питання: **чому?,** **Причинові**
н. пр.:

тому, *того*, *тим* . . .

Се один поділ прислівників, за тим, що вони подають, себто, щодо обстанови дійства.

Сей поділ дуже важний для речення, бо дає назву окремій частині речення, додатковій **(прислівниковий додаток),** яка й поділяєть ся так, як прислівник (гл. §§ 344, 345). Крім того, бувають окремі **прислівникові речення,** що таксамо поділяють ся, як прислівники (§§ 368—374).

2. Поділ за змістом.

298. Та у прислівників цікава не тільки сама обстанова дійства, те, чим прислівник являєть ся для других слів — а важне й те, який зміст у ньому самому. Через те й іще, з огляду на той зміст, прислівники ділять ся на чотирі відділи.

1. Коли прислівником притакуєть ся, що щось правда, **Притакливі**
н. пр.:

еге, *так*, *таки-так*, *дійсно*, *справді*, *авжеж*, *очевидячки* . . .,

то він так і зветь ся **притакливий.**

Щодо обстанови дійства, то ці прислівники бувають найбільше прислівниками способу.

2. Як же прислівником щось заперечуєть ся, н. пр.: **Заперечні**

ні, *не*, *ніяк*, *нізащо*, *ніколи*, *ніде*, *ніраз*, *ніtrохи*, *навпаки* . . .,

то він так і зветь ся **заперечний.**

Це прислівники способу, часу, місця, міри й т. д.

---

[1]) Деякі з них мають значіння й невизначених числівників, коли (гл. § 213 7) мати на думці якесь число, хоч і невизначене, н. пр.:

багато (людей), *чимало* (грошей), *мало* (довгів) . . .

Але як роздивити ся, де вони стоять і яку службу сповняють, то вони вживають ся як прислівники, н. пр.:

багато (дорожчий), *чимало* (надивив ся), *мало* (пізнати кого)...

Це вже прислівники міри, що відповідають на питання: як дуже? **наскілько?**

Бажальні 3. Якщо прислівниками вводить ся бажання, проклін, н. пр.:

нехай (іде), *бодай* (пропав), *коби* (жив), (побив) *би* (тебе Бог),

то вони звуть ся **бажальні.**

Питайні 4. **Питайні** прислівники вводять питання, н. пр.:

хиба?, *невже?*, *куди?*, *чому?*, *як?*

Їх звичайно звуть частицями.

І сей поділ важний для речень, головно ж важні бажальні й питайні прислівники, бо по них уже можна пізнати нераз речення, який у них зміст (пор. § 325 2, 4).

ЗАВВАГА. Сих останнїх прислівників не можна змішувати з такими ж самими сполучниками. Їх легко відрізнити одні від одних, як мати перед очима значіння одних і других: що прислівники відносять ся до присудка (дієслова), а сполучники сполучують слова й речення. Через те в реченні:

Коли *в нас Великдень?* — слово ,,коли" прислівник (§ 325 2), в реченні: *Не знаю,* ***коли*** *в нас Великдень* — ,,коли" сполучник (§ 380) [перше речення — запитове головне, друге — питайне — побічне].

Загалом вагу прислівників та їх значіння можна пізнати докладнїще аж у реченнях (§§ 344, 345, 368—374).

LXII. ТВОРЕННЯ ПРИСЛІВНИКІВ.

299. Прислівники повитворювали ся ріжними способами та з ріжних частин мови (та все ще творять ся).

Наростки прислівн. 1. Передусім витворили ся прислівники з прислівникових **наростків.**

Їх небагато. Ось вони:

-де, н. пр.: *де*, *осьде*, *нїде*, *деинде* . . .

-уди, н. пр.: *куди*, *туди*, *нїкуди*, *сюди*, *всюди*[1]) . . .

(ними творять ся прислівники місця)

---

[1]) На заході України (в Галичині, на Буковині, на Закарпатті, на Поділлї) живе ще наросток **-уда,** н. пр.:

куда, туда, ***сюда, всюда,***

й його вживають західноукр. письменники,

пор.: *Книжечка від цїсаря,* ***усюда*** *маю двері втворені,* ***усюда*** (Стефаник). *Олено, а де ти? Ходи* ***сюда*** (Федькович). *Питаю в Бога,* ***куда*** *мій шлях,* ***куда*** *дорога* (Лепкий) . . .

Таких форм за москалїзми вважати не можна — а є се просто нарічеві твори, яких уживати не треба.

-дї, н. пр.: *тодї*, *инодї* . . .

-ди, н. пр.: *тоди*, *завсїди*[1]), *завжди* . . . (наростки прислївників часу)

-ма, н. пр.: *дарма*, *лежма*, *сидьма*, *крадькома* . . .

-ми, н. пр.: *вельми* . . . (наростки прислївників способу)

Це так зв. **чисті** прислївники — супроти всїх иньчих, що повитворювали ся з иньчих частин мови та так і звуть ся **витвірні** (гл. 2—7).

Але вже в цих прикладах можна було добачити пнї ріжних відмінних частин мови: то іменників (*дар* — дарма), то прикметників (*великий* — вельми), то заіменників (*той* — тодї, тоди, *иньчий* — инодї, *ввесь* — усюди), то дїєслів (*сидїти* — сидьма).

2. Багато прислївників повстало з якоїсь одної форми (відмінка) **іменника,** н. пр.: — **Прислївники з іменників**

дома (род. — дім)	*верхом* (орудн. — верх)
вчора ,, — вечір)	*миттю* (,, — мить)
долів (дав. — діл)	*слїдком* (,, — слїдок)
рано (знах. — рано)	*горі* (місцев. — гора)
дрібку (,, — дрібка)	*долї* (,, — діл)

сьогодня (род. — сей + день)

3. Крім того, з кожного **прикметника** можна утворити прислївник способу (зі середн. роду) закінченням **-о** або **-е,** § 202а, 4, отже: — **Прислївн. з прикметників**

гарний — *гарно*	добрий — *добре*
поганий — *погано*	злий — *зле* і т. д.

4. **Заіменникові** пнї видно в таких прислївників: — **Заіменникові пнї**

тут, *тутечки*, *там*, *тамечки*, *доти*, *дотіль*, *потіль*, *відти*, *відтам*, *так* (тут усюди пізнати пень заіменника: **той**) . . .

он, *ондечки* (**він**) . . .

куди, *поки*, *подекуди*, *відки*, *кудись*, *колись*, *відколи* (пор.: **кого, кому**) . . .

---

[1]) На заходї скрізь кажуть:

тогди, завсїгди, оногди,

і так пише дехто з західноукраїнських письменників,

пор.: *А як доведу, то що **тогди** буде?* (Федькович) . . .

Таких форм уживати не треба.

деинде, *инакше*, *неначе* (= неиначе) [пор.: **иньчий**]...
все, *завсїди* **(увесь)** . . .

Такі ж заіменикові пнї містять ся в заперечних присудкових прислівників:

нїкуди (= нема куди), ***нїде*** (= нема де),
нїколи (= нема коли),

зі зміненим наголосом [пор. нікýди, нідé, нікóли, гл. стор. 224. і 225, § 212, Заввага 2.],

пор. *Тепер, голубе, тобі* ***нїкуди*** *тїкати* (Тобілевич — Бурлака). *Поміж возами* ***нїде*** *стать* (Шевченко). *Підуть екзамени, менї буде* ***нїколи*** (Нечуй-Левицький) . . .

Цікаві такі прислівники з заіменикових пнів, як:

кудою, тудою, сюдою . . .,

які повстали так, що до прислівникового наростка (-уди) додано закінчення орудн. одн. жін. роду — **-ою,**

пор.: ***Кудою*** *йти?* (Зіньківський). *І вам треба було йти* ***сюдою*** (Нечуй-Левицький). *Ото якось там знову купцї їхали* ***тудою*** *тай до їх заїхали* (Із казок Рудченка). *Хиба я один возити му* ***тудою*** *снопи* (Нечуй-Левицький) . . .

Між *кудою*, *тудою*, *сюдою*[1]) й *куди*, *туди*, *сюди* — відчуваєть ся тонка ріжниця: перші означають шлях, напрямок, другі — мету.

Прислівн. з імен та приімен. 5. Буває й таке, що **імя** з **прийменником** (гл. § 177, § 202а, 5) утворило прислівник, н. пр.:

ззаду (з + зад), *напоперек* (на + поперек),
здавна (з + давний), *врядигоди* (в + ряд + год),
наборзї (на + борзий), *навхрест* (на + в + хрест),
насилу (на + сила), *досвіта* (до + світ),
вранцї (в + ранок), *знову* (з + новий) . . .

Присл. з останк. відм. 6. Часом саме імня вже загинуло, але ж останки його відміни лишили ся саме в прислівнику (§ 177), н. пр.:

драла — родов. одн.; *охляп* — знах. одн.
душком, *бігцем*, *хильцем*, *живцем*, *поквапом*, *нишком*, *крадьком*, *прожогом*, *робом* — орудн. одн.;
мовчки, *пішки* — орудн. мн.;

— з приіменниками: *натще*, *навгад*, *напростець* — знах.

пор.: *І дали* ***драла*** *до нори* (Котляревськ.). *А на конї сидить* ***охляп*** *і без шапки* (Шевченко). ***Живцем*** *у яму лягай* (нар. погов.). *А я* ***нишком*** *Богу помолю ся* (Шевченко). *Вийшла* ***мовчки*** *з хати* (Шевченко). *Було в мене троє коней, тепер ходжу* ***пішки*** (нар. пісня) . . .

---

[1]) Із таких прислівників підсмішковують ся Москалї та ще кажуть їх відміняти (Ану, скажіть, як родов. одн. від. «сюдою!»).

7. Є прислівники і з дієслівних форм (§ 280), н. пр.: *бачу* (1. ос. теп.), *може*, *бува* (3. ос. теп.), *бувало*, *було* (3. ос. мин.) **Присл. з дієслів**

нехай (нехати)
бодай (= Боже, дай!)
як стій
спасибі (= Боже, спаси!)
стрімголов (устроми голову!)
} сп. наказ.

сидячки, *стоячки* (дієприсл. тепер. здрібн. форма § 116).

Про здрібнілі прислівники гл. § 116.

LXIII. СТУПІНЬОВАННЯ ПРИСЛІВНИКІВ.

300. Прислівники, утворені з **прикметників** (§ 202а, 5, § 299 з), ступінюють ся, отже:

прикм.	прислівн.	2. ступ.	3. ступ.
стар-**ий**	— *стар-о*	*стар-ше*	***най***-*старше*
гарн-**ий**	— *гарн-о*	*гарн-їще*	***най***-*гарнїще*
висок-**ий**	— *висок-о*	*ви-ще*	***най***-*вище*
дуж-**ий**	— *дуж-е*	*дуж-че*	***най***-*дужче*
мал-**ий**	— *мал-о*	*мень-че*	***най***-*меньче*...

Закони ступіньовання прислівників такі як самі, як закони ступіньовання прикметн., гл. §§ 193—196.

1. Зокрема ж треба піднести, що в вищому ступні подибують ся ще і скорочені форми на -їй- (ій), н. пр.: **Другий ступ. -ій**

хутко — *хутчій*, борзо — *боржій*, швидко — *швидчій* . . .

Сюди належить і — *мерщій*.

Та число таких творів дуже обмежене.

пор.: *А иди* ***хутчій*** (Леся Українка). ***Боржій*** *вставайте та дзвоніте в дзвони* (Куліш). *Думає, коли б* ***швидчій*** *за гору заховалось сонце* (Гребінка). *Діли* ***мерщій!*** (Квітка) . . .

2. Кінцеве -е у вищому й найвищому ступні може відпадати: **Відпад -е**

меньше — *меньш*, більше — *більш*, гірше — *гірш*,
дужче — *дуж* . . .

пор.: ***Більш*** *копи лиха не буде* (нар. припов.). *Пекарні в пан-отців тісні, то на кожну* ***більш-меньш*** *велику оказію вже страву готовлять на дворі* (Свидницький). *Як тріснe, то чим* ***дуж*** (= дужч — ч злило ся з **ж**) *тікай* (Зі збірника Чубинського). ***Любіш*** *мені просити його, щоб гордував мною, ніж обманювати* (Куліш). *Я люблю тебе дужче,*

повнїш, *ніж сам Бог наш Єгова* (Франко). *Так було* ***перш*** *— тепер дивись* (Шевченко). *Щоб були мої осліпли очі, було б у души* ***яснїш і спокійнїш*** (Франко) . . .

Про те, коли скорочувати кінцеве „е“ гл. § 71 5.

3. Сполучник.

LXIV. ЯК ДІЛЯТЬ СЯ СПОЛУЧНИКИ.

Сполучники — слова, що сполучують частини мови зі собою й цілі речення — за своїм **значінням** ділять ся на кілька відділів.

Рівнопорядкові: **301.** 1. У реченнї:

Був собі дїд ***і*** *баба* — (Шевченко)

сполучник „і“ просто зєдинює два одновартні слова зі собою. Таксамо в реченнях:

єднальні *І небо невмите,* ***і*** *заспані хвилї,* ***і*** *понад берегом геть-геть, неначе пяний, очерет додолу гнеть ся* — (Шевченко),

той самий сполучник єднає одновартні речення зі собою. Через те й цей злучник так і зветь ся **єднальний.**

Такі ж єднальні сполучники оці: **та, тай, теж, та — та, також.** пор.: *За степи* ***та*** *за могили серце млїло* (Шевченко). *Щирий пан* ***тай*** *християнин ще до того* (Шевченко). *Я чув, і ти* ***теж*** *не глухий був* (Слов. Грінч. IV, 252). *Мабуть,* ***також*** *не знав* (Федькович). ***Та*** *піди в волость,* ***та*** *попроси, щоб її погнали в Київ,* ***та*** *піди,* ***та*** *побий їй морду,* ***та*** *натовчи добре потилицю* (Нечуй-Левицький — Кайдашева сімя) . . .

Щоб іще виразнїще зазначити єднання, вживаємо в одному реченнї **„не тільки, не лише“**, у другому — **„але також, але й, а й“**, н. пр.:

Не лише *співаю,* ***а й*** *на скрипцї граю* (Тобілевич). . .

У заперечному розуміннї вживаєть ся **нї—нї, анї — анї**, н. пр.:

Нї *пес,* ***нї*** *баран* (нар. присл.) . . .

протиставні 2. Як хочемо дві думки протипоставити одну одній, то вживаємо сполучників: **а, але, та, так, таки**, н. пр.:

Били, ***а*** *не вчили* (Шевченко). *Живуть люде,* ***але*** *яка жизнь їх* (Котляревськ.—Нат. Полт.). *Полетїла б я до тебе,* ***та*** *крилець не маю* (Котляр.). *Нехай же буде, як і буде: чи то плисти, чи то брести,* ***а*** *я* ***таки*** *мережать буду тихенько білії листи* (Шевченко) . . .

Такі сполучники від того, що сполучують протиставні думки зі собою, так і звуть ся **протиставні**[1]).

пор. *Дочка вечерять подає, **а** мати хоче научати, **так** соловейко не дає* (Шевченко) . . .

3. Протиставність виходить іще яснїще, як ті думки розставимо одну від одної однаковими сполучниками, н. пр.: **розставні**

***Або** грай, **або** гроші віддай* (нар. присл.). *Вам однаково, **що** тут, **що** там* (Глібів). ***Чи** пан, **чи** пропав* (нар. пісня). *Ярина . . . **то** піде, **то** стане* (Шевченко — Невольн.). ***Хоч** роби, **хоч** ходи, **а** менї догоди!* (нар. прип.)[2]). ***Раз** сяк, **раз** так!*

Такі сполучники звуть ся **розставні.**

4. Сполучники **коби, аби** вводять речення, що висказують **бажання,** н. пр.: **бажальні**

Коби** зуби, то хлїб буде* (нар. присл.). ***Аби[3]) *люде, то піп буде* (нар. присл.) . . .

Цї сполучники називають ся **бажальні.**

5. Якщо хочемо одну думку другою докладнїще зясувати, то вживаємо сполучників: **же (ж), адже, чей, чей же, та же, а то, коли,** н. пр.:

*Слухай мене, я **ж** тобі не воріг! **Адже ж** у тебе була мати, не вовчиця тебе на світ породила* (Куліш). *Струни* **зясувальні**

---

[1]) Українські інтелїґенти в Галичинї під польським упливом уживають часто сполучника „а“ не у протиставному значінню, а в єднальному, і деякі письменники так і пишуть, н. пр:

Поляки а Українцї, дім а школа, школа а релїґія. між городом а лїсом — замісць:

Поляки й Українцї, дім і школа, школа й релїґія, між городом і лїсом...

пор. *Між церквою а цвинтарем невеличкий попівський ланок* (Б. Лепкий — Пачкар) . . .

Цей польонїзм так закрав ся до мови Галичан, що, н. пр., у школах скрізь, при додаванню, вживають на *плюс* (+) сполучника *а*, а не *і*, і вчать там, н. пр., так:

два а два є чотирі, замісць — *два і два є чотирі.*

Цього польонїзма треба Галичанам уникати й викинути його зі школи геть чисто!

[2]) Це хоч треба відрізнити від допустового „хоч“, гл. § 302 8.

[3]) В укр. мові сей сполучник додасть ся до займенників та до частиць, і тодї має значіння немов цїлого речення, н. пр.: **аби-хто** (хто б не був), **аби-що** (*у хазяйстві не **аби-що** він* — Глібів), **аби-чий** (*люби дочку **аби-чию*** = чия б вона не була), **аби-який, аби-де, аби-коли, аби-куди** і т. д., пор. *Пройшла не **аби-яку** школу* (Франко) . . .

*мої золотії, заграйте нам зтиха, **чей же козак-нетяжище** позабуде лихо* (нар. пісня). ,,***Погано**, коли вам їсти нічого!*" — «***Коли** бо я недавно снїдала*» [непогано, адже ж . . .] (Нечуй-Левицький) . . .

Такі сполучники звемо **зясувальними.**

пор. ,,*Не потурай свекрусї, **адже ж** Мотря не мовчить!*" — «***Коли**, мамо, кругом мене чужі люде*» (Нечуй-Левицький — Кайдашева сімя). . .

висновні 6. Як же з якої думки виводимо який висновок, то вживаємо сполучників: **то, то так, отже,** н. пр.:

*Люде не побачуть, **то** й не засміють ся* (Шевченко) . . .

Це сполучники **висновні.**

Усї цї сполучники сполучують зі собою рівновартні слова, рівновартні речення, такі, що їх можна поставити побіч себе в одному, рівному рядку, по ряд себе, пор.:

Небо невмите, і заспані хвилї

Били, а не вчили

Люде не побачуть, то й не засміють ся

Через те й усї цї сполучники звуть ся **рівнопорядкові.**

Від них і назва таким сполученим зі собою реченням, що супроти себе рівновартні — речення **рівнорядно-зложені,** гл. §§ 358, 359.

Підпорядкові: **302.** Та є сполучники, що злучують речення неоднакової вартости, що одне речення важнїще, а друге не таке важне, подає, н. пр., причину того, що стало ся в важнїщому реченню, наслїдок, умову, час, коли стало ся щось — словом такі речення, що їх у один рядок побіч себе поставити не можна, а можна тільки ті, що мають меньчу вагу, покласти низче рядком, під рядок, н. пр.:

Люде (сову) лаяли, (чому? — причина)

бо спать їм не давала (Шевченко).

Спи, гетьмане, (як довго? — час)

поки встане правда на сїм світї (Шевченко).

Через те й такі сполучники (**бо, поки** і т. д.) звуть ся **підпорядкові** або нерівнопорядкові; через те й такі речення між собою звуть ся **нерівнорядно-зложені,** гл. §§ 358, 361.

Ось нерівно-порядкові сполучники:

порівняльні 1. При порівнанні двох думок зі собою або двох предметів уживаємо сполучників: **як, мов, немов, наче, неначе, ніж . . .,** н. пр.:

*Немає гірше, **як** у неволї про волю згадувать* (Шевченко).

*Тай замовкла, **мов** заснула* (Шевченко). ***Неначе** наш Дніпро широкий, слова його лились* (Шевченко). *Засів, **буцїм** у болотї чорт* (Котляревськ.). *Лучче було дївчиною, **нїж** тепера молодицею* (Метл.) . . .

Цї сполучники звуть ся **порівняльні** (гл. § 372).

2. Після висказових слів, таких, як: *говорити*, *оповідати*, *казати*, *думати* (§ 383) звязуємо два речення сполучником **„що“**, отже: **висказові**

*А Процеві казав, **що** повинен іти додому* (Стефаник) . . .

Це сполучник — **висказовий** (гл. § 383).

Висказові сполучники ще такі: **щоб, як, немов би, наче б** (після тих же висказових слів),

пор.: *Згадав, **як** був господар він, **як** шанували всї люде* (Франко)...

3. На час, коли щось дїєть ся, вказують **часові** сполучники: **коли, як, поки, доки, заки, аж, відколи, що-тільки** й т. д. (§ 369), н. пр.: **часові**

***Доки** сонце зійде, роса очі виїсть* (нар. прип.). *Порадимось, посумуєм, **поки** сонце встане* (Шевченко). ***Як** сховавсь, тодї то вже розгулялись наші дївчата* (Кулїш) . . .

4. Сполучники: **бо, (тому) що, (через те) що** злучують такі два речення, в яких іде мова про причину, чому щось склало ся, й тому вони так і звуть ся **причинові** (§ 374), н. пр.: **причинові**

*Годї вам, холодні роси, випадати, **бо** ми голі, **бо** ми босі, холод у хатї* (Грабовський) . . .

5. Сполучники: **щоби, аби** — звуть ся **намірові** через те, що ними вказуєть ся на намір, на те, задля чого щось робить ся (гл. § 375), н. пр.: **намірові**

*Загатили (шлях) нові кати, **щоб** до тебе люде не ходили на пораду* (Шевченко) . . .

6. Як хочемо сполучити зі собою такі два речення, з яких у одному являла ся б причина, чому щось робить ся, а у другому наслїдок роботи, то вживаємо **наслїдкових** сполучників: (так, такий, так дуже) **що, що аж** (§ 373), н. пр.: **наслїдкові**

*Поле працї так широке, **що** й твій зір не осягне* (Грабовський) . . .

умовні 7. Як у двох реченнях є якась умова, з якою щось дїєть ся, то ми їх злучуємо **умовними** сполучниками: **як, якщо, коли** (§ 376), н. пр.:

Якщо *будемо всї труситись, хто заступить рідний край?* (Грабовський). ***Коли*** *ж буде незгода у вас, то загинете всї, мої дїти* (Кононенко) . . .

допустові 8. **Допустові** сполучники: **хоч (хоча, хоть), дарма, що** сполучують такі речення зі собою, що висказують цілком противні думки, але ж усе-таки одним реченням допускаєть ся можливість, ті думки погодити зі собою (§ 377), н. пр.:

*Сова, **хоч би** лїтала попід небеса, то соколом не буде* (нар. прислів.) . . .[1])

питайні 9. **Питайні** сполучники: **коли, чи** й т. д. вводять питання (гл. § 380), н. пр.:

*Скажи, віще серце, **чи** скоро світ буде* (Кулїш). . .

ЗАВВАГА. Багацько сполучників (**аж, хоч, наче**) уживають ся й як прислівники, тому треба дивити ся, щоб не переплутувати тих частин мови зі собою, н. пр.:

*Жду, **аж*** (сполучник) *він прийде*	*Босфор **аж*** (присл.). *затряс ся.*
*Я візьму її, **хоч*** (сполуч.) *вона нїчого не тямить в хазяйстві*	*Чи тямить вона **хоч*** (присл.) *трохи в хазяйстві?* (Нечуй-Левицький)

Із усього того, що ми сказали про сполучники, видко, що вони відіграють велику ролю в реченнях і по більшій части аж із речень пізнати, який їх зміст; через те, властиво, вони й належать до третьої частини цієї граматики (§§ 369—377, 382—386).

Тут про них сказано тільки загально, як про окрему частину мови.

---

[1]) Зокрема заслуговує на увагу сполучення „*хоч*“ із заіменниками: *хоч що*, *хоч хто*, або з частицями: *хоч де*, у значінню: що б то не було, хто б не був і т. д., н. пр.:

***Хоч що** буде, не оглядайсь, **хоч хто** казати ме, не слухайсь, **хоч де** будеш, то я тебе застану* (Слов. Грінч. IV., стор. 412). *В Київ помандрую, **хоч що** хочеш* (Шевченко) . . .

LXV. ЯК ПОТВОРИЛИ СЯ СПОЛУЧНИКИ.

303. Сполучників, як ми бачили, в укр. мові багато. Та не всї вони склали ся однаково.

1. Бувають такі сполучники, що самі вже здавна сполучували слова та речення зі собою, н. пр.:

і, а, та, бо . . .

Це **чисті** сполучники, або як їх іще звуть: первісні.

2. Та більш таких, що повитворювались із иньчих частин мови, н. пр.:

чи, *коли*, *як*, *однак*, *скоро* (присл.), *хоч*, *мов* (дїєсл.), *чим*, *тим*, *то* (заімен.) . . .

Це **витвірні** сполучники або похідні, що то вони походять від иньчих слів.

3. Иньчі сполучники знову **зложені** з двох або й більше слів, н. пр.:

отже (от + же), *адже* (а + от + же), *неначе* (не + иначе), *немов* (не + мов), *щоби* (що + би), *теж* (те + ж), *тай* (та + і) . . .

4. Виклик.

LXVI. ЗНАЧІННЯ ВИКЛИКІВ.

304. Виклик теж не відміняєть ся. Але ж як три перші невідмінні частини мови набірають значіння тільки при других словах, то виклики самі про себе зрозумілі й, висказані самі, можуть **творити речення**.

Зовсїм не важко розібрати, що як я крикну

з радости: **ех!**, **ей!**, **гей!**, **еге!** . . .
з болю: **ох!**, **ай!**, **ах!**, **горе!**, **лишенько!** . . .
відгрожуючись: **але!**, **ов!**, **овва!** . . .
дивуючись: **нуну!**,

або подаючи другому щось: **на!** (§ 253 2), і т. д., що в тих словах містить ся думка, яку висказуємо одним словом — викликом. А раз є думка, висказана хоч би й одним словом — то це вже речення.

Те саме відносить ся до таких викликів, як:
тс! (тихо)[1]), **птру!** (на коней), **соб!**, **цабе!** (на волів, к собі, од себе), **а гилля!** (на гусей), **тась!** (на качок) і т. д.

Все це виклики й заразом речення, бо вони заступають такі думки:

Тихо будь! Стій! Ік собі (= до себе, до мене) *йди! Од себе* (= від мене) *йди! Геть*[2]), *забірайтесь! Ходіть сюди...*

ЗАВВАГА. Через те, що виклики самостійні слова, не звязані з иньчими, й речення для себе, то в мові відзначуємо це голосом, а на письмі осібним знаком: **викличником** (!) [§ 323 2, § 410 2] на кінці слова, **запинкою** (,) — в середині (§ 323 1 г, § 406 1 б).

LXVII. ЗГУКОПІДРОБЛЕНІ ВИКЛИКИ.

305. Є ще такі виклики, що ними наслідуємо згуки у природі, та що ними підроблюємо ся під голос звірят і речей. Ось такі виклики:

гав (собака), *мняв* (кіт), *му* (корова), *куку* (зозуля), *кукуріку* (півень) . . .
бовть, *шубовсть* (вода), *грим* (грім), *шелесть* (шелест), *дзїнь*, *брень* (скло), а далї:
гуп, *трах*, *тарах*, *ляп*, *хлюсть* . . .

Ці виклики звуть ся **згукопідробленими.** Вони дуже часто вживають ся в реченнях як присудки (гл. § 335): ***Грим** щастя в двері!* (нар. поговірк.). *Ось-ось догнав і **бебех** у могилу!* (Шевченко). *Пливе човен . . . та все **хлюп-хлюп-хлюп!*** (нар. пісня). *Розігнав ся і в вікно **сусїль!*** (Глїбів) . . .

ЗАВВАГА. Від таких викликів повитворювало ся багацько дієслів наростками: **„-ну-“**, **„-а-“** (у сполученню з „*казати*“), гл. § 227 2, 5.

---

[1]) Із цього виклика витворили ся вже форми 2. ос. одн. і множ. наказового способу [на зразок *на-те*, *ке-те*, гл. § 253], отже:
цить (= тсить)!, *цитьте!*
пор. *Хто? Я? Чи ти? **Цитъ** лишень, **цитъ!*** (Шевченко — Рідьма). „*Та **цитьте**, чортові сороки*“, *Юпітер грізно закричав* (Котляревський — Енеїда) . . .

[2]) І від „*геть*“ витворила ся форма наказ. спос. множ. (*гетьте!*), н. пр.: ***Гетьте**, думи, ви хмари осїннї* (Леся Українка) . . .

ДОДАТОК ДО НАУКИ ПРО СЛОВА.

306. У додаток до правопису, що його докладно розглянуто в першій частинї цієї книжки, подаємо на цьому місцї ще декілька правописних законів, що лучать ся вже не зі звуками, а зі словами. Вони теж повитворювали ся згодом, а декотрі з них іще й не устаткували ся (гл. §§ 309—317). У практицї вони мають дуже велике значіння, нарівнї з иньчими правописними законами.

Цей додаток обіймає такі уступи:

1. як дїлити слова на письмі,
2. скорочення слів на письмі,
3. великі початкові букви,
4. які слова писати докупи й які нарізно,
5. правописні замітки до писання деяких форм і
6. як віддїлюємо від себе слова на письмі.

LXVIII. ЯК ДЇЛИТИ СЛОВА НА ПИСЬМІ.

307. Списуючи слово за словом, ми не завсїди можемо всї слова помістити в однїй стрічцї (рядку). Часто доводить ся яке слово передїлити на серединї, частину лишити в однїй стрічцї, а другу перенести у другий рядок. Що можна лишати, а що переносити, то на те виробили ся окремі закони, які подаємо на цьому місцї.

1. Передусїм треба дивити ся, чи слово бува не зложене (гл. § 117), і якщо так, то тодї треба розділяти його **за частинами,** які на слово склали ся, отже: **Зложені слова**

слово	в однїй стрічцї лишаємо:	переносимо до другої:
чорнобривий	чорно-	-бривий
сновида	сно-	-вида
пройдисвіт	пройди-	-світ
скорохід	скоро-	-хід . . .

Що слово дїлить ся, те зазначуємо окремим знаком на письмі, т. зв. **роздїлкою** [-] (гл. § 415).

2. Незложені слова, суцільні, такі, що в них не відчуває вухо, де в них корінь, де наросток, де пень, а де **Суцільні**

закінчення, такі слова ділять ся **за складами** (гл. §§ 7, 9), н. пр.:

слово	в одній стрічці пишемо:	переносимо до другої:
мати	ма-	-ти
брати	бра-	-ти
хоронити	хо-	-ронити або
	хоро-	-нити або
	хорони-	-ти . . .

Із того виходить, що односкладових слів розділяти не можна.

Наростки приростки

3. Як же в мові дуже виразно відчуваєть ся наросток (§§ 113—115, 130—143, 179—191 і т. д.) та приросток (§§ 108, 110, 296) — то так слово й ділить ся, що наросток переносить ся до другої стрічки, а приросток лишаєть ся в першій, н. пр.:

слово	в одній стрічці лишаєть ся:	переносимо до другої:
квітка	квіт-	-ка
батько	бать-	-ко
лікарство	лікар-	-ство
боязький	боязь-	-кий
сварливий	свар-	-ливий
страшний	страш-	-ний
німецький	німець-	-кий
український	у- країн-	-ський
пройти	про-	-йти
дістати	ді-	-стати
вирвати	ви-	-рвати і т. д.

Багато шелестівок

4. Коли ж у слові накопичить ся шелестівок, що важко розібрати ся, котра з них куди належить: чи до попереднього складу, чи до наступного, чи н. пр.:

у слові: *вістря*, казати: віс-тря, чи: ві-стря
,, ,, *жертва* ,, жер-тва ,, же-ртва
,, ,, *муштра* ,, муш-тра ,, му-штра
,, ,, *добрий* ,, доб-рий ,, до-брий ...,

то так собі радимо, що до другого рядка переносимо тільки стілько буквів і тільки такі букви, що ними може в нашій мові починати ся яке слово, отже:

ві-стря (пор. — **стругати**), жер-тва (пор. — **творити**)
муш-тра (пор. — **трава**), до-брий (пор. — **бритва**) і т. д.

Таксамо:

ле-дви (пор. — **двигнути**), кро-хмаль (пор. — **хмара**), ко-ждий (пор. — **ждати**) і т. д.

Із того закона виходячи, до другої стрічки все переносить ся букви: **сп, ст, ск**, н. пр.:

ві-**спа**, ко-**сти**, ви-**ски** . . .

Але **рв, рж** (хоч такими звуками починають ся в нас слова, пор. — рвати, ржати) розділяють ся, н. пр.:

пер-вина, дер-жати . . .

Що не можна розділювати букв **дж, дз** — це ясно, бо вони в вимові зливають ся зі собою. Тому ділимо так:

са-джа, ро-дзин-ки . . .

LXIX. СКОРОЧЕННЯ СЛІВ НА ПИСЬМІ.

308. Такі слова, що дуже часто вживають ся в мові, можна скорочувати, не виписуючи їх цілими, а тільки деякі букви з них, та ставлячи після тих буквів **точку** (.) [§ 405] на знак, що слово не ціле, а скорочене. Ось такі слова:

вп. = високоповажаний	*кп.* = копійка	*св.* = святий
гл. = гляди	*л.* = лев (ром.)	*стр.* = сторона
гр. = гривня	*н. пр.* = наприклад	*т.* = товариш
д. = добродій	*п.* = пан	*тт.* = товариші
дд. = добродії	*пп.* = панове	*т. є* = то є
др. = доктор	*пов.* = поважаний	*т. зв.* = так званий
заг. = загалом	*пор.* = порівняй	*т. зн.* = то значить
і т. д. = і так далі	*р.* = рік	*укр.* = український
і т. и. = і таке иньче	*с.* = сотик	*ф.* = феник
і т.п. = і тому подібне	*с. є* = се є	*шг.* = шаг
карб. = карбованець	*с. т.* = себто	*чит.* = читай

Крім того, є деякі скорочення, що вживають ся без точок, н. пр.:

дка = добродійка	*К* = корона
пнї = панї	*М* = марка
пна = панна	

І так загалом кожне слово, що частїще повторяється (в листах, у ділових книжках, тай так), можна скорочу-

вати, але скорочення може тільки кінчити ся буквою, що визначає **шелестівку,** отже:

моск.	=	московський	*анґл.*	=	анґлійський
австр.	=	австрійський	*франц.*	=	французький
нїм.	=	нїмецький	*білорусь.*	=	білоруський
нїмецьк.	=		*болг.*	=	болгарський
поль.	=	польський	*чесь.*	=	чеський

ром. = ромунський

LXX. ВЕЛИКІ ПОЧАТКОВІ БУКВИ.

Наша азбука (§ 28), як і, зрештою, азбука всїх европейських народів, має великі й малі букви.

309. Коли вживати **великих** буквів, то на це кожний народ витворив собі окремі закони. От, н. пр., Нїмцї кожний іменик пишуть великою буквою[1]), Анґлійцї своє слово на заіменик „я" зазначують великою буквою й т. д. Окремі закони, де писати великі букви, маємо й ми в нашому правописї.

початку речень 1. **Великі початкові** букви пишемо все в **першому** слові речення, н. пр.:

І він почав змивати пшоно. Змив, у горщик усипав. — Е, дурний! На що ж я усипав? Треба зпершу окріп нагріти (Грінченко — Сестриця Галя) . . .

Із того прикладу видно, що велика буква стоїть усе після точки (§ 405), після викличника (§ 410), та після питайника (§ 409).

ен. власн. 2. У всїх **власних іменах** (гл. § 129а) — себто, в назвах держав, країв, міст, сїл, гір, установ, у прізвищах, у хресних іменах і т. д., н. пр.:

Україна, Гетьманщина, Поділля, Винниця, Городище, Карпати, Коцюбинський, Іван Франко, Модест Левицький, Ольга Кобилянська . . .

---

[1]) У нас часто з-московська кажуть: *писати з великої букви, з малої букви.* Цей москалїзм треба оминати і вживати в таких випадках усе орудного відмінка.

І назви народів[1]) ув українській мові пишуть ся великою початковою буквою, бо це власні ймена, отже:

Українець, ***Москаль***, ***Поляк***, ***Німець***, ***Мадяр***, ***Чех***, ***Жид*** . . .

Якщо на назву складаєть ся два або й більше слів, то всі вони пишуть ся великою буквою, н. пр.:

Українська Республика, ***Національний Музей***, ***Народній Дім***, ***Українська Громада***, ***Чорне Море***, ***Лїсний Бескид***, ***Лиса Гора***, ***Чортівська Скеля*** . . .

За те назви **місяців** усе пишуть ся малою буквою, н. пр.: ***січень***, ***лютий***, ***березень*** . . . (усї вони вичислені в помітці до § 144, стор. 138), а таксамо назви **постів**: ***пилипівка***, ***спасівка***, ***петрівка***, ***багата кутя*** і т. д.

3. У всїх **заголовках** книжок, **назвах творів** письменства й мистецтва, н. пр.: **заголовки**

Енеїда (Котляревського), ***Перекотиполе*** (Квітки), ***Мірошник*** (Гребінки), ***Побратимові*** (Шашкевича), ***Неофіти*** (Шевченка), ***Степ*** (Кулїша), ***Виклик*** (Старицького), ***Дорога*** (Стефаника) . . .

Гагілки (Труша), ***Катерина*** (Холодного), ***Гуцулка*** (Северина)...

Якщо назва твору обіймає два, три, а то й більше слів, то звичайно ставимо велику букву тільки в першому слові, н. пр.:

Камяний хрест (Стефаника), ***У грішний світ*** (Коцюбинського), ***Соняшний промінь*** (Грінченка), ***До світла*** (Франка), ***Три як рідні брати*** (Федьковича), ***Старосвітські батюшки й матушки*** (Нечуя-Левицького), ***Як би ви знали, паничі*** (Шевченка)...

Острів смерти (Беклїна), ***Гість із Запорожжя*** (Красицького)...

4. У **прикметниках присвойних** (гл. § 1791), виведених **від імен осіб**, н. пр.: **прикм. присв. в осі**

Василева (шапка), ***Шевченкові*** (твори), ***Яринин*** (бриль) і т. д.

Таксамо й від назв **річок** виведені присвойні прикметники пишемо великою буквою, н. пр.:

Дніпрові (пороги), ***Днїстровий*** (лиман)...

---

[1]) У московській мові чомусь назви народів уважають ся ґатунковими йменами (§ 1292) — й через те Москалї пишуть:

русскій, *нѣмецъ*, *украинецъ*, *чехъ* . . .

— усе малою буквою.

Йдучи наслїпо за московською граматикою, і в нас багато так і пишуть. Це треба закинути. В усїх европейських мовах назви народів уважають ся власними йменами, і в нас вони є власними йменами, і в нас їх треба писати великою початковою буквою.

Усї иньчі прикметники, наскілько вони не визначають назв, пишуть ся **малою** буквою, отже:

український народ (але — Українська Республика), *північно-американські міста* (але — Північно-Американські Сполучені Держави) і т. д.

листи 5. У **листах** і в усяких урядових та офіціяльних письмах (прохannях, заявах, протестах і т. д.) особи, до яких пишемо, назви урядів і титули, якими їх величаємо (прикметники), а далї заіменики особові та присвойні, що відносять ся до них — усе це пишемо великими початковими буквами, н. пр.:

Високоповажаний Добродїю! На Ваше письмо з дня . . . хочу Вам заявити, що Ви, Вельмишановний Пане, помиляєтесь, думаючи, що я мав намір Вас понизити й т. д.

До Хвального Видїлу Наукового Товариства ім. Шевченка!

вірші 6. Звичайно й на **початку віршевих** рядків (гл. § 438, Заввага) пишуть великі букви, н. пр.:

Яка краса — відродження країни!
Ще рік, ще день назад тут чув ся плач рабів,
Мовчали десь святі під попелом руїни
І дружно дзвін старий по-мертвому гудїв . . .
Коли відкільсь взяла ся міць шалена,
Як буря все живе схопила, пройняла,
І ось — дивись: в руках замаяли знамена,
І гимн побід співа невільна сторона! (Олесь)

Але ж є вже в нас багато поетів, що не пишуть великих буквів на початку рядків, а тільки там, де починаєть ся нове речення й загалом, де пишеть ся велику букву у прозї, н. пр.:

Ось я вже і в Київі! Слава тобі,
україньский Єрусалиме!
Дивлю ся на тебе у лютій журбі,
бо горе пече нестерпиме.
Блукаю по тобі і згадую все,
що в памяти маю зі школи;
не знав я багато, а й те призабув,
та вже й не навчу ся нїколи (Маковей — Подорож до Київа)

LXXI. ЯКІ СЛОВА ПИСАТИ ДОКУПИ Й ЯКІ НАРІЗНО.

Кожне слово, якщо воно для себе окреме, коли воно окрема частина мови, треба писати нарізно від другого слова, навіть тоді, коли в вимові воно тісно з другим вяжеть ся.

Це ми підносимо тому, що є такі самостійні слова, які деякі письменники дочіплюють до попереднього слова і з двох слів роблять на письмі одне. Це торкаєть ся передусім таких слів: заіменника **„ся“** (гл. § 207 8), форм дієслова: **„яти“**, себто, форм: **му, меш, ме** й т. д. (§§ 254, 256), прислівника: **би** (б) [§ 257 3] та сполучника: **же** (ж).

1. Ся; му, меш, ме . . .; би; же.

310. Зворотний заіменик **„ся“** цілком самостійне слово. Тільки ж, вимовляючи його після дієслів, чуємо, що воно немов із ними зливаєть ся, бо на нього не паде ніколи наголос, отже: **„Ся“ після дієслі[в]**

мию ***ся***, *боїть* ***ся***, *хвалите* ***ся*** . . .

Через те в московській мові воно й пишеть ся з дієсловом докупи.

Але ж що це окрема частина мови, що всї европейські мови пишуть цей заіменик нарізно, хоч він і там ніколи не наголошений, та що колись могло *„ся“* вживати ся й перед дієсловом (порів. загально на цілій Україні знане привітання: *„Як* ***ся*** *маєш? Як* ***ся*** *маєте!“*) та ще й тепер уживаєть ся так на цілій західній Україні[1]) — то його треба б писати **окроме** від дієслова, отже:

молю ***ся,*** *боїш* ***ся,*** *здаєть* ***ся*** і т. д.

---

[1]) пор.: *Здоров, Енею, пане-свату! А як* ***ся маєш,*** *як живеш?* (Котляревський). *Ой, здоров, здоров, козаченьку, як* ***ся маєш,*** *де живеш?* (Старицький — Утоплена). *А, здорова, гола душко! Як* ***ся має*** *твій* ***племенник*** (Кримський) . . .

А що давніще „**ся**“ могло вживати ся й перед дієсловом, то на це вказують народні думи та канти,

пор.: *Що на Чорному Морю недобре* ***ся починає*** (Дума про бурю на Чорному Морі). *Час-година приходить . . . страшний суд* ***ся приближає, готуймо ся всі!*** (Про страшний суд). . .

Скорочене „ся“, себто — **„сь“**, пишеть ся з дієсловом докупи:
молюсь, миємось, годитесь . . .

Про те, що в нас пишуть „ся“ докупи, гл. § 921.

Му, меш ме . . . **311.** Те ж саме відносить ся до: **му, меш, ме . . .**, якого в нас уживають задля творення будуч. часу (§ 256). Правда, що слова: *му, меш, ме . . .* в літературній мові самі про себе не вживають ся, правда, що ніколи на них не паде наголос, що кажемо:

робйти ***му,*** *брати* ***меш,*** *ходйти* ***ме . . .,***

правда, що ці форми зливають ся з дієсловом докупи, — але ж це самостійні слова і в деяких говірках можуть стояти й перед дієсловом[1]), і коли: *буду, будеш, буде . . .* (§ 256)

Так і писали донедавна західноукр. письменники, ставлячи „ся“ й перед дієсловом,

пор.: *Славне Підгіре, що* ***ся*** *маєм* ***крило,***
В шовкові трави спати ***ся клонило;***
Бо світле сонце в гори ***ся сховало. . .***
І знов ***ся*** *щастю нашому* ***дивило,***
І знов в вечірних зіроньках помалу
Підгірє красне спати колисало (Федькович — Вечір на Підгірю)

Тепер уже ніхто так не пише, хиба що у Стефаника в розмовах найдете такі форми,

пор.: *Як віростеш,* (= виростеш) *аби-сте* ***си*** (= ся) *межи собов* [= собою] *дуже любили* (Кленові листки). *Аж нам* ***си*** (= ся) *душа радувала* (Катруся) . . .

Наддніпрянці насміхають ся з Галичан, що вони ніби то кажуть **не** — поросʹя, колóсся, волóсся, а — *сяпоро, сяколо, сяволо . . .,* через те, що **„ся“** ставлять перед дієсловом. А письменник Васильченко написав навіть ціле оповідання про **„ся“**, писане окроме від дієслова.

[1]) У гуцульській говірці відчувають ся сї форми цілком як самостійні слова й уживають ся цілком у тому самому значінні що форми: *буду, будеш, буде . . .* Порівняти б тільки фразу:

А май (= більш) ***меш?***

себто: А ще будеш! — коли мати вибє або вилає дитину за провину яку,

пор. іще в Федьковича: *Ми бити вас не* ***мемо*** [Люба́-згуба]

Що **му, меш, ме...** вживаєть ся в підгірських (і гуцульській) говірці перед дієсловом, гл. про це § 256 помітка; там же подані і приклади. Тепер у письменстві вже ніхто так не вживає тих форм, а ще тільки у Стефаника в розмовах вони всюди стрічають ся,

пор.: *Тепер дьидя* (= батько) ***ме*** *в рантухових сорочках ходити та по Жидах води доносювати* (Синя книжечка). *Ану-ко покажи,* ***як*** *ти* ***меш*** *їхати в воську на кони* (Мамин синок) . . .

у тому ж значінні пишуть ся нарізно, то треба б і їх писати теж окремо, отже:

читати **му**, *робити* **меш**, *брати* **ме** -
сидіти **мемо**, *хвалити* **мете**, *їхати* **муть**

312. Слова **би (б), же (ж)**, н. пр.: **Би, же**

хотів **би**, *дай* **же!**

теж усе треба писати окремо.

Таксамо нарізно треба писати ті ж слова, як вони скорочені, отже:

хотіла **б**, *робили* **б**,
ну й що **ж**, *але* **ж**, *ходи* **ж!** і т. д.[1])

2. Слова, що пишуть ся докупи й нарізно.

Крім того, є ще такі слова, що раз пишуть ся докупи з другими словами, то знов нарізно від других слів. Сюди належить слівце **„не“** і **приіменики.**

313. Щодо **„не“**, то коли воно зі словом злило ся в одну тямку (з іменником, прикметником, прислівником), н. пр.: **Не**

***не**нависть, **не**воля, **не**щирий, **не**добрий, **не**безпечно . . .*

і при відміні ці слова не зміняють ся (якщо це слово відмінне), **„не“** зістаєть ся,

(пор. ненависти, ненавистю . . . неволі, неволе!, неволею . . . нещирого, нещирої, нещирому . . .),

то тоді **„не“** належить до слова, й його треба писати зі словом докупи.

Пор.: *Хата вдарила Чіпку в вічі своєю* ***не**охайністю* (Мирний). *Хоче мене мати за* ***не**люба* *дати* (нар. пісня). *Прощай, світе, прощай,*

---

[1]) Деколи слова ці пишуть із розділкою (§ 317):

*хотіла-**би**, як-**би**, але-**ж** . . .*

А так, то ще їх і докупи пишуть; так пишуть часто Галичани, хоч уперто відстоюють, щоб, н. пр., писати **„ся“** окремо,

пор.: *Походимо**ж**, моя зоре . . . підождімо**ж**, моя сестро . . . поки**б** химерив мудрий дід, творили**б**, лежа, епопею* (О. Барвінський — Виїмки з української народної літератури, 1916, стор. 209, 210).

*земле, **неприязний** краю!* (Шевченко). *Цілісінький день пролежить **нерухомо*** (Марко Вовчок). . .

При дієсловах, коли заперечуєть ся, кажеть ся, що хтось чогось **не** робить, „**не**“ пишеть ся окремо, н. пр.:

*Гість лави **не** засидить, ліжка **не** залежить* (нар. припов.). *При готовій колоді **не** лінуй ся вогонь класти* (нар. припов.) . . .

Але ж і при імениках і прикметниках треба вважати, чи вони бува в реченні не присудки (§ 335), чи не кажуть, хто чимось **не є**, або який хто **не** є, бо тоді „**не**“ пишеть ся від іменика і прикметника нарізно, н. пр.:

*Чи я в лузі **не** калина **була*** (не була), *чи я в лузі **не** червона **була*** (не була)? [нар. пісня]. ***Не** природний* (не є природний) *він до цього* (М. Вовчок). *А в тім, як знаєш, пане-брате: **не** дурень* (ти не є дурень) — *сам собі міркуй!* (Шевченко). *Та все ж у світі жити йому весело. Та як же й **не** весело* (не є весело жити), *коли є поблизу сад* (Васильченко). . .

Порівняйте:

*Мені доля **незичлива*** (= є незичлива). *Мені доля **не зичлива*** (не є зичлива) . . .

І при иньчих словах, якщо вони присудки, „**не**“ пишеть ся **окроме**, н. пр.:

*От там стоїть той **нескреба**, що мені **не треба*** (нар. погов.). ***Не можна** всім рота заткати* (нар. погов.). . .

Таксамо нарізно пишеть ся „**не**“, якщо одну річ другій протиставимо, як протиставимо одну гадку другій, н. пр.:

***Не** з кого, як із нас вони оружний люд набірали* (Куліш). *Ляхам своїм коханим розказуйте, а **не** мені!* (Сторож.). *Хоч по шапці, **не** по шапці, то по козирочку* (нар. пригов.). *Ой, пізненько, **не** раненько із вулиці ходиш* (нар. пісня). . .

Приіменик —приросток **314.** Те саме відносить ся до **приіменників.** Якщо вони зросли ся з другими словами в одне слово, в одну тямку, якщо приіменик — приросток, то його треба писати **докупи зі словом,** н. пр.:

***на**зва, **до**даток, **від**писати, **при**ставити, **за**нести* . . .

Тут легко контролювати відміною, якщо слово відмінне, н. пр.:

назва — назві, назву, назвою . . .
додаток — додатку, додаткові, додатком . . .
відписати — відписав, відписавши, відпишу . . .
приставити — приставив, приставлений, приставлю . . .
занести — заніс, занесла, занесу . . .

— усюди: **на-, до-, від-, при-, за-** лишають ся при слові, вони до слова належать і тому пишуть ся зі словом докупи.

Як же ті слова стоять при іменах, н. пр.:
***на** дворі*, ***до** стола*, ***від** тебе*, ***при** хаті*, ***за** клунею* . . ., то їх пишемо **окремо.** (Тут треба контролювати, питаючись: *що є?*, отже, чи кажемо:

двір, чи надвір?, стіл, чи достіл?
я ,, відя хата ,, прихата?
клуня ,, заклуня)

За те, як приіменик зріс ся з давньою якою формою прикметника (гл. § 202а, 5), або мав би стояти перед невідмінною частиною мови (прислівником, якого не заміниш подібним імям, гл. стор. 314, помітка), то його треба вважати за приросток і писати докупи, н. пр.:

***з**давна*, ***з**малку*, ***за**молоду*, ***від**коли*, ***від**тоді*, ***поза**втра* ***перед**учора* і т. д.

3. Як провірювати, чи слова писати докупи, чи нарізно.

315. Таксамо можна контролювати кожне відмінне зложене слово відміною, чи воно одна тямка, чи більше, чи писати його докупи, чи нарізно. Через те й ми пишемо: **Зложені відм. слова**

хтобудь, *котрийнебудь*, *дехто*, *якийся*, *будьхто*. . .,
(бо кажемо Р. вдм.: когобудь, котрогонебудь, декого, якогось
Д. ,, комубудь, котромунебудь, декому, якомусь[1]), будькому . . .)

але ж: *будь хто з вас*, *не будь котрого тут* і т. д.

316. Щодо невідмінних зложених слів — головно прислівників, сполучників і т. д., що склали ся, н. пр., з приіменників та імен § 177, § 202а 5 — чи писати їх до- **Прислівники**

---

[1]) Буває й так, що ці слова пишуть із розділкою (§ 317):
***хто-будь**, **котрий-небудь**, **де-хто**, **якй-сь**.*

купи, чи окремо, то треба радити собі так, щоб старати ся замінити зложене слово иньчим, незложеним, що більш-меньш має таке саме значіння. Як можна замінити його таким одним словом, то тоді це зложене слово треба все писати докупи, н. пр.:

докупи (разом), *знечевля* (несподівано), *адже* (бо), *себто* (значить), *нараз* (нечайно), *вранцї* (рано), *влїтку* (лїтом), *взїмку* (зимою), *наборзї* (швидко), *навманя* (сліпо), *натще* (порожно), *завидна* (днем), *поночі* (темно), *зночі* (вечером), *досвіта* (раненько), *безлїч* (багато), *надаремно* (дарма), *почасти* (трохи), *поблизу* (близько), *насилу* (ледви), *навіки*, *повік*, *зроду* (усе), *щодо* (відносно), *всмак* (смачно) [§ 314]...

Сюди ж належать такі слова:

згори, *догори*, *нагору*, *нагорі*, *вниз*, *внизу*, *вдолину*, *надолинї*..., коли мається на думцї не справжню гору та долину, а тільки рух угору або вдолину.

4. Роздїлка.

Роздїлка **317.** Якщо сполучуємо зі собою такі два слова, що творять одну тямку, але кожне з них усе-таки виявляє щось для себе самостійне, то пишемо їх окремо, але звязуємо роздїлкою, отже:

сумний-невеселий, *хлїб-сіль*, *столиця-хата* (Шевч.), *батько-мати*, *сам-саміський* (гл. § 117 5), *Чехо-Словакія*, *кінець-кінцем*, *церковно-славянська* (мова), *сяк-так*, *раз-у-раз* і т. д.

Крім того, сполучується роздїлкою такі слова, що, що правда, зросли ся вже в одну тямку, але ж усе-таки складові їх частини живо відчувають ся, н. пр.:

з-грецька, *з-польська*, *з-нїмецька*, *з-міщанська* . . .
що-найкращий, *що-найбільш* . . .
що-дня, *що-року*, *що-година* . . .
здавен-давна, *вряди-годи*, *врештї-решт* . . .
отодї-то, *отам-то*, *коли-то* . . .
будь-що-будь, *усе-таки* і т. д.

Сюди належать такі слівця, що служать для скріплення тямки (гл. § 253 2):

дай-ко, *посидьте-но*[1]), *ну-мо*, *ке-те*

---

[1]) Часто найдете по книжках понаписувані з роздїлкою ось які слова: *по-вік*, *на-віку*, *на-тще*, *на-силу*, *в-купі*, *з-роду*, *з-давна*, *від-коли*, а навіть *з-перед*, *по-під* і т. д.; тут, очевидячки, роздїлка ні при чому.

LXXII. ПРАВОПИСНІ ЗАМІТКИ ЩОДО ПИСАННЯ ДЕЯКИХ ФОРМ У ВІДМІНЇ.

Як уважно пройти цілу науку про слова, то цей цілий уступ являєть ся зайвим. Але ж задля кращого перегляду ми все-таки його додаємо, хоч рівночасно зазначуємо, що обговорювати окремо нїчого не будемо, а тільки будемо покликувати ся на відповідні місця у книжці.

1. І — Ї

318. У доповненню про „і“ — „ї“ (§§ 51—53) скажемо, що 1. в відмінї **іменників** „мняке“ **„і“** (ї) появляєть ся **Іменники**

а) в чоловічій відмінї в **місцев.** одн. (§ 150),
пор. *сусїд — у сусїдї*,

б) в жіночій відмінї в **давальн.** і **місцев.** одн. (§§ 156, 164),
пор. *троянда — трояндї, у трояндї*
тїнь — тїнї, в тїнї

в) в середнїй відмінї в **місцев.** у твердій (§ 167), у **давальн.** і **місцев.** у шелестівковій (§ 173) відмінї,
пор. *тїло — в тїлї*
теля — телятї, в телятї

Все це відносить ся до твердих (та шелестівкових) відмін, бо ж у мняких усюди, де стрічаєть ся **„і“**, воно **всюди мняке** (на основі укр. законів мнягчення),

пор. *король — в королї, королї, королїв . . .*
диня — динї, в динї . . .
поле — на полї . . .

Щодо **родов. множ.**, то у твердих відмінах являєть ся тверде **„і“** (гл. § 150), у мняких — мняке (гл. § 153),
пор. *пан — панів, король — королїв . . .*

2. У **прикметників** (гл. § 54) **„і“** появляєть ся в чол. і сер. родї в **місцев.**, у жіноч. у **давальн.** і **місцев.** — у множ. **Прикмет.**

всюди в **називн.** Тверда відміна прикм. (§ 199) має в тих відмінках „тверде“ **і** (і), мняка (§ 201) — мняке (ї):

	Тверда відм. ч. і сер. р.	жін. р.	**Мняка відм.** ч. і сер. рід	жін. р.
давальн. одн.:		*білій*		*песїй*
місцев. „	*у білім*,	*у білій*	*у песїм*	*у песїй*
називн. мн.:	*білі*			*песї*

У другому ступнї прикметників появляєть ся в наростку: **іщий** (§ 193 2) після шелестівок, що мнягчать ся, все мняке „**і**“ (ї), отже,

гарний — *гарнїщий*, білий — *білїщий* . . .

Заімен. 3. **Заіменик** „*той*“ має всюди, де чуєть ся „і“ — тверде „**і**“ (гл. § 209 а), заіменики: *сей*, *увесь* (§§ 209 б, 212 а) мняке „і“ (ї).

А, зрештою, всюди, де чуєть ся перед „**і**“ шелестівка мнякою, то наскілько це „**і**“ не склало ся з „**о**“, треба вимовляти її мняко й писати „**ї**“ (гл. § 92).

2. Е — И, Є — Ї

319. Як відомо, в вимові безнаголосне „**е**“ зближаєть ся до „**и**“ (§ 69), через те може нераз виринути непевність, як писати: **е**, чи **и**. Загальні правила тут ось які:

Корінь 1. треба підшукувати подібні слова, з таким самим корінем, де на „**е**“, чи на „**и**“ падав би наголос. Ось тому треба писати:

вертїти, бо кажемо — *верть*, *сидїти*, бо — *сйджу*
несеш, бо — *нéсти* і т. д.

Кажемо й пишемо: *цибуля*, *пиріг* .

Але ж **наворотові** дієслова перед „**р**“ мають „**и**“ або „**і**“, а ніколи „**е**“, хоч у корінї є „**е**“, н. пр.:

роздерти, але — *роздирати*,
розтерти, але — *розтирати*
вмерти, але — *вмірати* або *вмирати* (не — вмерати)
зберу, „ *збіраю* „ *збираю* (не — збераю) [§ 98]

Відміна 2. А так, то в **відмінї** треба мати все перед очима закінчення. Це відносить ся головно до відміни іменників. Знаючи закінчення, все говорити мемо й писати:

а) іменики *полем*, не — полим, *панею*, не — панию,
учителеві, не — учителиві (§ 151 4)

бо закінчення відповідних відмінків є: **-ем, -ею, -еві.**

З другого ж боку кажемо й пишемо:

Кияни, Галичани, міщани (гл. § 152 1) і т. д.

бо називн. вдм. множ. чолов. імен. кінчить ся на **-и.**

Чи писати:

люде — людей, коні — *коней*, кости — *костей*, чи:

люди — людий, коні — *коний*, кости — *костий* — то про це гл. §§ 155 8, § 165 3, помітка.

3. А ось у **заіменниках** особових можна прикласти до форми заіменика приіменик, а тоді наголос перескочить, і виразно чути буде, чи це „е“, чи „и“, н. пр.: **б) заіменик**

мене́ — до ме́не, тебе́ — до те́бе . . . (гл. § 207 2).

4. **У дієсловах,** чи в **2. ос.** (і в иньчих) появляєть ся „е“, чи „и“, це можна контролювати наростками й тим, що сказане в §§ 259 2, 3, 260, 276: **в) дієслова**

писати — *пишеш, пише*

носити — *носиш, носить . . .*

5. Те ж саме відносить ся до вживання „є“ та „ї“ в формах теперішн. часу, н. пр.:

купати — купаю, *купаєш*

стояти — стою́, *стоїш*

3. О — У.

320. Те, що ми сказали про **е — и,** відносить ся до безнагалосного „о“, що в вимові зближаєть ся до „у“ (гл. § 69). І тута треба звертати увагу на закінчення в відміні; тому, н. пр., що орудн. одн. жін. роду має **„-ою“**, не **„-ую“**, кажеть ся й пишеть ся:

доброю дівчиною, не — добрую дівчиную і т. д.

Щодо дієслів на **-увати** й дієприкметника **-о́ваний, чи — -уваний** — і таксамо щодо іменників, утворених із тих дієприкметників, гл. § 268.

4. Числівники.

321. Числівники від „десять“ до „тридцять“ пишуть ся без „д“ (моск. уплив) і без „й“ (гал. нар.), гл. § 214г, примітка 1.

Якщо числівники пишуть ся числами, то звичайно між головними й порядковими робить ся таку ріжницю, **Числівн. числами**

що при порядкових кладеть ся точку, при головних точки не ставиться, отже:

1 = *один*	1. = *перший*
2 = *два*	2. = *другий*
4 = *чотирі*	4. = *четвертий*
11 = *одина́цять*	11. = *одина́цятий*
12 = *двана́цять*	12. = *дванацятий*
14 = *чотирна́цять*	14. = *чотирна́цятий*
20 = *двацять*	20. = *двацятий*
90 = *девятьдесять*	90. = *девятьдесятий* . . .

5. Дієприкметник страждальний.

322. Дієприкметники страждального стану (§ 247) в укр. мові пишуть ся все з одним „н“, отже:

несети — *несений*
рвати — *рваний*
обіцяти — *обіцяний*
дати — *даний* . . .

Зрештою, все иньче дає вже сама практика.

LXXIII. ЯК ВІДДІЛЮЄМО ВІД СЕБЕ *СЛОВА* НА ПИСЬМІ (РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ).

323. Балакаючи, ми, що правда, лучимо одне слово з другим, але ж часто доводить ся одне від другого відділяти, одне від другого відзначати, щоб нас краще зрозуміли. Через те ми зміняємо голос, то підносимо його, то спускаємо, то знов потрохи спиняємо ся при якомусь слові. На письмі знов відзначуємо все те окремими знаками, які розділюють ті слова — й через те так і звуть ся **розділовими знаками** (про них докладно §§ 404—415).

Запнкка 1. Як ізбереть ся в мові кілька однакових частин мови, що належать до себе, н. пр.:

Чого серце плаче, ридає, кричить? (Шевченко). *Соловейко защебетав, залящав, зачиркав, засвистав, затрещав* (Квітка) . . . — дієслова

Затремтіло щось людське, мнягке в старім серці пророка (Франко). *Дівчина велична, хороша, до всякого привітна* (Вовчок) . . . — прикм.
— то ті слова відділюємо від себе **запинкою** (,), що наче запинаємо ся, здержуємо себе по кожному такому слові.

б) Тільки ж цей знак кладеть ся тоді, коли слова незлучені між собою сполучниками єднальними: „**і**" **та** і т. д. (§ 301[1]), бо тоді запинки не ставить ся, н. пр.:
*Стане мені весело **й** хороше. Заграють **і** заспівають мої думки* (Нечуй-Левицький). *Зійшов місяць **і** вдарив ясним промінням по білих хатах* (Вовчок) . . .
Тому то й пишемо:
*Віл їв сіно, сіль **і** всякі сласти* (Гребінка). [Сонце] *запекло, почервоніло **і** рай запалило* (Шевченко) . . .

в) Але ж коли коло кожного слова поставити такі сполучники, то тоді можна відділяти їх запинкою, хоч можна й так лишати, без запинки, н. пр.:
У садку вишні (,) й черешні (,) й яблука (,) й волоські горіхи (,) і грушки (,) й калина (Вовчок) . . .
Про це гл. ще § 353[1], Заввага, стор. 390.

г) Запинкою відділяєть ся, крім того, все **кличник** і **виклик**, якщо вони стоять не самі, а між иньчими словами, н. пр.:
Доле, де ти? (Шевченко). *Гей, розшаліла ся буря люта!* (Франко). *Встань же, Боже, суди землю і суддів лукавих!* (Шевченко). *Скажи, Мотре, наша сестронько, галонько!* (Вовчок). *Що тут на світі, ах, тутки ся діє?* (Федькович) . . .
Як видко з цих останніх прикладів, запинку ставить ся й **перед** кличником (і викликом), і **після** нього.
Де ще кладемо запинку, гл. § 406.

2. Ті самі слова, якщо вони стоять самі або на кінці, **Виклични**
зазначують ся на письмі **викличником** (!), н. пр.:
Боже! Лищенько! Ох! . . . *Пане гетьмане, і ви, батьки, і ви, панове отаманнє, і ви, братчики, хоробрії товариші, і ви, православні християни!* (Куліш) . . .
Де ще вживаємо викличника, гл. § 410.

Точка 3. **Точкою** (.) скорочує́ть ся слова [гл. § 308] й зазначує́ть ся порядкові числівники, якщо їх пишемо числами [гл. § 321].

Ще де кладеть ся точку, гл. § 405.

Дужки 4. Як пояснюємо якесь слово другим, кладемо те друге слово в **дужки ()** , що ніби те слово до речі не належить, що ми його поза дужки висуваємо, н. пр.:

термометер (тепломір), *анархія (безладдя)* . . .

Про дужки гл. ще § 413.

Двоточка 5. Як збіраємо ся вичисляти слова, ставимо **двоточку** (:), н. пр.:

А в хаті мило та любо глянути: лавки й столи липові, образи киянські, хороше мальовані (Вовчок) . . .

Про двоточку гл. ще § 408.

III. РЕЧЕННЯ.

I. СКЛАДНЯ.

324. Не завсїди слово, висказане саме про себе, зрозуміле, не все можна розібрати, що хто під ним думає. От як скажемо такі слова:

мила, *їм*, *бік*, *ріг*,

то нїхто ще не знає, що ми маємо на думцї: чи *милу* дївчину, чи кусок *мила*, чи що жінка *мила* посуд; а далї, чи я *їм* хлїб, чи *їм* (н. пр., дїтям) даю їсти, чи річ іде про *бік* гори, річки, чи про людський *бік*, чи для нас важний *ріг* корови, чи *ріг* вулицї — цього зі самих слів не розбереш.

Що-тільки в **реченнї** набірає кожне слово значіння, тільки з речення можна виміркувати, що в кого на думцї.

Воно то й не диво, бо нїхто поодинокими словами не балакає, а тільки реченнями, дарма що на речення складають ся слова. Правда, що нераз одне слово висказує думку, отже є вже реченням, н. пр.:

Горить. Світає . . .,

але це вже як до слова, як до частини мови, бо ж не кожна частина мови сама про себе дає зрозумілу думку.

Як іскладати слова, щоб із них виходили зрозумілі речення, то того вчить окрема наука, що так і зветь ся **складнею,** з-грецька: **синтаксою.**

У цій частинї книжки подані що-найважнїщі синтактичні явища нашої мови; багато з них уже обговорено принагідно у другій частинї, при науцї про слова.

II. ПОДІЛ РЕЧЕНЬ ЗА ЗМІСТОМ.

325. У кожному реченні є свій зміст.

Оповідні 1. Не важко розібрати ся в тому, що, н. пр., реченнями: *Вітер в гаї нагинає лозу і тополю* (Шевченко). *Зійшли ся колись дерева на широкім роздоллї* (Франко). *Надворі стогне завірюха, мов звір неситий, завива* (Старицький) . . . — що ними щось оповідаєть ся, через те й такі речення так і звуть ся **оповідні.**

Після таких речень та після всїх иньчих, що висказують якусь правду, ставить ся завсїди **точку** (.).

Запитові 2. Таксамо легко пізнати, що в реченнях: *Чи все буть йому кар вістуном і погрозою в людях?* (Франко). *На що стали* (думи) *на папері сумними рядами? Чом вас вітер не розвіяв в степу, як пилину? Чом вас лихо не приспало, як свою дитину?* (Шевченко) . . . — що в них міститъ ся запит, тому то й цї речення звуть ся **запитові,** або просто **питання.**

Після таких речень усе кладемо **питайник** (?).

Наказові 3. Такими реченнями, як ось: *Ти, дубе, кріпись! Ти рости та рости, не хились, не кривись, ти глибоко у глиб твердий корінь пусти, гилля вгору розкинь, ти рости та рости! І до пекла достань, і у пекло заглянь; і до хмари достань, і на небо поглянь, і ввесь світ обдивись, і усе розпізнай, і, що доброго є, ти у себе впивай!* (Руданський) . . . — висказуємо наче наказ, через те такі речення звуть ся **наказові.**

Після наказових речень ставить ся **викличник** (!).

Але ж усї ті речення, коли їх беремо за рядом, віддїлюють ся й **запинками,** а то й **середником** (;) — сим останнїм тодї, коли думка ще не зовсїм докінчена, і ми бажаємо трохи відпочити (гл. §§ 406, 407).

Бажальні 4. Такі знов речення, як: *Бодай би я не дождала такого слова почути!* (Марко Вовчок). *О, бодай же сад той висох, хатка щоб запалась, а ту кладку яворову щоб вода забрала!* (Воробкевич). *Боже, щоб у сю хвилю не закляв нас пророк!* (Франко). *Нехай же його Мати Божа*

поблагословить! (Марко Вовчок). *Най тебе, чоловіче, Бог побє, де ти нам вік пустив марне й діти осиротив!* (Стефаник)... — такі речення виявляють чи добре, чи погане бажання (проклін), отже і звуть ся **бажальні.**

5. Із бажальними реченнями вяжуть ся такі, як ось: *Гори мої високії, не так і високі, як хороші, хорошії!* (Шевченко). *Ніч яка, Господи, місячна, зоряна, ясно, хоч голки збірай!* (Старицький). *О, то плаче і ридає уся Україна!* (Шевченко). *Горе моїй недолї! Одурив нас Єгова!* (Франко)... **Викликові.**

Усе це виклики цїлими реченнями, то так ті речення так і звуть ся **викликові.** Зі змісту не важко здогадати ся, що в них містить ся затаєне бажання.

Бажальні й викликові речення зазначують ся на письмі теж **викличниками** (!) на кінцї.

326. Усї ці речення можуть бути **притакливі** або **заперечні,** відповідно до того, чи те, що в них балакаєть ся, правда, чи нї, чи те, що ними висказуєть ся, справдї так дієть ся, чи нї, отже речення: **Притакливі й заперечні**

,,***Не*** *їсть ся,* ***не*** *пєть ся, і серце* ***не*** *бєть ся, і очі* ***не*** *бачать,* ***не*** *чуть голови*'' — всї оповідні заперечні (Шевченко — Невольник), а далї, що балакаєть ся в поемі: ,,*Замісць шматка хлїба за кухоль береть ся*'' — то це вже речення оповідне притакливе.

Таксамо речення: ,,*Ти, дуде, рости!*'' — наказове притакливе, речення: ,,***Не*** *хились!*'' — наказове заперечне і т. д.

III. ПОДЇЛ РЕЧЕНЬ ЗА ФОРМОЮ.

327. Кожне речення саме для себе висказує одну, суцільну, звичайну думку, як ось видно з прикладів:

За думою дума роєм вилїтає (Шевченко). *Плив гордо яструб в лазуровім морі* (Франко).[1] *Далекая доріженька гадюкою* **Просте**

[1] **ЗАВВАГА.** Майже всї ті приклади, як шановні читачі, може, й самі помітили, взяті, з відомих причин, із віршів. А що поети в віршах задля музики (для ритму) гербують (це їх право!, гл. § 436.) нераз звуковими законами, то й не все зазначують їх на папері. За поетами не зазначували й ми їх, а списували їх іздебільшого так, як у автора записано. Та читачі повинні знати, що у звичайній мові [у прозї] треба писати:

Вітер у гаї нагинає лозу й тополю (гл. § 325 1). *Чом вас вітер не розвіяв у степу* (325 2). *І в пекло достань* (325 3). *Плив ястріб у лазуровому морі* (202 1) й т. д.

вєть ся (Вербицький). *Нагуляло ся по небу весняному сонце* (Куліш). *З мого серця ллєть ся струмок у море людського горя* (Коцюбинський) . . .

328. Але ж, як часом декілька суцільних речень змістом лучать ся зі собою, то ми можемо їх усе скласти докупи. Ось, н. пр., три такі речення:

„*Не зозуля в лїсї затужила. Не пташина в лузї голосила. Сестричка лист писала*" —

— ті речення змістом лучать ся зі собою, у них порівнюєть ся сестру-сиротину з пташками-сиротятами — то ми їх можемо зложити і створити таке одне речення:

Зложене *Не зозуля в лїсї затужила, не пташина в лузї голосила, то сестричка лист писала* (Федькович).

Таке речення зветь ся **зложене,** бо на нього склало ся кілька думок; за те таке речення, що має одну думку — зветь ся звичайним або **простим.**

Прості речення, якщо вони стоять про себе самостійно, ми відділяли від себе **точками,** але ж як ті самі прості речення ми зложили в одне — то відділили їх **запинками.**

Иньчі приклади:

„*Я пролежав цїлий свій вік на печі. Я завше був патріотом. За Вкраїну мою, чи то вдень, чи вночі, моє серце сповняло ся клопотом.*"

Із сих трох самостійних простих речень, якщо ми тїснїще звяжемо їх змістом зі собою, то вийде таке одне зложене речення:

„***Хоч** пролежав я цїлий свій вік на печі, **але** завше я був патріотом, за Вкраїну мою, чи то вдень, чи вночі моє серце сповнялось клопотом*" (Самійленко).

Цї прості речення злучено сполучниками: **хоч, але,** і замісць точок появили ся **запинки.**

Або:

„*Повій, вітре, на Вкраїну. Там покинув я дївчину*" —

— це два прості речення. Їх можна так ізложити в одне зложене речення:

Повій, вітре, на Вкраїну, де покинув я дївчину (Руданський).

І знов замісць точок — запинки, замісць прислівника **„там"**, являєть ся слівце **„де"**.

Отже як до того, скілько думок містять у собі речення, вони ділять ся на

а) **прості** речення — як у реченні одна думка і

б) **зложені,** коли кілька думок складаєть ся на речення.

У зложеному реченні поодинокі думки відділюють ся від себе **запинками** (гл. § 406 5). Але якщо думки не дуже вяжуть ся, то можна ставити між реченнями й **середник** (;) (гл. § 407 1а, 3), н. пр.:

Тут можна було побачити типи півночі, з жовтим волоссям на голові, з фінськими лицями; можна було побачити широкі шиї й сїрі очі Великорусів; чорняві й румяні лиця Українців (Нечуй-Левицький — Хмари). . .

IV. ЧАСТИНИ РЕЧЕННЯ.

329. У кожному реченні мусить бути **присудок** (гл. § 2), а й без **підмету**[1]) рідко речення обходять ся (§§ 3, 4). Це головні частини речення. **Присудок і підмет**

За присудком питаємо все: *що робить ся?*, *що висказано* в реченні? (який присуд іде?), за підметом: *хто робить?*, *хто той*, що про нього йде висказ у реченні, пор.:

Катруся (хто?) *плакала* (що сказано про Катрусю?). ***Старий*** *замовк* (Стефаник — Катруся) . . .

330. Але ж **тільки** цих двох частин речення не досить, щоб ми могли вже докладно висловити, що думаємо. Ось як сказати: **Предмет**

Ратай оре. Я перебіраю. Наробили Шведи —

— то все це, що правда, речення, в кожному з них є свій присудок, усюди є підмети, ми думку в них розібрали, але ж ми відчуваємо, що скрізь вона ще не повна. Нам хочеть ся знати — **що** таке оре ратай, **що** перебірає той, що про це розповідає, **чого** саме наробили Шведи, нам хочеть ся знати

[1]) Иньчі назви на присудок і підмет — ***вислів*** та ***дїяльник.*** Назва „вислів“ од того, що про когось щось висловлюєть ся, „дїяльник“ — хто той, що дїє; тільки, на жаль, цієї останньої назви до всїх підметів прикласти не можна — не можна її прикласти, н. пр., до речей, та до иньчих частин мови, неіменників, які бувають підметами, гл. § 339.

предмети, на які спадає дійство ратая (орання), того, що перебірає, та Шведів. І ось ми називаємо ці предмети, додаючи до речень слова:

Ратай оре ***ниву.*** *Я перебіраю* ***струни.***
Наробили Шведи ***слави.***

У сих, поширених уже, реченнях слова: *нива*, *струна*, *слава*, — являють ся предметами чиєїсь роботи: нива — орання ратая, струна — того, що перебірає, слава — Шведів, що її наробили — тому вони так і звуть ся **предметами.**

Із усїх речень видно, що предмети поясняють близче присудок[1]).

Прислівник. додаток **331.** Тай і тим новим додатком не всяк удоволить ся. Може кому буде цікаво знати, н. пр., **де** саме ратай оре, схоче знати місце, де відбуваєть ся орання, **як** саме перебірає струни той, що про це балакає, себто, спосіб перебірання струн, кожному схочеть ся знати, **коли** саме наробили Шведи слави, схочеть ся знати час, коли це діяло ся — то й ці речення можна ще так доповнити:

На горі *ниву ратай оре.* ***Мовчки*** *струни я перебіраю. Наробили* ***колись*** *Шведи слави.*

Усї ці нові слова теж пояснюють присудки, вони подають обставини, **де, як** і **коли** дійство робить ся, чи робило ся, відповідають на ті ж самі питання, на які відповідають прислівники (гл. § 297). Через те вони в реченнях і звуть ся **прислівниковими додатками** або обставни́ми словами, — подають обставини, серед яких дійство відбувається.

Прикметник. додаток **332.** Тепер кожному вже зовсїм ясно, як і що. Але ж іще може декому забажаєть ся знати, н. пр., **яка** саме та нива, що її оре ратай, **які** струни перебірає той, що грає, **якої** саме слави наробили Шведи, й тодї ще доповнить ся речення словами, що власне пояснюють ті йменa, які ми назвали, отже:

На горі ***вбогу*** *ниву ратай оре* (Чернявський). *Мовчки струни* ***бандури*** (= бандурині) *я перебіраю* (Куліш). *Наробили колись Шведи* ***великої*** *слави* (Шевченко).

[1]) Іньчі назви, які найдете по граматиках — невдатні, н. пр.: **додаток,** так наче б додатками не були иньчі додаткові частини речення (прислівн. додаток, чи прикметн.).

За всіма цими словами ми питаємо ся слівцями: **який?, яка?, яке?, які?**, себто, такими самими, як за прикметниками (гл. § 62) — і через те така частина речення, що поясняє одне якесь імня в реченні, так і зветь ся **прикметниковим додатком**[1]).

І коли без присудка, а то деколи й без підмета, речення **не може** бути — то без тих трох частин воно може обійти ся; ці три частини тільки додають ся на те, щоб повніща була думка. Через те й усі три вони докупи звуть ся **додатковими частинами** речення або **побічними**, що то вони не мають уже такого великого значіння, як головні (присудок і підмет).

V. РЕЧЕННЯ ГОЛЕ Й ПОШИРЕНЕ.

333. У граматиці мають окрему назву такі речення, що в них є тільки головні частини, й такі, що поширені додатковими частинами. Ці останні так і звуть ся **поширені**. Ось, н. пр., таке просте поширене речення:

Туга сїє думи свої по широкій країнї (Франко) . . . **Поширене**

пор.: *Розганяє чорні хмари промінь сонечка ясний* (Грабовський). *До утренї завив з дзвіницї великий дзвін* (Шевченко). *На річечцї якійсь маленькій стояв колись млинок* (Гребінка). *Вітер виє під вікном сумний псалом* (Лепкий). *Чоловік із нудьги зовсїм занепав здоровлям* (Вовчок). *На ріках вавилонських і я там сидїв* (Франко) . . .

Такі речення можна порівняти з хатою, прикрашеною в серединї образами, рушниками, малюнками і т. д.

334. Такі ж речення, що додаткових частин не мають, можна порівняти з голою хатою, в якій є тільки те, що на хату складаєть ся: стеля, стїни, доливка. То й речення, що має тільки головні частини, так і зветь ся **голе** або непоширене, н. пр.:

Сонце гріє. Вітер віє (Шевченко). . . **Голе**

пор.: *Сонце заходить. Гори чорнїють. Пташечка тихне. Поле німіє. Радїють люде* (Шевченко). *Стемнїло. Втихло. Кров дзюрчить. Холонуть трупи. Лягає тїнь* (О. Козловський). *Поблїдло личко. Згасли очі. Надїя вмерла. Стан зігнув ся. І я заплакав* (Грабовський). *Минають днї. Минають ночі. Минає лїто. Шелестить листя. Гаснуть очі. Заснули думи. Серце спить. І все заснуло* (Шевченко)...

---

[1]) Инакше звуть його ще коротко: **означення**, але це теж назва невдатна, бо ж, власне, всї додаткові частини речення — означення.

Таких речень уживаєть ся звичайно в описах природи та малюванню почувань, якщо хочеть ся викликати велике враження.

VI. ПРИСУДОК.

Що буває присудком

335. Як роздивити ся в таких прикладах: *Ніч темна людей всїх потомлених* ***скрила*** *під чорні, широкії крила* (Леся Українка). *У Луцьку, славнім містї,* ***зібрав ся*** *люд увесь* (Грінченко). *І небо* ***невмите,*** *і* ***заспані*** *хвилї* (Шевченко) . . .

Брехун собі ***воріг*** (Квітка) . . .

Рожа всьому світові ***гожа*** (Франко) . . .

Ой, ***одна*** *я,* ***одна,*** *як билинонька в полї* (Шевченко). *Сонця* ***мало,*** *рясту* ***мало*** *і* ***багато*** *хмари* (Шевченко) . . .

Тут нам ***любо,*** *тут нам* ***мило*** *разом заспівати* (нар. пісня). *Чи* ***дома, дома*** *наш пан господар?* (нар. колядка). *В моїй хатинї* ***тепло, сухо*** (Старицький) . . .

Коню мій крилатий, ***гайда*** *в гарную країну!* (Кримський). *Сїрома до вдовівни навпростець* ***шелесть*** *за рушниками* (Шевченко). *Жінка* ***чап-чап-чап*** *на своє ліжко* (Франко) . . .

Ягнятко ***в плач*** (Глібів). *Садок вишневий* ***коло хати*** (Шевченко). *Голодній курцї просо* ***на думцї*** (нар. припов.). *Еней* ***був не по серцю*** *Юнонї* (Котляревський) . . .

(Я рад, що) *ви* ***такої думки*** (Кониський). *Її* ***терпіння другого рода*** (Франко). *Я й* ***нї гадки*** *собі . . .*
— як роздивити ся в них, то буде ясно, що присудком може бути **кожна частина мови**, яка тільки подає присуд про щось, отже: **дієслово**, **імя** (іменик, прикметник, заіменик, числівник), **прислівник**, **виклик**, **приіменниковий вислів** (іменик із приіменником, § 282), ріжні фрази і т. д.

Сполучка

336. Як присудком буває **імня**, то звичайно з підметом єднає його т. зв. **сполучка,** н. пр.:

Суддею ***був*** *ведмідь, вовки* ***були*** *підсудки* (Гребінка). *Він наш* (є) *сусїда і з покійним батьком* ***був*** *приятель* (Тобілевич) . . .

Властиві присуди є слова: *суддею*, *підсудки*, *приятель* — а слова *був*, *були* тільки сполучують підмети з присудками. Се пізнати з речення: *він наш сусїда*, де слово *сусїда*

виразно являєть ся присудком, а слівце „є“ (сполучка) пропущене, гл. § 337.

1. Із першого прикладу виходить, що присудкове імня може вживати ся в **оруднику** або в **називнику**. В оруднику стоїть воно тоді, як про когось балакаєть ся, що він тільки виступає в якійся ролї, під якимось видом [пор. *суддею був ведмідь*] (гл. § 431), в називнику тоді, як балакаєть ся про когось, що він справдї є тим, чим його малює присуд (*з батьком був приятель*), **Присудк. імя**

пор. *Як вам мамо, не* ***наймичка****, я і в своєї матері не була* ***наймичкою*** (Нечуй-Левицький — Кайдашева сїмя) . . .

2. Через те, як присудком є самий прикметник, то він **нїколи** не може вживати ся в оруднику. Бо ж як ми про когось балакаємо, що він, н. пр., *гарний*, *добрий*, *поганий* — то це вже ми висловлюємо на основі якогось досвіду, подаємо чиюсь постійну прикмету. То так мусимо балакати тільки: **Присудов —прикм.**

Дївчина (є, була) ***гарна. Він*** (є, був, буде) ***великий*** і т. д. (нїколи: гарною, великим),

пор.: ***Дурна*** *єси та* ***нерозумна*** (Шевченко). ***Непевний*** *був Максим отой, брате* (Шевченко). [Дочечка] *страх* ***хорошая*** *була, а ґенерал був страх* ***багатий*** (Шевченко) . . .

3. Крім слова „*бути*“ бувають сполучками такі дієслова: **робити ся, стати, показувати ся, видавати ся, називати, іменувати ся . . .**

пор.: ***Зробив*** *ся несамовитий* (Котляревський). ***Зробив*** *ся паном. Я чув од людей, що ви* ***стали*** *великий пан* (Тобілевич). *Ти другом, братом і сестрою сїромі* ***стала*** (Шевченко). *Як народивсь Христос, то которі хрестились, так святими* ***стали****, котрі ж плювали, то камінем* ***стали*** (Кулїш — Записки о Юж. Русї). *Котора гуска* ***покавуєтъ ся*** *красна, ту й лови* (Слов. Грінч. III, 269). *Одалеки все* ***видаєтъ ся*** *меншим* (нар. погов.). *Не* ***називаю*** *її раєм тії хатиночки у гаї* (Шевченко). *Хутори* ***йменували ся*** *Михайлївкою* (Стороженко) . . .

І після таких сполучок, як бачимо, вживаєть ся, називн. й орудника в такому самому розумінні, як під 2.

337. Коли сполучкою є теперішнїй час дієслова „**бути**“, то вона в укр. мові майже все пропускаєть ся, н. пр.: **Бути**

Оті прямії колоски зовсїм (= є) ***пустїсїнькі*** (Гребінка). *Нерідний* ***син*** *Ярема, та щира* ***дитина*** (Шевченко). *У хатї*

зимно, темно (Старицький). *Незбечне **оружжя** жіноча краса* (Франко) . . .

Часто знов заступаєть ся вона в тепер. часї заімениками: **то, це**, при чому підмет від присудка відділяєть ся пружкою [—]. (гл. § 411), н. пр.:

*Сміле слово — **то** наші гармати, світлі вчинки — **то** наші мечі* (Грабовський). *Гнїв — **це** вогонь* (Франко) . . .

Зрештою, пружкою й так часто відділюєть ся підмет (гл. § 411) від присудка, коли на присудок хочеть ся звернути особливу увагу н. пр.:

Книги — морська глибина (Франко). *Усюди сироти — ледащо* (Шевченко) . . .

Розумієть ся, що коли присудком є **тільки** тепер. час дієслова **„бути“** у значінні: *існувати*, то його у звичайній мові опустити не можна, отже:

*Всюди **є** передслово, а в мене нема* (Шевченко). ***Єсть** на світї доля, **єсть** на світї воля, **єсть** люде на світї* (Шевченко). . .

Але й тут, коли маєть ся на думці, що щось є в когось (хтось щось має), то „є“ може пропускати ся — головно в віршах, н. пр.:

У цариці моєї (є) *високий дворець* (Франко). *У сусїда* (є) *хата біла, у сусїда* (є) *жінка мила* (нар. пісня) . . .

338. Буває і **зложений присудок**, н. пр.:

Годї** тобі **сидїти** та **байдики бити! (нар. погов.). *Довго я не **хотїла коритись** веснї* (Л. Українка) . . .

Це після присудкових прислівників: **годї, треба...**, після присудкових прикметників (§ 202а, II 1): **рад, варт, повинен ...**, після способових дієслів (§ 226 2), та ще й иньчих дієслів, що висказують рух, настрій, страх (*любити, бояти ся, соромити ся . . .*),

пор.: ***Годї вглиблятись** у рану затрутую* (Франко). ***Треба,** доню, **лїчить,** плату, зароблену плату* (Шевченко) . . .

*Браття, я для вас **рад жити,** серця свого кровю **рад** ваше горе **змити*** (Франко). *Чом ми вам **платить** за сонце не **повинні*** (Шевченко). *Ой, дьидю* (= тату), *не **годен** я в війську **вибути*** (Стефаник). *Ввесь світ не **годен заповнити** менї моєї страти* (Франко). *Небо й земля **ладні були загоїти** смертні рани* (Нечуй-Левицький). *А я вам **співати готов*** (М. Устіянович) . . .

Думала (вдова) ***іти** в черницї або втопитись* (Шевченко). *Не **хочу** я **женити** ся, не **хочу** я **братись*** (Шевченко). *Нїхто не **може** світа*

пережити (нар. припов.). *Діти* ***стали хвалитись*** *обновами* (Шевченко). . .

І згадую Україну, і ***згадать бою ся*** (Шевченко). ***Люблю дивитись,*** [як пшениця на ниві золотом блищить] (Кониський) . . .

Пусти *мене, моя мати, на вулицю* ***погуляти!*** (нар. пісня). *І за Україну* ***молитись*** *чернець Палій* ***пошкандибав*** (Шевченко) . . .

Як добре вдумати ся, то всі ці дієіменники — друга частина зложеного присудка — являють ся додатковою частиною присудка, то предметами (§ 342), то прислівниковими додатками (§ 344).

У народній прозі і в деяких письменників часто додаєть ся до дієслівного присудка форми дієслова: „*взяти*“, щоб зробити присудок нагляднїщим, н. пр.:

взяв і пішов, узяв тай умер[1]) . . .

пор. ***Узяли*** *йому руки ізвязали* (нар. дума). *Вітер похитне, пляшка* ***візьме*** *та й кивне* (Щоголів). *Оце!* ***Узяла*** *б отут та співала* (Нечуй-Левицький — Хмари) . . .

Пор. іще стор. 273.

VII. ПІДМЕТ.

339. Як розібрати всі ці речення:

Хрущі *над вишнями гудуть* (Шевченко). *Виглянуло над Чигрином* ***сонце*** *ізза хмари* (Шевченко) . . .

Ми *вкупочці колись росли* (Шевченко). ***Сама*** *заснула коло їх . . . затихло* ***все*** (Шевченко). *У лїсі* ***хтось*** *розклав вогонь* (Гребінка) . . .

Ситий *голодного не розуміє* (нар. прип.) ***Старий*** *заховавсь у степу на могилї* (Шевченко). . .

Один *у другого питаєм* (Шевченко). . .

Тяжко дїтей ***годувати*** *у безверхій хатї* (Шевченко). ***Божитись*** *гріх!* (нар. погов.). *Не вернуть ся* ***сподївані*** (Шевченко) . . .

— то стане ясно, що підметом може бути кожна відмінна частина мови.

Але ж і невідмінні частини мови (а то й цїлі фрази) можуть бути в реченнї підметами, н. пр.:

Коло (є) *прийменик.* ***Тяжко*** *прислівник.* ***І*** *— сполучник.* ***Ох*** *— виклик.*

Важно тільки, щоб підмет відповідав на питання: ***хто?, що*** (є)?, *хто, що* (щось робить)?, значить, щоб стояв у **називнику:**

Обридло менї твоє ***зараз*** (нар. погов.). ***„Хиба ревуть воли, як ясла повні“*** *— відомий роман Мирного . . .*

[1]) Такі форми нагадують потрохи зложену форму минулого часу в романських, ґерманських і в деяких славянських мовах, при чому ***„взяв“*** грає тут ролю наче помічного дієслова.

ЗАВВАГА. Цей підмет зветь ся **граматичний,** і в граматиці може бути мова **тільки** про такий підмет, такий, що стоїть у **називнику.** Від нього треба відріжняти т. зв. **льоґічний підмет**[1]), який може стояти собі в якомунебудь відмінку, а щоб тільки подавав особу або річ, про яку балакаєть ся, н. пр.:

Мете ***снїгом*** [льоґ. підм. (**орудн.**) — грам. немає]. *Нє стало* ***дров*** [льоґ. підм. (**родов.**) — грам. немає] . . .

VIII. БЕЗПІДМЕТОВІ РЕЧЕННЯ.

340. Уже з останнїх двох речень пізнати, що в українській мові можуть бути речення, в яких підмета не буває[2]). Цї речення так і звуть ся **безпідметові** (§ 4).

Безпідметових речень уживаєть ся в укр. мові часто, і то

1. деколи при явищах природи, н. пр.:

На світ благословить ся. Вечоріє. Блискає . . .

пор.: ***Запалало*** *. . . і* ***стемнїло*** *. . .* ***Застогнало*** *в небесах . . .* ***Загомонїло*** *на горах, полях, в борах* (Метлинський). *І* ***світає,*** *і* ***смеркає*** (Шевченко). *Над водою* ***піддувало*** *холодком. За скелями* ***починало*** *яснїти:* ***світало*** *вже* (Васильченко) . . .

2. після деяких присудків та присудкових висловів, н. пр.:

Щебетання, реготання оддалеки чути (Куліш). *Отак менї доведеть ся свято зустрічати* (Шевченко). *Треба крови, брата крови* (Шевченко). *Нї, не того менї шкода, а*

---

[1]) **Льоґіка** — наука про думання. І та наука розріжняє **присудок** і **підмет,** але ж вона не дивить ся, з кількох слів складаєть ся одне й друге, там важні тільки сам присуд і сам підмет. От, у реченнї:

„*Кожна пригода до мудрости дорога*“ (нар. прип.)

— льоґічний присуд: „*до мудрости дорога*“, — льоґічний підмет: „*кожна пригода*“.

Більше складових частин льоґічне речення не знає.

У граматиці присудок — **„дорога“,** підмет — **„пригода“,** решта — це додаткові частини, яких льоґіка не знає.

[2]) Дехто зве ще ті речення **вдовими** (Залозний), але ж нам видаєть ся, що немає потреби до граматики заводити цього порівнання з родинного життя (всї граматики иньчих мов, де є такі речення, не знають иньчої назви, а тільки — безпідметові речення) тим більш, що сиротами лишать ся слова більш без присудка в реченнї, нїж без підмета, і тодї б тільки речення було вдовим, як би присудка не було.

марніє моя врода (Шевченко). *Щоб лани широкополі, і Дніпро, і кручі було видно* (Шевченко). *Церкву-домовину полагодить нема кому* (Шевченко) . . . ;

3. у неособових висловах (гл. § 433), і то:

а) коли не хочеть ся назвати того, хто робить, або її із якихось причин не можна його назвати, н. пр.:

У нашім селї чинять два храми (Федькович). *За моє жито ще й мене бито* (нар. прип.). *Череду й отару розпродано* (Мирний). *Казано в середу взяти новобранцїв по обідї* (Вовчок). *Нас, пане, навчили* (Шевченко). *А, тимчасом, світить з усїх вікон у титаря* (Шевченко) . . .

б) коли говорить ся загально, або щось таке, що всїм відоме, н. пр.:

Так було у Трої, так і буде (Шевченко). *А вже ж менї старенькому без коня пропадати* (нар. дума). *Де гарно їсть ся, там і пєть ся* (Котляревський). *Перепадало менї нераз за Сашка* (Васильченко) . . .

в) коли діячем являсть ся якась немов таємна сила, н. пр.:

І слїд за нею замело (Франко). *Попіл вітром розмахало і слїду не стало* (Шевченко). *Мене по волї й неволї носило всюди* (Шевченко). *Руки віднїме тому, хто доторкнеть ся мене* (Франко). *Її очі знов потягло в степ* (Нечуй-Левицький)...

г) у неособових мовних зворотах, н. пр.:

Ой, не спить ся, не лежить ся, і сон мене не бере (нар. пісня). *Менї боляче. Менї сеї ночі таких ягід снило ся* (Федькович). *Захотїло ся на старість гетьманувати* (Куліш). *Заболїло коло серця* (Шевченко). *Менї полегчало, а з чого, з чого полегчало менї?* (Шевченко). *Хоч погано, а все таки якось жилось* (Шевченко) . . .

ґ) в таких реченнях, де висказана якась пайка, де балакаєть ся про якусь частину (гл. § 4225), що її взято з цїлого, н. пр.:

На панськім дворі такого столів понакривано (Із Рудченка). *Понашевкувалось у хату такого народу — і родичі, і свати, і чужі* (Слов. Грінч. III, 310). *А дяків і не рахуй, такого понасходило ся* (Федькович). *На другий день після боярських ловів густо тухольського народу роїло ся по майданї* (Франко) *Людей росте, а землї нї* (Лепкий)...

Як добре роздивити ся в усіх тих прикладах, то видно буде, що в безпідметових реченнях присудок по найбільшій части стоїть у **середньому роді** (§ 417); це найкраще пізнати по формах дієслова в минулому часї (*замело*, *блискало*, *полегчало* . . .).

IX. ПРЕДМЕТ.

Предмет у: **341.** Присудок доповняється предметом, себто, такою частиною речення, на яку звертаєть ся дійство підмета (§ 330). Ось кілька предметів:

знах. *Вітер гне* ***тополю*** *до самого долу* (Шевченко). *Я так люблю* ***її****, мою* ***Україну*** *убогу* (Шевченко). *Народ порве* ***шкарлущі*** *пересуду* (Франко). *Великою водою ворочають великії* ***млини*** (Гребінка) . . .

Запорожцї приймали ***всїх*** *у своє військове брацтво* (Кулїш)...
Чоловік умер, ***двоє*** *дїток менї покинув* (Вовчок). . .

Із сих прикладів виходить, що предмет стоїть у **знахіднику.**

Але ж бо бувають предмети і в иньчих відмінках, н. пр.:

даваль. *Молїтесь* ***Богові*** *святому, молїтесь* ***правдї*** *на землї, а більше на землї* ***нїкому*** *не поклонїтесь!* (Шевченко). *Не завидуй* ***багатому*** (Шевченко) . . .

родов. *Я* ***щастя*** *ждав, на злигоднї здобув ся; я* ***світу*** *ждав, у темряві зостав ся* (Кулїш). ***Одного*** *в Бога я благаю* (Шевченко)...

Із прикладів виходить, що предмети бувають іще в **давальнику** (§ 426) та **родовику** (гл. § 422).

Буває й так, що в одному реченнї є **два предмети** (гл. § 426 4), н. пр.:

Подай ***души*** *убогій* ***силу*** . . ., *щоб* (слово) ***людям серце*** *розтопило!* (Шевченко). *І знов* ***менї*** *не привезла* ***нїчого*** *почта з України* (Шевченко) . . .

Що буває предм. **342.** Коли зібрати всї ці приклади, то буде видко, що предметом у реченнї бувають іменики *(тополю, Україну, шкарлущі . . .)*, заіменики *(її, нїкому, менї)*, прикметники *(багатому)* та числівники *(двоє, одного)*. Крім того, може бути предметом і дієприкметник, н. пр.:

Береженого *Бог береже* (нар. припов.) . . .

Через те, що відносини в мові зазначують ся не тільки відмінками, а й приіменикамп (§ 282), а предмети вказу-

ють саме на відносини, то вони можуть бути виражені йменами з приіменниками (приіменниковий вислів, гл. § 282), н. пр.:

Ми в осени таки похожі хоч капельку ***на образ*** *божий* (Шевченко). *Повіруєм ще трохи* ***в волю*** (Шевченко). *Воздвиженський не вважав* ***на вагу,*** *чи* ***неввагу*** *своїх слухачів* (Нечуй-Левицький). *Так марили айстри* ***про трави*** *шовкові,* ***про*** *соняшні* ***дні*** (Олесь) . . . приім. вислів

Розумієть ся, що предметом буває її дієслово в дієіменику, н. пр.:

Дочка ***вечерять*** [= вечерю — знахідн.] *подає* (Шевченко). *Дай* ***жити,*** *серцем* ***жити*** (= життя), *і людей* ***любити*** [= любови людей — родов.] (Шевченко) . . . дієіменик

пор. *Ходім шукати* ***вечерять*** [= вечері — родов.] (Шевченко). *І згадую Україну і* ***згадать*** [= згадки — родов.] *бою ся* (Шевченко)...

Такими ж предметами являють ся, властиво, її дієіменики у зложених присудках після способових дієслів (гл. § 338):

Думала ***піти*** *в черниці* = ***про вступ*** *до манастиря. Не хочу* ***я женити ся*** = *не хочу* ***жінки*** і т. д.

343. Із усіх предметів найважніщий предмет у **знахіднику.** Він стоїть усе після перехідних дієслів (§ 224), і на ньому найкраще пізнати, як то на предмет звертаєть ся дійство підмета. Через те цей предмет так і зветь ся **справжнім** або властивим предметом (гл. ще § 427 1). Справжній предмет

Якщо перехідне дієслово заперечене, н. пр.:

Не *любиш* ***правди*** (Тобілевич). ***Не*** *кидай* ***матері!*** (Шевченко). *Чом* ***не*** *тямиш* ***посольства*** *свого і його* ***заповіта?*** (Франко). ***Не*** *призивайте всує* ***Бога*** (Кониський). ***Обіцянки не*** *забувай ся* (Котляревський) . . .

то, як із тих прикладів виходить, справжній предмет кладеть ся в **родовику** (гл. § 422 3, 4).

Тільки ж ув укр. мові не так уже докладно переведений цей закон. Часто і в заперечних реченнях бачимо предмет у знахіднику, н. пр.: Заперечне речення

Не *покриють* ***Україну*** *червоні жупани* (Шевченко) . . .

і то головно тоді, коли лад слів у реченні такий, що предмет стоїть перед дієсловом, н. пр.:

Я рідну ***Україну не*** *проміняю на чужину* (Глібів). . .

пор.: ***Не*** *вимили біле* ***личко*** *слізоньки дівочі* . . ., ***не*** *розплете білу* ***косу, хустку не*** *завяже* (Шевченко). *Чому мені Бог* ***не*** *дав* ***сестру*** (Федькович). *Твій син* ***не*** *подав* ***імя*** *своє в неславу* (Франко). ***Ярема не*** *клене* ***долю*** (Шевченко) . . .

Ту ***перлину не*** *дістати ні з печер землі, ні з моря* (Самійленко). *Не молила ся за мене,* ***поклони не*** *била моя мати* (Шевченка). *Одна, тай* ***ту не*** *буду бачить* (Тобілевич). *У нас великі* ***приправи не*** *найдете* (Федькович). *А її* ***саму не*** *обмовляють, не прозивають* (Маковей). *Жаданий* ***спокій*** *мій ти* ***не*** *трівож, дикий серця* ***пал не*** *воруши* (Черкасенко) . . .

Справжній предмет стає завсїди **підметом**, якщо речення з діяльного стану перевернемо у страждальний — від того і зветь ся цей стан ще й предметним (гл. § 235), — н. пр.:

Діяльний стан:	Страждальний стан:
Шевченко написав ***„Княжну"***.	***„Княжна"*** *написана Шевченком.*
Мати пестить ***дитину***.	***Дитина*** *пещена матїррю.*

Докладніще про предмети в родовому відм. гл. § 422, у давальн. гл. § 426.

X. ПРИСЛІВНИКОВИЙ ДОДАТОК.

Що буває прислів. додат.: **344.** І прислівниковий додаток доповнює та пояснює присудок (§ 331), н. пр.:

Кругом *столїтнїй лїс росте,* ***там*** *озеро видати* (Воробкевич)...
Ой, ***високо*** *сонце сходить,* ***низенько*** *заходить* (Шевченко)...
Опівночі *айстри в саду розцвіли* (Олесь) . . .
І росли води, і прибували ***дуже*** *на землї* (Куліш) . . .
Ти знов ***чогось*** *сумуєш, Наталко?* (Котляревський) . . .

прислівн. Усї ці прислівникові додатки, що подають: **місце** *(кругом, там)*, **спосіб** *(високо, низенько)*, **час** *(опівночі)*, **ступінь** *(дуже)*, **причину** *(чогось)*, — виражені в сих прикладах прислівниками.

А, тимчасом, в таких речення, як ось:

імя ***Високими та широкими Днїстровими берегами*** (де?) *постелились шовкові трави молоденькі* (Федькович). *Іду я* ***тихою ходою*** [як?] (Шевченко). *Ото було* ***тими вечорами довгими осїннїми*** (коли?) . . . *заберу обойко до себе на колїна та почну на добрий розум навчати* (Вовчок) . . .
— у тих реченнях прислівниковими додатками являють ся скрізь імена.

Та на ті ж самі питання, як прислівники, можуть одповідати і приіменикові вислови, імена з приіменикамп, н. пр.:

Із хмари (звідкіля?) *тихо виступають обрив високий, гай, байрак* (Шевченко). *Вони* **без огляду й трівоги** (як?) *ідуть* **на стрічу** (чого, на що? § 345 7) *сонцю золотому* (Франко). **По весні 1663. року** (коли?) *двоє подорожних верхи зближались до Київа* (Куліш). *Чоловік* **із нудьги** (чому, з якої причини?) *зовсім занепав здоровлям* (Вовчок) . . .

прим. вислів

Отже прислівникові додатки можуть бути виражені: прислівниками, іменами і приіменниковими висловами. Буває, що й дієіменик у зложеному присудку (після дієслів руху) можна вважати за прислівниковий додаток наміру [гл. § 345 7, § 392], н. пр.:

І за Україну **молитись** [на що?] *чернець Палій пошкандибав* (Шевченко) . . .

345. Прислівникові додатки поділяють ся — як видно з усіх цих прикладів — на додатки:

Поділ присливн. додатків:

1) **місця**, на питання: **де?**, **куди?**, **звідкіля?** . . . **місце**

пор.: *Не* **на Україні**, *а* **далеко**, **аж за Уралом**, **за Єлеком** *старий варнак мені розказував про криницю* (Шевченко). *Виряджала* **в світ** *мене матінка* (Руданський). *Ой*, **зза гори** *та буйний вітер віє* (нар. пісня) . . .

гл. ще § 428 2, § 430 3, § 432 1

2) **способу**, на питання: **як?** **спосіб**

пор.: **Трома струмками** *піт із його дзюрчав* (Грабовський). *І добрі й заможні всі нас* **на поваві** *мають* (М. Вовчок). *Іде на вулицю гулять* **гордїще гордої цариці** (Шевченко) . . .

гл. ще § 423 2, § 430 5, § 432 3

3) **часу**, на питання: **коли?**, **відколи?**, **доки?**, **як довго?** **час**

пор.: *Ще* **за Гетьманщини** *старої діялось* (Шевченко). *Не було щастя* **зранку**, *не буде й* **до останку** (нар. приказка). *Я каралась* **ввесь вік** *у чужій хаті* (Шевченко). *Сорочечку* **до зносу** *носить* (Шевченко) . . .

гл. ще § 423 1, § 428 1, § 430 4, § 432 2

4) **ступня**, на питання: **як дуже?** **ступінь**

пор.: *Радуй ся, Хвесе, кіт сало несе; радуй ся* **вельми**, *бо вже перед дверми* (Номис — приказка). *Матуся* **дуже** *побивались . . . Журив ся наш Грицько*, **страшенно** *журив ся* (Ганна Барвінок) . . .

причина 5) **причини,** на питання: **чому?, через що?**

пор.: *Осика все мене* ***чогось*** *лякає* (Леся Українка). ***З великого розуму*** *в дур заходить* (Номис). ***З переляку*** *вмерла Катерина* (Шевченко). ***Від тої гризжі й самоти*** *ти зівяла* (Франко) . . .

пор. іще § 423 3, § 430 2

засіб 6) Крім того, розріжняємо ще прислівниковий додаток **засобу,** на питання: **чим?** (гл. § 430 1):

Пишу ***пером.*** *Орю* ***кіньми.*** *Чи* ***городом,*** *чи то* ***селом*** *мете собі, мов* ***помелом*** (Шевченко). *Часами вітер набіжить і сірим* ***туманом*** *повіє* (Лепкий)...

Тут треба дивити ся, щоб не заплутати ся, щоб засобу (знаряду, пит.: *чим?*) на приняти за спосіб (на питання: *як?*).

Засіб (§ 430 1):	Спосіб (§ 430 5):
Помітують ***циганом*** [ким?]	*Пустиня* ***циганом*** [як?] *чорніла* (Шевченко) . . .

намір 7) Прислівникові додатки можуть подавати ще й **намір,** на питання: **на що?** (§ 375), н. пр.:

Купив оце я собі ***на потріб*** *дерева* (Слов. Грінч., III, 382). *Не* ***для людей, тієї слави*** *мережані та кучеряві оці вірші віршую я* (Шевченко). *Слова* ***до ради,*** *руки* ***до звади*** (нар. припов.). *Іванець* ***для своєї користи*** *роздуває старе огнище* (Куліш). *Мати сина* ***на глум*** *оженила* (нар. пісня) . . .

допуст 8) А такі приклади як:

Верба росте ***без коріння*** (хоч не має коріння), *камінь росте* ***без насіння*** (нар. пісня). ***Без надії*** *буду сподіватись!* (Леся Українка). *Хлібороб працює* ***без огляду на спеку*** (хоч є спека) . . .

— вказують, що щось робить ся без огляду на щось.

Це прислівникові додатки **допусту.** Вони стоять на питання: **без огляду на що?**[1]). Тут присудком допускаєть ся такі речі, що їх або не буває у світі, або бувають дуже рідко (гл. § 377).

умова 9) Та є ще прислівникові додатки **умови** на питання: **на який випадок?, з якою умовою?** (гл. § 376), н. пр.:

Свічки в мене ***про всяк час*** (Слов. Грінч., III. 456). *Одежа пригожа* ***на зиму . . .***

---

[1]) Звичайно питають ся в нас: „*не дивлячись на що?*“ — та це явний москалізм, переклад московського: „не смотря на что?“ Ту фразу треба оминати!

10) І **міру** може подавати прислівниковий додаток, на питання: **як далеко, як багато?** (гл. § 428 3), н. пр.: **міра**

На чотирі милі *мене славні Запорожці своїм трупом крили* (Шевченко). *На новий рік прибавило ся дня* ***на заячий скік*** (нар. погов.) . . .

Розумієть ся, що в одному реченні може бути кілька прислівникових додатків, і що ті додатки можуть бути ріжні щодо змісту, н. пр.:

Так (як? — *спосіб*) *марили айстри* ***в саду*** (де? — *місце*) ***в осени*** (коли? — *час*) [Олесь] . . .

ЗАВВАГА. Тут усе треба дуже дивити ся, щоб приіменникового вислова не приймати за прислівниковий додаток, коли він є предметом. Слід тямити, що за предметом треба питати ся все як за відмінками (*від кого?*, *до чого?*, *у кого?*, *на що?*, *у чім?* і т. д.), за прислівниковими додатками як за прислівниками (*де?*, *куди?*, *відкіля?*, *коли?*, *відколи?*, *як?*, *чому?* і т. д.), н. пр.:

Предмети:	Прислівн. додатки:
Візьми це ***від мене*** (від кого?)	*Зачинились* ***од зимна*** (з якої причини?) *двері* (Лепкий).
До нього (до кого?) *лист писаний.*	*Чи впускати гостя* ***до господи,*** (куди?), *чи ні?* (Куліш).
Повіруєм ще трохи ***в волю*** [в що?] (Шевченко)	***В той день*** (коли?) *мене не було дома,* і т. д.

XI. ПРИКМЕТНИКОВИЙ ДОДАТОК.

346. 1. У реченні зустрічаєть ся часто, що якесь імня — чи підмет, чи предмет, чи присудкове імня, чи прислівниковий додаток, коли він висказаний імням — має при собі додаток, який близче пояснює це імня, каже, яке саме воно, подає його прикмету, отже — має свій прикметниковий додаток (§ 332), н. пр.: **Що буває прикмет. додат.:**

Безкраї, чорні і сумні *за ночами минають ночі* (Франко). *Годі скніти рабами, час кормигу* ***нечесну*** *знести!* (Грабовський). *Праця* ***тяжка*** *стан* ***недужий*** *мій гне* (Грінченко). *Вони браті і християни, а ти — деспот* ***скажений!*** (Шевченко). *Ще за гетьманщини* ***святої,*** *давно це діялось колись* (Шевченко). *Очі сушить туга вогнем* ***запальним*** (Леся Українка) . . . **прикм.**

Із цих прикладів видно, що прикметниковим додатком у реченні буває найчастіще такий самий прикметник, од того й назва цій частині речення.

Як приглянути ся до тих усіх додатків, то пізнати, що вони годять ся з імням, до якого належать, у **роді** [*кормигу* (ж. р.) — *нечесну* (ж. р.)], **числі** [*ночі* (мн.) — *безкраї* (мн.), *кормигу* (од.) — *нечесну* (од.)] і **відмінку** [*кормигу* (знах.) — *нечесну* (знах.)].

2. Та як роздивити ся по цих реченнях:

займ., числ., дієприкм.

І не в ***однім отім*** (якім?) *селі людей у ярма запрягли пани лукаві* (Шевченко). ***По своїй*** (по якій, по чиїй?) *по землі* ***свою*** (яку?, чию?) *кров пролили, і зарізали брата* (Шевченко)...

Нема на світі України, не має ***другого*** (якого?) *Дніпра* (Шевченко). *Ой,* ***три*** (скілько?) *шляхи широкії докупи зійшли ся* (Шевченко) . . .

Натягнуті *струни тремтять і бренять од горя, од щастя й муки* (Одарка Романова). *А сум усе душу огортає, і серце* ***втомлене*** *болить* (Старицький) . . .

як розглянути ся по них, то й займенники, й числівники, й дієприкметники виявляють таку саму згоду й відповідають більш-меньш на таке ж питання, як прикметник — то й вони теж являють ся скрізь у тих реченнях прикметниковими додатками.

Розумієть ся, що це відносить ся тільки до таких займенників і числівників (§ 216), що скидають ся на прикметник, себто, годять ся з імям, до якого належать, у роді, числі та відмінку.

3. У таких прикладах, як:

родов. відм.

Смерть ***матері*** (= материна) *була першим великим Марковим горем* (Грінченко). *І оживе добра слава, слава* ***України*** [= українська] (Шевченко). *Не в лоні рідного* ***народу*** (= народнім), *а в стані* ***зрадників*** (= зрадницькім) *зростав* (Чернявський) . . .

— скрізь іменики в родовику: *матері, України, народу, зрадників* — можна заступити прикметниками:

материна (смерть), *українська* (слава), *народнім* (лоні), *зрадницькім* (стані) . . .

— отже всі ті родовики теж являють ся прикметниковими додатками.

Виходить, що кожний іменик у родовику, що пояснює якесь імя в реченню, теж може бути прикметниковим додатком (гл. § 424).

4. Із таких прикладів, як ось: **приімен. вислів**

Хай царює над нами отой кедр ***на Ливанї*** [= ливанський] (Франко). *То були фараони, погань лютая,* ***без Бога*** [= безбожні] (Шевченко). *Наум Дрот був парень* ***на все село*** [який?] (Квітка). *Козацька церква невеличка стоїть* ***з похиленим хрестом*** [яка?] (Шевченко). . .

— із них видно, що прикметниковим додатком може бути й імня з приіменником, коли воно тільки пояснює близче якесь імня, подає його прикмету.

Сюди ж належать усі приіменикові вислови, що заступають заіменики з прикметниковими формами (гл. під 2), н. пр.:

У мене (= моє) *серце болить* (Тобілевич). *Чи* ***в тебе*** (= твоя) *голова не крутить ся од цїєї фільософії?* (Нечуй-Левицький) . . .

Такі вислови йдуть у мові рівнобіжно з давальн. відмінком; адже ж кажуть іще: **давальн.**

менї *серце болить, чи* ***тобі*** *голова не крутить ся* . . .

так, що давальн. відмінок теж наче грає тут ролю прикметн. додатка (гл. § 426 7).

5. Із таких знов прикладів, як: **Прикладка**

Князь ***Ярослав*** (який?) *заповіт своїм дїтям покинув* (Кононенко). *У славному, преславному містї* ***Чигиринї*** (в якому?) *задзвонили в усї дзвони* (Шевченко). ***Аристотель*** (котрий?) *мудрець Олександра навчав* (Франко) . . .

— пізнати, що прикметниковим додатком може бути й іменик у тому ж самому відмінку, що й імня, яке той іменик пояснює (пор. *князь* — назвин., *Ярослав* — теж; *в містї* — місцев., *у Чигиринї* — теж) . . .

Такий прикметниковий додаток зветь ся **прикладкою.**

Коли до нього належить більше слів, то його віддїляєть ся від імня, до якого він сам належить, **запинками** (гл. § 406 3).

пор. *Цвітка дрібная молила неньку* (яку саме?), ***весну раненьку*** (М. Шашкевич). *Оце ледащо* (йдуть прикмети:), *щирий* ***пан, потомок*** *гетьмана дурного, і презавзятий* ***патріот***, *і* ***християнин*** *ще до*

того — у Київ їздить всякий год (Шевченко). *Гей, у Луцьку, **славнім місті,** зібрав ся люд увесь* (Грінченко) . . .

То через те, що ця прикладка являєть ся немов окремим реченням, у якому вона повинна б бути присудком супроти імня, яке поясюнє (*ненька — це весна, ледащо — це пан, потомок гетьмана дурного, патріот* і т. д.).

ЗАВВАГА. І тута треба дивити ся, щоб не переплутувати прикметникових додатків, виражених приіменнковими висловами з предметами та прислівниковими додатками. Треба все мати на увазї, що ці останнї пояснюють присудок (гл. § 330, 331), а прикметниковий додаток поясню́є тільки якесь імня в реченнї.

Ось для порівняння такі речення:

Предмет:	**Прислівник. додаток:**
*Покладаю надію **на весну*** (на що?).	***На весну*** (коли?) *квіти зацвітуть.*
*Кохаю ся **в долинї*** (в чім?).	***В долинї*** (де?) *веть ся річенька.*
*Він дбає **про себе*** (про кого?).	*Він сказав це **про себе*** (як?).

Прикметник. додаток:

*Надїя **на весну*** (яка?) *проминула.*

*Люблю те село **в долинї*** (котре?).

*Думка **про себе*** (яка?) *не давала йому спокою.*

То так прикметниковий додаток відповідає на питання: **який?, котрий?, чий?, скілько?**

Ним може бути: прикметник, заіменик і числівник у прикметниковій формі, іменик у родов. відм., іменик у тім самім відмінку, приіменниковий вислів, а то й цілі фрази, н. пр.:

Еней був... хлопець (який?) ***хоч куди козак*** (Котляревський). *Він чоловік* (який?) ***нїчого собі*** (Тобілевич). *Зять **собі й нїчого** чоловяга* (Нечуй-Левицький) . . .

XII. ВСТАВНІ СЛОВА (РЕЧЕННЯ).

347. Часто в реченнї висловлюємо чужі думки, чужі, а то й загальні погляди, і зазначуємо це якимись словами, н. пр.:

*Злість, **кажуть,** сатанї сестриця* (Котл.). *Мала, **каже,** нехай дожду ся . . . Шкода, **ка**, і не проси! Пятьсот, **каже,** коли даси, бери хоч зараз* (Шевченко — Не спало ся, а ніч, як море). *Прийшлось сусїдові, **мовляв,** хоч сядь тай плач* (Гребінка) . . .

Тому, що ті слова (речення) з чужих уст уставлені в речення, то ми так їх і звемо **вставні́ми.** А через те, що слова ті неначе за другими кажеть ся як свої власні *(каже, кажуть)*, то вони звуть ся ще **власні.**

пор. *Се стид,* ***мовляв,*** *і сором, і гидота* (Куліш). *В недолї,* ***кажуть,*** *звільна час минає* (Франко). *Появилась якась проява,* ***кажуть,*** *дуже вчена* (Нечуй-Левицький) . . .

Загалом вставни́х слів ув українській мові більше:

1. Нераз людина хоче себе відокремити від других людей і зазначує це в мові, кажучи:

це, ***на мій погляд, на мою думку*** *так; це,* ***по мойому,*** *так;* ***щодо мене,*** *то це так; я,* ***своїм звичаєм****, зробив так...*

пор.: *Нові Жиди, асимілятори,* ***на мою думку,*** *розірвали стару жидівську душу на дві части* (Франко). *Але,* ***по мойому,*** *важко допомогти їм* [селянам] *тепер* (Франко). ***По нашому хахлацьку строю,*** *будеш нї цапом, нї козою, а . . . волом* (Котляревський). *Перший стіл,* ***по старому звичаю,*** *мав дванацять страв* (Франко). *Всї ті,* ***по батьківському,*** *добрі прикмети, були для неї доброго слова неварті* (Нечуй-Левицький) . . .

2. Таким же робом зазначуєть ся вставни́ми словами сумнїв, неневпість, н. пр.:

Ой, ***здаєть ся,*** *моя мила, иньчого кохаєш* (нар. пісня). *Читав би був,* ***бачу,*** *день і ніч, тілько ми вночі світла не мали* (Франко). *От мерщій і одвернуть ся одно од другого і,* ***бачить ся,*** *й не дивлять ся* (Квітка). *А під лїсом, край дороги,* ***либонь,*** *курінь мріє* (Шевченко). *Е-е, дядечку, вона,* ***мабуть,*** *чи не кішем їх* (гроші) *міряє* (Вовчок). *Та,* ***може,*** *ти соромиш ся, мій сину, що твій отець такий собі нетяга* (Куліш). ***Знать,*** *не дуже добачали старі очі* (Нечуй-Левицький). *Ти,* ***певно,*** *не з добра свою* (жінку) *на продаж вивів* (Франко)...

3. Також задля ствердження, запевнення чогось, надії на щось вкладають ся слова (божба), н. пр.:

Бо то тепер, ***на правду сказати,*** *рідко де доброго чувати* (Слов. Грінч. III, 398). *Трохи сердив ся покійник,* ***сказати правду*** (Нечуй-Левицький). *Обідали,* ***по правдї,*** *ви не дома* (Куліш). *Безумна ти,* ***правда,*** *та щирая в дружбі* (Нїщинський). ***Правди нїде дївати*** *— змагатись нема чого* (Васильченко). *Я,* ***признатись вам****, по розмові з Маланкою, не дуже був спокійний* (Франко — Основи суспільности). *Добродїйко,* ***на жизнь мою,*** *це правда* (Куліш). *Опозиція слаба, а по іменинах*

панї, ***надїяти ся,*** *й перестане існувати* (Франко). *Караюсь, а за що,* ***їй-Богу,*** *не знаю* (Шевченко). *Такого їх* (дїтей), *такого їх, що,* ***далебі,*** *не знаю, що й дїяти!* (Нечуй-Левицький). ***Бігме,*** *на щотах не училась* (Котляревський) . . .

4. І як хочеть ся звернути чиюсь увагу на щось, або як щось саме по собі ясне. то вкладаєть ся слова, н. пр.:

Кажуть, ***бачиш,*** *що „все то те таки було й наше, а що ми тілько наймали Татарам на пашу та Полякам“* (Шевченко — Суботів). *Такі,* ***бачте,*** *люде: все письменні, друковані, сонце навіть гудять* (Шевченко — Гайдамаки). *За пусту роботу,* ***бач,*** *вчепив ся* (Франко). *На що,* ***бач ся,*** *те згадувать, що давно минуло!* (Шевченко — Холодний Яр). *Там,* ***знаєте,*** *така вже установа, що два або три роки передом собі слово дають* (Федькович). *Панни,* ***очевидячки,*** *якось змішались* (Нечуй-Левицький). *В них,* ***видно,*** *жуки в голові* (Глїбів) . . .

5. Сюди належать усї слова, що подають пояснення, висновки, н. пр.:

То, ***виходить,*** *і тебе вчено* (Тобілевич). ***Значить,*** *пан у себе з причотом гуляє* (Шевченко). *Було шляхта,* ***знай,*** *чванить ся* (Шевченко) . . .

6. Як хтось просить вибачення, звертаєть ся з просьбою, то це теж відповідними словами зазначує, н. пр.:

Та тут, ***не вам (не при вас) кажучи,*** *хвороба кинулась* (нар. поговір.). *Теплий кожух, тільки,* ***шкода,*** *не на мене шитий* (Шевченко). ***Будь ласка,*** *сватоньку-старику, ізбий Енея знантелику* (Котляревський). *Скажи менї,* ***будь ласкав,*** *тату, чого ячмінь наш так поріс* (Гребінка). *У мене,* ***хвалити Бога,*** *вродило* (Кропивницький). *Я,* ***хвалити Бога,*** *панщини не робила і в панів не вчилась* (Нечуй-Левицький) . . .

7. Та ще ось які слова в українській мові вставні:

на жаль, на мою радість, на щастя, на біду. . .
нарештї, остаточно, зрештою, про мене . . .
сказати б, можна сказати, наприклад, то так, слово по слові . . .
принаймнї, бодай . . .
само по собі, розуміеть ся, певна річ, безперечно, звичайно, справдї, що й казати . . .
між иньчим, тимчасом . . .

пор.: ***На біду,*** *борщ вийшов недобрий* (Нечуй-Левицький). *Дністре винеси на волю або втопи,* ***принаменї,*** *коли така доля!* (Шевченко). ***Принаймнї,*** *вкупі сумували, згадавши той веселий рай* (Шевченко). *Хотів викупити кілька векслів,* ***бодай,*** *ті, задавнення яких грозило прикростями* (Франко). *Покладіть,* ***про мене,*** *собі під голову* (Нечуй-Левицький) . . .

Усї ці слова до самого речення не належать, вони немов самі для себе творять речення — як ось кличник, виклик (§ 3231 г) та прикладка (§ 346 5) — і тому їх відділюємо від иньчих слів у реченню **запинками** [гл. § 406], а деколи то і **пружками** [гл. § 411а].

Про вставнї слова гл. ще § 393 9.

XIII. ЗГОДА В РЕЧЕННЇ.

348. Кожне речення творить для себе немов окрему будівлю. Ми так звичайно й кажемо: це речення так і так збудоване.

Та коли будівля має бути трівка та доладня, то треба, щоб складові частини тої будівлї підходили до себе. То так воно і в реченнї. І в реченнї треба, щоб складові його частини підходили до себе, щоб вони зі собою годили ся. На цїй **згодї** основусть ся те, що ми кажемо, н. пр.:

Стіл (є) ***великий,*** а не — велика або велике
Я читаю „ „ я читаєш
Він має гарну книжку „ „ він має гарна книжкою...

Із тих прикладів виходить, що в реченнї згода доторкає ся підмета і присудка, а далї якогось імня в реченню і прикметникового додатка, який до нього належить.

1. Згода між підметом і присудком.

349. Щодо відносин між підметом і присудком, то згода може бути ріжна. Се залежить од того, чим виражений один і другий.

1. Візьмім на увагу приклади: **Заім. особ. — дієсл. теп. і буд.**

Я пишу
Ти пишеш
Він пише
Ми пишемо
Ви пишете
Вони пишуть

В усїх цих реченнях підметами являють ся особові заіменники, присудками — дієслова в теперішньому часї. Згода доторкаєть ся всюди **особи** й **числа**, бо, н. пр.:

я —1. ос. одн. й *пишу* —1. ос. одн.
ти —2. ,, ,, ,, *пишеш* —2. ,, ,,
вони —3. ,, множ. ,, *пишуть* —3. ,, множ. . . .

Така сама згода є між підметом і присудком, якщо присудок стоїть у будучому часї, н. пр.:

Я писати му
Ти будеш писати і т. д.

Та як [замісць заіменника у 3. ос.] підметом є якийсь іменик, н. пр.:

Брат (сестра) *пише. Ученики пишутъ* . . .,
— то згода є тільки в **числї.**

Заім. особ. —дієсл. мин. 2. Із таких прикладів, як ось:

Я писав (чоловік каже про себе). *Я писала* (жінка)
Ти писав (до чоловіка кажемо). ***Ти писала*** (до жінки)
Брат писав. ***Сестра писала***

— із них пізнати, що якщо присудком є дієслово в минулому часї, то підмет годить ся з присудком у **числї** й **родї**, бо ж

я — одн. (як чоловік говорить), чол. рід. і *писав*—одн., ч. рід.
я — ,, (як жінка ,,) жін. ,, і *писала*— ,, ж. ,,
брат —,, чол. ,, і *писав* — ,, ч. ,,
сестра—,, жін. ,, і *писала*— ,, ж. рід.

Та це доторкає тільки однини, бо у **множинї** згоди в родї немае, а тільки є вона в **числї**, отже:

ми писали (жінк. і чол.) — 1. ос. мн.
ви писали ,, — 2. ,, ,,
брати, сестри писали — 3. ,, ,,

Присуд. — прикм. 3. У реченнях:

Дуб сильний
Сосна зелена
Дерево високе
Ковбаса була моя (Франко)
Вікно подвійне . . . — у тих реченнях присудками являють ся скрізь то прикметники, то заіменик, то знов числівник, підмети — виражені **іменами.**

Скрізь між підметом і присудком згода є в **числї, роді** та **відмінку,** бо ж, н. пр.:

дуб — називн., одн., чол. рід і *сильний* — називн., одн., чол. рід
сосна — називн., одн., жін. рід і *зелена* — називн., одн., жін. рід
дерево — називн., одн., сер. рід і *високе* — називн., одн., сер. рід..

Але ж у множині згода в **роді** відпадає, бо прикметники (деякі заім. і числ.) родів у множині не відріжняють (гл. § 198).

4. Коли ж присудком у реченні є **іменик,** н. пр.: **Присуд. —іменик**

Петро людина. Кінь звіря. Черкаси місто . . .

— то, як видно з прикладів, між підметом і присудком згода є тільки в **відмінку,** бо

Петро — називн. (чол. рід) і *людина* — називн. (жін. рід)
кінь — називн. (чол. рід) і *звіря* — називн. (серед. рід)
Черкаси — називн. (множ.) і *місто* — називн. (одн.)

Розумієть ся, що як присудкове імня в **орудн.** (гл. §§ 336, 431), то ніякої згоди між підметом і присудком бути не може, бо ж підмет мусить бути все в називнику, отже:

*Я — сестрою, а **ти** будеш братом!* (Шевченко). . .

2. Згода за думкою.

350. Загалом буває в мові так, що коли підмет у однинї, то і присудок стоїть у однинї.

Але ж у нашій мові часто задля поважання, задля чемности та ввічливости кладеть ся присудок у множинї, хоч підмет у однинї.

1. Це відносить ся передівсїм до батьків, та до дуже близьких свояків, а то й до иньчих близьких людей, що їх поважасть ся; про них навіть і поза очі балакасть ся у множині[1]), н. пр.: **Батьки, своякп, близькі люде**

*мама **йдуть,** батько **нездужають,** баба **лають,***
*пан-отець **прийшли*** і т. д.

[1]) Під упливом московської, а то й німецької (на Буковинї) звички наша інтелїґенція теж переняла спосіб на батьків ,,тикати''. Розумієть ся, що ту звичку треба викидати з ужитку, треба завертати назад до нашого рідного ,,викання'' батькам! Декто каже, що тиканням навязуєть ся дуже близькі, щирі та сердешні відносини між батьками й дїтьми, але це, очевидячки, неправда!

пор.: *Мати сердять ся, що-дня силують, щоб ішла за осоружного старшину* (Тобілевич). *Прислухаюсь, чи не заговорять десь у другій кімнаті мама, чи не крикнуть десь тато* (Нечуй-Левицький). *Памятаю, як мама ввели мене в хату*, (як) *поблагословили* (Марко Вовчок). *Доживайте вже, мамо, зіми в баби; я заплачу, що там баба скажуть* (Мирний). *Дядько Лев казали, що тут мені дадуть ґрунтець і хату, бо в осени хотять мене женити* (Леся Українка). *Вже мої бабуня не такі, щоби брехали* (Франко). *Баба одвязали коня тай пустили по дворі* (Нечуй-Левицкий). . . *Старенька пані-матка гомонять то те, то иньче; я коло них тулю ся та слухаю* (М. Вовчок). *Прийшли пан-отець сиві, сиві як молоко . . . Такі се в нас панотчик негорделиві були* (Федькович) . . .

Із цих двох останніх прикладів виходить, що цей закон відносить ся в нашій мові й до прикметникових додатків, що згоди в числі в таких випадках не буває (гл. § 351).

А то ще в нас таке буває, ще однина з множиною пересерговують ся, кажеть ся:

моя (одн.) *тїтка пішли, твоя* (одн.) *бабуня сплять* . . .

пор.: ***Бідна мама! Вони так хотїли догодить Михайлові, на превелику силу достали печериць і нá-тобі, згоріли*** (Тобілевич — Суєта). ***Бідний дядько Панас! Вони за всїма оступають ся, а всї проти них!*** (Тобілевич—Бурлака) . . .

З кимось“ 2. Та ще й так буває, що як підметом буває імня, а коло нього є додаток: „*із кимось*“, то присудок теж може тодї чтояти у **множинї,** н. пр.:

*Павло з Оленкою **підняли** в хатї сутанїю та аж дїжку з розчиною **перекинули*** (Кониський — Непримирена). . .

Тільки це не завше так буває, бо може бути й **однина:**

*Увечір того дня **сидїв** у мене лїкар із жінкою* (Кониський — Непримирена). . .

Це може залежати часто від того, чи присудок стоїть перед підметом, чи після нього, хоч і так уживаєть ся **однини:**

*По вечері Євген із о. Зваричем **сидїв** іще якийсь час* (Франко). *Лаврін з матїррю **кинув ся** обороняти старого батька* (Нечуй-Левицький — Кайдашева сімя). . .

Кожний 3. Таксамо, як підметом є заім. „**кожний**“, то теж присудок можна ставити і у множинї, н. пр.:

Виконають кожен собі ямку, приляже туди, то трохи йому й легче (Квітка). . .

Така згода, це все згода **за думкою** бо ж, граматично беручи, ніде тут у присудку множини не повинно бути, коли підмет — у однині. Але то в народї вже собі в думцї так покладають, що батьки, чи родичі, яких вони поважають, — щось більше за звичайних людей, щось наче силу якусь більшу мають для них, що тієї сили в них більше за иньчих людей, а далї, що як хтось є з кимось — то він уже не один, а у слові кожний і так містить ся тямка множини. Через те тут думка перемагає граматику, і замісць однини кладемо присудок у множині (гл. ще § 4181 г, ґ).

3. Згода між прикметниковим додатком і імям.

351. Прикметниковий додаток, якщо він виражений прикметником або иньчою частиною мови, що скидаєть ся на прикметник, годить ся з імням, до якого належить, у числї, родї й відмінку (гл. § 3461, там же і приклади).

Виїмки щодо згоди в числї подибують ся в нашій мові тодї, як прикмети відносять ся до батьків, та взагалї до людей, яких ми поважаємо, пор. § 3501.

Коли ж прикметниковим додатком є імня в тому самому відмінку (гл. § 3465), то згода доторкає тільки відмінка, рід може бути иньчий і число иньче, н. пр.:
А в неї дочка (ж. р.) *недолїток* (ч. р.). *Черкаси* (множ.) ***місто*** (одн.) . . .

Про згоду числівників гл. §§ 216, 217.

XIV. СТЯГНЕНЕ РЕЧЕННЯ.

1. Як стягають ся речення.

352. Буває так, що декілька речень, одне за другим, мають якусь одну частину речення однакову, для всїх них спільну. От як узяти такі речення:

Сонце *золотило все промінням.*
Сонце *сміяло ся радісно.*
Сонце *глядїло в темну нашу хатину в низеньке віконце.*

Усї ці три речення мають однаковий підмет „*сонце*“. Їх усї можна висказати коротче, стягти до однакового

спільного підмета всї присудки враз зі словами, що до присудків належать, і створити таке одне речення:

Промінням усе золотило, сміяло ся радісно **сонце** *і в темную нашу хатину глядїло в низеньке віконце* (Грінченко).

Те ж саме дїєть ся зі спільними **присудками** та иньчими спільними словами, н. пр.:

3 речення	**1 речення**
Маги ***годувались*** *у храмах, пагодах.* *Бонзи* ***годувались*** *у храмах, пагодах.* *Жерцї* ***годувались*** *у храмах, пагодах.*	***Маги****,* ***бонзи*** *і* ***жерцї*** *в храмах, пагодах* ***годувались*** (Шевч.).

А то ще й так могло бути:

2 речення	**1 речення**
Маги, бонзи й жерцї ***годувались*** *у храмах.* *Маги, бонзи й жерцї* ***годувались*** *у пагодах.*	*Маги, бонзи і жерцї* ***в храмах, пагодах году-*** ***вались.***

У попередньому випадку до одного, спільного присудка стягнули ся три підмети, у цьому — до того ж спільного присудка стягли ся два одновартні прислівникові додатки (місця).

Таке речення, в якому кілька якихось частин речення стягаєть ся до одної частини, зветь ся **стягненим** реченням, а то ще звуть його і **злитим**, що ніби то ті спільні частини зливають ся докупи.

Стягнені речення мають один підмет і кілька присудків, один присудок і кілька підметів, один присудок і кілька прислівникових додатків; вони можуть мати один присудок і кілька предметів, н. пр.:

Серце*,* ***і душу****,* ***і силу*** *невтомную клав ти на рідную справу* (Старицький) —

та ще її якесь одне імня в реченні може мати кілька прикметникових додатків, н. пр.:

Простїть, ***високії*** (гори), *менї,* ***високії*** *і* ***голубії****,* ***найкращі*** *в світї,* ***найсвятії!*** (Шевченко)...

пор.: *Чернець мій **встав, надїв** клобук, **взяв** патерицю, **перехрестив** ся, чотки **взяв*** (Шевченко). *О, там уже на все село була* (Маруся) *і **красива,** і **розумна,** і **багата,** і **звичайна,** та ще ж до того і **смирна,** і всякому **покірна*** (Квітка) . . .

*І **дїд** і **баба** у недїлю удвох собі сидїли* (Шевченко). *Задармо в слові твойому* (народе!) *іскрять ся і **сила,** й **мягкість, дотеп** і **потуга,** і **все,** чим може вгору дух піднять ся?* (Франко) . . .

І шепоче він (вітер) *про **волю,** про могутню **боротьбу,** про грядущу иньчу **долю,** про **свободу** ту святу* (Винниченко) . . .

*Злїтали ся сичі **на полї, на роздолї, пожартувать, поміркувать*** (Шевченко). *І **барвінком,** і **рутою,** і **рястом** квітчає весна землю* (Шевченко). ***Звідтіль,** з ясних, незміряних **глибин** на землю ми **зорїти мем** що-хвилї, **болїти мем** за наших друзїв милих, **благати мем** і **щастя,** й **долї** їм* (Старицький — Остання ніч) . . .

*А в серцї моїм мій світ шовком **тканий,** сріблом білим **мереженний** і перлами **обкинений*** (Стефаник — Моє слово) . . .

Розуміеть ся, що як коли де які слова задля чогось повторяють ся, н. пр.:

Плив, плив, плив він, що аж обридло (Котляревський). *Сипле, сипле, сипле сніг* (Франко). *Сунуть ся, сунуть ся хмари* (Вороний) *Потече багато, багато, багато шляхецької крови* (Шевченко) . . .

— то це зовсім не стягнені речення, а сказано це задля того, щоб виявити довготу часу, що чогось багато. Таксамо, н. пр.:

І насилу то, насилу мене одірвали од матері неживої (Шевченко — Великий Льох)

— повторення слова „*насилу*" треба розуміти „з великою натугою, з великим зусиллям" — але се не є стягнене речення.

2. Як відділюють ся частини стягнення.

353. Ті однакові частини речення, що стягають ся до якоїсь одної частини, відзначуємо в мові ріжними способами: то спускаємо, то підносимо голос, то вкладаємо якісь слівця, чи прислівники, чи сполучники, а на письмі відділюєть ся їх **запинками** (гл. § 323).

А найважнїщі слівця, якими відділюють ся ті спільні частини, такі:

1) **і, і — і, та, тай, та — і,** н. пр.:

*Воздвиженський **і** Дашкович складали собі професорську репутацію* (Нечуй-Левицький). *Його власна туга, **і** скорбота, **й** жалоба по нїй стає муром між ним **і** між нею* (Франко) . . .

Утни менї пісню одну й широку, й веселу, як воля (Старицький)...

Не люде наші вороги, хоч люде гонять нас і судять, і запирають до тюрми, і висміваютъ нас, і гудять (Франко)...

*За степи **та** за могили, що на Україні, серце млїло* (Шевченко) . . .

*Обнїмемось, поцїлуємось, поберемо ся за рученьки **тай** підемо удвох собі аж у Київ* (Шевченко — Сотник). *Військо, як море, з лугу виступало, **та** на трубах вигравало, **і** на горі разом стало* (Шевченко) . . .

ЗАВВАГА. На письмі, якщо спол.: **і, та** . . . повторяють ся, то або всюди ставить ся запинку, або ніде. Як речення стягнене так, що ті сполучники появляють ся тільки перед останнім словом стягнення, то перед ними запинки **не ставить ся** (§ 323 1б), н. пр.:

*Перехрестив ся неборак, коня найкращого сїдлає **і** скаче в Київ* (Шевченко)...

Розуміє ся, що коли спол.: **і, та** . . . появляють ся між двома реченнями нестягненими — коли в реченнях, з'єднаних сполучниками, ріжні підмети, присудки і т. д. — то запинка все мусить бути перед сполучниками, н. пр.:

Брови на очі йому понасовувались, і борода сива до пояса (Куліш). *А там унизу вогонь тріщав, і полумя крівавії язики вили ся вгору* (Франко). *Люде слухали пан-отця, і в селї був спокій* (Лепкий) . . .

Роздивившись у цих останнїх реченнях, спізнаємо, що вони не стягнені, а зложені (пор. § 360 1), а в них иньчі собі закони.

2) **нї — нї** (§ 301 1), н. пр.:

***Нї** попівські тортури, **нї** тюремні царські мури, **анї** війська муштровані, **нї** гармати лаштовані, **нї** шпіонське ремесло в гріб його* (= духа-революціонера, що тїло рве до бою за поступ, щастя й волю) *ще не звело* (Франко). *Кращої немає **нї** на небі, **нї** за небом, **нї** за синїм морем* (Шевченко) . . .

3) **не лише — а й, не тільки — але також** (§ 301 1), н. пр.:

Бо люблю я тебе (народе!) ***не лише** за твою добру вдачу, **а й** за хиби та злоби твої* (Франко)...

4) **або, або — або, що — що, чи — чи, хоч — хоч,** н. пр.:

*Добути, **або** дома не бути!* (нар. погов.). ***Або** тобі, **або** менї та на світї не жити!* (Грінч. Слов. I, 2) . . .

*А вам однаково **що** тут, **що** там* (Глїбів) . . .

*Чорні брови все мигали перед очима, **чи** дивив ся він на широке поле, **чи** на синє небо, **чи** на великий шлях* (Нечуй-Левицький) . . .

*Тепер кажи менї, царю, **хоч** залїзо терти, **хоч** у тюрмі у холодній із голоду мерти* (Руданський). . .

4) **то — то,** н. пр.:

(Стара) ***то*** *розкаже яку пригоду людську,* ***то*** *на своє безщастя плачеть ся* (Вовчок). *Повна та хороша на виду* (Орися), *маяла* ***то*** *сям,* ***то*** *там по господї в старого сотника* (Куліш)...

5) **хто — хто, котрий — котрий** (вилїчуючи щонебудь), н. пр.:

Посїдали ***хто*** *на килимі,* ***хто*** *просто на траві* (Нечуй-Левицький). *А далї пішли —* ***хто*** *на обід,* ***хто*** *в карти грати, а* ***хто*** *судить запертих у кримінал*ї (Франко). ***Хто*** *йде-їде — не минає:* ***хто*** *бублик* (дає), ***хто*** *гроші,* ***хто*** *старому* (дає бублик, гроші), *а дївчата шажок міхоноші* (Шевченко)...

Пітьма придавила всї серця, що били ся під її тиском: ***котре*** *спокійно* (било ся), ***котре*** *трівожно,* ***котре*** *болїзно,* ***а котре*** *щасливо* (Франко — На днї) . . .

6) **зпочатку — опісля, зпершу — потім, далї — нарештї,** н. пр.:

Зпочатку *прийшов один,* ***опісля*** *другий. Я йому з-голови прочитала* ***зпершу*** *,,І золотої й дологої'',* ***потім*** *,,Долю'',* ***далї*** *,,Доле, де ти?''* (Кониський — Непримирена)...

Усе це (4—6) розставні слівця (§ 301 3) й розділяють ся одні від одних **запинками.**

3. Згода у стягненому реченнї.

354. У стягненому реченнї цікаві відносини між підметами і присудком (стягненим). **Кілька підметів — один присудок**

1. Уже сам зміст вимагає, що коли їде мова про дві або більше осіб, щоб присудок стояв у **множинї.** І воно так звичайно в українській мові буває, н. пр.:

Семен та Семениха ***прийшли*** *з церкви тай* ***обідали, мачали*** *студену кулешу у сметану* (Стефаник). *Воздвиженський і Ляпляндець не* ***любили*** *поважати права власности* (Нечуй-Левицький). *Дїд і баба у недїлю на призьбі вдвох собі* ***сидїли*** *гарненько в білих сорочках* (Шевченко) . . .

Але ж дуже часто присудок кладеть ся в **однині**, неначе б він відносив ся тільки до одного підмета, а не до двох, чи більше, н. пр.:

*Ой, **умер** старий батько і старенькая мати* (Шевченко). *Ще **не вмерла** Україна, і сила, і воля* (нар. гимн). *Може, **найдеть ся** дівоче серце, карі очі* [що заплачуть на ті думи . . .] (Шевченко). [Я чув, як] ***вертала ся** його давня сміливість і надїя* (Франко) . . .

Це дієть ся головно тодї, коли спільний присудок стоїть перед підметами. Ось іще приклад:

*Неначе в ирій **налетїло** з Смілянщини, з Чигирина просте козацтво, старшина: на певне дїло **налетїли*** (Шевченко)...

Але ж і як підмети попереджують присудок, то вживаєть ся присудок і в однинї, н. пр.:

*І дурень і мудрий нїчого **не знав*** (Шевченко). *При тобі моя сила і віра **зросте*** (Франко). *А біля його молоденький козак та дївчина **лежить*** (Шевч.). *І гнїв і жаль його **душив*** (Франко). *Його душа, його вдача, його погляд **зостав ся той самий,*** [що він винїс із Тули] (Нечуй-Левицький) . . .

Як із останнього прикладу видко, в минулому часї присудок має той рід, що найблизчий до нього підмет. Це відносить ся й до таких речень, у яких присудок стоїть перед підметами (пор. *Ой, **умер** старий батько та старенькая мати*).

Підм. особ. заім. 2. Коли підметами бувають особові заіменики ріжних осіб, то присудок стоїть теж у **множинї,** і як ось виходить із прикладів:

Я й ти (= ми) ***підемо***	*Ти й вона* (= ви) ***підете***
Я й він (= ми) ***підемо***	*Ти й вони* (= ви) ***підете*** і т. д.

— усе **1.** ос. має перевагу над 2. і 3. ос., **2.** ос. має перевагу над 3. особою,

пор.: *Ти сам і всї **ми** поживемо з упокоєм* [Кулїш] . . .

Кілька прикм. дод. одне імя 3. Щодо кількох прикметникових додатків, які відносять ся до одного імени, н. пр.:

*є нїмецькій і турецькій **землї**, на першому і другому **засїданнї*** . . .

— то в українській мові імня у множинї не ставить ся.

пор.: *Саратовський і астраханський **селянин** дуже відріжняють ся од угорського* (Нечуй-Левицький). *Гуляючи по царському й ботанїчному **саду,** Ольга не минала очима жадного чорнявого лиця* (Нечуй-Левицький) . . .

XV. ПРИМОВЧАНЕ РЕЧЕННЯ.

355. Звичайно кожне таке речення, що в ньому є присудок (§ 340) або присудок і підмет (§ 334), уважаємо повним.

Але ж у нашій мові бувають речення неповні, такі, що в них бракує головних частин речення, хоч вони наче тільки примовчані, й їх здогадати ся легко, н. пр.:

Що громаді [буде], *те й бабі* (нар. приказка). *Піп* [бє] *у дзвін, дїдько* [бє] *в калатало* (нар. припов.). *Я сестрою* [буду], *а ти будеш братом, і дїтьми* [будемо] *йому обоє, батькові старому* (Шевченко — Невольник). *Гей, ти, ниво, твого гону* [є] *від Карпатів аж до Дону!* (Старицький). *Природо люта, мачухо ласкава,... за що тобі* [належать ся] *пісні від нас і слава?* (Маковей). *По мові* [йде] *передмова, — можна* [обійти ся] *й без неї* (Шевченко). *Скоро побачу, що дїтвора притомила ся, я зараз казку* [кажу] *їм* (Кониський). *Що це менї за гуляння: на вулицю* [пішла] *тай — вертання!* (нар. пісня). *Я зараз підписав і гроші* [взяв] *в руку* (Франко). *З Калиною сам поговорю, скоро* [буде] *по храму* (Федькович). *Я миттю* [скочив] *з паркана — і хода!* (Васильченко). *За панами панства-панства* [стоїть] *у сріблї та в златї* (Шевченко). *Кучер тільки-що до неї* [підскочив], *а яблунька вгору пішла* (Зі збірника Рудченка) . . .

Такі речення так і звуть ся **примовчані**, із-грецька — **еліптичні** (що щось ніби пропущене).

Найбільше примовчують ся звичайно присудок, як його легко доміркувати ся. Це буває

а) у привітаннях, н. пр.:

Добрий день [бажаю]! *Добраніч! Гаразд! Здоров* [будь], *Еоле, пане-свату!* (Котляревський) . . .

б) у народнїх поговірках та прислівях, н. пр.:

Чим далї [підеш] *в лїс, тим* [буде, побачиш] *більше дров! Громада* [дасть] *по нитцї, сиротї* [буде] *сорочка. По нитцї* [дійдеш] *до клубка. Ладом усе можна* [зробити]. *З чужого воза* [згонять], *хоч серед калюжі* [лишиш ся] . . .

в) у живій розмові, в питаннях і відповідях, н. пр.:

— *Уставайте, братця* [ходіть], *грошей лїчити!*

— *Яких грошей* [лїчити]?

— *Чіпка продав хліб.*

— *Кому продав* [хліб]?

— *Чуприненкові Грицькові* [Чіпка продав хліб].

— *А дорого* [продав Чіпка хліб]?

— *Не знаю*, [як дорого продав] (Мирний — Хиба ревуть воли).

Із передостаннього прикладу виходить, що, крім присудка, пропускаєть ся і підмет, і предмет, і кілька частин речення відразу.

Гляди ще уривчасту мову, § 401.

XVI. ЛАД СЛІВ У РЕЧЕННІ.

Ми бачили, що не всї слова в реченнї однаково важні, що одні дуже важні, другі меньше важні, а є й такі, що без них можна й обійти ся. Виходило б, що й як ставити їх побіч себе, то треба ставити за тим, яке значіння вони мають. То так цілком, як у життї звичайно буває, що людина з більшим значінням, з більшим розумом виринає наверх, стає напереді, а вже за нею стають до роботи ті, що їй помагають, що з нею спільну роботу роблять. З того тільки виходить справжня робота, якщо кожний знає, де йому місце, як знає лад у роботї.

1. ЗВИЧАЙНИЙ ЛАД СЛІВ.

356. Так воно буває з роботою мови при будуваннї речень, що й там є свій лад. І там, у реченню, так воно повинно б бути, щоб там за значінням ішли по собі: присудок, підмет (чи підмет, присудок), а далї — предмет, прислівниковий додаток — а прикметниковий додаток там, де йому місце, коло того імня, до якого він належить.

Підм., присуд., додат. частини

Так воно в мові й буває, н. пр.:

Гектор пішов собі з дому по старій дорозї, по вулицях битих (Руданський). *Рябина жбурнув бучок геть у кропиву* (Франко) . . .

Розуміється, що як нема предмета, то зараз після присудка повинен іти прислівниковий додаток, н. пр.: *Основа лежить під Харковом* (Куліш). *Максим Одинець походив зі стародавнього шляхецького роду* (Кониський). . .

Як є два предмети в реченню, то вже сама думка каже, котрий коли важніщий; але ж звичайно предмет **у давальн.** вдм. (§ 426) стоїть перед справжнім предметом (§ 343), н. пр.:

*Я витяг **йому хустку** зза реміня* (Федькович). *Бог послав **тобі сейдім*** (Квітка). *Мірошник, приятель мій давній, придбав **собі** хороший **млин*** (Глїбів). *Стародавній запорозький лад дав тим давнім **пісням** дивний **склад*** (Щурат) . . .

Як ідуть у реченні одні слова за другими, то це зветь ся **ладом слів,** і такий лад, як ось ми його подали, зветь ся **звичайний** лад.

1. У деяких мовах можна подати дуже докладно закони, як саме мають іти слова по собі (н. пр., у німецькій мові).

Українська мова тих законів так докладно не придержує ть ся. Через те, н. пр., предмети та прислівникові додатки, якщо для письменника важно звернути на них ізокрема увагу, якщо вони важніщі для змісту за присудок, можуть стояти й перед присудками, н. пр.:

Додатк. частини перед присуд.

*Пані Гординська **очам** своїм не йняла віри* (Грінченко) [Звич. лад був би: ,,Пані Гординська не йняла своїм очам віри'' — але ж тут слово ,,очам'' важніще, через те воно стоїть перед присудком].

*Рожевий на заході край неба **мягким блиском** осяяв морозне повітря* (Коцюбинський) [Звич. лад: . . . ,,край неба осяяв морозне повітря мягким блиском'', та прислівниковий додаток способу тут для письменника важніщий, і він поклав його перед присудком].

пор. іще: ***Ясне сонце**, **тепле і призне**, ще не вспіло наложити палючих слідів на землю*** (Мирний). ***Вітер у гаю нагинає лозу та тополю*** (Шевченко). ***Я все за Мотрю ховаюсь*** (Вовчок) . . .

Та все-таки й такий лад слів може ще вважати ся звичайним.

Речення запитові, наказ., бажальні

2. Усе це відносить ся не тільки до оповідних речень, а й до бажальних, наказових та запитових (§ 325), тільки що бажальні та питайні слівця стоять усе на початку речення, ще перед підметом, н. пр.:

***Як** він не попав у лабети?* (Кониський). ***Чи** то недоля та неволя, **чи** то літа ті розбили душу?* (Шевченко). ***Нехай** ніодин злий чоловік не поворушить твоїх кісточок ні руками,*

ні язиком! (Квітка). ***Бодай** би я не діждала твого слова почути!* (Вовчок) . . .

— це звичайний лад слів, а далі трохи змінений, та все ще, сказати б, звичайний:

***Хиба** я вам коли правду не сказала?* (Федькович). ***Чи** то нудьга невсипуща його з ніг звалила?* (Шевченко). ***Що** се за весілля в нас скоїлось?* (Вовчок). ***Бодай** кати їх постинали, отих царів, катів людських!* (Шевченко) . . .

2. ДОВІЛЬНИЙ ЛАД СЛІВ.

357. Тільки ж т. зв. звичайний лад — це для укр. мови не виключний закон. Де стояти якому слову: на початку речення, чи в середині, чи на кінці, про те рішає вага того слова в тому саме реченні, те, на що чи письменник у творі, чи ми, балакаючи, хочемо звернути більшу увагу. Це теж таксамо, як у житті, що в поодиноких випадках висуваєть ся наверх той, що саме ту справу краще знає, — він краще її поведе, і спільна робота краще виходить.

1. Ось у реченнях:

Прис., підм. *І **давай** **Максим** свою нудьгу розгонити* (Мирний). ***Привели** мене **діти** за місто* (Вовчок). ***Перепродав** раз **кацап** усе серед Бару* (Руданський) . . .

— присудки стоять перед підметами, а в останніх двох їх розділюють то предмет, то прислівниковий додаток. А ось у прикладах:

Єсть** під самим Харковом **село** Основа* (Куліш). ***Жив** у нас у селі **козак** Хмара* (Вовчок). ***Розпочав** суд над Кирилом Туром **батько** Пугач* (Куліш). *Чи не **била мати? (Шевченко) — усюди присудок стоїть на початку, підмет на кінці.

А й щодо предмета та прислівникового додатку, то вони теж можуть стояти напереді речення, а далі йдуть слова, які щодо змісту вважають ся за важнїщі, н. пр.:

Предмет *Себе й наше **життя** я виразно зазнаю ледви з десятого року мого віку* (Кониський). *Нехай **вам** Бог помагає, пане Опанасе!* (Вовчок). *Свою **Україну** любіть!* (Шевченко) . . .

Присл. дод. ***Знов** ходить по казні Андрій, блїдий і ослаблений недостачею свіжого повітря* (Франко). ***Двацять три роки** ловив дід Панас рибу* (Нечуй-Левицький). ***У цьому то селї*** (в Основі) *родивсь наш Григорій Хведорович Квітка* (Куліш). ***Тим-***

часом високо на небі *підняв ся місяць* (Нечуй-Левицький). ***Літ за двацять до крепацької волї***, *з Ромоданового* ***шляху . . . в село*** *Піски вступав якийсь невідомий захожий* (Мирний). ***У таку північну добу звідтіль, зпід*** *тієї* ***скелї*** *виступили дві постати людські, білі як мерцї, в білих покривалах* (Нечуй-Левицький) . . .

У цих трох останнїх реченнях прислівн. додатки часу стоять перед прислівн. додатками місця, але ж може бути й навпаки.

Із попереднїх прикладів та з цих останнїх виходить, що лад слів ув українській мові — **довільний.** Тільки ж, укладаючи слово за словом у речення, треба дивити ся, щоб не дуже багацько накопичувати слів, щоб речення не заплутати та змісту його не затемнити.

2. Щодо прикметникових додатків (§ 3461, 2), то вони стоять зараз же коло імня, до якого належать, і то звичайно **перед** ним, н. пр.:

Прикм. додаток

Жива народня *мова вносить у книжки* ***иньчий граматичний*** *склад* (Нечуй-Левицький). ***Два*** *кобзарі . . . іграли* ***усяких лицарських*** *пісень* (Куліш). *З половини* ***двацятих*** *по* ***шестидесяті*** *роки був у нас* ***золотий*** *вік* ***панського*** *панування* (Мирний). ***Білолиций*** *місяць тихо плив* ***високим*** *небом, розливаючи* ***своє срібне*** *проміння* (Грінченко). *В* ***кутному*** *углї стояв кіот* ***із образами*** *в* ***срібних позолочених*** *шатах* (Стороженко). *На* ***Чорному*** *Морі, на* ***білому*** *каменї,* ***ясненький*** *сокіл жалібно квилить-проквиляє* (нар. дума) . . .

Але ж прикметниковий додаток може стояти зараз же **після** імня, н. пр.:

Прийшла молодиця на той хутір ***благодатний*** *у найми просить ся* (Шевченко). *Гріх* ***смертельний*** *наклика́ть на себе не тільки смерть, і саму болїсть* (Квітка) . . .

А то буває й так, що в одному й тому ж реченнї вживають ся оба способи, н. пр.:

Робить і дїло, ***щирим*** *серцем робить, а годинку урве собі на гуляння* ***парубоцьке*** (Вовчок). *Дашкович заговорив про* ***свою*** *Черкащину, про Днїпро* ***широкий***, *про сади* ***зелені*** *і про* ***пишні свої*** *Сегединцї* (Нечуй-Левицький). *Тільки обізвав ся писар* ***військовий***, *козак* ***лейстровий***,

пирятинський *попович* ***Олексій*** (нар. дума). *І вощику натопила, і* ***золоту*** *кисточку купила, і покладків* (крашанок) ***свіженьких, біленьких*** *узяла* (Федькович). *Вже зібрав ся Олег* ***віщий*** *на* ***свою*** *недолю, їде конем* ***білогривим*** *по* ***чистому*** *полю* (Руданський). ***Химерний той*** *Іванець морочив голови* ***людські*** *моє* ***не своєю*** *силою* (Куліш). *Чи не покинуть нам, небого,* ***моя*** *сусїдонько* ***убога****, вірші* ***нїкчемні*** *віршувать, та заходить ся решту вать вози в* ***далекую*** *дорогу?* (Шевченко) . . .

XVII. ЗЛОЖЕНЕ РЕЧЕННЯ.

358. Дуже часто буває, що прості речення тїснїще вяжуть ся зі собою змістом.

Якщо вони мають якісь спільні частини між собою, то їх можна висказувати коротче, стягати (§ 352). Але як і немає в них спільних частин, то можна їх зі собою повязати, скласти докупи в одне **зложене речення** (гл. § 328).

Ось як ізвязати зі собою такі чотирі речення, якими описуєть ся осїнь:

Глухе, бездушне отупіння напало землю. Квіти мруть. Поля байдужно снїгу ждуть. Хмари висять, як каміння — то вийде таке одне зложене речення:

Глухе, бездушне отупіння напало землю, квіти мруть, поля байдужно снїгу ждуть, ***а*** *хмари висять, як каміння* (Лепкий).

Або знов ці два речення, які подають наслїдки скасовання козацького ладу на Слобідській Україні:

Козацтво зі своїми виборами на Вкраїнї зникло. Пани поробились домонтарями й бенкетарями —

із них вийде таке одне зложене речення:

Як *зникло козацтво зі своїми виборами на Вкраїнї, пани поробились домонтарями й бенкетарями* (Куліш).

Тільки ж як приглянути ся до обидвох тих зложених речень, то між ними побачимо велику ріжницю.

(рівнорядно-зложено сполука) Як у першому реченнї взяти кожну думку зокрема:

Глухе, бездушне отупіння напало землю —

квіти мруть —

поля байдужно снігу ждуть, —
а хмари висять як каміння

— то кожна з них сама про себе нам зовсім ясна, зовсім зрозуміла, всі ті речення зокрема можуть для себе творити цілість, їх вартість між собою така, що їх усі можна покласти побіч себе в один рядок.

Нерівнорядно-зложене (спійня)

За те у другому реченні, коли сказати тільки:

Як зникло козацтво . . . на Вкраїні —

— то це речення само для себе незрозуміле, кожний спитає: *то що, як зникло?, що стало ся, як зникло козацтво?* Воно стане аж тоді зрозуміле, коли скажемо друге речення:

пани поробили ся домонтарями . . .

За те ж це друге речення, коли сказати його самим про себе, то воно цілком зрозуміле й без першого обходить ся. Те перше подає тільки обстанову, каже докладніще, **коли** це стало ся, отже грає в цілому зложеному реченні тільки побічну ролю. Через те воно так і називає ся **побічне,** за те ж те, яке саме по собі зрозуміле, зветь ся **головне.** Отже перше речення на стор. 398. *(Глухе, бездушне . . .)* зложене зі самих головних речень, друге *(Як зникло . . .)* — з головного й побічного.

У першому зложеному реченні коли всі речення, що на нього склали ся, зазначити лінійками, то всі вони прийдуть ся в один рядок, отже:

(. . . отупіння . . . . . . напало), *(квіти мруть)*, *(поля . . . . . . ждуть)*, „ *(хмари . . . . . . висять)*

Усі ці речення щодо свойого значіння між собою рівні.

У другому зложеному реченні обидвох речень поставити на рівні не можна. Як зазначити їх лінійками, то головному прийдеть ся вищий рядок, побічному — низчий, отже:

(пани . . . поробились), *як* *(зникло . . . козацтво)*

То так ці речення не в одному ряді, і значінням між собою — нерівні.

Від того пішла назва одним і другим.

Перше речення, зложене зі самих зрозумілих, отже головних речень, зветь ся **рівнорядно-зложене,** друге, зложене з головного й побічного (побічних може бути й більше), називаєть ся **нерівнорядно-зложене.**

Як порівняти це з життям узагалї, то воно буває так. Може бути собі щось наче товариство, чи спілка, куди входять самі свідомі люде, які супроти себе всї рівноовартні, кожний робить свою роботу самостійно — вони добровільно сполучили ся в товариство.

Та може бути так, що ось один знає докладно, як і що робити, на що товариство (головне речення), а другі не гаразд свідомі цієї мети (побічні речення); хоча знають, що як держати муть ся купи, то їм добре буде, але кожний ізокрема не повів би справи, як слїд, бо несвідомий. Це теж товариство, але наче зліплене в ціле, споєне докупи, не сполучене.

Через те й рівнорядно-зложені речення можна ще коротко звати **сполукою** речень, нерівнорядно-зложені — **спійнею** речень.

Порівнань на це насуваєть ся в життї дуже багато.

У нерівнорядно-зложенім реченню головне речення являєть ся супроти побічного — **надрядним,** стоїть рядком вище, побічне супроти головного — **підрядним,** бо як воно стоїть низче рядком. То так у зложеному реченнї:

,,*Як зникло козацтво зі своїми виборами на Вкраїнї, пани поробились домонтарями й бенкетарями*'' —
перше речення — підрядне, друге — надрядне, а обидва вони між собою зложені нерівнорядно.

XVIII. РІВНОРЯДНО-ЗЛОЖЕНІ РЕЧЕННЯ (СПОЛУКА РЕЧЕНЬ).

359. Найбільш так буває, що сполука речень стрічаєть ся між самими головними реченнями. Ось декілька прикладів: *Стоїть гора високая, зелений гай шумить, пташки співають голосно, і річенька блищить* (Глїбів). *Нїщо мене не займає, нїщо не тїшить; тручаю свої днї, як вилами* (Федькович). *Садок вишневий коло хати, хрущі над вишнями гудуть, плугатарі з плугами йдуть, співають дївчата, а матері вечерять ждуть* (Шевченко). *Вітерець легенький дихнув, поблизу у траві засюрчав коник, десь далеко ударив перепел, а там над шляхом понеслась-полила ся жайворонкова пісня* (Мирний). *Пропала правда, згибла доля, закована громадська воля, неправда всюди верх держить* (Франко — Панські жарти) . . .

1. Та не все так буває, що тільки головні речення між собою рівнорядно-зложені. Ось придивімо ся зложеному реченню:

Іздалека Запорожці чули, ***як*** *дзвонили у Глухові,* ***(як)*** *з гармати ревнули,* ***як*** *погнали на болото гóрод будувати,* ***як*** *плакала за дітками старенькая мати,* ***як*** *діточки на Орелї лїнію копали і* ***як*** *у тій Фінляндії в снїгу пропадали* (Шевченко — Иржавець).

У цілому — це речення зложене нерівнорядно, це — спійня речень, бо воно споєне з одного головного речення й шістьох побічних.

Перше речення головне, бо як узяти його для себе окремо, то воно дає зрозумілу гадку; всї иньчі шість речень — це речення побічні, бо ніодне з них, сказане саме про себе, не дає зрозумілої думки, а кожне з них просто доповняє в головному реченні, **що** саме чули Запорожці *(дзвони у Глухові, рев гармати, про гонення на болото, плач матері, про копання лїнії . . .)*.

Головне речення являєть ся для всїх тих речень надрядним, але ж усї вони між собою, дарма що підрядні головному реченню — рівнорядні, бо ж супроти свойого надрядного речення всї вони мають рівну вартість. Лінійками можна це так зазначити:

Запорожці чули. . .(що?)						
	як	*(як)*	*як*	*як*	*як*	*як*
	дзвонили . . .,	*ревнули . . .*,	*погнали...*,	*плакала...*,	*копали . . .*,	*пропадали*.
	1.	2.	3.	4.	5.	6.

пор.: [Судді!], *не надійтесь* (чого?), ***що*** *голову перед вами смирно схилю я,* ***що*** *в добрість вашу вірити буду одну хоч хвилю я!* (Франко). *Повій, вітре, на Вкраїну* (котру?), ***де*** *покинув я дївчину,* ***де*** *покинув чорні очі . . . Вертай, вітре, к полуночі* (коли?), ***як*** *забєть ся їй серденько,* ***як*** *дївча зітхне тяженько,* ***як*** *заплачуть чорні очі* (Руданський). *Порадимось, посумуєм* (як довго?), ***поки*** *сонце встане,* ***поки*** *твої малі діти на ворога стануть!* (Шевченко) . . .

2. Та бо й надрядним реченням не все мусить бути головне речення; видно це з такого прикладу:

Та ще (судді!) *скажіть* (що?), ***що*** *ви й сами не відмовляте нам то* (чого?), ***що*** *правду ми говоримо,* ***що*** *прямо й чесно ми йдемо за правдою!* (Франко).

Це речення теж нерівнорядно-зложене, теж — спійня речень. Головне речення *(Та ще скажіть)* являєть ся надрядним супроти першого побічного речення (Що скажіть? — *Що ви й сами не відмовляєте нам то . . .*). Це ж підрядне побічне речення являєть ся надрядним для двох останнїх речень (Чого не відмовляєте? *Того, що правду ми говоримо, що . . . йдемо за правдою*), які знов між собою рівнорядні, це сполука речень, бо ці речення на-рівнї доповняють своє надрядне речення. Унаглянимо собі це лінійками:

Та скажіть . . ., (що?)
що не відмовляєте..., (чого?)
що говоримо . . ., *що йдемо . . .*

пор.: *О, де найти слів, де виразів найти* (сполука, гол., запит.) *для мук* (яких?), *що душу всю шматують* (коли?), *коли я подивлюсь* (на що?), *як лютії кати у нашій хатї бенькетують?* (Грабовський). *На світї вже давно ведеть ся* (що саме?), *що низчий перед вищим гнеть ся, а більший меньчого кусає та ще й бє* (чому?), *затим, що сила є . . .* (Глїбів). *Послав дяк до Івана лист, та невідомо* (що?), *чи бідолаха його бачив* (чому?), *бо хутко прийшла звістка од пана* (яка?), *що Іван умер* (Вовчок) . . .

XIX. ПОДІЛ РІВНОРЯДНО-ЗЛОЖЕНИХ РЕЧЕНЬ ЗА ЗМІСТОМ.

360. Хоч головні речення у сполуцї речень кожне для себе самостійне, але ж думками, змістом вони лучать ся зі собою. Ось як сказати:

,,*Ой, негаразд, Запорожцї, негаразд вчинили, степ широкий, край веселий тай занапастили*'' (нар. пісня),
— то це два головні речення, і кожне зокрема з них — самостійне.

Але ж як добре роздумаємо над змістом обох цих речень, та над тим, як вони змістом лучать ся зі собою, то побачимо, що у другому реченнї містить ся причина того, чому саме ,,*Запорожцї вчинили негаразд*''. Таким чином, це сполука — причинова. Така ж сама сполука чуєть ся, н. пр., у реченнї:

Не всї (до бою) *вирушали* (чому?), *ще багато їх спить, ми не бачимо їх на цїм святї* (Вороний).

В таких реченнях поодинокі думки повідділювані від себе **запинками.**

Але ж речення сполучують ся зі собою ще й сполучниками (§ 301), і нераз уже зі **сполучника** пізнати, **яка** це сполука щодо змісту. **Сполука**

1. От коли сказати речення:

*Христос учив народ любити, **і** за народ Христос страждав, **а** ви* (кати!) *грабуєте освіту* [і те, що Бог народові дав] (Кониський) — ціле речення зложене рівнорядно; але ж коли два перші речення змістом тільки єднають ся зі собою, бо одна думка другу доповняє, то третє речення своїм змістом цілком суперечне до двох попередніх, думка у третьому реченню протиставлена думкам попередніх речень. На це вказує в перших двох реченнях сполучник **„і"**, у третьому — сполучник **„а"**.

Через те, як де є між реченнями сполучник **„і"**, то така сполука речень зветь ся просто **єднальна,** де ж є сполучник **„а"**, то це сполука **протиставна.**

Ось іще кілька прикладів єднальної сполуки: **єднальна і протиставна**

(без сполучників): *Тихесенько вітер віє, степи, лани мріють, між ярами над ставами верби зеленіють* (Шевченко). *Гріє сонечко, усміхає ся небо яснеє, дзвонить пісню жайвороночок* (Франко) . . .

(зі сполучниками): *Весна зиму проганяє, **і** зелений по землї весна килим розстилає* (Шевченко). *Скрізь гармідер і реготня, в хатї і на дворі, **і** жолоби викотили з нової комори* (Шевченко). *По безхмарому небі плила мелянхолїя тьмяна, **і** тремтїло шакалїв виття, мов болючая рана* (Франко). *І світає, **і** смеркає, день божий минає, **і** знову люд потомлений, **і** все спочиває* (Шевченко) . . .

А ось приклади на протиставну сполуку:

(без сполучників): *Догоряють полїна в печі, попелїє червоная грань,* (а) *у задумі сиджу я в ночі і думок сную чорную ткань* (Франко) . . .

(зі сполучниками): *У полї на могилї вовкулак ночує, **а** сич у лїсї та на стрісї недолю віщує* (Шевченко). *На хрестї повісили апостола Петра, **а** неофітів в Сиракузи одвезли* (Шевченко). *Умер співець, **але** живуть у серцях слова безсмертні* (Комарівна). *Не рад козак журити ся, **так** серден-*

ко ниє (нар. пісня). *Підросли діти, збулась клопоту,* ***так*** *друге лихо наспіло* (Вовчок). *Посіяли Гайдамаки жито в Україні,* ***та*** *не вони його жали* (Шевченко). *Рідна мати бє,* ***та*** *не болить,* ***а*** *свекруха бє гірше, ніж кулаками* (Нечуй-Левицький). *Затихло все,* ***тільки*** *дівчата та соловейко не затих* (Шевченко) . . .

Про єднальні і протиставні сполучники гл. § 301 1, 2.

часова 2. Нераз у рівнорядно-зложених реченнях змальовані події, що йдуть одна за одною, н. пр.:

Пронесуть ся бурні ночі, (зпочатку) *прийдуть тихі, ясні дні,* (потім) *усміхнуть ся смутні ночі,* (нарешті) *з уст посиплють ся пісні* (Грабовський) . . .

Тут важний час, і така сполука речень зветь ся **часова.**

пор.: *Похилились квітки, посумніли, замклись; шуря-буря пройшла — вони знов піднялись* (Франко). *Була я в батька — було моє личко біленьке і брови чорненькі, а у свекра личко моє змарніло і брови полиняли* (Нечуй-Левицький). *Кайдаш прийшов до церкви, церква була ще заперта* (Нечуй-Левицький). *У нас була — як рожа цвіла, а тепер така стала, як квітка вяла* (Нечуй-Левицький) . . .

причинова 3. Буває й так, що одне з речень подає причину того, про що каже друге речення, н. пр.:

Не хили ся, яворонькy, (чому?) — *ти ще зелененький, не жури ся, козаченьку,* (чому?) — *ти ще молоденький.*

Така сполука речень — **причинова.**

пор.: *Вийшла мати погуляти — не спить ся в палатах . . . не дійшла* (у палати): *довело ся в Дніпрі ночувати* (Шевченко — Русалка)...

Такі речення відділені від себе звичайно **пружкою** (§ 411 7в) або **двоточкою** (§ 408 3).

Між такими реченнями можна подибати й зясувальні (§ 301 5) сполучники: **адже, чей же** (гл. 360 11), н. пр.:

Не годить ся журитись у пригоді такій (чому?), ***адже*** *иньчим ще гірше буває* (Леся Українка). . .

наслідкова 4. Та буває й так, що межи двома рівнорядними реченнями може заходити така сполука, що перше речення являєть ся причиною, друге наслідком, н. пр.:

Ти боєць (через те, що ти боєць) — *повинен битись, ти співець собі — співай!* (Грабовський). *Люде слухали пан-отця, і в селі був спокій* (Лепкий) . . .

І такі речення віддїлюють іще **пружками** (гл. § 411 7г) або **двоточками** (§ 408 3), н. пр.:

Колись добре я (= народня нива) *родила* (через те, що добре родила)*: виростала з мене сила ворогам на страх і горе!* (Старицький) . . .

Крім того, таку сполуку легко спізнати по сполучнику **„аж"**, який указує на те, що сильнїща, більша причина, н. пр.:

Старий ударив в закаблуки, ***аж*** *встала курява* (Шевченко). *Віють вітри, віють буйні*, ***аж*** *дерева гнуть ся* (Котляревський)...

Це все сполука — **наслїдкова.**

пор. *Брови чорні, очі карі — любо подивитись* (Нечуй-Левицький). *Завязала голівоньку — не розвяжу довіку* (нар. пісня). *По всїх церквах дзвони грають*, ***аж*** *повітря гуде і тремтить* (Франко) . . .

Розумієть ся, що перед **„аж"** кладемо запинку.

5. І порівняння нераз вичитаєш зі сполуки речень, н. пр.: **порівняльн**

Старому байдуже, ***нїби*** *то не чує* (Шевченко — Невольник).

Така сполука так і зветь ся **порівняльна**, бо ж дїйства (стан) в обох рівнорядних реченнях порівнюють ся зі собою.

пор. *Лежав на спинї калїка*, ***нїби*** *лежала жива колода з головою* (Нечуй-Левицький) . . .

6. Із речення: **намірова**

Утни, батьку, орле сизий (на що?, з яким наміром), ***нехай*** *я заплачу*, ***нехай*** *свою Україну я ще раз побачу* (Шевченко) . . . — із цього цїлого речення видно, що друге речення подає мету, намір, із якими щось сказано в першому реченню, і через те ця сполука зветь ся — **намірова.**

Таку сполуку легко пізнати по прислівниках: **нехай, хай, най,** та сполучнику: **ачей,**

пор.: *Вийди, вийди, дївчинонько, вранцї по водицю*, ***ачей*** *же я надивлю ся на плахту-дрібницю* (нар. пісня) . . .

Такі речення легко замінити побічними наміровими реченнями (пор. § 375), і вони являють ся наче скороченням таких речень (гл. § 393 4б).

7. Та буває й так, що в одному з рівнорядних речень **умовна** містить ся умова, з якою щось дїсть ся в другому реченнї, н. пр.:

Не посїй (= якщо не посієш) — *не вродить ся* (нар. погов.). *Найду долю — одружу ся, не найду — втоплю ся* (Шевченко)...

Така сполука речень зветь ся **умовна.**

І такі речення відділюєть ся, як ми бачили — **пружками** (гл. § 411 7а).

Те речення, яке подає умову, має часто форму наче наказу (гл. § 253 5), й легко дасть ся замінити умовним реченням (гл. § 376). І загалом така сполука виглядає наче скорочення умовного речення (гл. § 393 б).

допустова 8. Таким самим скороченням видають ся ось які речення:

Крути, верти — мусиш умерти (нар. припов.). *Тебе й жалують, а ти не шануєш ся* . . .

Це така сполука речень, у якій думки суперечні, та одним із них допускаєть ся можливість погодити їх зі собою, цілком так, у допустових реченнях (гл. § 377). Така сполука так і зветь ся **допустова**, й її можна вважати скороченням допустового речення (гл. § 393 б).

пор.: *Ори і засївай* (= хоч орати меш і засївати) *лани, коси* (= хоча косити меш) *широкі перелоги, і грошики за баштани лупи* (= хоч лупити меш) — *а все одкинеш ноги* (Гулак-Артимовський) . . .

У такій сполуці теж речення відділюють ся часто **пружками** (гл. § 411 7б).

висказова 9. Із такого речення, як ось:

Чіпка чує: недалеко зза жита хтось співає (Мирний)

— у другому реченні являєть ся немов висказ того, що чує, через те така сполука так і зветь ся **висказова.**

Ці речення нагадують побічні висказові речення (гл. § 383),

пор.: *Кінець села, чути,* (що) *стріляють* (Федькович). *Дивлю ся я* (й бачу, що), *аж світає, край неба палає* (Шевченко). *Казав пан* [що?], *кожух дам, тепле його слово* (нар. приповідка). *Думала* [= українська ворона — що?], *з Богданом от-от я їх* (= козаків) *поховала* (Шевченко — Великий Льох) . . .

Така сполука являєть ся завсіди тоді, коли ми наводимо чужі слова цілком так, як хтось їх висказав (**пряма мова,** гл. § 394), н. пр.:

От Наум йому й каже: ,,Спочинь, сину, хоч трохи'' (Квітка). *,,Ну, панове'', каже, ,,тепер я вже зовсім нагодивсь у дорогу''* (Куліш). *,,А я в попа обідала'', сирітка сказала* (Шевченко). *,,Я вже й перстеник той закинула'', одказала Зінька крізь сльози, ,,а вони все згадують про того Москаля* (Стороженко) . . .

10. Розумієть ся, що коли чужа мова містить у собі питання, н. пр.: **питайна**

Питаєть ся Сон Дрімоти: „Де будемо ночувати?“ (нар. опов.). „*За що це, дїду*“, *каже*, „*ти мене цураєш ся?*“ (Стороженко). „*А ти ще таки не перестав думати про ту проклятy Сїч?*“ *сказала мати* (Кулїш) . . .

— то така сполука речень зветь ся — **питайна.**

11. Та ще буває така сполука, що одне з речень докладнїще, подрібнїще виясняє те, про що говорить ся у другому реченню, н. пр.: **виясняльна**

Зрадїла земля: усміхнулись високі могили срібною росою, закурились долини пахучим туманом (Мирний) . . .

Така сполука зветь ся **виясняльна,** а то ще її звуть: з я с у в а л ь н а.

Де починаєть ся вияснювання, там ставить ся між реченями **двоточку** (гл. § 408 2, 4).

Часто таке речення сполучують слівця: **то, чей, адже** (гл. § 301 5),

пор.: *Не зозуля в лїсї затужила, не пташка в лузї голосила:* **то** *сестричка лист писала* (Федькович). *Не даром искри грають у очах тих молодих:* **чей** *нові мечі зассяють у правицях тих твердих* (Франко). *Періть собі сами:* **адже** *ж маєте руки* (Нечуй-Левицкий) . . .

А так загалом щодо змісту, то рівнорядно-зложені речення можна розбірати ріжно, відповідно до того, як хто зрозуміє думку.

XX. НЕРІВНОРЯДНО-ЗЛОЖЕНІ РЕЧЕННЯ (СПІЙНЯ РЕЧЕНЬ).

361. Приглянемо ся до отсих речень:

1. ***Який пан,*** *такий крам* (нар. припов.).

2. ***Хто ненавидить кайдани,*** *той війни не боїть ся* (за Франком)[1]).

3. *Крізь шиби невиразно чути* (що?), ***як краплї дощеві падуть*** (Лепкий).

4. *Засївала* (козацька воля) *трупом поле* (як довго?), ***поки не остило*** (Шевченко).

5. *Родив ся я на золотім Поділлю* (якім?), ***котре не всїм однако золоте*** (Франко).

[1]) Висказ Франка такий: *Хто ненавидить кайдани, тому війна не страшна.*

Усї цї речення зложені, кожне з них іскладаєть ся з головного та побічного речення, отже це речення нерівнорядно-зложені, це — спійня речень.

Як приглянути ся до побічних речень, то всї вони, крім того, що самі для себе незрозумілі, підрядні кожне свойому головному реченню, але ж до того сповняють іще окрему службу супроти своїх головних речень.

У першому реченнї побічне речення *(який пан)* являєть ся присудком головного речення, бо подає присуд про крам, який він саме.

У другому реченнї побічне речення *(хто ненавидить кайдани)* сповняє службу підмета для головного речення, відповідає на питання: *хто? (Хто війни не боїть ся? — Той, що ненавидить кайдани*, — иньчими словами: *ненавидник кайданів)*.

У третьому реченнї побічне речення *(як краплї дошеві падуть)* є для головного — предметом (питаймо: *що чути? — Як краплї падуть*, — инакше можна сказати: *падання крапель)*.

У четвертому реченнї побічне реченння *(поки не остило)* доповняє головне речення тим, що подає час *(як довго засївала поле?)*, то так це прислівниковий додаток для головного речення.

В останньому реченню побічне речення *(котре не всім однако золоте)* поясняє одне імня головного речення *(Поділля)*, являєть ся для нього прикметниковим додатком.

Із того ясно виходить ріжниця між головними й побічними реченнями. Головні речення творять для себе цїлість, побічні ж речення являють ся тільки частинами головних речень. Вони бувають для головних речень присудками, підметами, предметами, прислівниковими та прикметниковими додатками, вони головні речення тільки доповняють.

Головні речення для себе самостійні, незалежні, побічні речення всї залежні від своїх головних речень, для яких вони бувають присудками, підметами, предметами і т. д.

XXI. ПОДІЛ ПОБІЧНИХ РЕЧЕНЬ ЗА ЗМІСТОМ.

Відповідно до того, **чим** побічне речення являєть ся супроти головного, побічні речення поділяють ся на **пять** родів.

362. Якщо побічне речення є присудком для головного, то воно так і зветь ся **присудкове.** Ось кілька таких зложених речень, у яких побічне речення являєть ся присудком головного:

Яке коріння, таке насіння (нар. погов.). *Яка панї, такі санї* (нар. погов.). *Який пастух, така й череда* (нар. припов.). *Дурня вчити, що в дїрявий міх воду лити* (нар. припов.). *А дївка, як сам знаєш* (Федькович). *А кождий, аби лише з хлопа здерти* (Франко). *Дївка, як верба* [де посади, там прийметь ся] (Нечуй-Левицький) . . . **Присудкові**

Буває так, що до одного головного речення належить кілька присудкових побічних речень,

пор. *Ми ті, що гнули ся як лози, були покірні мов вівця, котрим неволя, кров і сльози ще не доїхали кінця. Ми ті, котрим заперті двері, запертий до свободи шлях* . . . (Франко). *Ти* (той), *котрого дїди наші вважали своїм опікуном, котрого й ми шанували що-річними празниками* (Франко) . . .

363. Та побічне речення може бути й підметом для головного, н. пр.: **Підметові**

Часто менї приходить на думку (що приходить на думку?), *чого б то чоловікові так дуже пристращатись на сьому світї до чогонебудь* (Квітка). *Уперед* (хто вперед?), *хто не хоче конати, статись трупом гнилим, живучи!* (Грабовський). *У Київі, на Подолї було колись і нїколи не вернеть ся* (що?), *що дїялось* (Шевченко). *На світї вже давно ведеть ся* (що веделть ся?), *що низчий перед вищим знеть ся* (Глїбів). *Заздро* (що заздро?), *що в брата є в коморі і на дворі* (Шевченко) . . .

Такі побічні речення називають ся **підметові.**

Буває, що до одного головного речення належить кілька підметових речень,

пор. *Лиш хто любить, терпить, в кім кров живо кипить, в кім надїя ще лїк, кого бій ще манить, людське горе смутить, а добро веселить — той цїлий чоловік* (Франко). *Блажен, хто гордоцїв не має, в кого дух пихи не сидить, хто в скринях золота не дбає, хто на громаду звик робить, хто брата темного навчає, у хату вбогу вносить світ* (Кониський) . . .

Предметові **364.** Побічні речення бувають і предметами головних речень, н. пр.:

Хтось мухам раз сказав (що?), *що на чужині краще жити* (Глібів). *Чи язнала* (що?), *що тая цариця* (Катерина I.) *лютий воріг України, голодна вовчиця?* (Шевченко). *Згадав* (що?), *як був господар він, як шанували* (його) *всї сусїди* (Франко). *Скажи, віще серце* (що?), *чи скоро світ буде* (Куліш)? *Я не знала* (чого?), *що я тяжко-тяжко согрішила* (Шевченко). *Догадались тодї всї* (чого?), *кого Олеся дожидала* (Вовчок) . . .

Такі речення звуть ся **предметові.**

Буває й кілька предметових речень у зложеному реченнї, пор. *Як ми пригостили до Ілаша, як він нас там красно приймав, як ми рушали в Яблоницю на старощиннє, не буду вповідати* [чого?] (Федькович). *Розкажи* [зоре вечірняя!] (що?), *як за горою сонечко сїдає, як у Днїпра веселочка воду позичає, як широка сокорина віти розпустила . . .як у полї на могилї вовкулак ночує, як сон-трава при долинї вночі розцвітає* (Шевченко) . . .

Прислівникові **365.** Якщо побічне речення являєть ся прислівниковим додатком для головного речення, подає обстанови, серед яких відбуваєть ся дійство в головному реченнї, себто: час, місце, спосіб і т. д., то таке речення зветь ся **прислівникове,** н. пр.:

Отак я міркував собі (як довго?), *поки доплентавсь до хатини* (Шевченко). *Куди не глянеш, скрізь самі ходячі трупи* (Вороний). *Там добре, де нас нема* (нар. припов.). *Чорніє гай над водою* (де?), *де Ляхи ходили* (Шевченко). *Диелять ся* (зорі) *згори на землю* (як?), *наче очей тих невсипущих міріяди* (Самійленко) . . .

В одному зложеному реченнї буває й кілька прислівникових речень,

пор. *Кобзо, ти одрадо єдина, поки прокинеть ся сонна країна, поки діждеть ся живої весни, ти нам по хатах убогих дзвони!* (Куліш). *Куди не глянь, де не кинь, усюди кривда тай кривда* (Мирний) . . .

Прикметникові **366.** Побічне речення може поясняти й якесь імня в реченнї, тодї воно є для нього прикметниковим додатком, н. пр.:

То люде [конфедерати] (які?), *що зібрались волю боронити!* (Шевченко). *Не в людях зло, а в путах тих* (яких?), *котрі незримими вузлами скрутили сильних і слабих з їх мукою і їх дїлами* (Франко). *Менї піснї співала мати про не-*

забутний час святий (котрий час?), *коли неволею закутий ще не ходив козак у путах* (Старицька-Черняхівська). *У кожного люду, у кожній країні живе такий спогад* (який?), *що в його в давнині були золотії віки* (Леся Українка) . . .

Такі речення називають ся **прикметникові.**

Буває, що до одного імня належить теж кілька прикметникових речень,

пор. *Голодний люд без хліба-соли* [живе] *в своїх нетоплених хатах* (яких?), *де не прогляне світ ніколи, де глупа ніч, де рабський страх* (Старицький). *І досі наш веселий край шанує щиро той звичай* (котрий?), *з котрим ще прадіди жили й нащадкам в рід передали* (котрий саме звичай?): *щоб у суботи* (перед Дмитром) *поминати, кого нам приязно згадати* (Щоголів) . . .

XXII. ПРИСЛІВНИКОВІ РЕЧЕННЯ.

367. Через те, що бувають ріжні роди прислівникових додатків, то і прислівникові речення бувають ріжні. Їх пізнати нераз хоч по сполучнику, хоч по частиці, якими вони починають ся, а на зміст їх указують усе питання: *де?*, *куди?* . . . (місце), *коли?* . . . (час), *чому?* (причина) і т. д.

Побачимо це найкраще, як розберемо ся в поодиноких прислівникових реченнях.

1. МІСЦЕВІ РЕЧЕННЯ.

368. **Місцеві** речення являють ся для головних речень прислівниковими додатками місця (§ 3451), й від того й їх назва. Вони відповідають на питання: **де?, куди?, відкіля?** — і з головними реченнями вяжуть ся тими ж самими слівцями, н. пр.: **Місцеві**

Де згода в семействі, де мир і тишина, щасливі там люде, блаженна сторона (Котляревський). ***Куди*** *не глянь,* ***де*** *не кинь, — усюди кривда та й кривда* (Мирний). ***Куди*** *вони* [козаки] *йдуть, там бори гудуть* [нар. пісня]. *Ой, не відтіль вітер віє,* ***відкіль*** *мені треба* (нар. пісня) . . .

Як добре приглянути ся всім тим місцевим реченням, то їм сливе все в головних реченнях відповідають прислівники: **там, усюди, відтіль,** і т. д.

2. ЧАСОВІ РЕЧЕННЯ.

Часові **369.** **Часові** речення — це такі побічні речення, що для головних речень є прислівниковими додатками часу (§ 345 з). Вони відповідають на питання: **коли?, відколи?, як довго?** . . ., і з головними реченнями злучують їх сполучники: **коли, як, доки, поки, тільки-що, аж, аж поки** . . ., н. пр.:

Коли *Болгарові було холодно*, *тоді Воздвиженському було гаряче* (Нечуй-Левицький). *Чому мовчати він не вмів* (тоді), ***коли*** *казали бути тихо*, ***коли*** *громаду кривдив пан*, *чому* (тоді) *він мусів побиватись?* (Франко). ***Як*** *понесе з України у синєє море кров ворожу*, *о тоді я і лани і гори*, — *все покину*. . . (Шевченко). *І в час*, ***як*** *нудьга обгортала його*, ***як*** *гидко ставало на землю дивитись*, *літав він* (= орел) *за хмари до сонця свого* (Самійленко). ***Як*** *підняли платок*, (то) *Максима вже не було* (Мирний). *Отак я міркував собі* (йдучи), ***поки*** *доплентавсь до хатини* (Шевченко). *Сонце ще не вирізалось ізза левад*, ***як*** *переїхав він* (= Шрам) *Ніжень* (Куліш). ***Доки*** *сонце зійде*, *роса очі виїсть* (нар. припов.). ***Тільки-що*** *діти стали літ доходити*, *позабірали їх до покоїв* (Вовчок). ***Що*** *гойднеть ся павук*, *то нитка порветь ся*, *й додолу павук упаде* (Леся Українка). *Доїжджають до табора*, ***аж*** *у таборі ще одалеки чути гомін* (Куліш). *Повис над гирлом темним*, ***аж поки*** *на щось тверде крихту не опер ся* (Франко). . .

Із прикладів видно, що в головних реченнях часовим сполучникам відповідають прислівники: тоді, отоді, ще . . ., слівця: в той час, то . . .

3. СПОСОБОВІ РЕЧЕННЯ.

370. Якщо побічне речення відповідає на питання: **як?, яким чином?, як дуже?, наскільки?**, себто, подає спосіб, як саме відбуваєть ся дійство в головному реченні (§ 345 2), то воно зветь ся **способове.**

Щодо змісту способові речення поділяють ся на три громади, на: чисто-способові речення, порівняльні й наслідкові.

Способові **371.** **Чисто-способові** речення, які відповідають на питання: **як?**, рідко стрічають ся так, щоб починали ся якими слівцями, а звичайно вони являють ся скороченими (гл. § 389 з).

Ось приклади чисто-способових речень:

Вигострю, виточу зброю іскристу (як?), ***скілько** достане снаги мені й хисту* [= по своїй сназі й хистові] (Леся Українка). *Не так то швидко дієть ся* (як?), ***як** казка кажеть ся* (нар. погов.). *Калина так хизуєть ся красою* (як?), *що байдуже їй до всього на світї* (Леся Українка). *Любили ся, кохалися* (як?), *що й мати не знала* (Шевченко) . . .

372. Порівняльні речення лучать ся з головними реченнями сполучниками: **як, мов, немов, наче, неначе, що, нїж, анїж, як коли б**, н. пр.: **Порівняльні**

*Золото не сяє так на золотих перстенях, **як** сяють дївчата на водї й над водою* (Кулїш). *В Мелашки **так** закидало ся серце, **як** птиця тріпаєть ся крилами в пустому гиллї* (Нечуй-Левицький). *Тугар Вовк окружив молодцїв цїлою громадою Монголів, **мов** стрільцї цїлою ватагою окружають розжертого дика* (Франко). *Мокро й темно, **немов** у домовинї* [= мокро й темно] (Черкасенко). *Скелї стояли ненарушимі, **наче** думу тяжку думали* (Нечуй-Левицький). *По довгім важкім отупінню знов прискає хвиля пісень, **неначе** зпід попелу разом язиками блиска вогень* [= вогонь] (Франко). *Простий люд-селюки гули по всьому полю, **що** тії трутнї* (Кулїш). *Конї були, **що** тії галки* (Франко). *Поле, **що** безкрає море, розіслало зелений килим, аж смієть ся в очах* (Мирний). *Лучче одурить себе таки, себе самого, **нїж** з ворогом по правдї жить і всує нарікать на Бога* (Шевченко). *Хиба ж меньче, **анїж** треба, плачуть очі,* [що сиплетесь, роси, сріблом серед ночі?] (Грабовський). *Як нараз десь загремить, **як коли б** гора завалила ся!* (Стефаник) . . .

У головному реченнї стоїть часто: „т а к“, яке сям та там іще раз повторяєть ся і в побічному реченнї, н. пр.:

***Так як** молодий цуцик ховаєть ся від ворога* [побачивши старого сусїдського бровка], ***так** бідний Чорногорець оступивсь геть, даючи дорогу жорстокому дїдові* (Кулїш). . .

Порівняльними [а що починають ся відносними частицями — то вони й в і д н о с н і, гл. § 379] являють ся й такі речення:

***Скільки** вгорі синього неба, **стільки** внизу зеленого лугу* (Кулїш). ***Чим** хто меньче знає, **тим** більш собі рота роздирає* (нар. погов.). *Він не **так** дурний, **як** придуркуватий* (нар. погов.).

Ці речення вказують на скількість, і їх можна пізнати по слівцях: **скілько—стілько, чим—тим, не так—як...**

Наслїдкові **373. Наслїдкові** речення подають наслїдок того, що спричинило дійство головного речення. Вони починають ся сполучниками: **що, що аж, щоб,** а в головному реченнї все містять ся слова: так, такий, так дуже, стілько, так багато . . ., н. пр.:

*Поле праці так(е) широке, **що** й твій зір не осягне* (Грабовський). *Я простягла руку, а вона так тремтїла, **що** я ледві змогла вхопити його* [руку] (Кониський). *Пугач Турові так одважив києм по плечах, **що аж** кістки захрумтїли* (Кулїш). *Панну в жупанї, таку кралю висватали, **що** хоч за гетьмана, то не сором* (Шевченко). *Наустив вражий дїд піхоту да хотїв так придавити в Батуринї старшину, **щоб*** (що . . . б) *і не писнула* (Кулїш). *Із голодних оченят виглянуло стілько горя, і страху, і просьб нїмих, **що** я сам себе не стямив* (Франко) . . .

Як розібрати ся в усїх тих реченнях, то стане видко, що головне речення все являєть ся причиною того, що стало ся в побічному.

[п р.: *Через те, що поле праці широке, то зір не може його осягнути; через те, що рука тремтїла, то не змогла вхопити його руки* і т. д].

4. ПРИЧИНОВІ РЕЧЕННЯ.

Причинові **374.** Якщо побічне речення є для головного речення прислівниковим додатком причини (§ 345 5), то воно так і зветь ся **причинове.** Воно відповідає на питання: **чому?** та починаєть ся сполучниками: **бо,** (тому, зза того, через те) **що**[1]), н. пр.:

Судїть (суддї!) *без стиду, **бо** ви стид на привязї тримаєте! Судїть гострїще, тяжче ще, **бо** ви і право — то одно в однїй машинї колїсце!* (Франко — На судї). *Змережаю кровю та сльозами моє горе на чужинї, **бо** горе словами не розкажеть ся нїкому нїколи, нїколи нїде на світї* (Шевченко).

---

[1]) В устах укр. інтелїґента почуєте нераз у таких випадках „так як“, але ж це явний москалїзм (такъ какъ), і його треба вистерігати ся. Таксамо вживають інтелїґенти частенько книжного слова „позаяк“ у розумінні: „тому що“. Та слово „*позаяк*“ зовсім не те значить у тих околицях України, де його знають і вживають, н. пр., на Підгірі (значить стільки, що: „наскілько“), і його вживати теж не слїд!

*Болить серце та журить ся, **що** вернеть ся весна, а молодість не вернеть ся* (Глібів). *Смуток груди розриває, тужить серденько давно, **що** на світї одиноке* (Грабовський). *Тепер моя голівонька в тузї, **що** поламались усї снозоньки у плузї* (нар. пісня) . . .

У головному реченні стоїть часто: тому, зза того, через те — а коли й нема тих слівець, то їх легко доміркувати ся,

пор.: *Більший меньчого кусає та ще й бє **затим, що** сила є* (Глїбів)...

5. НАМІРОВІ РЕЧЕННЯ.

375. Намірове речення відповідає на питання: **на що?, задля чого?** й лучить ся з головним реченням сполучниками: **щоб, щоби, аби**. Наміровими звуть ся ті речення тому, що виявляють намір (§ 345 7), н. пр.: **Намірові**

*Обберімо собі короля . . ., **щоб** і захист нам з нього, і честь, і надія, й підмога, **щоб** і пан наш він був, і слуга, і мета, і дорога* (Франко). *Поховайте мене на могилї . . ., **щоб** лани широкополі, і Днїпро, і кручі було видно* (Шевченко). *О, люде мій, надїй ся лиш на себе, і свій дух скріпляй, зміцняй в братерськім поєднанні, **аби** вогонь у грудях не потух, а ще збуяв на лютім катуванні!* (Старицький). *Я все спустив із рук, **аби** б тільки якнебудь прикрити ваші злиднї* (Куліш) . . .

6. УМОВНІ РЕЧЕННЯ.

376. Якщо побічне речення виявляє умову, з якою в головному реченні щось дієть ся, то воно є прислівниковим додатком умови (§ 345 9) і зветь ся **умовним** реченням. Воно відповідає на питання: **з якою умовою, на який випадок?** і починаєть ся сполучниками: **коли, як, якщо**[1]), н. пр.: **Умовні**

***1. Коли** буде незгода у вас, то загинете й ви, мої дїти, та й загубите й край дорогий!* (Кононенко). ***Коли** хто иньчий раз чує співи од нас, то в тих співах страшне щось таїть* **Умова справждиста**

[1]) У західноукраїнських говірках живуть іще такі умовні сполучники: **єслѝ** (скороч.: **сли**), **наколи**, і їх найдете в західноукраїнських письменників,

пор.: *Другі Славяни вершка ся дохаплюют, і **єслѝ** не вже, то небавком побратают ся з повним ясним сонцем* (М. Шашкевич — Предсліве до ,,Русалки Днїстрової''). ***Сли** лиш тим гріхом ти грішний, то ходи у рай предвічний!* (Франко — Пяниця) . . .

Таких сполучників уживати не треба.

ся (Куліш). ***Як*** *згадає він рідну країну*, (то) *затремтить його серце сумне* (Леся Українка). ***Як*** *такого ходу, то лучче з мосту та в воду!* (М. Вовчок). ***Якщо*** *будем усі труситись, хто заступить рідний край?* (Грабовський) . . .

несправж-диста ***2. Коли*** *б я був сокіл вільний, я* ***б*** *летів назустріч сонцю і кричав* ***би*** *попід небом всім живим . . . мерцям про його!* ***Коли*** *б я був дубом пишним, простягав* ***би*** *я галуззя до проміння золотого і тягнув ся б угору, вгору . . .* (Олесь). ***Як би*** *ви з нами подружились, багато б дечого навчились* (Шевченко). ***Як би*** *ви вчились так, як треба, то й мудрість була* ***би*** *своя* (Шевченко) . . .

Попередник —наступник Кожне умовне речення творить зі своїм головним реченням цілість. Бо ж те, що сказане в головному реченні, має тільки тоді якунебудь вартість, коли сповнить ся те, про що говорить ся в умовному реченні (пор.: *Загинете, як буде в вас незгода . . . Мудрість буде своя, як будете вчити ся, як треба*). Побічне речення звичайно попереджує головне речення, через те й воно зветь ся **попередник,** супроти якого головне речення являєть ся **наступником,** бо наступає після умовного.

Як придивити ся до прикладів у першому уступі і зрівняти зміст тих умовних речень із тими, що у другому уступі, то вийде ось яка ріжниця. У прикладах першого уступа умова може стати дійсністю, справжністю, може справдити ся (пор.: *Коли буде незгода — загинете певне*), у прикладах другого — вона дійсністю, справжністю стати, справдити ся не може (пор.: *коли б я був сокіл вільний*, — отже *не є вільний сокіл; як би ви подружились — ви не подружитесь* і т. д.).

Через те ті перші умовні речення так і звуть ся **спра́вждисті,** другі — **неспра́вждисті;** перша умова спра́вждиста, друга — неспра́вждиста.

7. ДОПУСТОВІ РЕЧЕННЯ.

Допустові **377.** Коли у зложеному реченню побічне речення каже, що щось дієть ся без огляду на те, що сказано в головному, отже допускає щось цілком противне, ніж висказує головне речення, то таке побічне речення являєть ся прислівниковим додатком допусту (§ 345 8) й називаєть ся **допустовим** реченням. Воно відповідає на питання: **без огляду**

на що?, не вважаючи на що? й лучить ся з головним реченням сполучниками: **хоч**[1]), **хоча, (дарма) що, що,** н. пр.:

Хоч** пролежав я цілий свій вік на печі, але завше я був патріотом* (допускаєть ся, що той, який лежить на печі цілий вік, може бути патріотом, тале ж у дійсности так не буває): *за Вкраїну мою чи то вдень, чи вночі моє серце сповнялось клопотом* (Самійленко). *Уперед за рідний край та волю, за пригноблений, окутий люд, **хоч** нічого не знайдем, крім болю, **хоч** нас жде невіддячений труд!* (Грабовський). ***Хоча** лежачого й не бють, то і полежать не дають ледачому* (Шевченко). *Даю тобі сей меч, **дарма що** ти не сильна* (Леся Українка). *Зважив ся б я сказати щось добродієві мойому, **дарма що (я) *пил і попіл* (Куліш). *На вулицю піде, і то навчить ся погано лаятись, **що** тут же батько й мати, а то на чужині* (Г. Барвінок) . . .

XXIII. ПОДІЛ ПОБІЧНИХ РЕЧЕНЬ ЗА ФОРМОЮ.

378. Досі ми говорили про побічні речення, як вони поділяють ся за своїм змістом, себто, по тому, **чим** вони являють ся для головного речення. Та вже з § 361 (а ще краще з XXI. розділу) можна було бачити, що кожне побічне речення лучить ся з головним, частиною якого воно являєть ся, якимись словечками. Як добре приглянути ся, то тими словечками бувають заіменики *(хто, який, котрий)*, заіменикові частиці (*де, куди, чи*, гл. § 2991,4), як це ми бачили вже в § 367., й як це ще раз покажуть оці приклади:

*Се той Первий, **що*** (заімен.) *розпинав нашу Україну* (Шевченко). *Скажи, гадюко погана, скажи, **чия*** (заім.) *це дитина!* (Франко) . . .

Де (частиця заім.) *храм, то й ми там* (нар. погов.). *Порай мені ще раз, **де** дітись з журбою* (Шевченко) . . .

У всіх тих зложених реченнях, побічні речення починають ся заіменниками та заіменниковими частицями, хоч у відносному значінні, хоч у питайному.

Якими сполучниками починають ся побічні речення, ми здебільшого бачили в §§ 368—377.

---

[1]) Західноукр. **хоть**.

Отже по тому, **чим** починають ся побічні речення — чи заіменикам й заімениковими частицями і то в відносному й питайному значінні, чи сполучниками — вони поділяють ся на три громади, на речення:

1. **відносні**
2. **питайні** і
3. **сполучникові.**

1. ВІДНОСНІ РЕЧЕННЯ.

Відносні **379.** Якщо побічні речення починають ся відносними заіменикамп (той, **що**; той, **котрий**; той, **хто . . .**) або відносними частицями (там, **де**; туди, **куди**; тим, **чим . . .**), то вони так і звуть ся **відносні**, н. пр.:

***Яке** коріння, таке насіння* (нар. припов.) . . .

***Хто** не любить усїх братів, як сонце боже, всїх зарівно, той щиро полюбить не вмів тебе, коханая Вкраїно* (Франко).

І давлять [кати] *те, **що** має дух і незалежну волю* (Вороний — Мерції). ***Хто** ненавидить кайдани, тому війни не страшні* (Франко) . . .

*Там добре, **де** нас нема* (Шевченко). ***Куди**, кажуть, хилить доля, туди й треба гнуть ся* (Шевченко) . . .

*Дочалапали ми до того місця, **де** внизу зеленїла нам глибока долина* (Вовчок) . . .

Коли добре придивити ся до всїх тих відносних речень, яку службу сповняють вони супроти головних — до їх змісту —, то побачимо, що вони можуть бути всїма їх частинами: і присудком (*Яке коріння . . .*), і підметом (*Хто не любить всїх братів . . .*), і предметом (І давлять те, *що має*..., *Хто ненавидить . . .*), і прислівниковим додатком (Там добре, *де нас нема*), і прикметниковим додатком (Дочалапали до того місця, *де зеленїла долина*).

Отже відносні речення щодо свойого змісту можуть бути присудкові, підметові, предметові, прислівникові і прикметникові.

Ось іще кілька відносних речень:

***Що** щастям, спокоєм здавалось, те попелу тепла верства* (Франко). *Василько підійшов до батька, **що** сидїв на лаві* (Грінченко). *Третїй елємент народности в лїтературі — то самий дух народньої поезії, **котрий** доконечно чи так, чи*

инак виявить ся в творах національних письменників (Нечуй-Левицький). *Із сих матеріялів*, ***які** тут маєш* [мамо-природо!] *під рукою, нічого кращого створить не зможеш* (Франко). . .

Щодо вживання заіменників: ***що, котрий, який*** гл. § 211.

2. ПИТАЙНІ РЕЧЕННЯ.

380. Коли ті самі заіменники та частиці вводять речення в питайному значінні, то такі побічні речення так і звуть ся **питайні**, н. пр.: **Питайні**

Післав дяк до Івана лист, та невідомо (що? — підмет), ***чи** бідолаха його бачив* (М. Вовчок) . . .

Упала й забула (що? — предмет), ***чи** є відтіль назад надїя воротя до щастя* (Самійленко — Грішниця). *Нї старі, нї молоді придумати не можуть* [чого? — предмет], ***хто** се так їде, **відки** і **куди*** (Франко). *Але скажи* (що? — предмет), ***коли**, і **як**, і **де** здобула ся без жертви воля* (Старицька-Черняхівська). *О, Ізраілю мій, як би ти знав* [що? — предмет], ***чого** в серцї тім повно, як би знав* [що? — предмет], ***як** люблю я тебе, **як** люблю невимовно* (Франко). *Хто ж того не знає* (чого? — предм.), ***скілько** розлито на Вкраїнї крови через Іванцеве* [Брюховецького] *лукавство та через неситу хтивость московських воєвод!* (Куліш). *Скажи* [віночку!] (що? предм.), ***що за** доля обом нам судилась: **чи** будемо в парі, з ким я полюбилась?* (Куліш) . . .

Той неситим оком за край світа зазирає (на що? — присл. додат. наміру), ***чи** нема країни*, [*щоб загарбать із собою*] (Шевченко). *Згадай добре: серце вяне* (чому? — присл. дод. причини), ***чому** не осталось* (Шевченко) . . .

Були ті часи (які? — прикм. дод.), ***як** тобі я до ніг, убогий народе, схиляв ся* (Грінченко) . . .

Із прикладів видно, що питайні речення щодо свого змісту можуть бути підметові, предметові, прислівникові та прикметникові.

381. ЗАВВАГА. Питайні речення — вони звуть ся ще **залежні питання** — треба відріжняти від **запитових** речень, (або просто: питань — § 325 2). Питайні речення — побічні, запитові — головні.

Побачимо це на прикладах:

Речення запитові:	**Речення питайні:**
Чи бідолаха лист бачив?	*Невідомо, чи бідолаха лист бачив.*
Чи є відтіль надія воротя до щастя?	*Забула, чи є відтіль надія воротя до щастя.*
На що [думи] *стали на папері сумними рядами?*	*Не знаю,* ***на що*** [думи] *стали на папері сумними рядами.*

Запитові речення відзначують ся все питайниками на кінці (§ 325 2), питайні тільки тоді, коли головне речення й загалом те, від якого вони залежні, є запитове, н. пр.: *Хто його знає, як це зробити?*

3. СПОЛУЧНИКОВІ РЕЧЕННЯ.

Сполучникові **382.** Речень побічних, що починають ся сполучниками — та через те і звуть ся **сполучникові,** доволї багато. Ось вони: часові, порівняльні, наслїдкові, причинові, намірові, умовні, допустові — всї вони починають ся відповідними сполучниками, й ми їх усї пізнали вже в §§ 369—377. Всї вони щодо свойого змісту — супроти головного речення — прислївникові, бо являють ся прислївниковими додатками.

Та є ще сполучникові речення, які треба б іще окремо обговорити.

а) Висказові речення.

Висказові **383.** Передусім ізвертають на себе увагу такі сполучникові речення, що стоять після ось яких слївець у головному реченні:

казати, говорити, розповідати . . .
міркувати, думати, нагадувати, згадувати . . .
чувати, чутка, поголоска, правда . . .

Сї слова звуть ся висказові, то й речення, що залежні від тих слївець, звуть ся **висказові.** Їх легко пізнати по тому, що вони починають ся сполучниками: **що, як, щоб** (= що . . . б), **немов, наче** (гл. § 302 2), н. пр.:

Кажуть люде (що? — предм.), ***що*** *суд буде, а суду не буде* (Шевченко). *Говорять* [люде] (що? — предм.), ***що*** *тяжкі лїта, не вродили ячменї,* ***що*** *правди їм нїде нема* (Лепкий). *Згадав* (що? — предм.), ***як*** *був господар він,* ***як*** *шанували*

[його] *всї сусїди* (Франко). *І згадує* (Палії), ***як*** *то тяжко було в світї жити* (Шевченко). *Коли ж це в світї видано* (що? — предм.), ***щоб*** *випровадити гостя з коша на-тще-серце?* (Кулїш). *Дай нам, Боже,* (що? — предм.), ***щоб*** *за ката ми вже більше не молились,* ***щоб*** *і тїлом і душею всї ми вільними зробились!* (Самійленко). *Він почув* [що? — предм.], ***немов*** *якась таємна сила відпихала його* (Франко — Перехресні стежки) . . .

Колись прийде той час (який? — прикм. дод.), ***що*** *подасть правда глас і зруйнує лукаву споруду* (Кулїш). *А ось чутка пройшла* (яка? — прикм. дод.), ***що*** *орда вже ішла з Перекопу на рідну Вкраїну* (Манджура). *Дійшла до мене чутка* [яка? — прикм. додат.], ***що*** *ти хочеш і в нас збити книжечку* (Квітка). *Не доведе вас до добра така полїтика* (яка? — прикм. дод.), ***щоб*** *меньшого на старшого підпирати* (Кулїш) . . .

Правда (що правда? — підм.), ***що*** *в нас у горах на веснї нема вже тілько кутання* [= роботи], *як у гречкосіїв* (Федькович). *Так бачилось* (що? — підмет), ***що*** *вік ми ждали* [воскресення Христа], *аж дотерпілись, достра ждали* (чого? — предм.), ***що*** *він воскрес — посеред нас* (Франко) . . .

Усї сї приклади вказують, що висказові речення бувають найчастїще предметові, але можуть бути ще і прикметникові та підметові.

б) Речення „що“.

384. Роздивившп ся в усїх побічних реченнях, побачимо, що багацько з них починаєть ся слівцем „*що*“. Значіння тих „*що*“ ріжні, й тому треба добре дивити ся, щоб одних речень із другими щодо значіння не попереплутувати. Пізнаємо це зі самих прикладів: **Речення „що“**

1. *Єсть же люде* (такі), ***що*** (= котрі) *і моїй завидують долї* (Шевченко) — речення **відносне** (§ 379).

2. *А за третїй* [раз], *моя доню, не питай,* ***що*** *буде* (Шевченко) — речення **питайне** (§ 380).

3. *Нехай Москва знає,* ***що*** *гетьмана Дорошенка на світї немає* (Шевченко) — речення **висказове** (§ 383).

4. *І море так йому* [Енеєві] *обридло,* ***що*** *бісом на його дививсь* (Котляревський) — речення **наслїдкове** (§ 373).

5. ***Що*** *гойднеть ся павук, то нитка порветь ся, й додолу павук упаде* (Леся Українка) — речення **часове** (§ 369).

6. *Простий люд-селюки гули по всьому полю,* ***що*** *тії трутні* (Куліш) — речення **порівняльне** (§ 372).

7. *Болить серце та журить ся,* ***що*** *вернеть ся весна, а молодість не вернеть ся* (Глібів) — речення **причинове** (§ 374).

8. ***Дарма що*** *голий, да* (= а) *в підвязках* (нар. погов.) — речення **допустове** (§ 377).

Крім того, є ще речення, що починають ся слівцем „*що*" при вилїчуванню чогось. Це речення не побічні, і вживають ся тільки в поезії та в оповіданнях, н. пр.:

що *одно безвіддя,* ***що*** *друге безхлїбя* [нар. дума], ***що*** *один* [місяць] *ясний, а другий ще яснїщий* (М. Вовчок) . . .

пор. *Три недолї важкі невідступні:* ***що*** *одна недоля — то серце мягке,* ***що*** *друга недоля — то хлопський рід,* ***що*** *третя недоля — то горда душа* (Франко) . . .

Без того „що" могли б речення зовсїм і обходитися, н. пр.:

Ой, є в мене аж три бідї дома: перша біда — свекруха лихая, друга біда — дитина малая, третя біда — мій милий ревнивий (народня пісня з Херсонщини, співала Килина Висоцька з села Каменки).

У таких **„що"** дуже любують ся передусїм народні думи,

пор. *Ріжнії комісарі до гетьмана прибували: ой, пан пишний, пан Свірговський, а* ***що*** *другий — пан Зборовський, а* ***що*** *третїй — Морозенко,* ***що*** *четвертий — пан Горленко* . . . [Про похід на Волощину 1574. р.]

в) Речення „щоб".

Речення „щоб"

385. Та ще й є ріжні речення, що починають ся сполучником ***„щоби"***. І тут треба дивити ся, щоб, н. пр., висказових речень (§ 383) не мішати з наміровими (§ 375), способових (§ 371) із наслїдковими (§ 373), н. пр.:

1. *Де ж таки хто чував* (що? — предм.), ***щоб*** *дитина так незвичайно з питимою своєю матїнкою поводилась* (Вовчок) — **висказове** речення.

2. *Старий заховавсь у степу на могилї* (на що? — присл. дод. намір.), ***щоб*** *нїхто не бачив* (Шевченко) — **намірове** речення.

3. *Таки так і має бути* (як? — присл. дод. способу), ***щоб*** *молодший брат бояв ся, а може нї?* (Федькович) — **способове** речення.

4. *Так* (як дуже? — прид. присл. міри) *хотїв придавити старшину,* ***щоб*** *і не писнула* (Куліш) — речення **наслїдкове.**

г) Речення „як“, „коли“.

386. Таксамо рішає зміст у реченнях, що починають ся сполучником ***„як“***, які вони, чи висказові (§ 383), чи питайні (§ 380), чи часові (§ 369), чи умовні (§ 376), чи порівняльні (§ 372), н. пр.: **Речення „як, коли“**

1. *Усї люде на лану бачили*, ***як*** *я показувала панові свої синяки*, ***як*** *скидала очіпок і навитягала з кіс дві добрі жменї волосся* (Нечуй-Левицький) — **висказове** речення.

2. *Не знаю*, ***як*** *тепер Ляхи живуть з своїми вольними братами* (Шевченко) — **питайне** речення.

3. ***Як*** *запродав гетьман у ярмо христіян . . .* (ми) *по своїй по землї свою кров пролили* (Шевченко) — **часове** речення.

4. ***Як*** *умру, то поховайте мене на могилї . . .*, (Шевченко) — **умовне** речення.

5. *Немає гірше*, ***як*** *у неволї про волю згадувать* (Шевченко) — **порівняльне** речення.

Те саме треба сказати про речення, що починають ся сполучником ***„коли“*** (§§ 369, 376), н. пр.:

1. ***Коли*** *настав чудовий май . . ., тодї в серденьку моїм прокинулось кохання* (Леся Українка — перекл. з Гайного) — **часове** речення.

2. ***Коли*** *розлучають ся двоє, за руки беруть ся вони* (М. Славинський — перекл. з Гайного) — **умовне** речення.

Зрештою, всюди рішає зміст самого речення.

XXIV. СКОРОЧЕНІ РЕЧЕННЯ.

387. Деякі побічні речення можна скорочувати. Як це робить ся, побачимо на прикладах:

Нескорочені речення:	Скорочені речення:
1. *Високії ті могили, де лягло спочити козацькеє біле тїло*, ***котре повили*** *в китайку.*	*Високії ті могили, де лягло спочити козацькеє біле тїло, в китайку* ***повите*** (Шевченко).
2. а) *Читаю завіт твій*, ***коли читаю*** (його), *плачу.*	*Читаю завіт твій*, ***читаючи****, плачу* (Куліш).

б) *Чіпка вийшов на згірок, **щоб подивив** ся, куди пішла дівчина.*	*Чіпка вийшов на згірок **подивитись,** куди пішла дівчина* (Мирний).

Із тих прикладів виходить, що в укр. мові скорочують ся речення **прикметникові і прислівникові.**

1. СКОРОЧЕННЯ ДІЄПРИКМЕТНИКОМ і ПРИКМЕТНИКОМ.

скорочення: **388.** Прикметникове речення скоротило ся, як ми бачили, так, що відпав відносний заіменик, а присудок перейшов у **дієприкметник,** який, розумієть ся, мусить годити ся з імням, до якого належить, у числї, родї й відмінку (гл. § 346 1). Ось іще кілька таких речень, скорочених дієприкметником:

дієприкметником *Були тими егоїстами, яких тепер багацько постачає нам і школа, і життя, одягаючи їх у одежу, **пошиту*** (= що її пошито) *з лїберальних фраз* (Кониський). *Після вранїшнього чаю Марко сїдав, учити свого учня, **забитого, запамороченого*** (= котрий був забитий, заморочений) *гнїтючою системою клясицизму . . .* (Грінченко). *Нещаслива людська жизнь* (= життя) *прирівнюєть ся* [в козацьких думах] *до **заораного** поля, **виораного** мислями, **заволоченого** чорними очима, **политого*** (= що його заорано, що його виорали мислї, зоволочили чорні очі, полили сльози) *слїзьми* (Нечуй-Левицький). *Спочинуть невольничі утомлені руки, і колїна одпочинуть, кайданами **куті*** [= що їх кували кайданами] (Шевченко) . . .

1. Через те, що українська народня мова не знає иньчого дієприкметника, як тільки страждальний (гл. §§ 240, 247), то і знає скорочення речень тільки дієприкметником страждальним.

Тим то і прикметникових речень, у яких присудок висказаний у діяльному станї, скорочувати не треба, отже:

*Але **той, хто їхав** отсе тепер добре второваним шляхом* (а не — їхавший . . .), *не міг нїчого того бачити* (Грінченко). *В тій хвилї **ті, що бігли*** (не — бігші), *побачили, як Каїн наближав ся* (Франко). *Минаючи і **тих, що скачуть,** і **тих, що плачуть*** (не — скачучих і плачучих), *Петро протовплявсь усе дальш* (Куліш) . . .

2. Та за те українська мова знає скорочення прикметникових речень **прикметниками,** і то, між иньчим, прикметниками, утвореними з пнів дієслів наростком **-лий** (§ 184), н. пр.:

прикметником

Як умірать доведеть ся менї, тільки горе, та стомлені руки, та ще серце, ***зомлїлеє*** [= що зотліло] *з муки, я зложу у дубовій трунї* (Грінченко). *У моїм серцї* ***гнилім****, побитім і* ***закаменїлім****, живе, розвиваєть ся й цвіте те райське сїмя, та свята любов* (Франко). *І ллють ся і ллють ся* [пісні голосні] *без примусу вільно, не* ***дбалї*** (= вони, що не дбали) *про славу й вінки* (Леся Українка). *Полюбили круглу сироту,* ***виpoслу*** *в погордї,* ***навиклу*** *до послуху* (Франко — На днї). *Той жаль, що почуваю, нагадує лиш усміх,* ***застиглий*** *на обличчі в мерця* (Коцюбинський). *Бояри, не* ***навиклі*** *до неприступних доріг, пішли здовж валу* (Франко) . . .

Із усіх прикладів видно, що такі прикметники, та ще повитворювані з неперехідних дієслів (§ 224 2), цілком добре роблять ту саму службу в українській мові, що, н. пр., в московській скорочення дієприкметниками на *-шій* (§ 240).

ЗАВВАГА. Усї скорочені прикметникові речення, якщо вони йдуть після імня, до якого належать, віддїлюють ся, як ми бачили, **запинками.**

Коли ж скорочене прикметникове речення попереджає імня, до якого належить, то запинки не ставить ся, н. пр.:

Похиляне *від вітру дерево означає* [в народніх піснях] *журбу, пряме дерево — веселість* (Нечуй-Левицький). ***Затвердле*** *довгим болем серце лиш шарпалось, коритись не могло* (Франко)...

2. СКОРОЧЕННЯ ДІЄПРИСЛІВНИКОМ.

389. Перше прислівникове речення (§ 387) скоротило ся так, що сполучник відпав, а присудок із форми теперішнього часу перейшов у **дієприслівник** теперішнього часу. Розумієть ся, що коли присудок у прислівниковому реченні

стояв би в минулому часї, то у скороченому реченнї він став би **дієприслівником** минулого часу, н. пр.:

Нескорочене речення:	**Скорочене речення:**
*Всї богомольцї, **коли побачили** Київ, попадали навколїшки, хрестились, молились і били поклони.*	*Всї богомольцї, **побачивши** Київ, попадали навколїшки, хрестились і били поклони* (Нечуй-Левицький).

Зрештою, коли вживати одного і другого дієприслівника, про це гл. §§ 246, 251.

Скорочені дієприслівником:

1. Обидва ті скорочені дієприслівниками речення — **часові**, і ті речення власне найчастїще скорочують ся дієприслівником. Ось іще кілька прикладів:

часові

*Не додому вночі **йдучи*** (= не тодї, як ідеш уночі додому) *з куминої хати і не спати **лягаючи*** (= і не тодї, як лягаєш спати) *згадай мене, брате!* (Шевченко). *Не мало здивувавсь* (князь), ***опинившись*** (= коли опинив ся) *над такою кручею* (Куліш). *Се **зговоривши**, потяг старий до своєї господи під грушу* (Вовчок). ***Закрутивши** чорні вуси, за вухо чуприну, підняв шапку* (Шевченко). . .

2. Та коли розглянути ся в отсих реченнях, скорочених дієприслівниками:

причинові

а) *Тихесенько вони* (= квіти) *гойдали ся на вітрі, **радіючи*** (= бо раділи) *веснї* (Глїбів). ***Бувши** на всьому казенному, **не маючи** великої недостачі в одежі* (= через те, що був на казенному, не мав . . .), *Максим не жалував нічого свого* (Мирний). *Без сорому, без Бога **бувши** і восьму заповідь **забувши*** (= тому, що був без сорому й забув восьму заповідь), *чужим пустив ся промишлять* (Котляревський). *Катерина, **маючи** чималий розум і самостійну вдачу* (= через те, що мала . . .), *не завсїди година ся з материними поглядами* (Грінченко). *Не **спавши*** (= через те, що не спав) *цїлу ніч, парубок тепер міцно заснув* (Кримський) . . . — **причинові** речення

умовні

б) *Дивують ся люде, **вбачаючи*** (= коли вбачають) *несподїване горе* (Куліш). *Не **спитавши** броду* (= якщо не спитав . . .), *не лїзь у воду!* (нар. присл.). *Я, **бувши** вами* (= коли б був вами) *гуляв би й на бокових алєях* (Нечуй-Левицький) . . . — **умовні** речення

в) *Гук за гуком почав долїтати*, ***розбудивши*** (= так, що розбудив) *і пекло, і тьму* (Грабовський) . . . — **наслїдкове** речення — **наслїдкові**

г) *Живуть Чехи могутним самостайним духом у словесности*, ***не живучи*** (= хоч не живуть) *особним королевством* (Кулїш) . . . — **допустове** речення — **допустові**

— коли розглянути ся в них, то вийде, що дієприслівником скорочують ся, крім **часових**, ще ось які прислівникові речення:

а) **причинові**,
б) **умовні**,
в) **наслїдкові** й
г) **допустові**.

3. А то ще є такі прислівникові речення, що вживають ся майже все скороченими — а саме: **чисто-способові** речення (§ 371), **н. пр.:**

Кожний чоловік повинен боронити від усякого ворога свою рідну країну (як?), ***не жалїючи*** *свого життя* (Грінченко). *І голову* ***схиливши*** *в руки* (= зі схиленою головою), *питаєш ся, чому не йде апостол правди і науки* (Шевченко). *Коло хутора стояла підстаркувата жінка*, ***наставивши*** *руку над очима від сонця, та на всю губу гукала Галю* (Мирний). *Зосталась я сама-самісїнька*, ***недугуючи*** (Вовчок). *Понад зелом-травою жар нїмий*, ***переливаючись***, *пливе високо* (Кулїш). *Монголи почали гасити недогарки*, ***вкидуючи*** *їх у потік* (Франко). *Там би я спочив хоч трохи*, ***молившись*** *Богу* (Шевченко) . . . — **способові**

Із усього виходить, що скорочувати дієприслівником можна ось які прислівникові речення: часові (§ 369), причинові (§ 374), умовні (§ 376), наслїдкові (§ 373), допустові (§ 377) і способові (§ 371).

а) Коли можна скорочувати речення дієприслівником.

390. Як приглянути ся всім тим реченням, скороченим дієприслівниками, то легко замітити, що вони могли тільки тому скоротити ся, що в головному й побічному реченні був усюди **той самий підмет.**

І так воно загалом буває, що тільки тодї, як у головному й побічному реченню спільний підмет, побічне речення може скорочувати ся дієприслівником. — **спільний підмет**

пор.: ***Тиняючи*** (коли я тиняв) *на чужині понад Елеком*, *стрів я діда вельми старого* (Шевченко). *Сорок літ проблукавши* **Мойсей** *по арабській пустині, наблизив ся* (він, Мойсей) *з народом своїм о межу к Палєстині* (Франко) . . .

Та в українській мові це скорочення вживаєть ся ширше.

безпідмет. 1. Частенько скорочують ся дієприслівником побічні речення, коли в головному реченню підмета немає (речення безпідметове § 340, неособове § 433), н. пр.:

Гуляючи, *як той казав*, (треба) *шматок хліба ззїсти* (Шевченко). *Шкода перемішувати тїсто*, ***винявши*** (його) *з печі* (Куліш). *Або, може, не плакати*, ***мавши*** *одним-одного щирого товариша тай того скласти на лаві?!* (Федькович)...

льоґічний підмет 2. А то ще так буває, що граматичного підмета немає, але ж його догадати ся легко (є льоґічний підмет), і речення скорочуєть ся, н. пр.:

Не слїд менї, ***бувши*** [= коли я є] *в сьому важному чинові, лишнє слово сказати* (Квітка). *Важко матері, таке* ***згадуючи*** [коли мати таке згадує] (Мирний). ***Глядячи*** [коли иньчі глядїли] *на неї, і иньчим не співалось* (Г. Барвінок). *Добре тобі говорити, отут* ***сидячи*** [коли ти сидиш] *в хатї* (Нечуй-Левицький) . . .

иньчий підмет 3. Нераз підмет у головному реченню иньчий, але ж думка підказує нам, що підмети обидвох речень якось вяжуть ся зі собою, н. пр.:

Серце так болить, ***дивлячись*** (коли я дивлю ся) *на ваше убозство* (Куліш). *Як стревожилось його серце тепер*, ***зобачивши*** (як він зобачив) *високу Лаврську дзвіницю зза чорного бору* (Нечуй-Левицький). *Сосни були посаджені рядами так, що*, ***їдучи*** (коли хто, як яка людина їхала) *дорогою, око раз-за-разом бігало поперек головної лави і продирало ся значний шмат у глиб лїса* (Франко) . . .

Легко замітити, що тут скрізь підметами являють ся складові частини чогось (серце, очі — людини), думка схоплює все це як приналежне до чогось, як щось, що вяжеть ся зі собою, — і тому й побічні речення могли скоротити ся.

4. Тільки вже дуже рідко, у народній прозї і в тих письменників, що дуже підходять під народню складню, подибуєть ся таке скорочення дієприслівником, що в ньому

підмет стоїть собі цілком окремо від підмета головного речення, зовсім не вяжеть ся з ним, н. пр.:

*Аж ось, **пройшовши** ще днів зо пять* (= коли пройшло . . .), *сказано їм, що вже недалеко те місце, куди їх гнали* (Мирний). . .

5. А так, у народній прозї і в тих же народнїх письменників, що дуже чуткі до народньої складнї, скорочене речення так тісно звязуєть ся з підметом, що часто воно вважаєть ся немов стягненим реченням і сполучуєть ся з головним — єднальними сполучниками: **і, та,** н. пр.:

*Вранцї **вставши, і** поплїв ся, куди очі глядять* (Зі збірника Рудченка). *От **похрестосувавшись** із ним* [Василем], ***і** каже йому Наум . . .* (Квітка). *Та **витягши** з гамана шматок засмальцьованого папіру, з обтїпаними краями, **й** подав голові* (Мирний). *Проф. Грушевський, **пробувши** двацять пять год у Львові, **і** не може гаразд знати за це дійсне становище в нашій широкій публицї* (Нечуй-Левицький, VIII, 329). *Отим то Настя, **дивлячись** на худобу, **тай** журилась* (Квітка) . . .

Сюди ж належить таке явище, що присудок **головного** речення згоджуєть ся з підметом побічного **скороченого** речення — так звязаний зі собою зміст їх обидвох, н. пр.:

*Наум, **позносивши** мішки в комору, **розпрягши** кобилу і **впоравши** все **з Василем*** (гл. § 350 2), ***ввійшли** в хату, **посїдали**, **поговорили*** (Квітка — Маруся)...

Але ж до таких явищ звичайно, у прозї, письменники не додивлюють ся і скорочують тільки тодї речення дієприслівником, як у обидвох реченнях підмет тоїї самий, або як його догадати ся легко (гл. 2, 3).

б) Скорочення: *будучи, бувши.*

391. Якщо побічне речення скорочене дієприслівниками дієслова „*бути*", то ті дієприслівники часто пропускають ся, н. пр.:

Будучи, бувши

*Завсїди мовчазна та трохи сувора, **вона** поводилась із Марком якось особливо згорда* (Грінченко). *Високий, статний, молодий, вродливий, недавно ще **він*** (цар) *на престолї сїв* (Франко). *Горда, розумна й енерґічна, як щира Українка, **Марта** зовсїм не була зугарна покоритись деспотизмові чоловіка* (Нечуй-Левицький). ***Жаби** тїкали од води,*

раді, що не звернуть на себе людської уваги (Нечуй-Левицький) . . .

Все це теж скорочені прислівникові речення, по більшій части—причинові, але ж усюди присудок (***бувши** мовчазна*..., ***будучи** високий* . . ., ***будучи** горда* . . ., ***будучи** раді)* у них ужитий без: **„бувши“, „будучи“.**

Та це тільки тоді можна пропускати дієприслівник, як імя присудкове вжите в називнику (§ 336); коли імя присудкове в оруднику, або як ,,*бути*'' вжите у значінню ,,існувати'' (гл. § 337) — то дієприслівників звичайно не пропускаєть ся, н. пр.:

[Ви забажали, щоб я . . .], ***бувши** вольним, пустив ся служить збиранині народу* (Франко). *Рід нашого Квітки, **бувши** значним і вельможним родом, займав собі на просторі що-найлюбіщі займанщини* (Куліш). *Я б, за ним **бувши,** знудилась* (Федькович) . . .

А то ще часто, наслідуючи давній книжний лад, або в поезії, письменники вживають сям та там дієприслівників, хоч імя присудкове стоїть у називнику, н. пр.:

*Саул, не **будучи** дурак, набрав собі гарем чималий тай заходив ся царювать* (Шевченко) . . .

ЗАВВАГА. Усі речення, скорочені дієприслівником, відзначують ся, як ми бачили, теж **запинками.**

3. СКОРОЧЕННЯ ДІЄІМЕНИКОМ.

Скорочені дієіменником:

392. Друге прислівникове речення (§ 387, стор. 424.) скоротило ся так, що **сполучник** *(щоб)* відпав, а присудок *(подивив ся)* перейшов у **дієіменик.**

1. Як придивити ся до всіх отсих речень:

намірові

Там у пекло к чорту [пянице!] *став ся, **пить** вогонь, смолу і дим* (Франко). *Велїв* [Еней] *побігти до дяків, **купить** піярськую граматку, полуставців, октоїхів* (Котляревський). *Святая на землю правда прилетить, хоч на годиночку **спочить*** (Шевченко). *Після вранїшнього чаю Марко сїдав, **учити** свого учня* (Грінченко). *Дурне ягня саме забило ся до річки, **напити ся** водички* (Глїбів). *Вона спішить у храм, **моли-***

тись *Богові святому* (Франко). *Старий батько часто навідувавсь до дітей,* ***послухати*** *веселих пісень* (Нечуй-Левицький). *Ми піднялись на кривдників відвічних, своєю кровю всім* ***купити*** *волю* (Франко) . . .

— то все речення **намірові**, і присудки головних речень виявляють скрізь якийсь рух. І загалом намірові речення найбільше скорочують ся дієіменником, хоч дієслово головного речення й не визначає руху, н. пр.:

Хто викохав тонку, гнучку, в степу ***погибати*** [= щоб погибала в степу] (Шевченко) . . .

Усі такі скорочені намірові речення відділюють ся теж **запинками.**

Але коли на скорочене намірове речення складаєть ся тільки один дієіменик, то запинок не ставить ся, н. пр.:

Прощатись *прийшов я, кохана, з тобою* (Леся Українка). *Коли ж* ***одпочити*** *ляжеш, Боже, утомлений?* (Шевченко). *На позорище ведуть старого дурня* ***муштрувати*** (Шевченко). . .

Ці останні речення виглядають на око як прості, а не — зложені, та за те присудки в них наче зложені (гл. § 338).

2. Крім того, дієіменником скорочують ся **предметові** і **прикметникові** речення, н. пр.:

Мені, о Господи, подай ***любити*** (= щоб я любив) *правду на землі!* (Шевченко). *Пан звелів і Василя* ***брати*** (= щоб брали) (Вовчок). *Хто видав так* ***говорити*** [= щоб хто говорив так] *матері?* (Нечуй-Левицький — Кайдаш. сімя). *Даєш волю і розум на світі, красу даєш, серце чисте, та не даєш* ***жити*** [= щоб ми жили] (Шевченко) . . . **предметові**

Твоє лице [поезіє!] *має . . . силу,* ***зміняти*** (= що зміняє) *камінь самолюбства і злости у сльози!* (Франко). ***Царювати*** *й порядки* ***робить,*** *се моє хиба діло?* (Франко). . . **прикметникові**

І ці речення можна брати подекуди за прості. Через те загалом у предметових і прикметникових реченнях, скорочених дієіменником, тільки тоді ставить ся запинку, як вони довші. Бо так, то дієіменик чуєть ся немов предметом, чи прикметниковим додатком одного речення.

XXV. РЕЧЕННЯ ВИСКАЗАНІ КОРОТЧЕ.

393. В українській мові є багато способів, висказувати речення коротче. Задля того служать деякі прислівники та сполучники, що містять у собі такий самий зміст, як коли б речення висказати повнотою. Це ось які слівця: **було, би, ану ж, нехай** (хай, най), **бодай, хиба, та** й т. д.

Було 1. Словечком „**було**“ у сполуці з дієіменником скорочуєть ся присудок, коли б він мав мати форму можливого способу у сполуці зі словечком: *повинен*, н. пр.:

Речення повнотою:	Висказане коротче:
*Ти **повинен би був** не рубати зеленого дуба, **повинен був** не займати, як я тобі була не люба.*	***Було** не рубати зеленого дуба, **було** не займати, як* (я) *тобі нелюба* (народня пісня)

пор.: ***Було** тобі, моя мати, тих брів не давати* (нар. пісня). ***Було** тобі, Грицю, та на вечорниці не ходити* (Старицький). *Бач, жінко, **було** його малим не пускати горобців дерти* (Нечуй-Левицький) . . .

Вже в цих реченнях чуєть ся умову (*Як би ти, Грицю, не ходив був на вечорниці, то не стало ся б з тобою те, що сталось*). Та ще виразніще чуєть ся вона тоді, як такі речення незаперечні, н. пр.:

*Дурний чоловік був! **Було** шануватися, стати офіциром* (Франко — Перехресні стежки) . . .

Зміст цього речення такий: „*Як би я був шанував ся, став офіциром . . ., було б краще.*“

пор.: *Бігла за мною полем . . . Просила, аби її взяти . . . Але я коні погнав тай прімкнув. Може, де там серед поля вже домерзає. **Було** стару взяти* (= ліпше було б, як би був узяв стару) . . . *Бувало, що візьме в руки, тай горить йому в тих руках. **Було*** (краще було б, як би я був . . .) *одну взяти ще малому* (Стефаник — Стратив ся) . . .

Тута скрізь чуєть ся умова, щось неначе умовне речення, висказане — коротче.

Би 2. Таку саму умову почуваєть ся в реченнях, де вжитий дієіменик із прислівником „**би**“ — теж замісць способу можливого, н. пр.:

Чи прийде вечір, чи пємо чай, то сісти б тай побалакати любенько, порадитись (Нечуй-Левицький) . . .

І тут теж чуєть ся такий зміст: *Гарно було б, як би* (чи прийде вечір, чи пємо чай) *ми сїли та побалакали, порадились.*

3. Умову чуєть ся в таких реченнях, що починають ся слівцем „**ану**", н. пр.: **Ану**

***Ану** ще слово скажи, то так і вилетиш із хати!* (Слов. Грінченка I, 8).

Зміст тут такий: *Якщо ти тільки скажеш іще одне слово, то вилетиш із хати.*

Це краще видно з ось якого прикладу:

*Це стара халабуда, **ану ж*** (= а що буде, як) *завалить ся* (Франко) . . .

Крім того, це слівце містить у собі такі думки: побачимо, не знати, цїкавий я, н. пр.:

*Не буду замітати хати, **ану*** [цїкава я, побачу], *чи виметє свекруха* (Нечуй-Левицький) . . .

4. Таксамо чуєть ся щось наче умову в деяких реченнях, що починають ся прислівниками: **нехай, хай (най)**[1] у сполученню з формами теперішнього часу, н. пр.: **Нехай, хай, най**

*Щось би я сказав, але **най** мовчу, **най** шаную образи святі* [= але краще буде, **як** мовчати му, **як** шанувати му образи] (Стефаник) . . .

а) І намір не все висказуєть ся тільки наміровим реченням, на нього теж часто вказують прислівники: **нехай, хай, най** у сполуці з формами теперішнього або будучого часу дієслова, н. пр.:

*Утни, батьку, орле сизий, **нехай** я заплачу, **нехай** свою Україну я ще раз побачу; **нехай** ще раз послухаю, як те море грає* (Шевченко) . . .

Це речення чуєть ся наче инакше сказане намірове речення: *Утни, батьку* (на що? На те), *щоб я заплакав, щоб я свою Україну ще раз побачив* (гл. § 360 6, § 375).

пор.: *Віддав жінцї гроші, **най** сама робить, що знає* (Франко). *Співай дитинї, **най** не плаче* (Стефаник). *Зачекай ти хоч годиноньку малую, та **най** я постелю постелю білую* (нар. пісня) . . .

Буває, що як зміст зовсїм ясний, то „**хай**" пропускаєть ся:

Розпали вогонь, [хай] *хоч обсушу ся* (Леся Українка) . . .

[1]) У Лепкого стрічаєть ся „**няй**", пор. ***Няй** знають, **няй** відають, як мене чортів брат опорядив, як мене скривдив* [Підписав ся] . . .

б) Таке **„нехай"** появляєть ся після способових дієслів, що доповнюють ся дієіменником (гл. § 226 2), н. пр.:

Батько не боронив йому, ***най*** *іде* (Зі збірника народніх новель Гнатюка) . . .

Вже й тут відчуваєть ся наче форма наказу, дозволу, чи бажання. Видно це і з речення:

А дитина наша ще молоденька, ***нехай*** *ми ще сами її пококаємо та навчимо на розум добрий* (М. Вовчок). . .

Тим то й не диво, що **„нехай"** у сполуці з 3. ос. одн. і множ. теперішнього часу заступає форми способу наказового для тих осіб, гл. 253 4, 393 6.

в) Бажання чогось злого для себе, чи другого переходить у божбу, чи проклін (гл. § 325 5), і тоді ми теж уживаємо в нашій мові **„нехай"** у значінні: *бодай, щоб*, н. пр.:

Нехай *я не побачу дня ніколи,* ***нехай*** *не знати му я сну-впокою, коли сестра сказала вам неправду!* (Куліш — „Комедія помилок" Шекспіра) . . .

До такого бажання додаєть ся нераз і прислівник **„би"** (тепер. час можливого способу, гл. § 257), н. пр.:

Най би *син, ваша дитина, а людський злодій,* ***най би*** *згнив у криминалї, бо злодія не шкода!* ***Най би!*** (Стефаник)...

Бодай 5. Такого самого значіння (божба, проклін) надає реченням прислівник **„бодай"** (гл. § 325 4) у сполуці з формами минулого часу, н. пр.:

Бодай *тебе, мій миленький, ворота прибили!* (нар. пісня).

Зміст такий: *Я бажаю тобі, мій миленький, щоб тебе ворота прибили.* [Речення головне цілком пропущене — предметове теж коротче сказане].

Таксамо в реченнях:

Коли забули, ***бодай*** (= то я бажаю їм, щоб) *заснули* (Шевченко). ***Бодай*** (= краще було б, як би) *не казати!* (нар. погов.) . . .

В останньому реченню містить ся умова, висказана коротче, в дієіменнику та частїще в такому значінні вживаєть ся **„бодай"** із можливим способом, н. пр.:

Бодай *би я* (= лїпше було б, щоб я) *не дождала такого слова почути!* (М. Вовчок)...

Наказовий спосіб 6. Таку саму силу, як прислівники: **нехай, бодай,** має й **наказовий спосіб** дієслова, що тою формою можна коротче

висказати речення з умовним (гл. § 360 7) та ще з наслідковим (гл. § 360 4) змістом, н. пр.:

*Не **осліпни*** (= коли б не осліп був) *твій батько так неждано, він пішов би далеко* (Тобілевич — Суста) . . .

Крути**, **верти (= хоч крутити меш, хоч вертіти меш), *а мусиш умерти* (нар. припов.). . .

І тим пояснюєть ся, що „**нехай**“ у сполученню з формами теперішнього часу (393 4 б) може заступати наказовий спосіб (гл. § 253 5, 6), бо ж ці речення, що вгорі, можна ось ще як висловити:

Нехай би був не осліп твій батько, він пішов би далеко.
Нехай я (ти) *як кручу, верчу, а вмерти мушу.*

7. Коротче висказуємо речення, вживаючи сполучника „**хиба**“, що має значіння: може, було б добре; чи, може, не добре було б, н. пр.: **Хиба**

Хиба (= чи не було б, може, добре, як би...) *самому написать таки посланіє до себе* (Шевченко) . . .

пор.: *На що здалось мені моє життя? **Хиба*** (= чи, може, не на те — здалось воно), *щоб дожити смерти та долі дякувать за кожний день* (Самійленко) . . .

8. Таксамо скорочуємо думку сполучником „**та**“ у противставному значінню, н. пр.: **Та**

*Щось воно **та*** (= склало ся, та склало ся) *недурно* (Нечуй-Левицький). *Чи вже ж мої пироги **та** недобрі* [= чи може бути, щоб мої пироги були недобрі]? (Нечуй-Левицький) . . .

9. Що вставні слова являють ся коротче висказаними реченнями, це ясно, пор. приклади в § 347.

10. І слівця „**що, як**“, які додають ся до найвищого ступня прикметника (гл. § 195, стор. 191), н. пр.: ***що**-найкращий*, ***як**-найліпший*, являють ся теж коротче висказаними реченнями, скороченнями. Речення, н. пр.: **Що, як**

*Рід Квітки займав собі **що**-найлюбіщі займанщини* (Куліш) треба розбірати так:

*Рід Квітки займав собі займанщини, **що** були найлюбіщі йому.*

Таксамо речення: *Всі мали дбати про **як**-найчисленнїщу участь на зборах* (Франко), се властиве ось яке коротче сказане речення:

Всї мали дбати про те, ***як би то участь на зборах була найчисленнїща.***

Це щось наче скорочені чи прикметникові, чи предметові речення.

XXVI. ЧУЖА МОВА.

Слова, які хтось до нас ісказав [чужі], ми можемо передавати двояко: або дослівно їх наводячи, або тільки переповідаючи те, що нам сказали.

1. ПРЯМА МОВА.

Пряма **394.** Ось приклад на таку чужу мову, що наводимо її дослівно, тими самими словами:

Цвіла Троянда у садочку, а недалеко, у куточку, між буряном бренїв Будяк.

І каже він Трояндї так: ***„На що це ти колючок начепляла?“***

„А ти на що?“*, вона його спитала.*

„Я?“ *обізвавсь Будяк:* ***„Я, серденько, не проста штука, я — степовий козак! Менї колючка — як шаблюка, щоб ворогів страшить, щоб усім було спокійно жить. Вам більш нема нїякої роботи — цвісти, пахтїть, а не колоти“.***

„Не все ж колоть і Будякам“*, Троянда каже:* ***„треба й нам, щоб Крученії Паничі боялись і до Троянди не чеплялись“*** і т. д. (Глїбів).

Заки наводити чужі слова, то звичайно пояснюють ся, хто власне казав, чи питав. І ті слова, як ми бачили, можуть стояти і в серединї чужої мови, й на кінцї, й на початку.

Як придивити ся з граматичного боку, то слова, що пояснюють *(І каже він Троянді так — вона його спитала — обізвавсь Будяк — Троянда каже)* для себе зрозумілі речення, й чужа мова теж — речення зрозумілі. Це немов рівнорядно-зложені речення, а щодо змісту, то це хоч висказова сполука (§ 360 9), хоч питайна (§ 360 10).

Таким чином наведена чужа мова зветь ся — **прямою мовою,** бо тута прямо так і кажеть ся, хто, що й як казав, чи питав.

ЗАВВАГА. Щодо **знаків,** яких тут уживаєть ся, то, як із самих прикладів видно,

а) коли чужа мова наводить ся вцілому в другій частині речення — після пояснення, то вона відділюєть ся **двоточкою** (:);

б) коли чужа мова розділюєть ся думкою того, що її наводить — це немов уставні слова (§ 347) —, то вона відзначена з обидвох боків **запинками,** і

в) таксамо відділюєть ся вона **запинкою,** коли думка того, що її наводить, поставлена на кінці.

Крім того, чужа мова відзначуєть ся все знаками, що так і звуть ся **наводові** (бо ж наводимо чужу мову) або за своїм виглядом — **лапки,** і то вдолині („), коли починаєть ся чужа мова, й нагорі (“), коли вона кінчить ся. [То так ми кажемо: „наводовий знак (лапки) вдолині“, „наводовий знак (лапки) нагорі“].

Звичайно чужу мову розмовників подаєть ся в окремих стрічках. Само по собі, що як чужа мова подає запит, то на кінці замісць точки стоїть — **питайник.**

395. Швидка розмова, головно, як її веде двоє людей між собою, наводить ся часто просто, без пояснень, н. пр.: **Швидка розмова**

— *Проси мерщій Степана, він добрий чоловік,* — Кіт Вовкові сказав.

— *Та я у його вкрав барана.*

— *Ну, так навідайсь до Демяна.*

— *Е, і Демяна я боюсь: як тільки навернусь, він ізгадає поросятко.*

— *Біжи ж, аж ген живе Трохим!*

— *Трохим? Боюсь зійти ся з ним: з весни ще злий він за ягнятко!*

— *Погано ж! . . . Ну, а чи не прийме Клим?*

— *Ох, братіку! Теля я в його звів!*

— *Так ти, бачу, усім тут добре надоїв,* — Кіт Вовкові сказав (Глібів) . . .

ЗАВВАГА. У таких випадках, як ми тут бачили, можна замісць лапок кожну розмову з початку й на кінці відділювати **пружками** (павзами). Так звичайно й робить ся в повістях та оповіданнях.

Але як найдете її так, що розмова одного відзначена лапками, другого — пружками, третього — двома лапками й т. д.

пор.: *Тільки-що* (Шрам) *доїжджає до воріт, аж сотник виїжджає з двора. Познав Шрама і сам не знав, що робити од радости.*
— Ну, батьку, — каже, — у саму годину завітав до нас у гості.
,,Бачу я й сам. Бодай лучче нічого не бачити!"
— Куди ж оце?
,,Да в Батурин же, до навісного діда Васюти."
— Е, уже раду рушили!
,, Як?"
— А так. Ось заїдьмо лиш до господи . . . (Куліш).

2. ПОСЕРЕДНЯ МОВА.

Посередня мова

396. Усі розмови в попередніх прикладах наведені так, як балакав би кожний сам про себе — у першій особі.

Але чужу мову можна переповідати й од себе, сказати, що правда, геть-чисто все, що хтось ісказав, але недослівно, так, що той, що оповідає, являсть ся немов посередником між тим, хто балакав, і тим, хто слухає, н. пр.:

Прибігли двоє пастухів од череди й обявили голові, ***що*** *в такому й такому місці лежить зарізаний чоловік, а хто,* ***вони*** *з ляку й не* ***роздивились*** (Квітка).

Така мова зветь ся **посередня,** а всі слова, переповіджені другими, творять уже не речення головні, а побічні, залежні, отже ціле речення — нерівнорядно-зложене (спійня). Через те нераз таку мову звуть іще й залежною.

Переповіджена чужа мова вже не в першій особі, а — в **третій.**

пор. *Наум став Василя розважати та розказувати, який се смертельний гріх, щоб проти божої волі смерти шукати, і* ***що*** *така душа непрощена від Бога в віки вічні; далі став навчати,* ***щоб*** [він] *моливсь Богу й* ***щоб*** *положивсь на милость його* [Квітка].

А ось приклад на одну і другу мову — в 3. і 1. ос.:

Говорять [селяни в пан-отця], ***що*** *важкі літа, не вродили ячмені,* ***що*** *правди їм ніде нема, і затискають жмені; говорять: оком де не кинь, усюди кривда й горе, чи сяк, чи так,* ***ти,*** *хлопе, гинь, біда тебе поборе!* (Лепкий) . . .

3. ПРЯМА Й ПОСЕРЕДНЯ МОВА.

397. Ріжницю між обома способами передавати чужу мову можна пізнати докладно на отсих прикладах:

Мова прямa:	посередня:
*Старшина почала його всовіщувати: „**Побій ся** Бога! Чи **тобі** ж довго жити на світі? Нехай би молодії гетьманували. Ей, **пане полковнику**, не **удавай** Сомка на Москву зрадником! **Держись** за його, то ще й сам і всі **ми поживемо** з упокоєм."*	*Старшина почала його всовіщувати, **щоб він побояв ся** Бога, **(бо)** чи ж **йому** довго жити на світі, нехай би молодії гетьманували. **Прохала, щоб полковник** не **удавав** Сомка на Москву зрадником, **щоб держався** за його, то ще й **він** сам і всі **вони поживуть** із упокоєм.*
***Куди!** Розходивсь наш дідуган: „Скоріш у **мене** волосся на долоні виросте, ніж переяславський крамар буде гетьманом! За **мене** бояри на Москві тягнуть, за **мене** Брюховецький з Запорожцями стояти ме. Ось **я** послав уже посланці до Зінькова."*	***Але ж** наш дідуган **(страх як)** розходив **ся**, **(почав відгрожувати ся), що** скоріш у **нього (мовляв)** волосся на долоні виросте, ніж переяславський крамар буде гетьманом, **що** за **нього** бояри на Москві тягнуть, **що** за **нього** Брюховецький з Запорожцями стояти ме, **що** ось **він** послав уже посланці до Зінькова.*
*„**Не йми**", кажуть йому, „віри Запорожцям: вони **тебе** в-очевидьки ошукують. Приїжджають до **тебе** з Січі задля взяття тілько подарунків." — **Ми** тебе гетьманом оберемо, — „а там своє на умі. Хиба не **знаєш**, яким вони духом на городову старшину дишуть? Се їх обичай давній!"*	*Кажуть йому, **щоб не няв** віри Запорожцям, що вони **його** в-очевидьки ошукують, **що** приїжджають до **нього** з Січі задля взяття тілько подарунків. **(Кажуть у вічі), що (нїби то)** гетьманом **його** оберуть, а там своє на умі. Хиба **полковник** не **знає**, яким вони духом на городову старшину дишуть? Се їх обичай давній.*
Де тобі! І слухати не хоче. (Куліш — Чорна Рада)	*Де тобі! І слухати не хоче.*

ЗАВВАГА. Щодо розділових знаків, то посередню мову обовязують ті ж закони, що й усі побічні речення.

XXVII. ПЕРІОДА.

398. Довге зложене речення, але ж таке, що в ньому зміст повний і думка закінчена, зветь ся **періодою.**

Ось така періода:

Мов *тур, готуючись до нападу, стане й голову вниз похилить і роги до землї згинає і стишить ся, щоб опісля разом вирватись із того приниженого положення й кинути ся з цїлою силою на противника,* || ***так*** *і непривична до пут вода тухольського потока на хвилину притишила ся, а, тимчасом, набирала сили і смілости до нового рішучого нападу* (Франко).

Із цього прикладу пізнати, що періода ця складаєть ся з двох частин, і її треба зовсїм так розбірати, як зложене речення.

Виголошуючи її вцїлому, ми в першій частинї підвищуємо голос, у другій понижуємо, що ті дві частинї так і звуть ся: **підвищення й пониження.**

Цї назви дуже давнї. Річ у тому, що давнїми часами в періодах, та ще довгих, дуже кохали ся промовцї й, виголошуючи промови, вони підвищували голос у першій половинї періоди, у другій — понижували, спиняючись потрошки між одною і другою частиною. Це на те, щоб і самим одпочити, й у слухачів викликати краще враження та зрозуміння до того, що саме вони говорять.

І не тільки промовцї користували ся тим звичаєм, але поети й загалом усї письменники (Греки, Римляни, а за ними — Нїмцї) дуже радо вживали періoд. Від чужих письменників спосіб балакати та писати періодами перейшов і до нас. Головно в 17. і 18. в. користували ся ним наші письменники *(лїтописцї, полємісти, історики)*, перебравши його зі школи (Київської Академії).

1. ПОДЇЛ ПЕРІОД.

Зміст: **399.** Щодо змісту періоди так подїляють ся, як зложені речення.

порівняльна 1. Не важко замітити, що ця періода, що ми її вгорі навели, своїм змістом — **порівняльна.**

А ось іще порівняльні періоди:

Як *моряки в час бурі все з човна у море мечуть, щоб човно влекшити, а стихне буря, жаль їм стане втрат, почнуть тужити,* || ***так*** *і*

гнівний у лютому розпалї не тямить, що здорове, що боляче, а гнів мине, згадавши, що накоїв, за пізно плаче (Франко).

***Як** вовчиця, оберігаючи дїтей, уся наїжить ся, жде тільки одного замаху, щоб разом кинутись на свого ворога, || **так** Галя гордо і призро дожидала ще хоч одного слова* (Мирний).

***Як** на невольницькому ринку іде невольник з рук до рук і переходить од будинку, де потерпів немало мук, в нові, незнані ще палати, де знов добра йому нема, || і я **так** мусів мандрувати з ярма до другого ярма* (Чернявський).

***І як** нераз лїтньої днини, коли західний неба край вже вкрила груба, чорна туча, і звільна, грізно суне, знай, глухими громами кипуча, а тут ще сонїчко жарить, немов натужує всї сили, || **отак** пани людей гнїтили найдужче в тій останнїй хвилї, коли вже дзвонарі спішили, на благовіст новий дзвонить* (Франко — Панські жарти) . . .

2. Оце знов — **умовна** періода: **умовна**

***Як** би я знав чари, що спиняють хмари, що два серця можуть ізвести до пари, що ламають пута, де душа закута, що в поживу ними змінить ся й отрута, || **то** тебе би, мила, обдала їх сила, всї в твоїм би серцї искри погасила, всї думки й бажання за одним ударом, лиш одна любов би вибухла пожаром, обняла б достоту всю твою істоту, мисли всї пожерла б, всю твою турботу* (Франко).

Ось іще одна така умовна періода:

***Коли** почуєш, як у тиші нічній залізним шляхом стугонять вагони, а в них гуде, шумить, пищить, мов рій, дитячий плач, жіночі скорбні стони, важке зітхання і гіркий проклін, тужливий спів, дївочії дисканти, || **то** не питай: сей поїзд — відки він, кого везе, куди, кому вздогін — се емігранти* (Франко).

3. Таке речення: **допустова**

*Слухаючи їх щирої й розсудливої ради, **хоч*** [Олеся] *і одмовляла їм* [козакам], *що не вповає анї на худобу, бо має й сама, анї на вільність: ,,Що'', каже, ,,по тому, що буде вільний, коли не буде любий!'', || **а проте** сльози так із очей ринуть* (Марко Вовчок)

— треба вважати **допустовою** періодою.

Ось іще допустова періода:

***Хоч** ти не будеш цвіткою цвісти, левкоєю пахуче-золотою, **хоч** ти пішла серед юрби плисти у океан щоденщини й застою, || **то все ж** для мене ясна, чиста ти, не перестанеш буть менї святою, як цвіт, що стужі не зазнав, нї спеки, як ідеал все ясний, бо — далекий* (Франко) . . .

часова 4. **Часовими** періодами користують ся радо історики, н. пр.: ***Коли*** *на соймі, що почав ся з кінцем 1568. р. в Люблинї, литовські пани помітили, що король, під намовою польських своїх дорадників, хоче на них натиснути, щоб засїли разом із Поляками всї у спільнім соймі,* || ***то*** *вони вночі під 1. березня 1569. р. тихенько виїхали з Люблина, сподїваючись тим способом зірвати сойм і перервати справу* (М. Грушевський — Ілюстрована історія України, 1918, стор. 189).

пор. ***Як*** *лїтнїм ранком зчервонїють хмари над сонечком, що весело встає, і пан старий, надївши окуляри, провізію з комори видає, а ранок у гаю і в полї робить чари,* || ***тодї*** *вся дробина клекоче, і сокоче, і сокорить, і кахкає, й пищить, а по сусїдах лаяння жіноче й дїточий крик аж у вухах лящить і глушить коськання ночлїже парубоче* (Кулїш — Три поети) . . .

причинова 5. Прикладом **причинової** періоди може бути таке речення: *Старий заховавсь у степу на могилї, щоб нїхто не бачив, щоб вітер по полю слова розмахав, щоб люде не чули,* || ***бо*** *то боже слово, то серце по волї з Богом розмовля, то серце щебече Господнюю славу, а думка край світа на хмарі гуля* (Шевченко) . . .

протиставна 6. А ось **протиставна** періода:
Новий гетьман [Виговський] *був цїлою головою вищий від Юрася, був чоловік дуже досвідчений, розумний, бувалий, некепський полїтик, при тому без сумнїву — патріот український, завзятий автономіст, однодумець старшини, що разом із нею бажав забезпечити свободу й незайманість України,* || ***але*** *він не мав популярности такої, як Хмельницький: був він український шляхтич із київського Полїсся, служив по канцеляріях, до військового дїла не мав особливої охоти й до війська попав припадком* (М. Грушевський).

Такі періоди дуже часто переділюють і т о ч к а м и.

відносна 7. Така періода, як:
Хто *в посестру взяв тяжку недолю, що давить серце, як відьма кощава,* ***хто*** *вражій нуждї попав ся в неволю,* ***кому*** *з журбами і сон, і забава,* || ***тому*** *нїт* (=нема) *місця, анї супокою, сам нудить світом, нудить і собою* (Маркіян Шашкевич)
— така періода має назву **відносної**.

Відносна [хоч її можна вважати й порівняльною, гл. § 372], її ця періода:

Скільки разів *у свойому городі я викохав пахучу, білу рожу і дожидав тривожно цього ранка, коли вона розвеже ся в цвіт чудовий і звеселить моє жаждуще око й аромою вчарує вялі груди,* || ***стільки разів*** *душа якась погана вдирала ся до мойого города, і відривала пуплях від галузї, і безсердешно білий квіт метала в брудне болото* (Лепкий) . . .

Крім того, можуть іще бути періоди: наслїдкові, питайні, намірові, вияснялльні і т. д.

Форма:

Із передостаннього прикладу виходить, що кожна частина періоди може деколи складати ся з кількох рівновартних **членів-речень**, що ось у тій періоді в першій частині є аж три рівновартні речення відносні, три члени одної частини, через те така періода зветь ся **трочленовою.**

Така сама трочленова (за змістом — відносна) періода оця:

трочленова

Хто *в першій життя четвертинї знання не здобув, а* [хто] *в другій життя четвертинї майна не здобув, а в третій життя четвертинї* ***хто*** *чесним не був,* || ***той*** *скаже в четвертій: „Бодай я і в світї не був!“* (Франко).

А ось дві трочленові умовні періоди:

Як *побачу мужицьку роботу у жнива, серед працї і поту,* ***як*** *побачу ті руки зі сталі, що лан збіжжя скосили та зжали,* ***як*** *побачу ті ноги кріваві, і ті очі від спеки сльозаві, і зігнуту в дугу хлопську спину, й під копою голодну дитину,* || ***то*** *не знаю чому, але знаю, що для тебе та мука, мій Краю* (Лепкий).

Коли *погадаю, що з нею завязав собі світ і був змушений довіку закувати ся в канцелярійну тачку,* ***коли*** *погадаю, що життя з нею не дало менї анї хвилини вдоволення, анї дня радости, анї нїчого, що робить цїнним наше життя,* ***коли*** *погадаю те все і гляну на її пісну міну, на її скривлені уста, на її холодні, гадючі очі,* || ***то,*** *здаєть ся, рвав би її, топтав би ногами* (Франко — Перехресні стежки).

Та бувають іще періоди **двочленові, чотирочленові** . . . та **багаточленові.** Ось приклад на чотирочленову періоду:

чотирочленова

Коли *весна рожева прилетить і землю всю вбере і заквітчає,* ***коли*** *зелений гай ласкаво зашумить і стоголосо заспіває,* ***коли*** *веснї зрадїє світ увесь і заблищить в щасливій долї, і* [коли] *ти одна в квітках, і травах, в полї десь, серед весни, краси і волї не зможеш більше серця зупинить, що в грудях буде битись, мов шалене, і скрикнеш,* || *знай: не доходить уже той скрик тодї до мене* (Олесь).

За змістом це періода умовна.

пятичленова А ось зразок **пятичленової** — часової періоди:

В сам час, ***коли*** *неправда люта найвище голову здійма, в сам час,* ***коли*** *народнї пута найдужче тиснуть, і* [коли] *закута народня мисль мовчить нїма,* [коли] *довкола найтемнїща тьма,* [коли] *надії й просвітку нема,* || *в* ***той час*** *якраз ви не теряйте надії й твердо теє знайте, що в груз розсиплеть ся тюрма, неправдї й злу не потуряйте, в зневірі рук не покладайте, і увільняйте ся з ярма* (Франко) . . .

Пятичленова **порівняльна** періода, н. пр., ось яка:

Скорше *синє небо зжовкле,* [скорше] *сонце гріти перестане,* ***скорше*** *Черемош замовкне, здержить ся в бігу і стане,* ***скорше*** *лїтом снїг упаде, і* [скорше] *зародить сад зимою,* || ***нїж*** *моє кохання зрадить,* ***нїж*** *розлучусь я з тобою* (Лепкий) . . .

Отже щодо своєї **форми** періоди ділять ся на **одно-, дво-, тро-, чотиро- й багаточленові.**

2. Вживання період.

400. Українська мова **період** — та ще довгих — не любить, і вони досить **рідко** стрічають ся в нашому гарному **письменстві**. Ще найчастїще стрічаєть ся **порівняльна** періода, бо порівняння українська мова любить, любить їх і народня поезія, і ті порівняння часто складають письменники в періоди.

Але ж звичайно письменники заокруглюють свої образи так, що розбивають їх на кілька простих, або коротких зложених речень. Бо ж як не як, а в періодї, якщо вона довга, нераз можна зовсїм заплутати ся.

Ось зразок, як українські письменники розбивають періоди:

То ***як*** *часом якась долїшня хвиля викарбутить великий камінь із води й покладе його на беріг,* ***то*** *той камінь стоїть на березї тяжкий і бездушний. Сонце лупає з нього черепочки давнього намулу й малює по нїм маленькі, фосфоричні звізди. Блимає той камінь мертвими блисками, відбитими від сходу й заходу сонця, і камяними очима своїми глядить на живу воду, і сумує, що не гнїтить його тягар води, як гнїтив від віків. Глядить із берега на воду, як на утрачене щастя. —*

Отак Іван дивив ся на людей, як той камінь на воду (Стефаник — Камінний хрест).

Коли розбірати граматично, то тут маємо до діла з цілим рядом речень, які змістом тїсно вяжуть ся зі собою, даючи один образ; через те й легко було б і скласти їх у одну періоду, даючи усюди замісць точок — запинки; але письменник, ідучи за духом нашої мови, цього не робить, і так цілий образ виходить куди кращий.

Частїще вже стрічають ся періоди в реторичній (у промовах) і ґазетній прозї, але це вже окрема прикмета краси цієї прози (стилю, § 435).

Із граматичного боку в нашій мові треба періоди оминати.

401. Уривчаста мова. Супроти довгих, позаплутуваних період мова знає цілком противлежний спосіб віддавати думки: недосказаними, вривчастими реченнями, як колись це було звичкою у Спартї (ляконський стиль). Ось як зразок такої вривчастої мови наводимо з народнїх уст (із Поділля) розмову двох селян: один оре, другий вертає з міста, відвозив сина до бранки:

,,*Куме, а що?*" (питає той, що оре — що з сином стало ся)
— *Ого!* (взяли в некрути)
,,*Але?*" (другий дивуєть ся, не вірить)
— *Бігме!* (божить ся, що правда)
,,*Гей, соб, цабе!*" (поганяє воли, бо вже все довідав ся)

Така мова зветь ся **вривчаста**, бо тут уриваєть ся цілі частини речень, мова складаєть ся зі самих примовчаних речень, гл. § 355.

XXXVIII. РОЗКЛАД РЕЧЕНЬ У СПІЙНІ РЕЧЕНЬ.

402. Маючи на ввазї, що лад слів ув українській мові довільний (§ 357), а побічні речення являють ся тільки частинами головних речень (§ 361), то ясно, що й щодо того, де в нерівнорядно-зложених реченнях стояти головному, де побічному реченню, ніяких твердих законів подати не можна.

Вже з прикладів, наведених у §§ 362, 363, а далї в §§ 368, 369, 372, 377 — видно, що побічні речення: присудкові, підметові, і з прислівникових: місцеві, часові, порівняльні та допустові, можуть стояти **перед** головними реченнями й **після** них.

За те предметові (§ 364), і з прислівникових: наслідкові (§ 373), причинові (§ 374), намірові (§ 375) — стоять звичайно тільки **після** головних речень, умовні (§ 376) — **перед** головними реченнями.

Щодо прикметникових речень (§ 366), то треба дивити ся, щоб їх ставити зараз-таки **після** імня, до якого вонн належить, а то може заплутати ся зміст речення.

ДЕ СТОЯТИ РЕЧЕННЯМ, СКОРОЧЕНИМ ДІЄПРИСЛІВНИКОМ.

403. Скорочені дієприслівником речення можуть стояти теж де завгодно хоч перед головним реченням, хоч після нього (пор. усі приклади § 389).

Розділ голов. реч. част. побіч. 1. А то буває ще й так, що скорочене речення розділює частини головного речення, н. пр.:

*Мотря, **розпалившись,** не вміла здержувати* (рук) *над рідним сином* (Мирний). *Маруся, **вийшовши з кімнати**, засоромилась — Господи!, почервоніла, що той мак* (Квітка). *Роман, **ідучи до школи,** ковзав ся на льоду й увалив ся* (Васильченко). *І ми, **жартуючи,** погнали чужі ягнята до води* (Шевченко) . . .

*Усе те настачили, **усердствуючи Івану Мартиновичу,** ніженські міщани* (Куліш). *Як ударить Василь, **вислухавши все,** руками в груди!* (Квітка) . . .

*На другу неділю, **прийшовши з церкви та пообідавши,** неня собі лягли на постіль припочивати* (Федькович). *Од хати до хати, **Христа славлячи,** бігають дівчата* (Васильченко) . . .

Лад слів головного речення 2. Щодо того, як у головному реченню йдуть за порядком слова, коли воно стоїть після побічного, та ще до того скороченого, то й тута в українській мові цілком довільний лад слів.

а) Звичайно так буває, що насамперед іде підмет, н. пр.:

*Скучаючи до дому й за Київом, **Дашкович** перейшов у київський університет* (Нечуй-Левицький). *Чуючи од батька страшні приповісти про війни та походи на Туреччину, на Татарву, на панів-Ляхів, **Івась** перекладав усе те в дитячі играшки* (Мирний) . . .

Із тих прикладів виходить, що зараз після підмета йде

присудок, але ж це не мусить так бути, може іти й та частина, що саме важніща за присудок, н. пр.:

Добравшись до свого намету, Сомко ***зараз*** *звелїв позвати до себе Вуяхевича* (Кулїш). *Посміявшись зі сього добре, Кузьма Трохимович* ***далї*** *подумав*, [що вже пора знимати свого салдата та укладатись на віз і чухрати додому] (Квітка) . . .

б) Та буває й так (як ось це правило в німецькій мові), що головне речення починаєть ся і присудком, н. пр.:

Купивши ґрунт, ***почув*** *себе Грицько зараз иньчим* (Мирний). *Так собі мізкуючи,* ***обійшов*** *він* (Шрам) *з буньчуком увесь табор* (Кулїш) . . .

в) Але ж і иньчі слова можуть у довільному порядку — котре слово коли важніще, — починати головне речення, н. пр.:

Голублячи таку думку, ***неприміт но*** *переходив він безкраї степи без утоми, безвідні довгі шляхи без пекучої згаги* (Мирний). *Почувши Сомків голос,* ***зараз круг його*** *всї замовкли* (Кулїш). *Лягаючи того вечора спати,* ***довго й щиро*** *молилась Катерина* (Грінченко) . . .

г) А то й так буває, що підмет містить ся в побічному реченнї, н. пр.:

Віддавши ***парубки*** *конї та скінчивши дїло в церкві, стали собі по цвинтарі прохожатись* (Федькович). *Розбивши* ***вітер*** *чорні хмари, лїг біля моря одпочить* (Шевченко). *Розглядаючи* ***Андрій*** *господу, потроху розважав себе* (Кримський). *Сорок лїт проблукавши* ***Мойсей*** *по арабській пустинї, наблизив ся з народом своїм о межу к Палестинї* (Франко) . . .

Як бачимо, тут панує цїлковита воля.

XXIX. РОЗДЇЛОВІ ЗНАКИ.

404. Коли хочемо, щоб нас добре розуміли, то в живій мові добіраємо все відповідного голосу: то підносимо його (н. пр., викликуючи, або питаючись), то понижуємо, то вриваємо на якомусь слові, то спиняємо ся довший час, то знов балакаємо, зовсїм не спинюючись і т. д.

Таку саму службу сповняють на письмі знаки, які так і звуть ся **роздїловими знаками,** що ніби то вони вказують, що треба від чого роздїлити, що вони роздїлюють слова,

чи цілу громаду слів. Деякі знаки ми вже пізнали на кінці науки про слова (§ 323) та пізнавали потрохи під час цілої науки про речення. Тута зберемо ті закони ще раз усі чисто тай іще пододаємо те, про що в нас не балакалось досі.

Ось розділові знаки:

1) **точка** [.], звана ще подекуди: **крапкою,**
2) **запинка** [,] або з-грецька: **кома,**
3) **середник** або **точка зі запинкою** [;],
4) **двоточка** [:] або **двокрапка,**
5) **питайник** [?],
6) **викличник** [!],
7) **пружка** [—], чужа назва: **павза,**
8) **точки** [...],
9) **наводові знаки** [„ “] або **лапки,**
10) **дужки** [( )] й
11) **розділка** [-].

1. ТОЧКА.

405. Точка ставить ся на кінці оповідного речення (§ 325 1), і загалом кожного речення, яке, на гадку того, що пише, скінчило ся, чи воно містить у собі одну думку, чи більш, — лиш що ті думки він висказує як свою правду. Ось приклади:

Стоїть село. Невесело на горі палати почорніли. (Шевч.) *Великий учитель церковний Іван служив у султана в Дамаску.* (Франко). *Чіпка підпер спиною одвірки, стоїть мовчки, дивить ся, що далї буде.* (Мирний) . . .

Що точкою скорочують ся слова, гл. § 308.

Про точку при числівниках порядкових, писаних числами, гл. § 321.

2. ЗАПИНКА.

406. Запинки вживають ся дуже часто. Передусім нею

1. розділюють ся слова, які власне до речення не належать, отже

а) кличник (§ 323 1 г, § 429),
б) виклики (§§ 304, 323 1 г),
в) слова й речення вставні (§ 347);

2. одновартні частини речення у стягненому реченню (§ 353);

3. прикладка (§ 346 5);

4. ті самі слова, якщо вони задля чогось у реченні повторяють ся (§ 352, стор. 389), н. пр.:

Сунуть ся, сунуть ся хмари темні, брудні (Вороний). *Коло тину* (барвінок) *поріс хрещатий та синє, синє-голубий* (Шевченко). *По дорозї жук, жук, по дорозї чорний* (нар. пісня)...

5. речення рівнорядно-зложені, і то без огляду на те, чи є між ними сполучники, чи ні (§ 360);

6. побічні речення від головних (§§ 362—366, 368—377), чи ті побічні речення нескорочені, чи скорочені (§§ 387 до 389), себто, запинка ставить ся перед кожним сполучником, відносним і питайним заіменником та заіменниковими частицями (§§ 378—386), якщо ними починають ся побічні речення;

ЗАВВАГА. При тому одначе треба мати на ввазї все, що сказано про сполучник „і“, коли перед ним запинка ставить ся, а коли нї (гл. § 323 1, § 353 1, стор. 390, заввага).

7. побічні речення від побічних, н. пр.:

***Коли** б лишень впоздовж поля походити, сльози ті, **що** ллє недоля, всї злїчити, наглий страх женця вхопив би враз на нивах, **бо** крівавї снопи мав би по тих жнивах* (Грабовський). *Неня **як** учули, **що** Ілаш уже посватаний, та з **ким**, та й **як**, такі вже раді, **що** аж Богу молять ся та в долошки плещуть* (Федькович). *Не марнуймо щасливої хвилини, **щоб** колись не нарікали на себе, **що** змарнували щастя* (Лепкий)...

8. після прислівників: **так, нї, еге,** якщо на них думка не кінчить ся (гл. § 410 5), а доповнюєть ся новими словами, н. пр.:

Так,** я вбогий родивсь . . .* (Грінченко). ***Нї,** не спинять серця втрати* (Грабовський). ***Нї,** не того менї шкода, а марніє моя врода* (Шевченко). „*Ходїм, Рябко!*“ — «Еге,** ходїм! Не дуже квап ся, сам принеси сюди!*» (Гулак-Артимовський)...

9. при поясненнї якихось слів, при яких стоять слівця: себто, а саме, а власне, н. пр.:

*А його жінка, **себто,** Олена, що була хорунжівна* (Квітка) . . .

3. СЕРЕДНИК.

407. Середник—як сама назва вказує, щось посереднє між точкою й запинкою—кладеть ся там, де можна б покласти й точку, й запинку. Коли ж не кладеть ся точки, то тільки тому, що хочеть ся більше звязати між собою зміст того, що кажеть ся, а що не ставить ся запинки, то тому, що речення дуже великі, щоб часом у них не заплутати ся та змісту не згубити. От і через те середник ставить ся:

1. між довшими **рівнорядними** реченнями, і то між

а) головними, н. пр.:

Зірочки кудись зникли — пірнули в синю безодню блакитного неба; край його горить, палає рожевим вогнем; червонуваті хвилї ясного світу миготять серед темноти; понад степом віє її послїднє зітхання; положисті балки дрімають серед темної тїни; он високі могили виблискують срібною росою; піднїмаєть ся сизий туман і легесеньким димком, чепляючись за рослину, стелить ся по землї (Мирний — Серед степів) . . .

б) між побічними, але рівновартними, н. пр.:

[Кобзарі] *не бачать, **що** є брови чорні, й карі очі, і високий стан козачий, і гнучкий дївочий; **що** є коси, чорні коси, козацька чуприна; **що** на мову на Петрову в глухій домовинї осміхну ся* (Шевченко — Черниця Маряна).

Про поганого [чоловіка в народній поезії] *кажуть, **що** він гарний, як копиця в дощеву годину; **що** він процвітає, як макуха під лавкою; **що** в нього очі карі, як морква, стан тоненький, як бодня, шия, хоч обіддя гни;* [що] *як подивить ся, то молоко кисне* (Нечуй-Левицький).

Міряли ви її [= України] *безмірні шляхи зелених та рівних степів, **де** нїщо не забороняє вашим очам виміряти їх і вздовж, і вшир, і впоперек; **де** одні тільки високі могили нагадують вам про давнє життя людське, про бої та чвари, хижацькі заміри та кріваві сїчі; **де** синє небо, побратавшись із веселою землею, розгортає над нею своє блакитне, безмірно високе, безодне, глибоке шатро; **де** тоне ваш погляд у безкрайному просторі, як і ваша дума, в безмірній безоднї того світу та сяйва, синьої глибини та сизопрозорої далечизни?...* (Мирний) . . .

2. у реченнях **нерівнорядно-зложених** після кожної суцільної думки, що на неї складають ся головні й побічні речення, н. пр.:

Як би вона [дївчина] *плавала в синьому морі рибкою, я б її шовковим неводом поняв;* ***коли*** *б лїтала пташкою, був би золотим просом принадив; а тепер мушу питати: „Якого це батька дочка?"* (Вовчок) . . .

3. у стягненому реченні, між одноважними частинами стягнення, якщо між ними містить ся багацько иньчих слів (щоб не затемнити змісту цілого речення), н. пр.:

Було, як [батько] *поїде в Київ, то й навезе нам гостинців хороших: матусі очіпок, шовком гаптований, чи плахту червону, або стрічок; менї доброго намиста, або пояс червоний, найкращий; малим сестрам тож сережки, намистечка* (Марко Вовчок) . . .

4. ДВОТОЧКА.

408. Двоточку ставить ся:

1. як щось вичисляєть ся, н. пр.:

Українська лїтература виявила в собі національний український дух та характер: широку, гарячу фантазію, глибоке, ніжне серце, тиху задуму, сміх зі слїзьми, гумор (Нечуй-Левицький). *У нашім селї, знаєте, чинять два храми в рік: один на зимні Николи, а другий на весні* (Федьковіч). *Часом усї: і молоді і старі студенти, і постриженi в ченцї — все те лягало покотом на помостї і спало до другого дня* (Нечуй-Левицький) . . .

2. коли щось докладнїще, подрібно поясняють ся (виясняльна сполука, гл. § 360 11), н. пр.:

Зрадїла земля: усміхнулись високі могили срібною росою; закурились положисті долини пахучим туманом; жайворонки, як не перервуть ся, щебечуть; перепели хававкають та підпадьомкають, а невгавні коники завели у траві таке сюрчання, аж у вухах лякотить (Мирний). *Над нею* [картиною] *любо попід небесами* ***музика,*** *мов срібло тонке, дзвенить: то жайворонок, лїрник одинокий, зайняв відрадну серця вишину і звеселяє світ шумно-широкий* (Кулїш). *Не* ***та*** *вже я* ***стала:*** *зледащіла, нездужаю і на ноги встати* (Шевченко). *Поглянула я зпильна на* ***його*** [стар-

шого]*: червоний, обдутий якийсь він, очі в його якось померхли* (Марко Вовчок). *Моя душа когось, **когось** бояла ся: Люциперові служила та його й страшилась* (Шевченко) . . .

3. коли подаєть ся докладніще причину (причинова сполука, гл. § 360 з), н. пр.:

Нї смерти [зрадникові], *нї спочину: страшнїш бо немає над той гріх, як зрадити рідну країну, продати святиню святих!* (Грінченко). *Не жаль на злого: коло його і слава сторожем стоїть* (Шевченко). *Трохим? Боюсь зійти ся з ним: **з** весни ще злий він за ягнятко* (Глїбів). *Гóрод* [Пирятин] *путящий: усякі там є крамарі й бублейницї, є й церков божа, як **слїд**, із дзвіницею, і пошта є, і поштарі ходять, мов тї москалї з чорними комірами, і письма роздають чесно, не розпечатувавши* (Гребінка) . . .

4. коли є два образи, такі, що один другому суперечить, але рівночасно й вияснює, н. пр.:

***Не** зозуля в лїсї затужила, **не** пташка в лузї голосила: **то** сестричка лист писала, на чужину посилала* (Федькович). ***Не** хмара сонце заступила, **не** вихор порохом вертить, **не** галич чорна поле вкрила, **не** буйний вітер се шумить: **се** військо йде всїма шляхами* (Котляревський). *То **не** дивно, що так шумно, що раз-по-раз блись та гряк, те дивнїш: співає сумно над Днїпром старий козак* (Метлинський). . .

У таких випадках, що правда, може ще стояти й запинка, коли заперечний образ короткий (одне речення), н. пр.:

*То **не** чорна хмара з синього моря наступала, **то** наступала Мотря з Карпом зза своєї хати до тину; **не** сиза хмара над дібровою вставала, **то** наближалась до тину стара видроока Кайдашиха* (Нечуй-Левицький) . . .

5. коли щось нечайно скоїть ся, або щось нараз немов ставить ся поперед очі, на щось указуєть ся, хочеть ся звернути увагу, н. пр.:

Дивлюсь: в садочку квітами повита на прúгорі собі стоїть, неначе дївчина, хатина . . . Дивлюсь: у темному садочку під вишнею у холодочку моя єдиная сестра . . . спочиває та зза широкого Днїпра мене, небога, виглядає. І їй здаєть ся: виринає зза хвилї човен, доплива, і в хвилї човен порина (Шевченко). *Дивіте ся: жита похилились, де пасли ся ваші конї, де тирса шуміла, де кров Ляха, Татарина морем червонїла* (Шевченко) . . .

6. у чужій мові, — і то в прямій, коли вона стоїть після слів автора, гл. § 394.

У випадках; 2, 3, 4, 5 — можна ставити і пружку, гл. § 411 4, 7, 6, 3.

5. ПИТАЙНИК.

409. **Питайник** ставить ся після запитового речення, гл. § 325 2.

Щодо залежного питання, гл. § 381.

6. ВИКЛИЧНИК.

410. **Викличник** кладеть ся:

1. після кожного викликового речення (§ 325 5), що в ньому містить ся то біль, то жаль, то резиґнація, то насміх і глум, то радість та веселість, то подив, то надія, то рішучість, то проклін (§ 393 4 в, 5) . . ., н. пр.:

Мої там [у бідній сільській хаті] *сльози пролились, найперші сльози!* (Шевченко). *В серці пустка німа, я тепер уже не та!* (Грінченко). *Доле де ти? Нема ніякої!* (Шевченко) . . .

А хату [де всяке лихо] *раєм називають!* (Шевченко). *Для себе тільки і живуть — і щастям тільки й це зовуть!* (Шелухин). *Тверезому не світять ясні мрії, не гріє сонце правди і надії!* (Славинський) . . .

Ніч яка, Господи, місячна, зоряна! (Старицький). *Так любо! Так світ увесь раює!* (Дніпрова Чайка). . .

Жити хочу! (Леся Українa). . .

Хоч не ми, то діти, внуки — а діждуть ся того жнива! (Старицький). *Не пора, не пора, не пора Москалеві й Ляхові служить!* (Франко) . . .

Хула всьому! А ти [Нероне, царю] *собака, людоїд, деспот скажений!* (Шевченко) . . .

ЗАВВАГА. Навіть побіч питайника (якщо це речення запитове) кладеть ся ще викличник, як обурення, чи глум [іронія] дуже великі (сарказм), н. пр.:

А, може, й сам на небеси смієш ся, батечку, над нами та, може, радиш ся з панами, як править миром?! (Шевченко). *Як сміє й тепер оце сонце сміятись, як перше сміялось?!* (Грінченко) . . .

2. після кличника й викликів, якщо вони самі одні (гл. § 323 2), або й після таких речень, де є кличник або виклик, але речень, висказаних зі силою, з великим чуттям, н. пр.:

Думи мої, думи мої, лихо мені з вами! (Шевченко). *О, Боже, суд Твій правий всує і всує царствіє Твоє!* (Шевченко). *Ми поляжем, щоб волю, і щастя, і честь, Рідний Краю, здобути тобі!* (Франко). *Гей, ти, ниво, твого гону од Карпатів аж до Дону!* (Старицький). *О, як Тебе, Спасе, у тім слові бачу! О, як Твоє серце моїм серцем чую!* (Куліш) . . .

3. після наказових речень, що в них чуєть ся чи наказ (§ 325 3), чи якась порада, н. пр.:

Бережи маєток про чорну годину, та віддай маєток за вірну дружину, — а себе довічно бережи без упину, та віддай майно, і жінку, й себе за Вкраїну! (Франко). *Де два бють ся, третїй не мішайсь!* (Котляревський) . . .

4. після бажальних речень (§ 325 4);

5. після прислівників: **так, нї,** якщо вони стоять самі й висказані з великою силою, з чуттям, н. пр.:

Так! *Я буду крізь сльози сміятись!* (Леся Українка). *Думала, з Богданом от-от я їх поховала.* ***Нї!*** *Встали, погані, із шведською приблудою!* (Шевченко). *І чом би їм не гуляти всїм на бокових алєях?* ***Нї!*** *Лїзуть усї на першу алєю!* . . .

Розумієть ся, що й речення після: **так, нї** змістом долучуєть ся до тих прислівників (викликове), і через те після них теж усюди кладемо викличник.

У цих обидвох випадках можна поставити й запинки, якщо сї прислівники сполучити тїснїще з реченнями (§ 406 8).

7. ПРУЖКА.

411. Пружка або павза ставить ся:

1. поміж підметом і присудковим імням, коли пропущена сполучка [§ 336], а хочеть ся ясно вказати на відносини між одним і другим, н. пр.:

Книги — морська глибина (Франко). *А вітиха* (= жінка віта, сїльського старшини) — *добра жінка* (Стефаник). *Живий живе гада, і смерть — найгіршая біда* (Глїбів). *То — воля Господа!* (Шевченко). *Усюди сироти — ледащо* (Шевченко) . . .

Таксамо як підмет із присудковим імням сполучує вказовий заіменик у середньому роді *(то, це)*, то теж ставить ся звичайно пружку, н. пр.:

Гнїв — се вогонь (Франко). *Життя — це якась мрякувата безодня, подекуди поцяцькована й поплямована одлисками щастя та радощів* (Нечуй-Левицький). *Уміти жить — оце велике дїло* (Франко) . . .

І як підметом буває ціле речення, то часто кладеть ся пружку між підметовим реченням і головним [передусїм тодї, як пропущений указовий заіменик], н. пр.:

Хто маже — не скрипить (Глїбів). *Хто борню веде — поборе, хто терпить лиш — тому горе!* (Лепкий) . . .

2. у примовчанім реченнї (§ 355), н. пр.:

Лиш хочу встати, а приспа (= призьба) *не пускає, ступаю — не пускає* (Стефаник). *Той жінку покинув, а той — сестру, а найменьчий — молоду дївчину* (Шевченко). *Бий як пса від чужої хати. Можна — прошу* (Стефаник). *Помарнїли ми обоє, я — в неволї, ти — вдовою* (Шевченко). *За се маєш три заплáти в мене: першу плату — коня верхового, другу плату — страву в господинї, третю плату — захист у дорозї* (Франко) . . .

3. як наступає якась нечайна подія, несподївана якась замітка, здебільшого, насмішлива, н. пр.:

Подивиш ся — аж сміх бере! (Глїбів). *Ось-ось догнав, і — бебех у могилу* (Шевченко). *Там живе племін усяких престрашенна мішанина, і за те той край зоветь ся — Русь єдина* (Самійленко). *Добра господиня — два городи, одна диня* (нар. приказка) . . .

4. при вияснюванню чогось (вияснява сполука, гл. § 360 11), н. пр.:

Ось мигнув блиск — це з вартової будки, ось тїнь густїща — це дрімучий лїс, ось шум глухий — ріка вблизї десь тутки (Франко). *Плоти* (= тини) *попри дорогу тріщали й падали — всї люде випроваджували Йвана* (Стефаник). *Зірочки кудись зникли — пірнули в синю безодню блакитного неба* (Мирний). *Голубка воркує* [в народнїй поезії] — *то дївчина співає, голубка гуде — то дївчина сумує, зозуля кує — то дївчина плаче. Голуби в парі, качки на ставочку — то щасливе подружжя, важка хода лебедїв та гусей по водї — то гірке життя за нелюбом* (Нечуй-Левицький) . . .

5. як вилічуєть ся щось, але вриваєть ся на чомусь і закінчуєть ся загально, н. пр.:

О, прийде, запевне, той день, що гніт, і неволя, і кров — все зникне навіки (Грінченко). *Ще змалечку удвох ягнята пасли, а потім побрали ся, худоби діждали ся, придбали хутір, став і млин — всього надбали* (Шевченко). *Новий костюм, нова мова, якісь ідеї, яких вона* [мати] *не розуміла, незвичайний жар — усе те дуже здивувало матір* (Нечуй-Левицький). *І ноги трусять ся, і очі помутніли — зовсім нікчемний* [лев] *став* (Глібів). *А вже на огороді не остало ся нічого — свині та телята вже бродять* (Шевченко) . . .

6. щоб відділити одну від одної суперечні думки або одні слова протиставити другим, н. пр.:

Малого сліду не покину на нашій славній Україні, на нашій — несвоїй землі (Шевченко). *Не покоси кладе — гори!* (Шевченко). *Та все-таки якось жилось — хоч на чужому, та на полі* (Шевченко) . . .

7. у рівнорядно-зложених реченнях, головно, як між ними немає слівця, що їх сполучує (*то*), і то в

а) умовній сполуці (§ 360 7), н. пр.:

Випєш чарку — стрепенеш ся, випєш другу — схаменеш ся, випєш третю — в очах ссяє, дума думу доганяє (Шевченко). *Найду долю — одружу ся, не найду — втоплю ся, та не продам ся нікому, в найми не найму ся* (Шевченко) . . .

б) у допустовій сполуці (§ 360 8), н. пр.:

Ори і засівай лани, коси широкі перелоги і грошики за баштани лупи — та все одкинеш ноги (Гулак-Артимовський)...

в) у причиновій сполуці (гл. § 360 3), н. пр.:

І сам не піду, і тебе не пущу — хочеш мене, старенького, тай покинути (Котляревський). *І не кричіть! — я свою пю, а не кров людськую* (Шевченко) . . .

г) у наслідковій сполуці (§ 360 4), н. пр.:

Він випучив баньки з лоба — і все затрусилось (Шевченко). *Він як гикне — я перелякав ся та й прокинувсь* (Шевченко) . . .

д) у висказовій сполуці (§ 360 9), н. пр.:

Хиба не бачиш — я жартую (Шевченко). *І вгледіли айстри — довкола тюрма* (Олесь) . . .

(Подекуди тут можна класти й двоточку, гл. § 408 3).

8. у прямій мові, передаючи розмову двох або кількох людей між собою, гл. § 395, стор. 437.

9. нераз і вставні слова й речення (гл. § 347) відділюють ся пружками, н. пр.:

І — лишенько! — свого князя пяного згадала в мундїрі (Шевченко). *А воно убоге — звичайне, дитина — і подибало аж за Урал* (Шевченко) . . .

8. ТОЧКИ.

412. Точки (три точки побіч себе) ставить ся:

1. як речення недокінчене, думка перервана або недосказана, н. пр.:

„*Як ти скажеш?*" — «*Я не знаю, я думав . . . теє . . .*» (Шевченко — Невольник). *Музики... танцї... і Бердичів... кайдани брязькають . . . Москва . . . бори, снїги . . . і Єнїсей . . . І покотились із очей на рясу сльози* (Шевченко — Чернець). *Як сміло ти мене питати? Вовк може їсти захотїв! . . .* (Глїбів). *Брати на панщину ходили, поки лоби їм поголили, а сестри . . . сестри . . .* (Шевченко). *Невже моя пісня не хвиля? Ой, леле! Даремні питання . . .* (Леся Українка). *Тебе . . . І тебе забути нам? Нїколи!* (Грабовський). *А на зброї . . . козацькая кров позасихала* (Шевченко). *А молодість . . . не вернеть ся, не вернеть ся вона* (Глїбів) . . .

2. коли виявляєть ся глибоке почуття або хочеть ся його викликати, н. пр.:

Хотїла б я уплисти за водою, немов Офелїя уквітчана, безумна. За мною вслїд плили б мої піснї, хвилюючи, як та вода лагідна все далї, далї . . . (Леся Українка). *Увійшла* [хата, де жив бідний недужий студент] *по самі вікна . . . в ґанку сходи до сїней . . . в сїнях набік похилилось двоє скривляних дверей . . .* (Руданський). *Дивлю ся на тебе, дивлю ся — і голос менї завмірає в устах . . .* (Кримський). *І вглeдїли айстри — довкола тюрма, і вглeдїли айстри, що жити дарма, схилились і вмерли . . .* (Олесь). *У тій хатинї, у раю — я бачив пекло . . .* (Шевченко). *Жінка мре із голоду на переднівку, у наймах дїти . . .* (Франко). *Молоде, то як косою скосило . . . А я зостала ся . . .* (Вовчок) . . .

3. коли собі хтось хоче покепкувати з когось, поглузувати з чого, н. пр.:

Десь далеко є країна пишна, вільна, щастям горда, кожний там живе щасливо . . . держиморда. В тій країні люблять волю, всяк її шука по змозі і про неї розмовляє . . . у острозі (Самійленко). *Коли б я був сокіл вільний, я б летів назустріч сонцю і кричав би попід небом всім живим . . . мерцям про його* (Олесь). *Він пише сміливо, не боячись нікого . . . слабого. Усе, що вказує йому натура . . . й цензура* (Самійленко) . . .

У цьому останньому випадку можемо ставити й пружку (гл. § 411 з).

9. ДУЖКИ.

413. Дужок уживаємо:

1. щоб пояснити якесь слово иньчим, більше зрозумілим, гл. § 323 4;

2. у вставних реченнях, але більших, таких, що своїм змістом то суперечать иньчим, то розяснюють їх, тощо, н. пр.:

І роботящий [*бо всюди сироти — ледащо*] *у наймах виріс сирота* (Шевченко). *Не торгувавсь і пан-отець* [*на диво людям та на чудо!*]*: за три копи звінчав у будень* (Шевченко). ,,*Зараз, дайте встать, ясновельможні!*" [*нишком — свині!*] (Шевченко — Гайдамаки). *І гавкає Рябко, щоб часом москалі* [*а їх тоді було до-хріна на селі*], *щоб москалі, мовляв, не вбрались до комори* (Гулак-Артимовський) . . .

10. НАВОДОВІ ЗНАКИ.

414. Наводові знаки (лапки) ставимо:

1. як наводимо чужу мову (пряма мова — гл. § 394);

2. як наводимо чужі слова, назви творів, н. пр.:

А ти, Аскоченський, возплач „*во-утріє на тяжкий глас!*" (Шевченко). *Я йому з голови прочитала зпершу* „*І золотої й дорогої*", *потім* „*Долю*", *далі* „*Доле, де ти*" (Кониський). *На сімнацятому році Марко прочитав* „*Кобзаря*" (Грінченко)...

3. як про якийся предмет іронічно висловлюємось, то той предмет теж укладаємо в лапки, н. пр.:

Біля будинку був „*сад*", *але що то за сад! Десяток абрикосових дерев та кілька білих акацій* (Кониський). *А* „*патріот, убогих брат*" *дочку й теличку однімає у мужика* (Шевченко)...

11. РОЗДІЛКА.

415. Розділки вживаємо:

1. як переділюємо слова, коли не влазять ся в одній стрічці, § 307;

2. як сполучуємо двоє слів зі собою, що творять одну тямку, гл. § 317.

XXX. СКЛАДНЯ ЗА ДУМКОЮ.

Як іскладають ся докупи поодинокі частини речення, як вони згоджують ся зі собою, ми вже пізнали (§§ 348—351). Таксамо ми бачили, яка згода у стягненому реченні (§ 354).

Та там уже можна було пізнати, що нераз **думка** важніща за **граматичні** закони, що граматика вимагає, н. пр., однини, а мова вживає множини (§ 350), й навпаки (§ 354). Таксамо нераз граматика домагала ся б, н. пр., одного роду, а в мові вживаєть ся другого й т. д.

Така складня слів зветь ся не граматична, а — **за думкою,** що ніби думка її вимагає. Ми подибáємо таку складню в нашій мові в уживанню родів, і то передусім середнього, в уживанню чисел, та числівників.

1. РІД ЗА ДУМКОЮ.

416. Нераз вухо каже, що сей або той іменик повинен би бути чоловічого, чи жіночого, чи середнього роду, бо його закінчення на те вказує, але ж його значіння каже, що це єство иньчого роду, і значіння перемагає. Воно й не диво, бо є такі іменики, як, н. пр.:

слуга, *сирота*, *недолїток* . . .,

що граматично можуть бути тільки одного роду (*слуга*, *сирота* — жін. роду, *недолїток* — чолов.), та коли їхісполучити в думці з особами, що бувають *слугами*, *сиротами*, *недолїтками*, то це вже залежати ме від пола тих осіб, якого саме граматичного роду будуть ті іменики, н. пр.:

Як пришлю тобі слугу ***одного*** (= чоловіка), *що віддасть тобі платок червоний, то візьми* ***його*** (слугу) *в таємне місце, голову зітни* ***йому*** *без слова* (Франко). *І* ***роботящий*** *у наймах* ***виріс*** *сирота* (= парубок, хлопець), *неначе батькова дитина*

(Шевченко). *Я* ***була*** (≐ дївчина) *ще* ***недолїток***, *як Батурин славний Москва вночі запалила* (Шевченко).

Всюди тут важне значіння.

Тим то значінням пояснюєть ся, що письменники пишуть (і ми балакаємо):

Аж ***вийшла*** *бабище* ***старая, крива, горбатая, сухая***... [бо баба — це жінка] (Котляревський). *Зробилась мати із* ***доброї тії*** *дївчати* [бо „дївча" те ж саме, що — „дївчина" — жін. роду] (Шевченко) . . .

Звірюка до вогню ***підскочив*** [бо тут на думці „вовк" — чол. рід] (Гребінка) . . .

Заплáчу . . ., *як побачу малого хлопчика в селї: мов* ***одірвалось*** *од гіллї*, ***одно-однісїньке*** *під тином сидить собі* [бо хлопець малий, хлопятко, сказати б — сер. рід] (Шевченко) . . .

Граматична згода вимагає в першому і другому випадку середнього роду (бабище, дївча), у третьому — жіночого (звірюка), у четвертому — чоловічого (хлопчик),

[І воно не зле, як так сказати:

Вийшло бабище старе, криве . . .
Зробилась мати в доброго того дївчати,
Звірюка до вогню підскочила,
Хлопчик мов одірвав ся од гіллї]

але ж тут усюди значіння перемогло, і складня вийшла за думкою, не так, як каже граматика,

пор. іще: *Свекрушище тобі* ***наговорила*** [бо свекруха — жінка] *на вербі груші, а на осицї кислицї* (Нечуй-Левицький) . . .

2. СЕРЕДНІЙ РІД.

Середнїй рід:

417. В українській мові в тому напрямі велика воля **середньому родові.**

Його вживають усе

1. в безпідметових реченнях (гл. § 340);

недокладна скількість

2. як балакаєть ся про якусь скількість, та недокладно визначену (гл. § 422 5), н. пр.:

Базар людей ***насходилось*** *і панства чимало* (Шевченко). *Неодин десяток тисяч люду військового козацького* ***полягло*** *головами* (Куліш). *Чимало літ* ***перевернулось***, *води чимало* ***протекло*** (Шевченко). *З Запорожжя* ***понаходило*** *таки чимало братчиків-Січовиків* (Стороженко). ***Минуло***

кількись часу (Ганна Барвінок). ***Зібралось** іще скілько сусідочок* (Вовчок). *Тої втіхи стілько відки **взялось!*** (Федькович). *На другий день після боярських ловів густо тухольського народа **роїло ся** по копному майдані* (Франко). ***Наїхало** гостей повнісінька хата* (Нечуй-Левицький) . . .

Розуміеть ся, що сюди належать і всі збірні числівники:

*Не лякай ся нас, пане, не багацько нас **стане:**[1]) трицятеро й троє* (нар. пісня). . .

Середній рід поясняють ся тою неясністю в числах, і як і числівника нема, то все-таки середній рід ставить ся, н. пр.:

*А дяків таки й не рахуй, такого **понасходило ся*** (Федькович). ***Перепадало** мені* (= багато) *нераз за Сашка* (Васильченко). *Мені сеї ночі таких ягід **снилось!*** (Федькович). ***Бувало** всякого* (Франко) . . .

3. після всіх числівників головних — від пять почавши, (гл. § 217), н. пр.: **головні числівн.**

*там **було** пять корів, сім волів* і т. д.,

та вже за ними вживаєть ся деколи середнього роду і при числівках: два, три, чотирі (гл. § 216), як дієслово стоїть перед числівником, н. пр.:

*Слідком за ними **ходило** три паничі . . . **надійшло** два купці* (Нечуй-Левицький — Хмари). . .

4. Як неясно, хто ті всі люде, що то за предмети, про які балакаємо, то теж ставимо середній рід, н. пр.: **неясність**

*Яких то панів нема! **Все теє** регочеть ся, танцює, їсть, пє; **все те гуляще**, дак **таке випещене*** (Вовчок). *Позбігало ся з цілого села **все**, що **жило.** Розбрелись прочани вулицями: **кожде** поспішає до своєї господи* (М. Вовчок). *Появилась якась поява* [панич], *кажуть, дуже вчена: щось **воно було молоде** й **непогане** з лиця* (Нечуй-Левицький) . . .

5. таксамо як щось вичисляєть ся, і при тому ще раз говорить ся про все загально, н. пр.: **вичислювання**

*Часом усі: і молоді, і старі студенти, і пострижені ченці — **все те лягало** покотом на помості і **спало** до другого дня* (Нечуй-Левицький). *Ждавн а нас увесь рід Ілашів: і **мале,** і*

[1]) Що це середній рід, то можна провірити, як сказати дієслово в минулому часі [*не багацько нас **стало***], бо ж відомо, що минулий час розріжняє роди.

велике, *бо таки ціле Довгополе злягло* (Федькович). *Нехай ніхто не лишаєть ся: і старі й малі,* ***кожде*** *придасть ся* (Франко). *Перед світом* ***усе те*** *заснуло* [цар, цариця, великі й малі тузи] (Шевченко — Сон) . . .

Сюди ж належать вислови, коли не хочемо чомусь назвати роду й говоримо цілком загально, н. пр.:

Він пізнав, ***котре***... *в селі найбільший злодій,* ***котре*** *найбільший багач* (Стефаник) . . .

жалість 6. І як нам когось жалко, як над кимось милосердимо ся, до когось відносимо ся з пестощами, то про нього балакаємо теж у середньому роді, н. пр.:

Де йому [Васильковові] *й жити було!* ***Воно*** *й* ***росло*** *так, аби слава, а ті виправки та походи силу його всю вибрали . . .* ***Молоде,*** *то як косою скосило* (Вовчок). *Синові за три копи жупанок купила, щоб і* ***воно удовине*** *до школи* ***ходило*** (Шевченко). *Син нездара був,* ***слабовите*** (Франко). *Прокинув ся мій пустунчик — ну бігать, гомоніть, гайнувати, аж усе піде жужмом! А* ***само таке раде, веселе, миле*** (М. Вовчок) . . .

А діточок не було в неї, лиш одна дївчина, Марта звалась, ***молоденьке та плохеньке*** *собі, мов та сивушечка в лісї* (Федькович). *А* ***воно*** [Мотря Кочубеївна] *вже спить. От* ***дурне!*** (Мордовець — Цар і гетьман). *А сирота її в селї, її єдиная дитина, мов* ***одірвалось*** *од гіллї:* ***ненагодоване*** *і* ***босе,*** *сорочечку до зносу носить* (Шевченко). *Блудить сплакана дитина, без тата, мами, бідна сиротина, давно не* ***їло****, серденько* ***му*** (= йому) *млїє* (Федькович). *Пріся донечка моя:* ***воно*** *ще тільки* ***виростало*** (Шевченко) . . .

глум 7. Тай якщо згори на когось дивимо ся, понизити кого хочемо, то теж уживаємо середнього роду, н. пр.:

,,*Водички я* (= баранчик) *не сколотив, бо ще й не пив . . .*“ — *Так, себто, я брешу? — тут Вовк йому гукнув: — Чи бач, ще і базїкать* ***стало!*** (Глїбів) . . .

І загалом як хто собі хоче з кого покепкувати, поглузувати, то теж уживає середнього роду, н. пр.:

Глянь — панич! Чого ***воно*** *сидить* ***само*** *собі? . . . Візьмім його, дївчата, з собою, нехай* ***воно*** *буде нам хоч мішок носити!* (Васильченко). ***Старе*** (= баба), *як мале! Зовсім баба з глузду зїхала* (Нечуй-Левицький) . . .

8. У середньому роді ставимо й невідмінні та ще й ті чужі слова, які вживають ся в середньому роді в тій мові, з котрої вони взяті, н. пр., латинські слова на *um* (forum, collegium, memorandum, podium), гл. стор. 142, 182: **невідмінні й чужі слова**

Ну, та що, що казав? ***Велике*** *цабе ваш учитель!* (Тобілевич — Бурлака). ***Моє*** *ж ти незнатищо!* (Пачовський). *Певне, щось незнатищо, а* ***розпиндючилось*** *на всю хату* (Нечуй-Левицький). ***Яке*** *„добрий день“,* ***таке*** *„дай, Боже здоровля“* (нар. погов.) . . .

Кажемо: ***щире*** *спасибі, на* ***вічне*** *незабудь* і т. д.

Кажемо: ***римське*** *форум, перед* ***ціле*** *форум,* ***довге*** *меморандум,* ***коротке*** *кольоквіум* (гл. § 164, стор. 142) . . . пор: *З дощок зроблено* ***невеличке*** *подіум* (Франко — Перехресні стежки) . . .

Сюди належать назви буквів: ***велике „а“, мале „б“***...

Часто одначе і при невідмінних словах мова ставить ся то жіночий, то чоловічий рід, н. пр.:

Мала *спасибі з того, що він на самій горілці сидить, самою горілкою шинкує, а хліба не прибробляє, —* ***малу*** *спасибі заробить* (Грінч. Слов. IV, 173). *Зімою день великий і вже по обіді з того дня* ***малий*** *спасибі* (там же). *Вам од мене то не* ***великий*** *спасибі* (Нечуй-Левицький). *Це щось дуже* ***дешевий*** *дякувать* (Федькович) . . .

Видно тут народ прирівнює слово „*спасибі, дякувать*“ зі словами: користь (жін. рід), хосен (чол. рід) . . .

3. ЧИСЛО.

418. І не тільки в роді мова „відступає від граматики“, але й у **числі**.

1. Нераз граматична складня вимагає однини, але у слові містить ся тямка множини, — то вживаєть ся побіч однини і **множини**. **Множина**

Буває це.:

а) при збірних імениках н. пр.:

Як побачу, що дітвора [= діти] *притомилась, я зараз казку* ***їм*** (Кониський). *Є ще на світі православне християнство* [= християни], *що* ***вміють*** *і* ***люблять*** *по-нашому читати* (Квітка). *Старшина поїть громаду* [= громадян], *щоб* ***зробили*** *приговор вислать мене в Сибір* (Тобілевич)...

б) при слівцях, що вказують на збір (*багато*, *дехто*, *кожний*, гл. § 350 з, *декілька* . . .), н. пр.:

А сеє чувши, і багато дехто ***підходили,*** *вже на боячись* (Квітка). *Позлазили з коней, яких дехто з вартових зараз* ***узяли, обчистили, напоїли*** (Федькович). *Тут увесь народ, кожний, хоч по жмінції,* ***кидали*** *землю в яму* (Квітка). *Кождий дбає тільки про себе, не розуміючи, що таким робом роздроблюють ся їх сили* (Франко). *Сотня богомольців* ***стояли*** *кругом його* (попа) *і* ***ждали*** (Нечуй-Левицький — Кайдашева сїмя) . . .

в) як і нема слівця, що подає збір, але ж його легко догадати ся, н. пр.:

Пішов у город розпитувати ся, що в ***них*** [= у міщан, у городян] *чути* (зі збірника Рудченка). *А народу, народу: і за домовиною, і побіля домовини, і по вулиції, і зпереду, і по воротах, і по тинах — що то сказати не можна, скілько* ***їх*** (= людей) *там було* (Квітка) . . .

г) Що про батьків і про тих, що їх поважаєть ся, говорить ся в нас у множині, то це теж складня за думкою, не граматична (гл. § 350 1).

Цікаво, що нераз про батьків балакають ріжно, відповідно до того, кого більше поважаєть ся (розумієть ся, поза очі, бо в очі все говорить ся у множині), н. пр.:

Уже й мати ***почали*** *примічати та клопотатись. А батько хоч і нічого не* ***говоритъ,*** *та все пильно на мене* ***поглядає*** (Вовчок) . . .

У сїмї і про старших братів та сестер теж у множині відзивають ся, н. пр.:

,,*Нене*'', *кажу*, ,,*бадічка* [= найстарший брат у Гуцулів] ***просили,*** *щоб стіл лагодили* (Федькович). *Сестро, що* ***вам?*** *— у нас кажеть ся старшим браттям і сестрам »ви«* (Федькович — Люба-згуба) . . .

ґ) Про складню іменника у сполуці з приіменником ,,з'' *(з кимось)*, гл. § 350 2, н. пр.:

Терешко з парубками, не догнавши дївчат, ***кинулись*** *навперейми, і* ***йдуть*** *упять побіля салдатського патрета* (Квітка) . . .

2. Із другого боку гурт однакових людей уважаєть ся в уяві нашого народа чимось **одним**, і через те нераз уживаєть ся й **однини** замісць множини, н. пр.: **Однина**

Ой, зза гори, зза Лимана вітер повіває, та кругом Січі Запорозькі ***Москаль*** *облягає* (нар. пісня). *От де війна правдива, найстрашніща, щоденна, люта! Що проти неї* [= домашньої сільської війни з голодом, зі злиднями] *всі війни з* ***Турком, Німцем, Москалем!*** (Франко). ***Швед*** *поліг головою* (Котляревський). *Сімсот Турків, яничар чотиріста, та бідного* ***невольника*** *півчвартаста* (нар. дума). *Аж кишить* ***невольника*** *у Сиракузах* (Шевченко). *Йде багацько* ***чумака,*** *й* ***москаля,*** *і всякого народа* (Нечуй-Левицький). *Книжка мала б найбільше* ***читальника*** *в городах* (Нечуй-Левицький — Хмари) . . .

4. ЧИСЛІВНИКИ.

419. Складня **числівників** також нераз відходить від граматичних правил.

а) Числівники: **пять** до **девятьдесять девять** вимагають присудка в **середньому роді одн.** (гл. 417 з); але ж що в них містить ся тямка **множини**, то буває, що присудок може вживати ся і у **множині**, н. пр.: **5 — 99**

Разом із ними ***жили*** *в тому номері* ***пять*** *студентів* (Нечуй-Левицький) . . .

Те саме відносить ся і до **збірних** числівників, н. пр.:

Дітей маленьких ***двоє****, побравши ся за руки . . . в жарку літнюю днину* ***ішли*** *з села* (Франко). *В саду* ***двоє*** *людей* ***блукали*** *між деревами* (Нечуй-Левицький) . . .

б) Числівники: **два — чотирі,** як відомо, годять ся з імям, до якого належать, у **роді, числі й відмінку** (гл. § 216), але ж у **називнику і знахіднику**, коли коло них стоїть **прикметник**, то цей прикметник кладеть ся часто в **родовику множини**, н. пр.: **2 — 4**

Два ***хитрих*** *мудрого не переважуть* (Глібів). *Достав у пяного Тараса* ***два*** *приговора* ***фальшивих*** (Тобілевич). ***Два*** *трупи* ***невеликих*** *узяв на плечі* (Шевченко). *У мене* ***дві*** ***повнісеньких*** *шахви книжок* (Кониський — Непримирена)...

Три *брати* ***рідненьких*** *з тяжкої неволі тікали* (нар. дума)...

Посеред ставу вбито ***чотирі*** *палі* ***товстесеньких*** (Квітка)...

в) Те саме дієть ся з **іменниками**, якщо коло числівників є **приіменники** або **прислівники**, й якщо ті слівця розділяють числівник і іменик, до якого числівник відносить ся, й іменик стоїть **поперед** числівника, н. пр.:

років через чотирі, жінок зо три . . .

Тоді іменик кладеть ся в родовику, і згоди немає.

пор. *На горбику батько поламав* ***десятків*** *зо два возів* (Нечуй-Левицький — Кайдашева сімя) . . .

420. XXXI. ЗНАЧІННЯ ВІДМІНКІВ У РЕЧЕННЇ.

Відмінки вказують на відносини між предметами, а що відносини бувають ріжні, то через те й закінчення відмінків ріжні, і значіння відмінків у реченню (у складні) ріжні.

1. НАЗИВНИК.

421. У називнику стоїть завсїди **підмет** у реченню, гл. § 339.

У тім же відмінку може стояти **присудкове імня**, гл. § 336, § 431.

2. РОДОВИК.

Родовий відмінок уживаєть ся дуже часто, й його значіння в реченні ріжне.

Предмет **422.** Передусім у родовику стоїть **предмет** (§ 341), і то після присудків (дієслів і імен), у яких містить ся значіння

1. віддалення або приближення, н. пр.:

спекати ся, збути ся, позбавити, цурати ся . . . держати ся, пригортати ся, вчепити ся . . . в перенесеному значінні: *бояти ся* (в думці хотїти віддалити ся від чого), *жахати ся, соромити ся, шкодувати, шкода, жаль, сором, бути свідомим* і т. д.

пор.: *Не можу здихати ся цього лихого* ***чоловіка*** (Нечуй-Левицький). *Збув ся тато* ***клопоту*** (Номис). *І* ***молодців*** *своїх,* ***краси*** *своєї, всього позбула ся* (Ганна Барвінок). *Був би міг* ***віку*** *збавити* (Франко). *Багацько позбавляв Буняка таким способом* ***людей*** (Зі збірки Драгоманова). *Цурав ся* ***сіряка****, а тепер і онучі радий!* (Зі збірки Комаря)...

Про Київ не жахайсь, ***Волинї*** *пригортайсь, а* ***Поділля*** *тримайсь!* (пар. приказ.). *Наперед не виривай ся, ззаду не зоставай ся,*

середини держись! (нар. приказ.). ***Кого біда вчепить ся, того тримаєть ся й руками й ногами!*** (нар. приказ.) . . .

У перенесеному значінні: ***Вовка боятися, то і в ліс не йти*** (нар. приказка). *Свого **розумоньку** страхнула ся* (Зі збірки Чубинського). *Шрам Паволоцький, жалуючи **згуби** Паволочан. . . приняв усю вину на одного себе* (Куліш) . . .

*Шкода того **барвіночка**, — й **недосвіта** шкода* (Шевченко). *Вам її більше жаль?* (Квітка). *Був свідомий святих **правд** євангельських* (Кониський) . . .

2. пайковости, себто, частини, яку звідкілясь береть ся, короткого часу, на який щось узято, позичено, н. пр.:

учити, вчити ся, слухати ся . . ., бажати, хотїти, просити, домагати ся . . ., шукати, давати (на якийсь час), *позичати, привозити . . ., ждати, побачити* (трохи чого)... *треба, варта, бути гідним, достойним, бути жаднúм* і т. д.

пор.: *Пригоди учать **згоди*** (нар. припов.). *Батько останню корову Жидам продав, поки вивчив московської **мови*** (Шевченко). *Моїх **дїток** доглядала, **звичаю** навчала* (Шевченко). *А та палиця пан називаєть ся, треба **її** слухати* (Номис) . . .

*Ви **чого** забажали?* (Франко — Мойсей). *Я не хочу хлїба, я хочу **кулешику*** (Грінченко—Сестриця Галя). *То не вмерлі, не зариті, не **суда** ідуть просити* (Шевченко). *Тільки прошу вас **одного:** города Богуслава не минайте* (нар. дума). *Поки було доможемось **молока** в пана, або **таранї**, то краще сами собі купимо* (Грінч. Слов. I, 420). . .

*Об Миколаї на ярмарку **овечат** купив* (Мирний). *Шукай **вітра** в полї!* (нар. прип.). *Вживай **світа**, доки служать лїта* (нар. поговірка). *Або менї **помочі** дайте, або мене з собою візьміте* (нар. дума) . . .

*Під Стамбул підпливали, Туркам-яничарам **страху** завдавали* (нар. дума). *Ой, піду я до сусїда **воза** позичати* [потім віддам] (нар. пісня) . . .

*Везе Марко Катерині **сукна** дорогого, а наймичці на очіпок **парчі** золотої*, а *дїточкам черевички, **фіг** та **винограду**... і **кавяру** з Дону, **всього** везе* (Шевченко — Наймичка). *Там* [на Запорожжі] *наїси ся всїх **хлїбів**, козацького **звичаю** набереш ся та побачиш **світа*** (Шевченко). *А ви поспитайте **борщу**, по мойому, наче дуже кислий. Поспитавши **горя**, чи не пошануєть ся* (Слов. Грінч. III, 360) . . .

*Я **щастя** ждав — у темряві зостав ся* (Куліш). *Я **кулешику** підожду* [якийся час] (Грінченко — Сестричка Галя). *Добре роби, **доброго** й кінця дожидай! **Підпалу** жде* (искра), *як той месник, **часу** дожидає, злого **часу*** (Шевченко) . . .

*Пошли, Боже, з неба, **чого** нам треба!* [нар. приказка]. *Чи ж достоїн він такої **чести?*** (Квітка). *Пастели менї опанчу, бо я **того** гідна!* (Зі збірн. Чубинського). *Чи варт вона* (Україна) ***вогню** святого* (Шевченко). *У сусїда доньок сїм, та й доля всїм, у мене одна, та й та **долї** жаднá* (нар. припов.) . . .

Кажемо: *гуляти (витинати)* ***гопака,*** *вибивати* ***тропака,*** *грати* ***дурака,*** *дати комусь* ***духа, памяткового, прочухана,*** *дати* ***дуба,*** *дати* ***драпака*** й т. д.

3. після перехідних дієслів заперечних, гл. § 343, хоч це не так докладно переведене, як, н. пр., у моск. мові (пор. у Шевченка: *Не молила ся за мене,* ***поклони*** *не клала моя мати)*, приклади тамже;

4. після таких присудків, у яких міститься заперечна думка (це теж розуміння пайковости), н. пр.:

Боронити му [= не давати му] ***вступу*** *до вас спижевими шпичками* (Франко — Мойсей). *Тільки одної* ***слави*** *бережи ся* [щоб не кинув на тебе хто] (Збірн. Чубинського). *Пішла кудись:* ***сіней*** *забула замкнути* [= не замкнула] (М. Вовчок). *Коли ви вже перестанете того* ***свисту?*** (Марко Вовчок). *Не час тепер ховати поганих* ***струпів*** (Франко) . . .

у безпідметових реченнях (§ 340):

Такого ще ***поганця*** *не бувало* (Глїбів). *Хто пізно встає, тому* ***хлїба*** *не стає* (нар. припов.). *Анї* ***виду*** *видати, анї* ***чутки*** *чувати!* (нар. погов.). *Час приходить умірати, нікому* ***поради*** *дати* (нар. пісня) . . .

5. при числівниках у збірному значінні (§ 417), чи це числівники головні, чи невизначені, н. пр.:

Нас було ***трох*** *у батька. Коли б ви бачили, якого було* ***людей!*** (Нечуй-Левицький). *На царському дворі такого* ***столів*** *понакривано* (Зі збірника Рудченка). *А коло шинку, як коло вулля в теплий день — такого там* ***людей*** (Д. Маркович). *А* ***дяків*** *таки й не рахуй, такого понасходило ся* (Федькович) . . .

— а й як нема числівника, н. пр.:

Отут ***крови*** *полито людської і без ножа!* (Шевченко). *За панами* ***панства-панства*** *у сріблї та златї!* (Шевченко). *Бувало* ***всякого*** (Франко). *Аж гуде, з усіх усюд* ***народу*** *йде* (Шевченко). *Аж кишить* ***невольника*** *у Сиракузах* (Шевченко). *Менї сеї ночі* ***таких ягід*** *снило ся* (Федькович). ***Людей*** *росте, а землї нї* (Лепкий). *Наїхало* ***гостей*** *повнїсенька хата* (Нечуй-Левицький) . . .

Ясно, що й тут скрізь є тямка пайковости.

423. Крім того, у родовім відмінку стоять **прислівникові додатки**, і то **Прислівн. додат.:**

1. часу (§ 345 3), н. пр.: *того дня*, *другого року*, *пізньої осени*, *одного разу* (моск. мова такого часового родовика не знає) й т. д. **часовий**

пор.: *Доводило ся вам їздити* ***пізньої весни,*** *чи* ***раннього літа*** *по Україні?* (Мирний). *Плачуть мої очі* ***темненької ночі*** (нар. пісня). *Знесла найтяжчу кару* ***отої ночі страшної*** (Франко — Сурка). *А* ***темних зимових ночей*** *він голосно на всю хату говорив страшні речі* (Стефаник). ***Кожного ранку й вечора*** *виходила з хати старенька жінка* (Мирний). ***Оттакої*** *то* ***пори*** *. . . йшов молодий чоловік* (Мирний). *Одного* ***теплого дня*** *в неділю Санько та Яків сиділи собі на призьбі* (Комар). ***Року 1660.*** *Ізяслав Давидович привів Половців* (Куліш). ***Одного ранку*** *лежу я та думаю* (Вовчок). *Саватій* ***кожних вакацій*** *приїздив на хутір* (Конисський) . . .

Кажемо: ***цього року, року тисяч девятьсот двацятого, дня двацять шостого серпня*** й т. д.

Сюди ж належить:

що-дня, що-ранку, що-року, що-тижня, що-пятниці, гл. § 223.

Це родовик **часовий**.

2. порівняння — родовик **порівняльний** (уживаєть ся рідше, ніж у московській мові), після вищого ступня прикметника, чи прислівника, гл. §§ 194, 300, н. пр.: **порівняльний**

гірш пекла, *краще* (від) *тебе* . . .

пор.: *Ся мовчанка гірша* ***погрози*** (Франко). *Сам марний, марний, гірш моєї* ***сестрички*** (Федькович). *Взнала й я незгірш* ***старенької*** *мові, почім на світі ківш лиха* (Ганна Барвінок). *Вийди, мила, краща* ***злота*** (нар. пісня). *Чорніща* ***чорної землї*** *йде мати* (Шевченко). *Іде на вулицю гулять гордїще* ***самої цариці*** (Шевченко). *Нас дешевших* ***панської собаки*** *письму учить!* (Шевченко). *І гучніще* ***хвиль Дніпрових*** *крик козацтва заревів* (Франко) . . .

3. причини (родовик **причиновий**), н. пр.: **причиновий**

чогось нездужаю, *того плачу* й т. д.

пор. ***Чого*** *ж ви чванитеся, ви, сини сердешної Украйни?* (Шевченко). ***Того*** *плаче* (Гордієнко), *що поради не подала мати* (Шевченко — Иржавець). *Дїд сивесенький рида* ***того,*** *бачте, що сирота* (Шевченко). ***Чого*** *я плачу? Мабудь,* ***того,*** *що без пригоди, мов негода, минула молодість моя* (Шевченко). *Осика все мене* ***чогось*** *ляка* (Леся Українка). *Саданюк* ***чогось*** *задуманий ходить* (Федькович). *Матрос, на вахті стоя, журив ся сам собі* ***чогось*** (Шевченко). *Як я злий* ***чого,*** *не можу оперти ся покусї* (Франко) . . .

Прикм. додаток: **424.** Ще частіще вживаєть ся другий відмінок як **прикметниковий** додаток (§ 346 з), і тоді він визначає

присвойний 1. приналежність — родовик **присвойний,** на питання: **чий?,** н. пр.:

дім сусіда, поле брата, город сестри, честь народу, багацтва України й т. д.

пор.: *На столі лежала булава* ***Брюховецького*** (Куліш). *Он двір стоїть* ***багатиря*** *гладкого* (Глібів). *Тільки три чайки* ***отамана*** *курінного,* ***сироти Степана*** *молодого синє море не втопило* (Шевченко)...

якісний 2. якість — родовик **якісний,** на питання: **який?,** н. пр.:

людина великої слави, жінка дивної краси, чоловік середніх літ і т. д.

пор.: *Проговорили слово* ***тихої любови*** (Шевченко). *Смілі майстри* ***нової будови, прямування нового*** *борці* (Грабовський). *Дівчина* ***великого роду,*** *а* ***песього ходу*** (нар. погов.). *Жінка — міське зіллячко* ***найгіршого ґатунку*** (Франко). *Він людина* ***найніжнїщого, найблагороднїщого серця*** (Кониський — ,,Музика'' Шевченка). *Був чоловік* ***середніх літ,*** *при здоровлю* (Ганна Барвінок). *Студенти* ***того часу*** *дуже пили* (Нечуй-Левицький). *Лице жіноче* ***дивної краси*** (Франко) . . .

Як із усїх тих прикладів видно, в таких випадках родовик уживаєть ся майже все з прикметником.

підметовий і предметовий Із присвойним і якісним родовиком тїсно вяжуть ся такі родові відмінки, що містять у собі значіння підмета і предмета, н. пр.:

любов матері (мати любить і матїр люблять)
слава поета (поет славить і поета славлять)
погроза батька (батько грозить)
продажа краму (крам продають) . . .

Це так званий **підметовий** і **предметовий** родовик.

пайковий 3. цїлість, із якої береть ся частину — родовик **пайковий,** н. пр.:

пів кварти, ріка крови, стадо лебедїв, табун коней, човен повен води й т. д.

Вона бігла до ожереду ***соломи*** (Мирний). *Полили ся ріки* ***крови*** (Шевченко). *Насіяла* ***васильків*** *цїлий лан* (Глібів). *На Лиман* (Турки) *мов стадо* ***лебедїв*** *спадали* (Куліш). *За шмат* ***гнилої ковбаси*** *у вас хоч матїр попроси, то оддасьте* (Шевченко). *Везе Марко батькові шитий пояс* ***шовку*** *червоного* (Шевченко). *Чимало* ***літ*** *перевернулось,* ***води*** *чимало потекло* (Шевченко). *Пливе човен* ***води*** *повен* (нар. пісня). *Однієї* ***шкури*** *така сила!* (Шевченко) . . .

Суди належить родовий відмінок після числівників головних від **пять**, гл. § 217.

Пайковий родовик уживаєть ся дуже широко, так що по деяких граматиках найдете назву **пайковик** на цілий другий відмінок.

4. Родов. прикм. відм. може подавати і скількість (**скількісний** родовик), н. пр.: **скількісний**

хлопець ***двох літ***, *корова* ***пяти*** *літ* і т. д.

пор.: *Двоє діток, хлопчик* ***пяти років*** *та дівчинка* ***семи***, *сплять першим, міцним сном* (Яновська). *Зосталась удова Ганна й коло неї пятеро дітей: Степан* ***чотирнацяти год***, *Марися* ***дванацяти***, *і троє зовсім малих* (Д. Маркович). *Два хлопчики в мене: один* ***чотирнацяти***, *а другий* ***дванацяти літ*** (Франко). *На покуті сидить дівка, так літ* ***двацяти пяти*** (Ганна Барвінок). *Молодиця — хлопчик у неї* ***трох літ*** (Франко) . . .

425. Крім того, родовий відмінок може бути і **присудком**, н. пр.: **Присудкови**

бути такої й такої думки, такого й такого роду, зросту й т. д.

пор.: *Чіпка був* ***ні високого, ні низького зросту*** (Мирний). *Сама красна, чепурная,* ***хорошого зросту*** (нар. пісня). *Пан сотник Уласович був* ***чесного й поважного роду*** (Квітка). *І покажем, що ми, браття,* ***козацького роду*** (нар. гимн). ***Якої ви думки?*** (Кониський) . . .

І тут родового відмінка без прикметника не буває.

3. ДАВАЛЬНИК.

426. Давальний відмінок буває тільки **предметом** (§ 341) у реченні, і то передусім **Предмет**

1. після таких присудків, у яких містить ся тямка шкоди або користи, н. пр.:

шкодити комусь, досадити комусь, дошкулити . . ., помагати, подобати ся . . ., на користь, на втіху, на шкоду, байдуже й т. д.

пор.: *Хто пізно приходить, сам* ***собі*** *шкодить* (нар. прип.). *Так чим же я* ***вам*** *досадив?* (Глїбів). *Помагай Біг* ***тобі***, *дівчино* (збірн. Рудченка). *Для чого я живу,* ***кому*** *на користь?* (Мордовець). *Вподобавсь дуже* ***їй*** [лисичці] *привітненький куток* (Глїбів). *Зоря зійде твоїм* ***мріям*** (Старицький). *Так от* ***кому*** (= бідноті) *страшна зіма, а* ***нам*** *байдуже і дарма!* (Старицький). *Тече вода і нагору* ***багатому*** *в хату* (Шевченко). *Обридло тут — туди мандруйте на втіху* ***павукам*** (Глїбів). *Гріх і ганьба* ***тому***, *хто з душею живою*

дрімає! (Олесь). *Однаково* ***горі і долам*** *сіяє світ лиця Твого* (Куліш). *І пташки світові защебечуть* ***тобі,*** *і співак відпічне* (= відпочине), *заспіває* ***тобі*** (Руданський) . . .

Сюди належать проклони: *Нехай* ***тобі*** *хрін! Щоб* ***щобі*** *се та те!. . .*

2. після таких слів, що з них виходить прихильність до кого, довірря, і навпаки, н. пр.:

дякувати, бути вдячним, прихильним, молити ся, поклоняти ся, корити ся, бути слухняним і т. д.

пор.: *Довго я не хотіла коритись* ***весні*** (Леся Українка). ***Дурневі*** *й Бог не противить ся* (нар. припов.). *Ой, не дякуй* ***мені*** *брате!* (Куліш)[1]). ***Подорожньому*** *і Бог вибачить* (нар. припов.). *Ми віруєм Твоїй* ***силї*** *і* ***слову*** *живому* (Шевченко). *Всесильний, я* ***Тобі*** *молю ся!* (Куліш). *Думка вороном літає по Вкраїні, кряче, плаче, поклоняєть ся* ***родині*** (Куліш). *Сповідаюсь* ***вам*** *щиро та покірливо* (Куліш). *Наум Дрот був* ***батькові й матері*** *слухняний,* ***старшим*** *себе покірний* (Квітка). *А* ***серцеві*** *не потурай* (Шевченко). *Ти до мене не ходи, я* ***тобі*** *не рівна* . . . (нар. пісня). *Спасибі вельможному* ***пану Сомкові!*** (Куліш) . . .

3. після присудків, у яких містить ся наказ, дозвіл, заборона:

заказати комусь, наказати, дозволити, радити й т. д.

пор.: *Ой, заказано та замовлено всім* ***казаченькам*** *у військо йти* (Слов. Грінч. II, 45). *Ой,* ***мені*** *мати заказала, щоб я з тобою ніде не стояла* (нар. пісня). *Ой, казала* ***мені*** *мати тай наказувала . . .* (нар. пісня). *Чи дозволено* ***вам*** *думать,* ***хомякам?*** (Глібів). ***Мені*** *раяли, щоб я поїхав на три роки в Січ* (Стороженко)...

дальший предмет 4. після таких присудків, де давальний вдм. являєть ся другим предметом (**дальший предмет,** § 341), н. пр.:

давати кому що, обіцяти кому що, приносити кому що, завидувати комусь чогось і т. д.

пор.: ***Синові*** *гостинця ховала* (Шевченко). *Як* ***ростинам*** *бракує життя в вогкій тьмі, так обом* ***нам*** *бракує простору* (Леся Українка). *Дорогу, дорогу* (дайте) ***пану осавулу*** (= панові осавулові) *ніженському!* (Куліш). *Обберімо* ***собі*** *короля по своїй вольній волї!* (Франко) . . .

---

[1]) Звичайно укр. інтеліґенція робить тут помилку, сполучуючи, під московським упливом, дієслова: *дякувати, вибачати* зі знахідн. Це велика помилка. Треба сполучувати їх усе з давальником і казати:

дякую ***тобі,*** *дякую* ***вам, йому*** й т. д.

Таксамо треба викидати інтеліґентське: ,,вибачаюсь" — (дослівний переклад: ,,извиняюсь"), а вживати народнього:

,,вибачайте, вибачте!"

5. Дуже цікаві в укр. мові предмети в давальнику в безпідметових реченнях, у яких давальник грає неначе ролю (льоґічного) підмета, н. пр.:

мені *не обняти* [= я не можу обняти], ***синам*** *добувати* [= сини повинні добувати], ***йому*** *не спить ся* [= він не спить], *не здужаєть ся*, ***мені*** *не до того* [= я не маю як] і т. д.

Такі давальники появляють ся після дієіменників, в яких разом із давальником містить ся тоді значіння: *могти*, *треба*, *слїд*, *повинен*..., і після иньчих присудкових слів *(треба, слїд, нїколи . . .)* і фраз.

пор.: *Не* ***менї*** *простому судить великії дїла Твоєї волї!* (Шевченко). *Відкіля більш поради* ***їм*** *ждать!* (Глїбів). *Вовік* ***науцї*** *не обняти всього, що Ти* [Боже!] *создав єси* (Куліш). *Як то тепер* [= у зимі] *отій* ***голотї*** *сидїти в нетопленім хлїві!* (Старицький). *Пух висипав ся на верхнїй губі, де колись мало ся бути* ***вусам*** (Мирний). *Не ридать, а добувати, хоч* ***синам***, *як не* ***собі***, *кращу долю в боротьбі!* (Франко). *Поки я жив, не бувати* ***тому коневі*** *в моїй Трої!* (Мордовець — Цар і гетьман). ***Йому*** *про се лїпше знати, ніж* ***менї*** (Франко) . . .

Не ждеть ся ***дїткам*** (Грабовський). *І світ настав, а* ***Яринї*** *не спить ся, — ридає* (Шевченко). ***Йому*** *так гарно, так смашно світом дрімаєть ся!* (Мирний). ***Йому*** *лїт до двацятка добирало ся* (Мирний) . . .

Чінцї *тепер нїколи дослухатись до всього того* (Мирний). *Він вовк, він пан, —* ***йому*** *не слїд . . .* (Глїбів). *А* ***вбогому*** *в яру треба криницю копати* (Шевченко). ***Менї*** *і не в голові . . . А* ***вбогій вдові*** *не до того* (Шевченко) . . .

6. У такому ж самому розумінні (підметовому), хоч у реченню підмет є, вживаєть ся давальник як предмет у фраві: „***менї*** *щось є*“ (= ***я*** *щось маю*).

пор. *Адже ж і урода, і роскіш, і шана* ***їм*** *є* (Манджура). *Розвернуло ся весілля;* ***музикам*** *робота і* ***підковам*** (Шевченко). *Обберімо собі короля, щоб і захист* ***нам*** (був) *з нього і честь* (Франко). *Буде* ***тобі*** *великий гріх од Бога* (Нечуй-Левицький). *Як* ***тобі*** *на імня?* ***Менї*** *на імня Перевернигорня, на прізвище — Макітрище* (нар. погов.). *Нема Гонти: нема* ***йому*** *хреста, нї могили* (Шевченко)...

Усюди чуєть ся фраза: „**менї** щось є“ у значінні: „**я** щось *маю*“, то так усюди підмет має в думцї значіння предмету *(музики мають роботу, ми хочемо мати захист, мати меш великий гріх, я маю* [*на*] *імня . . .)*

Сюди ж належать такі фрази як: *зневірилось менї щось* [я в чомусь зневіривсь],

пор.: *Зневірилось усе* ***менї*** *у світї* (Мирний) . . .

7. Та ще є такі предмети в давальн., що знов мають немов значіння присвойне, значіння прикметникового додатку, н. пр.: *мені* [= моє] *серце болить*, *мати дітям* [= дітей], *ноги йому* [= його] *нездорові* й т. д.

пор.: *Василь блідий, волосся йому розкудовчене* (Квітка). *Щоки йому позападали* (Нечуй-Левицький). *Чоловік мій, куди далі, то все хмурніщий ходить, аж мені голова болить* (Вовчок). *Савчиха мати дітям одна з найлуччих* (Маковей). *Дніпро берег рис-риє, яворові корінь миє* (Шевченко) . . .

Через те пишуть і кажуть: *памятник* ***Шевченкові***, *побіч памятник* ***Шевченка*** й т. д.

пор. ***Нашому слову*** *кінець* (Квітка, Шевченко) і *Чи кінець* ***моєї мови?*** (Франко) . . .

8. Про дав. відм. особових і зворотних заіменників, що доповняють думку й надають її образовости, наглядности, гл. § 207 4, 5.

Це так зв. давальник **етичний.**

4. ЗНАХІДНИК.

Предмет: **427.** У знахіднім відмінку стоїть **предмет** (гл. § 341), і то

справжній 1. справжній предмет, після перехідних дієслів[1]), гл. § 343, і дуже рідко (в поезії) й після неперехідних дієслів, н. пр.:

Отак нам довело ся йти ще змалечку ***колючу ниву*** (Шевченко) . . .

нутрішній 2. такий предмет, виражений імениками, що залежні від дієслів, утворених із того самого пня, що й іменики (нутрішній предмет), н. пр.:

ніч ночувати, *вік вікувати*, *волю вволяти*, *казання казати*, *раду радити*, *мости мостити* й т. д.

пор. *Де ж ми будем* ***ніч ночувати?*** (нар. пісня). ***Нене рідная, вволи мені волю!*** (М. Шашкевич). *Молодий Радюк почав* ***думи думати*** *молодою головою* (Нечуй-Левицький). *Якусь тобі він* ***казань скаже****, дорогу добру в Рим покаже* (Котляревський). *Чи там* ***раду радять****, як на Турка стати, не чуємо на чужині* (Шевченко). *Ой, позволь, пане, землю міряти, землю міряти,* ***мости мостити*** (нар. колядка). *Хоч* ***гать гати!*** (нар. погов.). *Чумаки одну* ***зіму зімували*** *на Дону*

---

[1]) Дієслово ***зрадити, зраджувати*** вимагає предмету у знахіднику, не в давальнику, отже: *зрадити батька* (не — батькові), *жінку* (не — жінці) і т. д., як у нас нераз балакає з-московська інтеліґенція.

(Кониський). *Оживають лїсові сили і* ***храмують*** *свій таємний храм* (Крушельницький — Рубають лїс) . . .

428. Крім того, знахідник може бути **прислівниковим додатком**, і то: **Прислівн. додаток:**

1. часу, на питання: **як довго? коли?**, **часовий**

пор. ***Вік*** *побивавсь за бідноту бездомную* (Старицький). *Я каралась* ***ввесь вік*** *у чужій хатї* (Шевченко). *Стоїть він* ***день, стоїть і ніч*** (Глїбів). *Горить* ***і день і ніч*** *перед пенатами святий вогонь* (Шевченко).[1] *Воздвиженський* ***день і ніч*** *сидїв над грецькою мовою* (Нечуй-Левицький). *Ми живемо під самим Київом, та ще не були* ***цю весну*** *й одного разу у святих угодників* (Кулїш). *У них тільки було й худоби, що теличка, купили її* ***торішню весну*** (Грінченко — Без хлїба). *Ми з Явдохою бувало слухаєм* ***цїлий вечір*** *Івана* (Тобілевич). *Думка єдина: спочити* ***хвилину*** (Черкасенко). *Сорочечку* ***що день божий*** *надїває* (Шевченко). *Наш Бог не спить* ***сю днину*** (Франко). ***Кожен раз,*** *що приходив Степан, нужа його заїдала* (Д. Маркович) . . .

2. місця, а власне простору, на питання: **як далеко?**, **місцевий**

пор. *Ой, ішов я* ***штири*** (= чотирі) ***милї*** *пішки* (нар. пісня). *Випроваджала* ***три поля, три милї*** (Шевченко) . . .

3. міри, на питання: **скілько?**, **міри**

пор. *Третьої недїлї треба нам було конче їхати домів* (= додому), *бо неня вже щось* ***три опади*** (= трома наворотами) *переказували* (Федькович). *Питав я в вас, очі,* ***сто разів,*** *щоб одповіли на запитання тяжкії мої* (Самійленко). *От уже* ***пятнацять лїт*** *ми все тягнемо в забрід* (Щоголїв). *Цей храм, що будував ся* ***стільки*** *років, зруйную* (Самійленко). *Черевань хоч би* ***кришечку*** *перемінив ся* (Кулїш) . . .

5. КЛИЧНИК.

429. Кличний відмінок має своє окреме значіння; він із ніякою частиною речення не звязуєть ся, а стоїть для себе окремо. Через те в реченнї він являєть ся все немов уставним словом. Він і ніякою частиною речення не може бути, творячи для себе немов окреме речення, н. пр.:

Учіте ся, ***брати мої,*** *думайте, читайте,*

— кличний відмінок „*брати мої*“ має значіння таке, як би ми сказали:

Учіте ся ви, що є братами, думайте, читайте . . .

Через те то кличний відмінок віддїлюєть ся запинками.

---

[1]) Про вживання галицькими інтелїґентами приіменика „*через*“ у таких випадках, гл. стор. 319, примітка, 1.

Що воно так, то це пізнати з окремих кличних побічних речень (відносних), н. пр.:

*Гей, **хто в лїсї,** озови ся!* (нар. пісня). ***В кого серце чистеє**, **руки сильнії**, **думка чесная** — прокидайте ся* (Франко) . . .

Все це неначе кличні відмінки[1]), тільки ж тут уже ясно, що це речення.

У поезії, чи у промовах уживаєть ся часто кличного відмінка в апострофічному значінню, звертаючись до когось, чи чогось, н. пр.:

***Думи мої, думи мої**, лихо менї з вами!* (Шевченко). ***Народе мій** замучений, розбитий, мов паралїтик той на роздорожжу людським призирством, нїби струпом критий! — Твоїм будущим душу я трівожу* (Франко). ***Мово рідна**, **слово рідне,** хто вас забуває, той у грудях не серденько, але камінь має* (Воробкевич) . . .

Тута треба шукати причини, чому в народній поезії деколи форма кличника заступає називник, н. пр.:

*Плаче, ридає молодий **козаче** по своїй дитинї* (нар. пісня). *Жив-проживав корсунський полковник **пане Филоне*** (нар. дума). *В перше віконце вскочило сонце, в друге віконце ясний **місяцю*** (нар. колядка) . . .

Народній поет, творячи ці форми, немов мав перед очима тих, що про них писав, і наче до них ізвертав ся зі своїми словами.

У звичайній мові тих форм кличника замісць називн. вдм. не вживаєть ся.

6. ОРУДНИК.

Орудний відмінок уживаєть ся в реченню як **прислівниковий додаток** або **у присудку.**

Прислівн. додат.: **430.** Значіння орудного відмінка, як прислівникового додатку, дуже ріжне, бо загалом цей відмінок уживаєть ся в українській мові дуже широко.

---

[1]) Йдучи на московськими граматиками, українські укладчики граматик уділюють по своїх граматиках окреме місце т. зв. обертанню, в якому зокрема балакають про кличний відмінок. Коли це роблять московські граматики, то це зрозуміло, бо ж московська мова форми кличного відмінка не знає, заступає (з маленькими виїмками) її все називником, і через те на вживання тих форм у ролї кличника

1. Передусім значіння орудного відмінка — це о р у д д я, — від того й його н а з в а — з н а р я д, яким орудуємо, прилад, яким щось робимо, засіб задля переведення якоїсь роботи (**орудник засобовий**), після слів таких, як: **засобовий**

робити чимось, орудувати чимось, махати, кидати, носити чимось, орати, шити, писати й т. д. — в образовому значінні: *дихати чимось, кричати, співати, позирати, дивити ся, слухати, говорити* **й т. д.**

пор. *А він* (цар) *мені м а х а є* ***рукою*** (Шевченко). *Срібло, злото н е с у т ь* ***шапками*** *козаки* (Шевченко). *Незримі скрижалі, незримим п и с а н і* ***пером*** (Шевченко). *Гарячі почуття р о з с і к л и м и* ***ножем*** *холодним міркування* (Самійленко). *Чи не о р е милий* ***плугом*** (нар. пісня). *Лани* ***братами*** *о р е м о, і їх* ***сльозами*** *п о л и в а є м* (Шевченко). *Ідуть два парубки: один* ***рижим*** (конем), *другий* ***карим*** (Федькович)... *Вільно д и х а є* (земля) ***грудьми*** *розкритими, поля о д я г а ю т ь с я* ***квітами*** (Кримський). *З шкур наших собі багряницю п о ш и в* ***жилами*** *твердими* (Шевченко). *Б о л о т а з а с и п а в благородними* ***кістками*** (Шевченко). *П о з и р а в навкруги своїми блискучими* ***очима*** (Мирний). *Мені тим* ***ліком*** *п о г о ї т и с ь трудно* (Кримський). ***Тілами*** *святих убитих г о д у в а л и для царського таки двора в Тибрі рибу* (Шевченко). ***Словом*** *сильним, мов* ***трубою,*** *міліони з в е з собою* (Франко). *Радюк г о в о р и в чистою українською* ***мовою*** (Нечуй-Левицький). *З мови британської* ***мовою*** *українською п о п е р е к л а д а в Куліш* (Шекспірові твори) . . .

Через те по-українськи можна казати тільки так: *говорити* ***українською мовою,*** *балакати* ***кількома мовами,*** *твір писаний* ***українською мовою***[1]) й т. д.

Сюди належать такі фрази, як:

слихом слихати, видом видати, снити сном, дивом дивувати ся й т. д.

пор. *Наш піп, мабудь, і* ***сном*** *не* ***снив,*** *що надійде така година* (Франко) . . .

а) Таким засобом, чи знаряддям, при помочі яких щось робить ся, може бути о с о б а або у с т а н о в а, які тоді грають ролю **посередників,** і ті посередники стоять теж у орудному відмінку; через те ми й кажемо:

передавати щось ***телефоном,*** *дати знати* ***телеграфом,*** *післати (дістати) гроші* ***переказом*** (переводом), ***почтою,***

треба звернути окрему увагу. В нашій мові є скрізь окрема форма к л и ч н о г о в і д м і н к а, й тому ніяких окремих обговірок т. зв. обертання (дослівний переклад: обращенія) — не потрібно, бо ж по формі вже пізнати кличник.

[1]) пор. стор 321, примітка 1.

їздити ***залїзницею****, їхати* ***кіньми*** або ***возом, трамваєм, візником****, плисти* ***кораблем, човном***[1]) і т. д.

пор.: *Гроші* ***поштою*** *шлють* (Ганна Барвінок). *Ми розрішаємо гріхи святою* ***буллою*** *цїєю* (Шевченко) . . .

Але ж за те кажемо: *слабувати*, *хворіти*, *занедужати* ***на що*** (а не як у моск. мові: чим).

б) Таким же засобом являєть ся дїяч (підмет), якщо речення поставлене у страждальному станї (гл. § 258), н. пр.:

мною *зловлена риба* (я зловив рибу), *рілля* ***копитами*** *порита*, ***кровію*** *полита* (копита порили ріллю, кров її полила)[2]) й т. д.

пор.: *Ниво несїяна,* ***всїма*** *покинута,* ***всїма*** *забутая, ниво крівавими* ***слїзьми*** *поливана, ниво* ***туманами, млою*** *окутана — де твої ратаї?* (Чернявський). *Чому вона* (сакля) *стоїть у вас не* ***нами*** *дана?* (Шевченко). *Не красуєш ся* ***стогами****, а глушиш ся* ***лободою*** (Старицький). *На віки проклянетесь* ***своїми синами*** (Шевченко). . .

Крім того, орудний відмінок, як прислівниковий додаток, визначає

причиновий 2. причину, чи наслїдок, головно після таких слів, як: *чванити ся* (причина чванства в орудн. відм.), *хвалити ся*, *бридити ся*, *гидити ся*, *задовольняти ся*, *бути пяним* (наслїдком чогось), *бути ситим* і т. д.

пор. *Щось невістка не одчиняє своєї скринї; мабуть,* ***тим****, що порожня* (Нечуй-Левицький). ***Убогими*** *не гордились,* ***сиротами*** *не бридились* (Слов. Грінч. I, 97). *Не тому життя свого рішатись, хто тільки* ***вічністю*** *задовольнить ся* (Самійленко). *Дарес тут дуже насміхав ся,* ***ходою*** *чванивсь, величав ся* (Котляревський). *Я вже моїми* ***слїзьми*** *пяна* (Кониський). *Ми* ***малим*** *ситі* (Шевченко). *Надію лишила тим, хто* ***розумом*** *дитина* (Самійленко) . . .

Це орудник **причиновий.**

---

[1]) Укр. інтелїґенти часто грішать проти складнї української мови, кажучи з-московська: ***по*** *почтї гроші шлють*, *передати* ***по*** *телєфону*, *дістати гроші* ***по*** *переводу*, *їхати* ***по*** *залїзницї*, ***на*** *візнику*, ***на*** *українській мові написаний твір* (Галичани: ***в*** *українській мові . . .*), ***на*** *тій і тій мові говорити* й т. д., гл. стор. 323, пом. 2.

Таких фраз треба вистерігати ся.

[2]) Галицькі інтелїґенти вживають у таких випадках із-польська (й нїмецька) приіменика „**через**“ (*зловлена риба* ***через*** *мене*, ***через*** *поета написаний твір*), пор. *Був відповідно накручений* ***через*** *обох директорів* (Яцків — Танець тїней) . . .

Це груба помилка, й її треба вистерігати ся, гл. ще стор. 283, пом. 1.

3. місце (орудн. **місцевий**), через те ми кажемо: **місцевий**

*йду **вулицею**, їду **лїсом**, пливу **Днїпром***[1]), *блукаю **горами**, ходжу **світами*** й т. д.

пор.: *Хто їде в негоду тим **лїсом** густим?* (Грінченко). *Галя помчалась **буйними житами*** (Мирний). *Нащадки пішли **батьківським шляхом*** (Леся Українка). *Із села луна **степом** пішла* (Шевченко). *Дітей маленьких двоє, побравши ся за руки, **стежкою вузькою** ішли з села* (Франко). *Козаки їдуть **Днїпром-Славутою*** (нар. дума). *Еней, попливши **синїм морем**, на Карфаґену оглядавсь* (Котляревський). ***Високими та широкими Днїстровими берегами** постелились шовкові трави молоденькі, а по них ходить парубок хороший* (Федькович). *І Трахтемирів геть **горою** нечепурні свої хатки розкидав* (Шевченко). *Та туман **яром** котить ся* (нар. пісня)...

4. час (рідше, ніж у моск. мові) — орудн. **часовий**, н. пр.: **часовий**

*Князь іще **раннїм ранком** зазвав козацьку старшину на пораду* (Кулїш). *Але **весною** розівєть ся гай* (Олесь). *Ото було **тими вечорами довгими осїннїми** заберу обойко до себе на колїна* (Вовчок). ***Тими ночами** лежу було довго без сну* (М. Вовчок). *Це стало ся **тими днями**. Сухобрусові дочки були **малими*** (як іще були малі) *дуже гарні дївчата* (Нечуй-Левицький). *Пішла заміж **молодою**, не виспала ся* (нар. пісня). *Та все снять ся **маленькими*** (сини), *а **парубками** нїколи не приснять ся* (М. Вовчок). *Ми вкупочцї колись жили, **маленькими** собі любились* (Шевченко). ***Малим**, бувало, я сїдаю під липою та досягаю руками буцїм ясних зір* (В. Шашкевич) . . .

5. спосіб на питання: **як?** (орудник **способовий**), н. пр.: **способовий**

Звичаєм стародавнїм (як велить стародавній звичай) *поховали козака* (Грінченко). *Мужики й міщани валять **купами**, а козацтво йде **лавою** під місто* (Кулїш). *Нехай будівля **скалками** розлетить ся* (Самійленко). ***Живою душею** в Україні вітай!* (Шевченко). *Іду я **тихою ходою*** (Шевченко). ***Троми струмками** піт з його дзюрив* (Грабовський). *Та як вам разом **усїма** заспівають! . . .* (Федькович). *Брат на брата **війною** пішов* (Кононенко). *Щоб збудить хиренну волю, треба **миром, громадою** обух сталить* (Шевченко) . . .

Нераз цей способовий орудник указує виразно на функцію, службу, ролю, в якій хтось виступає, н. пр.:

*лїтати до когось **пташкою**, посилати когось **заступником**, скидати ся **чим**, узяти ся **чим*** і т. д.

пор.: *А мене послали в столицю **наказним гетьманом*** (Шевченко). *Пустила мене **сиротою** у світ* (Франко). *Грушевський виступив **великим дїячем*** (Нечуй-Левицький). *А над нею Орел чорний **сторожем** лїтає* (Шевченко). *Поприбирали ся **такими молодцями***

---

[1]) Пор. моск.: *иду **по** улицѣ, ѣду **по** Днѣпру*... У нас так казати не можна.

Глібів). *Жити, щоб забавляти жінку* ***слугою, паяцом, невольником і банкиром*** *— це не був мій смак* (Франко — Перехресні стежки). *На його неприбраному ліжку так і лежало все* ***гнїздом*** (Нечуй-Левицький) . . .

порівняльний 6. порівняння (дуже улюблене в поезії), н. пр.:

Думка ***вороном*** (= як ворон) *лїтає по Вкраїнї* (Куліш). *Нехай думка, як той ворон, лїтає та кряче, а серденько* ***соловейком*** *щебече та плаче нишком* (Шевченко). *Сльози не ринуть* ***потоком буйним*** (Леся Українка). *Крiваве марево стоїть на сходї* ***хмарою грiзною*** (Чернявський). *Отакої пори . . . тим шляхом, що, звившись* ***гадюкою***, *пославсь од Пiсок до Ромодану, йшов молодий чоловiк* (Мирний). *Боялися, щоб* (Гус) *не вилїз* ***гадюкою*** *з жару* (Шевченко). *І тихо, мовчки за возами* ***марою чорною*** *пiшла на Тибр* (Шевченко). *Очі його блищали* ***вогнем*** (Нечуй-Левицький). ***Собакою*** *дрiжить Жид* (Шевченко). *Пустиня* ***циганом*** *чорнїла* (Шевченко). *По долинї, по роздоллї із степу перекотиполе* ***рудим ягняточком*** *бiжить* (Шевченко) . . .

При порівняннях (у вищому ступні прикметника, прислівника, або слів з таким же значінням) орудним відмінком зазначуємо ріжницю між предметами, що їх порівнюємо зі собою, без огляду на те, чи предмети названі, чи ні; через те в українській мові можна тільки так казати:

молодший ***двома роками*** *за . . ., вищий* ***головою*** *вiд..., низчий* ***зростом***, *багатчий* ***розумом***, *иньчий* ***вдачею***, *кращий* ***душею*** й т. д.[1]).

пор.: *Марта була тiльки* ***годом*** *старша од своєї сестри* (Нечуй-Левицький). *Наречена його молодша вiд нього тiльки* ***двома роками*** (Франко — Маніпулянтка). *Наші брати були чи не* ***шiстьма годами*** *старшi вiд нас* (Федькович) . . .

Між ними один був вищий од усiх ***головою*** (Нечуй-Левицький). ***Одною п'явкою*** *меньче в повiтї* (Франко). ***Одною брехнею*** *на свiтї меньш буде* (Квітка). *В мене* ***шагом*** *дешевше* (Нечуй-Левицький). *Юрба гостей побiльшала* ***двома нами*** (Кониський — „Музика" Шевченка). ***Кількома роками*** *випередила його в науках* (Франко). *Музику заповiсть вам* ***місяцем*** *уже наперед аж зо самої Глиницї* (Федькович) . . .

Сюди ж належить і схожість:

подiбний ***обличчям***, *несхожий* ***характером*** і т. д.

пор.: *Ще змалку Марта і Степанида були дуже схожi* ***вдачею*** (Нечуй-Левицький) . . .

---

[1]) Зовсім непотрібно в таких випадках балакати: *молодший* ***на*** *(о) два роки, вищий* ***на*** *(о) голову, схожий* ***по*** *характеру* й т. д. Це все як не польонізми (*о*), то москалізми (***на, по***), гл. стор. 321, пом. 2

431. В орудному відмінку стоїть іще **присудкове імня** (гл. § 336 1), н. пр.:

***Шулїкою** на світї зву ся* (Глїбів). *Той менї **дружиною** стане* (Шевченко). . .

Як добре вдумати ся в ті приклади (та ще ті, що подані в § 336), то мимоволї впаде в око схожість цього орудного відмінка у присудку з тим способовим орудником, який визначає функцію, вид, ролю (гл. § 430 5).

Із того то й виходить і ріжниця в уживанню присудкового імя в називнику й орудннку (гл. § 336). Для порівняння ще ось приклади:

ІМЯ ПРИСУДКОВЕ

в називнику:	в орудннку:
*Іван був менї **брат***	*Іван був менї **братом*** (мов братом)
***Я сестра** його* (дійсно)	*Я буду йому **сестрою*** (наче сестрою)
*Він називав ся **Петро*** (справдї так)	*Він назвав себе **Петром*** (чи справдї він Петро?)

пор. іще: *Я вам, мамо,* (каже невістка до свекрухи) *не **наймичка**, я і в своєї матері не була **наймичкою*** (Нечуй-Левицький — Кайдашева сїмя) . . .

7. МІСЦЕВИК.

432. Місцевий відмінок уживаєть ся все з приіменниками (гл. §§ 287, 289, 292, 293). Останки сього відмінка без приіменників іще лишили ся, та це вже тепер прислівники або приіменики, н. пр.:

***долї, горі, кінцї, нинї** . . .*

пор.: *Хоч **долї*** (= у долинї), *аби у своїй волї* (нар. припов.). *Бігла **долї** рікою* (Франко) . . .

*Іде Марія **горі*** (= догори) *драбиночкою* (Слов. Грінч. І, 311) . . .

*Василь сидїв смутний та невеселий **кінцї** стола* (Федькович). *Бодай мій воріг знав, що **нинї** за день* (Номис). *В трунї металевій **нинї** ота рука спочила* (Франко) . . .

Все це прислівники хоч місця, хоч часу (*кінцї* — приіменик), і тепер рідко хто відчуває їх як колишні окремі форми місцевика. Що воно так, то це пізнати з того, що для повноти думки до них прикладають ся приіменики:

д горі (§ 285), ***від**, до **нинї**, **на** кінцї . . .*

пор.: *Садить ся ладан туманами д горі* (Федькович — Празник у Такові). ***Від** нинї* (= сьогоднішньої днини) *бачити мете небо відкрите* (Переклад євангелія Морачевського). *Од злокон-віку і **до** нинї ховалась од людей пустиня* (Шевченко) . . .

То так як: *від тепер*, *від завтра* . . . гл. стор. 314., примітка,

Але ж із тих прикладів уже видно, що місцевий відмінок у реченні може бути тільки **прислівниковим додатком**, і то:

місцевий 1. місця, на питання **де? куди?** — відсіля й його назва, бо в цьому значінні він найчастіще вживаєть ся,

пор.: ***В моїй хаті** тепло, сухо* (Старицький). *Там **у борі** вітер листєм шевелїє* (Федькович). ***По заробітках** женуть татуня влиднї* (Грабовський). *Голос духа чути скрізь: **по курних хатах** мужицьких, **по верстатах** ремесницьких, **о місцях** недолї й слїз* (Франко). *Мене поховають **на чужинї*** (Шевченко). *Попливе човен **на вольнім морі, на широких хвилях*** (Шевченко). *Гей, **на горі** там женцї жнуть* (нар. пісня). *Була в мене небога, **при менї** вона і зросла* (Вовчок). *Ой, **у лузї** та **при березї** червона калина* (нар. пісня) . . .

часовий 2. часу, н. пр.:

*Чого являєш ся менї **у снї?*** (Франко). *Трачу літа **в лютім горі** і кінця не бачу* (Котляревський). *Знав, що **по довгій столїтній козацькій війнї** ніч столїтня тепер наступила* (Вороний). ***По шкодї** й Лях мудрий!* (нар. припов.). *Та нема рятунку **при лихій годинї!*** (нар. пісня). *Ой, сподївай ся мене тодї в гостї, як будуть **о Петрі** бистрії ріки-озера замерзати, **об Різдві** калина в лузї процвітати* (нар. дума) . . .

способовий 3. способу, н. пр.:

*А ми з чоловіком **у правдї** жили* (Ганна Барвінок). *Пішла я за ним **у тропі*** (Вовчок). *Люті звірі прийшли **в овних шкурах*** (Шевченко). *І добрі, й заможні, усї їх **на повазї** мають* (Вовчок). *Аж учора* (дух) *розповив ся і **о власній силї** йде* (Франко) . . .

XXXII. НЕОСОБОВІ ВИСКАЗИ.

433. Коли не хочемо, або не можемо назвати особи, що щось робить, то балакаємо загально, **неособово.** Тільки ж та неособовість усе-таки у граматицї особи знає, не признає їх думка тільки.

Неособовість висказуємо:

1) 2. особою однини, н. пр.:

*Тут день і ніч **мізкуєш** розумом, не знаючи спочинку* (Куліш). *Отак **учиш, учиш** . . . дїтей, а потім дивись: вийде такий супис, як Білоконенко* (Тобілевич). *Аж **утомиш ся,** розказуючи* (Квітка). *Мудро співає: коли не **послухаєш,** усе иньчу* (Шевченко — Гайдамаки). *Журбою поля **не переїдеш*** (нар. приказка) . . .

2) 3. ос. одн. із заіменником зворотним, н. пр.:

*Не **їсть ся,** не **пєть ся**. . ., замісць шматка хлїба за кухоль*

береть ся (Шевченко — Невольник). *Під таку годину завжди важко* ***дишеть ся,*** *сумно* ***живеть ся*** (Мирний) . . .

Кажемо: *то так не робить ся, то тільки так кажеть ся, таке не забуваєть ся . . .*

3) 3. особою множини, н. пр.:

Удвох, ***кажуть,*** *поплакати і легче неначе* (Шевченко). *У нашім селї* ***чинять*** *два храми* (Федькович). *Бабусю Настю* ***поховали*** *і ледве, ледве* ***одволали*** *Трохима дїда* (Шевченко). *На другу недїлю молодих* ***повінчали*** (Мирний) . . .

4) В останнїх двох прикладах — минулий час — можна неособовість висказати й дієприкметником страждального стану *(бабусю Настю поховано, на другу недїлю молодих повінчано)*, і так неособовість і висказуєть ся, коли дієслово в минулости (ґл. § 258), н. пр.:

В чистім полї край дороги козаченька ***вбито*** (нар. пісня). ***Казано*** *в середу взяти новобранцїв по обідї* (Вовчок). *Моя Україно! За що тебе* ***сплюндровано,*** *за що, мамо, гинеш?* (Шевченко) . . .

5. Деколи неособовість висказуєть ся й дієіменником, бо, побіч: „*Під таку пору важко* ***дишеть ся***" (гл. § 433 2), можна сказати: . . . „*важко* ***дихати***", н. пр.:

Хтось мухам набрехав, що на чужинї краще ***жити*** [= живеть ся] (Глїбів). *Як* ***крикнути*** [= крикнеть ся] *з гори, Амореї почують* (Франко — Мойсей). *В панські ворота широко* ***входити*** [входить ся], *та вузько* ***вийти*** (нар. припов.). *Нї словом* ***змовити*** [змовиш], *нї* ***зобразити,*** *що ся паскудниця менї зробила* (Куліш). *Смерти, кажуть,* ***не одперти*** (М. Вовчок) . . .

Сюди ж належать такі дієіменники в реченнях:

Вовка ***бояти ся,*** *то і в ліс не йти* (нар. припов.). ***Знати*** *пана по халявах* (нар. припов.). *От двір і палата мого вітця — та його легко* ***пізнати*** (Ніщинський). *Мов свічку* ***здмухнути,*** *так бідний опинив ся на землї* (Франко). *І що оком* ***клїпнути,*** *Чорнобог уже 'д землї веть ся . . .*

Тут наче попропускане: *маєш, можна, зможеш* і т. д.

В західних говірках неособовість висказуєть ся нераз іще й словом „*чоловік*", як люде балакають загально про людей (так як селяни, балакаючи про себе, кажуть там загально „*хрестянин*"), і таку фразу найдете в західноукраїнських письменників, н. пр.:

Десять раз я міг оженити ся, а ч о л о в і к *дурний був, усе думав: підожду, трапить ся щось ліпше* (Франко — Перехресні стежки) *Вже та боротьба наскучила ся. Рад би* ч о л о в і к *на старі літа спокій у селї мати* (Лепкий) . . .

XXXIII. ЗРАЗОК РОЗБОРУ РЕЧЕНЬ.

434. Речення: ***Як вийти з тих печер, перед тобою все тілько гори крейдяні білїють високі*** (Марко-Вовчок)

білїють гори . . . . . .

Як вийти . . .,

Речення зложене нерівнорядно (спійня речень):

Речення		Частини речення:	Речення:	Частини мови:
речення побічне прислівникове, умовне (безпідметове)			*Як*.........	сполучник підпорядковий[1])
		присудок	*вийти*..	дієслово доконане, неперехідне; дієіменик; I. [»е«] відміна, громада рівнопнева шелестівкова; безнаросткове
		прислівн. додаток місця — прикм. дод (*печер*)	*з*............	прийменик із род. вдм.
			тих.......	заіменик указовий, жіночий рід; род. відмінок множини
			печер, ...	іменик рядовий, жіночий рід; род. відмінок множини; тверда відміна
речення головне	оповідне	прислівн. додаток місця	*перед*......	прийменик із орудн. вдм.
			тобою....	заіменик особовий; 2. особа; орудн. відмінок однини
		присл. дод. часу . .	*все*.........	прислівник часу
		присл. дод. способу	*тілько*...	прислівник способу
		підмет	*гори*......	іменик рядовий, жіночий рід; називн. відмінок множини; тверда відміна (у родов. множ. »ікання«)
		прикм. дод. (*гори*) . .	*крейдяні*	прикметник, жіночий рід; назив. відмінок множини; тверда відміна; не ступінюєть ся
		присудок	*білїють*	дієслово недоконане (започинове), неперехідне; 3. особа однини, теперішній час, спосіб дійсний, стан діяльний; I. [»е«] відміна, громада рівнопнева голосівкова; наросток — »ї«
		прикм. дод. (*гори*) . .	*високі*....	прикметник, жіночий рід; називн. відмінок множини; тверда відміна; ступінь рівний

[1]) Усі ці назви можна скорочувати

Додаток до граматики.

ВІРШОВАННЯ.

I. ЩО ТАКЕ ВІРШОВАННЯ.

435. Письменники мають багато способів, щоб висказувати свої гадки на письмі. Крім законів, які витворила собі мова (граматика), є ще окремі способи, щоб думки висловлювати: ширше, чи вузче, збитими словами (§ 401), чи довгими реченнями, ясніще, чи меньче ясно, коли вживати цього слова, коли иньчого, подібного. Про все те дає вказівки окрема наука, що її звуть із-латинська стилїстикою (від латинського слова «stylus», себто, писальце, яким давнї Римляни на воскових табличках витискали букви). Та ж сама наука подає закони про те, як висказувати думки, щоб вони робили гарне враження, звертає увагу на прикраси в мові, на образи (з-ґрецька це зветься: «тропи» — *τρόπος*, себто, зворот — від слова: *τρέπω* = звертати, або образ) та на те, щоб так слова укладати одні за одними, щоб у них чула ся сила (фіґури, лат. figura). На все те дуже велику вагу клали вже в старовину, н. пр., старожидівські письменники (пророки) — та і в других народів, чи в Індійців, чи у Греків, а за ними і в Римлян, дуже додивляли ся до стилю, до того, щоб як-найпринаднїще висловвлювати свої думки на письмі, та говорячи (у промовах). **Стилїстика**

436. Одним із таких засобів, щоб висказані слова робили краще враження, являєть ся і форма, як саме висловлюєть ся гадку. Бо ж можна висказувати думки, не вяжучись ніякими законами, а тільки тими, що їх мова собі виробила, або додивляти ся до того, щоб відчувала ся якась правильність, яку, н. пр., кожний із нас чує, співаючи пісню. Перша форма — це мова невязана, звичайна, **Поезія і проза**

проста, яка з-латинська зветь ся **прозою** (oratio proversa, скорочене: prorsa), друга форма — це мова звязана якимись певними законами, з-грецька: **поезія** (від слова: *ποιέω*, себто, робити, творити; *ποίησις* — штука творити). З цього повстало вже і слово поет, себто, людина, що творить, творець (*ποιέτης* — poëta), що, пишучи, вживає мови, яка звязана якимись законами (тепер це значіння трохи перемінилось, від поета вимагаєть ся більше, гл. помітку на стор. 490).

Був час, коли до письменства належало тільки те, що було списане поетичною мовою, мовою вязаною. А що це річ не така легка, то письменникам давали в дечому волю по-свойому писати, вживати таких висловів і форм, що у звичайній мові, в невязаній, уважали ся чи недобрими, чи негарними (поетична воля — з-латинська: licentia poëtica). Ту волю зберегли для себе поети й досї; й досї можна їм списувати такі слова й форми, які проза вважає за помилкові, можна їм і досї не дуже додивляти ся до звукових законів[1]) (пор. Заввагу на стор. 361).

437. Які саме закони вязали письменника, що забірав ся писати, то в ріжних часах і в ріжних народів було ріжно, відповідно до характеру народу й духа мови того народу.

Метричний вірш

1. У колишнїх Греків та Римлян мусїли письменники вязати ся — мірою (або як вони казали: метром), себто, тим, як по собі могли йти довгі й короткі голосівки у складах. Наука про все те звала ся в них — метрика, й поезія їх, у якій правильно чергували ся між собою довгі й короткі склади, звала ся — **метрична.** Метричною одиницею була у Греків і Римлян стопа; вона складала ся з ріжної скількости складів то довгих, то коротких, які правильно між собою чергували ся.

Силябічний вірш

2. Та є мови, в яких письменники вяжуть ся скількістю складів (з-латинська: силяб, syllaba = склад). Це такі мови, що мають постійний наголос, н. пр., польська (на другому від кінця), чеська й мадярська (все наголошений перший склад слова), французька (наголошений останній склад

---

[1]) У нас нераз, сміючись, кажуть, що для українських поетів закони не писані.

слова). У деяких із тих мов (польська, французька) поети лічать склади, — й така поезія зветь ся складова або **силябічна.**

3. А є мови, що хоч мають довгі й короткі голосівки (як ось, н. пр., чеська, німецька, сербська), а то й не знають довгих і коротких складів (українська, московська, біло-руська, ромунська), — у вязаній мові звертають увагу тільки на наголошені й безнаголосні склади, щоб одні по других правильно йшли, щоб рівномірно чергували ся одні з одними: наголошені з безнаголосними. Тонїчні вірш

Ця рівномірність, це правильне чергування наголошених складів із безнаголосними зветь ся — **ритмом,** і наука про те, які бувають ритми — називаєть ся ритмікою або тонїкою (грецьке слово *τόνος* = наголос). Поезія ж, яка основуєть ся на ритмі, називаєть ся — **ритмічна** або **тонїчна,** і ця поезія найбільш підходить до нашої мови. Ритм

438. 1. Як узяти на увагу оці слова Франка: Ритмічний такт

Холо́дна ні́ч. Спокі́йно, ва́жко, звíльна
на зе́млю во́гкий сні́г паде́ й паде́ . . .,

то тута скрізь безнаголосний склад чергуєть ся з наголошеним, і що два склади той самий ритм повторяєть ся. Таким чином ці два склади творять т. зв. ритмічну одиницю, яка з-латинська зветь ся, так як у співі, **тактом** (від лат. слова: tango = вдаряти)[1]. Такт відповідає метричній стопі, й на нього може складати ся два [гл. вище], три, а то й чотирі склади, н. пр.:

Ні́ч яка́, | Го́споди, | мі́сячна, | зо́ряна . .. (М. Старицький)

Тут ритм такий: наголошена чергуєть ся з двома безнаголосними — вони і творять такт. Таких тактів тут чотирі.

При тому всьому треба мати на ввазї, що багатоскладові і зложені слова мають усе т. зв. головний і побічний наголос, що, н. пр., у словах

ко́лиха́ти, пе́реверну́ти, на́йсильнї́щий

головні наголоси падуть на: **„а“** (*колихати*), **„у“** (*перевернути*), **„ї“** (*найсильнїщий*), а склади: *ко-, пе́ре-, най-* мають теж наголоси, хоч не такі сильні.

---

[1] Ще й тепер вибивають ногою такт, співаючи, щоб не помилитись; так колись по школах робили, виголошуючи (скандуючи) грецькі та латинські вірші.

У ритмі все те має свою вагу, й побічні наголоси мають своє значіння нарівні з головними[1]), пор.

Ко́ло млина́ | *я́вори́на*, | *я́вір зе́ле-* | *не́нький*... (нар. пісня)

Ритмічне речення 2. Кілька тактів докупи творять **ритмічне речення.** Воно може покривати ся з реченням у мові, н. пр.:

Шумить Дніпро славний і досї шумить;
всього надивив ся — і щастя, і горя.

Але ж може бути й так, що зміст граматичного речення кінчить ся аж у другому ритмічному реченню, н. пр.:

З далекого краю біжить він, біжить
до рідного степу, до Чорного Моря. (Глїбів)

Вірш Ритмічне речення містить ся звичайно в одній стрічцї, в одному рядку, і зветь ся з-латинська віршем (versus) або з-грецька стихом (*στίχος*).

Заввага. Віршеві рядки починають звичайно великою буквою, без огляду на те, чи думка скінчена, чи нї (гл. § 309 6). Так роблять по більшій части всї европейські народи, хоч деякі (н. пр., Чехи) пишуть усе на початку віршевих рядків малі букви. Деякі наші нові поети таксамо роблять (н. пр., *Маковей*).

Пересїч 3. Нераз ритмічне речення на якомусь місцї неначе вриваєть ся, пересїкаєть ся, розділяючи його немов на частини, н. пр.:

Сонце заходить, || *гори чорнїють*,
Пташечка тихне, || *поле нїміє*,
Радїють люде, || *що одпочинуть* . . . (Т. Шевченко)

Такий розділ (часто, щоб одпочити) вірша зветь ся **пересїч** (з-латинська: цезура, від слова ,,caesura‘‘: caedo = різати, сїкти).

---

[1]) Крім того, є в українській мові такі слова, що можуть мати подвійний наголос; ми кажемо, н. пр.:

по́ки й *поки́*, *до́ки* й *доки́*
то́му й *тому́*, *сво́го* і *свого́* і т. д.,

і поети це використовують, як і коли їм цього треба.

У самого Шевченка найдете:

чужи́на й *чужина́*, *Украї́на* й *Украї́на*, *у га́ї* і *в гаю́*,
нови́й і *но́вий*, *вече́ряти* й *вечеря́ти* й т. д.

А то ще пишуть:

я́сний і *ясни́й*, *спо́кій* і *спокі́й*, *ди́ва* й *дива́* [мн.],
ха́ти й *хати́* [мн.], *лїта́* й *лї́та* й т. д.

4. Як узяти в руки який вірш, н. пр.: **Рим**

*На ріці вавилонській — і я там **сидїв,***
*На розбитий орґан в безнадії **глядїв,***
*Наді мною глумивсь Вавилонцїв **собор:***
*,,Заспівай нам щобудь! Про Сіон! Про **Табор!**"*
(Франко)

то видко, що кінцеві слова в віршах однаково звучать (*сидїв — глядїв*, *собор — Табор*). Ця однозвучність кінцевих складів являєть ся прикрасою вірша і зветь ся **римом** (середнєлатинське: rimus, з-московська звуть у нас його рифмою, пор. в Шевченка: ,,*І рифму нищечком додав*'' — Моск. криниця II). Колись рим був сутною признакою[1]) віршів, тепер він являєть ся для віршів бажаним, але ж не необхідним [гл. § 466][2]).

439. Часто письменники сполучують кілька віршів зі собою, чи з однаковими ритмами, чи з ріжними, пододають до них ріжних римів — і таку будівлю вірша що кілька рядків повторюють, н. пр.: **Строфа**

Убогії ниви, убогії села,
Убогий, обшарпаний люд, —
Смутнії картини, смутні, невеселі,
А иньчих не найдеш ти тут.

Не став би дивитись, схотїв би забути,
Так сили забути нема:
То ріднії села, то ріднії люде,
То наша Вкраїна сама! (Б. Грінченко)

Тут, як ми бачимо, поет завертає що чотирі стрічки до тої самої будівлї, й така будівля, від грецького слова *στρέφω* = завертати, зветь ся **строфою.**

Наука про те, як творити вірші, називасть ся **віршованням** (або стихотворством); людина, що пише вірші, зветь ся віршником. **Віршовання**

---

[1]) Було це, н. пр., в середнєукраїнському письменстві, коли учні у школї мусїли ,,робити вірші'' й навіть до поданих ізгори римів додавали слова, щоб створювати віршеві рядки. А то ще була така штука, щоб вірш, ізпереду і ззаду читаний, давав якийсь зміст (це т. зв. раки), й багато дечого було по школах, що нї до віршовання в теперішньому розумінню, нї до поезії не належало.

Поетика

Віршовання являєть ся частиною **поетики,** науки про суть поезії, бо являєть ся по більшій части формою поезії[1]). Воно поділяєть ся на кілька відділів, бо ж наше письменство знає ріжні роди віршовання (силябічне, й тонічне, та ще своє власне — народнє, яке займає посереднє місце між одним і другим), у тонічних віршах є ріжні роди ритмів, бувають усякі рими, та є всякі строфи — і все те розяснити являєть ся завданням цієї науки.

II. СИЛЯБІЧНІ ВІРШІ.

Силябічний вірш

440. Складовий (силябічний) вірш бере на увагу число складів. Вірш цей до нашої мови не підходить, бо в нашій мові наголос у словах рухомий, а не постійний, як ось його знають у своїй мові Поляки, Французи, Мадяри. У мовах, де наголос рухомий, складовий вірш не робить враження музики, співу, отже й ритму в ньому не відчуваєть ся. Та все-таки цей вірш, під упливом польської мови, держав ся в нас до кінця XVIII. століття, а ще й у XIX. ст. користували ся ним деякі наддніпрянські письменники (*Метлинський*) й багато Галичан (*М. Шашкевич*, *Могильницький* і т. д.), та ще дехто й сьогодні пише ним вірші[2]).

441. Із силябічних віршів ув українському письменстві знаний одинацятискладовий і тринацятискладовий, н. пр.:

Одинацятискладовий

Кому́ не зна́на підгі́рська краї́на,
Де по́над рі́вень Беску́д ся спина́є,
Де крута́ Клі́ва і Попадя́ си́ня

---

[1]) Між віршами й поезією така ріжниця, що вірш являєть ся формою, в поезії дошукуємо ся змісту, вона має впливати на уяву й на почування; через те не кожний вірш являєть ся поезією, за те поезією може бути й невірш. Це так звана поезія у прозі [гл. § 465]. Такі поезії у прозі писали в нас: *Кобилянська* (Рожі, Акорди, Сліпець . . .), *Коцюбинський* (Самотній, Хмари, Втома . . .), *Мирний* (Серед степів), *Липа* (Вона не вмірає), *Стефаник* (Дорога, Моє слово), *Хоткевич*, *Дніпрова Чайка* (Плавні горять, Суперечка . . .), *Яцків* (Собака . . .), *Грінченко* й т. д. І старо-українська поезія не знала ні ритму, ні риму, н. пр., *Слово про похід Ігоря*, а цей твір — велика поезія. Тай і роман, і оповідання, й новеля, й нарис — усе це теж тепер уважаєть ся поезією, хоч форма всіх їх — прозова.

[2]) Із нових письменників цей польський вірш зустрічаєть ся ще в перших творах *Б. Лепкого*, а деякі письменники й досі не скрізь перейшли на тонічний вірш (*Масляк*, *Степан Чарнецький*).

З боків норáми дві рíчки пускáє,
Дві рíчки чúсті — блúзькі як сестрúцї,
Дно мáють срíбне, кришталéві лицї...
(Могильницький — Скит Манявський)

Притúхла бýря... нúзько над землéю
Тя́гнуть ся хмáри втóмлені, понýрі,
Сóнце сховáлось під сїру кирéю,
Хатú здрімáлись задýмані, хмýрі...
У густíй мря́цї потонýли гóри,
Тишинá глýхо звúсла пóнад нúми,
І тíлько вíтер в лїсовóму мóрі
Пóміж листкáми застóгне сухúми...
(Степан Чарнецький)

Тринац-тисклало

Навúсло я́сне нéбо чóрними хмарáми,
Тяжкúми густí бóри склонúлись тучáми,
Зóйкнули дібрóви, і лїсú застогнáли.
(М. Шашкевич — Сумрак вечірний)

Буває ще й десятискладовий, осьмоскладовий, а то й дванацятискладовий вірш, н. пр.:

Десяти- й осьмо- складов

Чи знáєш, брáте, де вíчні рóжі
І безнастáнний цвитé май?
Де з небéс схóдять áнгели бóжі
І насаджáють зéмський рай? (М. Устіянович)

Зрáдник од людéй лáски не мáти ме,
Сам він од сéбе в пýщі тїкáти ме,
Йогó рíдне слóво в піснї не грíти ме,
Йомý пíсня в сéрцї вýглем горíти ме (Метлинський)

Дванацяти- складов

Поодинокі вірші скидають ся на тонічні, хоч на ямби (розстрелені), гл. § 459в, хоч на дактилї (грубе письмо), гл. § 460в — але ж це тільки випадково такісклало ся.

442. Хоч силябічних віршів тепер майже вже ніхто не вживає, так за те письменники користують ся народнїми ритмами, що творять перехід від складів до тоніки. Річ у тому, що народня українська поезія складаєть ся вся до співу, а спів має свої окремішнї закони: вищий тон у піснї заступає часто наголос, через те, як опісля

Народні ритми

співані народні вірші виголошувати ритмічно, то не всюди чуєть ся правильне чергування наголошених і безнаголосних складів, не всюди чуєть ся правильний ритм. Постійний наголос являєть ся тільки в деяких тактах — і через те саме народні ритми являють ся переходом до тонічного вірша.

ародні
думи

Чисто-силябічними віршами поскладані тільки **народні думи**, які більш виголошували, ніж співали українські кобзарі при згуках бандури. Вони сильно звертали увагу на зміст, й через те в народніх думах уражають нас вірші ріжної довжини: кобзар уривав там, там відпочивав, де в нього кінчила ся думка. Тим то в одному вірші могло бути яких і трицять складів, у другому за те чотирі, пять, шість . . ., н. пр.:

Стали бідні невольники на собі кров християнську забачати,
Стали землю турецьку, віру бусурманську клясти-проклинати:
,,Ти земле турецька, віро бусурманська,
Ти розлуко християнська!
Не одного ти розлучила з отцем-матїррю,
Або брата з сестрою,
Або мужа з вірною дружиною!
Визволь, Господи, всїх бідних невольників
З тяжкої неволї турецької,
З каторги бусурманської
На тихі води,
На ясні зорі,
У край веселий,
У мир хрещений,
В городи́ християнські! (Плач невольницький)

Форму народньої думи найдете і в письменників, пор. *Шевченка:* Дума в ,,Невольнику'', ,,Вибір гетьмана'', *Грінченка:* ,,Дума про княгиню-кобзаря'', *Панаса Мирного:* ,,Дума про військо Ігореве'', *Кулїша:* ,,Україна'', а молодий письменник *Пачовський* пробував уживати цієї форми навіть у драмі (Сонце руїни)[1].

[1]) Розумієть ся, що для думи не тільки характеристичні ці ріжної довготи вірші, але ж і сам вислів, і постійні прикмети, т. зв. епітети (*тихі* води, *ясні* зорі, *сивий* сокіл, *жовта* кість . . .), і заперечні порівняння й т. д., але ж тут не місце про це згадувати.

Це одинокий чисто-силябічний вірш у народній українській словесности, який одержав право громадянства і в письменстві.

III. НАРОДНІ РИТМИ.

443. Як ми сказали вище, в народній поезії правильного чергування наголошених із безнаголосними в усіх тактах немає, але ж усе-таки на деяких певних складах певних тактів являєть ся постійний наголос. У иньчих тактах можна тільки говорити про постійну скількість наголошених складів, але на котрі склади повинен падати наголос, того сказати не можна. Ось, н. пр., у чотирнацятискладовому, т. зв. коломийковому вірші (§ 447), як побачимо, тільки в четвертому такті постійно наголошений передостанній склад, у иньчих трох тактах повинни бути в кожному по два наголошені склади — та й то не все два, і не все ті самі, н. пр.: **Характер народн. ритму**

О́й, зза гори́, | *зза́ Лима́ну* | *ві́тер по́ві-* | *ва́є,*
Кругό́м Сі́чі | *За́поро́зькі* | *Моска́ль обля-* | *га́є . . .* (нар. пісня)

Число народніх ритмів дуже велике, та ми займемо ся тільки тими, що найчастіще подибують ся в письменстві. Розбірати їх будемо за числом складів у такті — і тут одразу поділимо їх на три громади:

а) чотироскладові такти,
б) чотиро-і двоскладові,
в) троскладові такти й ріжні комбінації.

IV. ВІРШІ З ЧОТИРОСКЛАДОВИМИ ТАКТАМИ.

1. Двотактові вірші.

444. З віршів із чотироскладовими (– – – –)[1] тактами найбільш відомий у письменстві **восьмискладовий,** скочний, танковий вірш (по два такти), званий іще — **козачковим** або шумковим. Здасть ся, його можна вважати за основ- **Козачковий вірш**

[1]) На означення складів у народніх ритмах користувати ся будемо, за браком иньчих значків, пружками (—); над наголошеним складом ставити мемо чертину (–́).

ний вірш задля всїх иньчих народнїх ритмів. Звичайно постійний наголос паде на передостаннїй склад другого такту; в першому буває два наголоси, між першим і другим тактом звичайно буває пересїч, ось він:

— — — — | — — ´ —

актовий: вісїм кладів

Повій, вітре, | на Вкрӓну,
Де покинув | я дївчи́ну,
Де покинув | чорні о́чі,
Повій, вітре, | з полуно́чі . . . (Руданський)

пор. *Гей, у броду за байра́ком*
Танцювала риба з ра́ком;
Танцювала, озира́лась
Та на рака дивува́лась,
Як то гарно він танцю́є:
То шугає, то тупцю́є,
То своï розправить ву́си
Та ще шийкою потрусить...
(Александрів — Пісня про всяку рибу)

Ой, із журн та із жа́лю,
Щоб не бачить, як чита́ють
Листи тії — погуля́ю;
Погуляю понад мо́рем
Та розважу своє го́ре . . .
(Шевченко — І знов менї не привезла . . .)

1. Але ж бувають козачкові вірші, що в них у другому тактї наголос паде не на передостаннїй склад, а на третїй з кінця, н. пр.:

Красне сонце | не барилось,
В ніч за морем | опинилось,
До віконця | припадає,
Мандрувати | підмовляє;
А весонька | дївчи́нонька,
Коханая | дру́жи́нонька,
Відчинила | віко́нечко,
Привіталась | до со́нечка;
Стала зараз | поспішатись,
В мандрівочку | виряджатись . . .
(Днїпрова Чайка — Весна)

пор. *У Київі на Подолї*
Було колись, і нїколи
Не вернеть ся, що дїялось,
Не вернеть ся сподїване,
Не вернеть ся . . .
(Шевченко — Чернець)

Ой, стрічечка до стрічечки
Мережаю три нічечки,
Мережаю, вишиваю, —
У недїлю погуляю. (Шевченко)

сїм кладів

2. Буває часто й таке, що у другому тактї останнїй склад уриваєть ся, й вірш робить ся сьомискладовим; постійний наголос паде на сьомий склад:

У долинї | село́ лежить,
Понад селом | тума́н дрїжить,
А на горбі | край села́
Стоїть кузня | немала́.
А в тій кузнї | коваль клепле,
А в коваля | серце тепле,
А він клепле | тай співа́,
Всїх до кузнї | іззива́. (Франко)

Понад ставом | уве́чері
Хитаєть ся | очере́т;
Дожидає | сина мати
До досвіта | вечеря́ть.
Понад ставом | уве́чері
Шепочеть ся | осока́;
Дожидає | в темнім гаї
Дївчинонька | козака́.
(Шевченко — Сова)

3. Цікавий у цій громадї ковачковий вірш, що в ньому в обидвох тактах уриваєть ся по одному складові (шостискладовий вірш), при чому наголос обовязково паде все на останнї склади тактів, отже: **в) шість складів**

— — ⏑́ | — — ⏑́

Полюби́- | ла ся я́,
Одружи́- | ла ся я́,
З безталанним | сирото́ю
Така до́- | ля моя́[1]. (Шевченко)

Цей вірш дуже скидаєть ся на анапестичний двотактовий ритм (§ 462 а) так, що легко його сплутати з анапестом. Тільки ж самостійно він майже не трапляєть ся, а тільки у сполуцї з дїйсним козачковим ритмом; по тому його можна й пізнати, й по тому пізнати, що він належить до цієї громади.

2. Тротактові вірші.

445. Рідче вже стрічають ся тротактові вірші (дванацятискладові) з пересїччю після другого такту і з двома постійними наголосами: на передостанньому в другому, і на передостанньому у третьому тактї, отже: **Тротактовий: а) 12 складів**

— — — — | — — ′ — || — — ⏑́ —

Раннї зорі | серед не́ба || мерехтї́ли,
Як лебедї | тиху во́ду || сколоти́ли.
Не лебедї | злопотї́ли || крилонька́ми —
Виходили | біднї лю́де || з дїтонька́ми,
У незнану | вибіра́лись | сторіно́ньку,
Покидали | свою рі́дну || родино́ньку.
(О. Колеса — У світ за очі)

[1]) Пор. народню пісню: *І шумить, і гуде . . .*

Буває, що поети останній такт переносять у свіжий рядок, творячи немов строфу, н. пр.:

У перети- | ку ходи́ла
По горі́хи,
Мірошника | полюби́ла
Для поті́хи[1]). (Шевченко)

) 11 складів **446.** І таксамо, як у двотактових віршах (§ 444 1) — останній склад третього такту теж може відпадати, і таким чином повстає одинацятискладовий вірш із постійним наголосом на одинацятому складі:

— — — — | — — ´ — || — — ´

Не щебече | у садо́чку || соловій
Пісню любу- | ю весно́ньці || молодій,
Не щебече, | як відда́вна || щебета́в . . . (Франко)

пор. *Як гроза, там він меча́ми прогремі́в,*
І могучими полка́ми страх наві́в,
І на землю полове́цьку наступа́в;
Там і гори, і яру́ги він зрівняв,
Там і ріки і озе́ра замути́в,
А потоки і боло́та ізсуши́в
І, як вихор, на Кобя́ка налеті́в . . .
(М. Максимович — Пісня про похід Ігоря[2]))

Буває, що наголос у другому такті (пор. § 444 1) перед пересіччю може падати й на третій від кінця склад, н. пр.:

Воркувала | го́рлиця || у садку́,
У куточку | тихе́нькому || на бузку́.
Жалкувала | сизоркрила, || що вона́
Не зчула ся, | як минула || і весна́,
Не вгледі́ла, | як одцвів ся || і садо́к,
І черешні́, | і ви́шеньки, || і бузо́к . . . (Глїбів)

---

[1]) При співі воно вийде инакше, бо ось останній такт щодо свойого часу матиме стілько ж тривання, що два перші, але ж віршевий ритм не все годить ся з музичним. У музиці буде цей вірш виглядати ось як:

2/4

Та нам із музичного боку віршів розбірати не можна.

[2]) Узагалі цілий переспів „*Слова о полку*" Максимович ізладив виключно ріжними народніми ритмами і в народніх строфах.

V. ВІРШІ З ЧОТИРО- і ДВОСКЛАДОВИМИ ТАКТАМИ.

1. Коломийковий (чотирнацятискладовий) вірш.

447. Із цієї ґрупи найбільш улюбленим та найбільш уживаним являєть ся чотирнацятискладовий вірш, званий іще **коломийковим**, через те, що цей вірш — то майже виключна форма всіх співанок, що їх народ укладає собі в околицях Коломиї (Гуцули, Покутяни, Підгіряни). Цей вірш має чотирі такти: в трох перших — по чотирі склади, в останньому — два, і цей останній такт має постійний наголос на передостанньому складі; в иньчих тактах повинно бути два склади наголошені, але наголос може падати на ріжні склади. Пересїч являєть ся звичайно після другого такту, отже: **Коломийковий вірш**

– – – – | – – – – || – – – – | ⏌́ –

Ось декілька прикладів із наголосами на ріжних складах у перших трох тактах: **14 складів**

Не́ жени́ ся | на́ бага́тій, || бо ви́жене | з ха́ти (Шевченко)
Пові́й, ві́тре, | пові́й, бу́йний, || на́ лї́си́, на | го́ри (Шашкевич)
Было́ коли́сь | в У́країнї || реві́ли гар- | ма́ти (Шевченко)
Нема́ Сї́чі, | пропа́в і то́й, || хто всї́м ве́рхо- | во́див (Шевченко)
Ро́звивай ся, | ло́зо, бо́рзо, || зеле́на ді- | бро́во (Франко)
Уже́ з ра́ю | твої́м ду́хом || на на́с по́ві- | ва́є (Кулїш)
Пішо́в, сви́снув | разі́в кі́лька, || наза́д по́вер- | та́є (Руданський)
і т. д.

Деколи випадає так, що наголос постійно паде на непаристі склади в тактї, н. пр.:

Мо́вчки стру́ни | на́ банду́рі || я́ пере́бі- | ра́ю (Кулїш)
Ще́ не вме́рла | У́краї́на, || а́ле мо́же | вме́рти (Грінченко)
Мо́во рі́дна, | сло́во рі́дне, || хто́ вас за́бу- | ва́є (Воробкевич)
Кру́г місте́чка | Бе́ресте́чка || на́ чоти́рі | ми́лї (Шевченко)
Всю́ди те́мно | і неви́дно, || ті́льки зі́рка | сві́тить (Костомарів)
У́краї́но, | За́поро́жжя, || го́дї ва́с за- | бу́ти (Федькович)
О́й, кали́на | ро́зцвіла́ ся, || у́квітча́лась | бі́лим (Кримський)
О́й, піду́ я | в бі́р темне́нький, || та́м суха́ сме- | ре́ка (Леся Українка) . . .

Через те цей вірш у такому видї скидаєть ся на трохей (гл. § 458), але ж такі правильні наголоси — цїлком випадкові.

Сим віршем користували ся всї т. зв. народні письменники (*Шевченко*, *Кулїш*, *Руданський*, *Шашкевич*, *Петренко*, *Костомарів*, *Воробкевич*, *Федькович*, *Чубинський* і т. д.), і тепер іще часом укладають ним поезії, головно, як котрий поет хоче підробити ся під народнїй лад (*Франко*, *Леся Українка*, *Кримський*, *Лепкий*...). Але так, то він чим раз більш уже з ужитку виходить.

Через те, що після другого такту йде все пересїч, письменники звичайно цей вірш дїлять так, що в одному рядку лишають вісїм складів, а других шість переносять до другої стрічки, себто так:

— — — — | — — — —
— — — — | ⏑́ —

Думи мої, | думи мої,
Лихо менї | з ва́ми!
На що стали | на папері
Сумними ря- | да́ми? (Шевченко)

пор. *Ще не вмерла Україна,*
Але може вме́рти:
Ви самі її, ледачі,
Ведете до сме́рти... (Грінченко)

Чи в Київі, чи в Полтаві,
Чи в самій столи́ці,
Ходив чумак з мазницею
Помежи крамни́ці... (Руданський)

Облягали Ляхи місто
Десь в часї Руїни,
Штурмували брами й мури,
Підкладали мі́ни... (Франко)

Стугонить Днїпро по скелях,
Бєть ся об поро́ги;
Все питає: „Де ж ви, дїти?
Де мої небо́ги?“ (Щоголїв)

2. Скорочений коломийковий вірш.

Скорочений останнїй такт

448. Часто в останньому тактї коломийкового вірша може відпадати останнїй склад, вірш стає тринацятискладовим, і той тринацятий склад має постійний наголос:

— — — — | — — — — || — — — — | ⏑́

Ой, лишенько, | бабусенько, || серденько бо- | ли́ть!
Навчіть мене, | голубонько, || що його ро- | би́ть?
Куди гляну, | серце вяне: || красний божий | світ,
Бренять всюди | паняночки, || як королїв | цвіт . . .

(Глїбів — До ворожки)

Як подїлити цей вірш на два рядки, то він ось як виглядати ме:

Ой, крикнули | сїрі гуси
В яру на ста- | ву́;

Стала на все | село слава
Про тую вдо- | вý.
Не так слава, | не так слава,
Як той пого- | вір,
Що заїздив | козак з Січі
До вдови на | двір . . . (Шевченко)

пор. *Добрий був ґавда Михайло,*
Тихий чоловік:
По-сусідськи, згідно, гарно
Проживав свій вік.
Все веселий, хоч убогий
Других веселúв . . . (Франко)

Було тісно під Москвою.
Просять козаків:
„Поможіте, Запорожці,
Збити ворогів!“
— «Заплатіте, добрі люде», —
Кажуть козакú, —
— «То вибємо Москву вашу
З вражої руки» . . . (Руданський)

449. Дуже подібний до цього вірша — це такий, у якому постійний наголос паде на передостанній склад третього такту (на третій від кінця цілого вірша, дактилічний рим, гл. § 466в, н. пр.:),

Розтьохкав ся | соловейко
На калúнонь- | ці:
Щось не спить ся | серед ночі
Сиротúнонь- | ці.
Розвій, розвій, | соловейку,
Мою тýгонь- | ку,
Чи забуду | прикру людську
Я нарýгонь- | ку . . .[1]) (Грабовський)

450. Таким самим тринацятискладним робить ся коломийковий вірш, як у другому такті, перед пересіччю, **Скорочений другий такт**

[1]) У співі між цим і попереднім віршем щодо ритму ріжниця велика, бо кожна друга стрічка мала б такий ритм у співі:

$\frac{2}{4}$
на ка - лú-нонь- ці

отже мав би три такти (в вірші — два), той же мав би тільки два:

просять ко-за- ків

Пор. нар. пісню

Ой, летіла зозуленька
Через море в гай,
Та пустила сиве пéрце
У тихий Дунáй . . .

відпадає останній склад; постійний наголос, крім передостаннього складу в останньому такті, є ще на останньому в другому:

– – – – | – – – ́ || – – – – – | – – ́

Запустїв той | млин старий, || колесо зо- || гнило
І дуплаві | верби вниз || лоском пова- | лило.
І тиша сто- | їть кругом, || лиш потік ше- | поче,
Та сова десь | закричить || темненької | ночі . . .

(Воробкевич — Старий млин)

Поділений на два рядки, цей вірш виглядає ось як:

Хтїлось битись козакам,
Та не суди Боже:
Зацїпили Москалї
Кругом Запорожже.
Анї битись, нї втекти,
Нїчого дїяти:
„Треба", кажуть, „Москаля
Хоч у шору вбрати!" . . .

(Руданський — Запорозькі шори)

Цей вірш теж іскидаєть ся на трохеїчну строфу (гл. § 458 ґ), але це тільки на око, бо не всюди наголоси правильні, як у трохею.

Та ще й у такім видї цей вірш трапляєть ся, що в обох перших тактах уриваєть ся останнїй склад, пор. слова з гал. нар. піснї:

А я йшов | та найшов (запаску), || *мене мати | била:*
„Віддай, сину, | запащину, || буду тя же- | нила."

Цей вірш стрічаєть ся в письменстві в формі строфи, гл. § 475б. Що тут маємо до дїла з коломийковим віршем, на це вказує друга стрічка піснї.

3. Дванацятискладовий вірш.

Дванацяти-складовий

451. Дванацятискладовий вірш іскладаєть ся теж із чотирох тактів, на переміну: два такти з чотирох, два з двох складів; двоскладові такти мають постійний наголос на передостаннїх складах, пересїч іде завжди після шостого складу.[1]) Цей вірш виглядає ось як:

– – – – | – ́ – || – – – – | – ́ –

Удосвіта | встав я . . . || темно ще на- | дворі,
Денеде | по хатах || ясне світло | сяє . . .

---

[1]) пор. відому народню пісню: „*Ой, не ходи, Грицю, та на вечорниці.*

Сяє ясне | світло, || як на небі | зорі.
Дивуюсь, ра- | дію, || у серця пи- | таю:
„Скажи, віще | серце, || чи скоро світ | буде?“ . . .

(Куліш — Заспів)

Цим віршем перевіршував на українську мову Степан Руданський „*Гомерову Іліяду*“. Ось виїмок із цього перекладу:

І зпочатку щит він викував великий,
Цяцькований всюди: кругом його обід
Тройчатий і ясний із ременем срібним,
І щит пятилистний, і на тому щиті
Великії дива пороблянi були.
І земля там була, і небо, і море,
Сонце невтомиме, і місяць підповень,
І всї тиї зорі, що небо вінчають . . .

(Пісня XVIII. — Щит Ахілля)

Як у попереднїх віршах, так і тут, останнїй такт може скорочувати ся на один склад — тодї й останнїй склад вірша має постійний наголос, н. пр.:

Ой, Днїпре мій, | Днїпре || широкий та | дужий!
Багацько ти, | батьку, || у море но- | сив
Шляхецької крови; || ще понесеш, | друже,
Червонив ти | синє, || та не напо- | їв . . .

(Шевченко — Гайдамаки)

В Шевченка дуже часто чистий коломийковий вірш незамітно переходить у дванацятискладовий (таксамо в Федьковича й иньчих поетів, що наслїдували Шевченка) — і навпаки. Візьмімо хоч би „*Перебендю*“:

Сивий ус, стару чуприну
Вітер розвіває,
То приляже та послуха,
Як кобзар співає,
Як серце сміє́ть ся, слїпі очі плачуть . . .

або з „*Гайдамаків*“:

А коли почуєш, що на чужім полї
Сховали Ярему, — нишком помолись, —
Одно серце, на всїм світї
Хоч ти помоли ся . . .

Це тому, що будова обидвох віршів дуже на себе схожа (чотирі такти).

Цей вірш іскидаєть ся або на шоститактовий трохей (§ 458 г) або на амфібрах (§ 461 б); тільки ж уже нераз наголоси першого такту кажуть, що воно народнїй ритм. Таксамо річ маєть ся і з шостискладовим віршем (гл. вище, § 452).

4. Шостискладовий вірш.

Шостискладовий

452. Дуже близько до дванацятискладового вірша підходить **шостискладовий** — двотактовий: один такт із чотирма складами, другий із двома, з постійним наголосом на передостанньому складі другого такту:

— — — — | ⏊ —

Зацвіла в до- | лині
Червона ка- | лина;
Ніби усміх- | нулась
Дївчина-ди- | тина . . . (Шевченко)

пор. *В степах, де греміла*
Козацькая сила,
Від світа потопа
Лежала могила . . . (Руданський)

Ой, скоро світ буде,
Прокинуть ся люде,
У кожне віконце
Засіяє сонце . . . (Куліш)

Це, власне, розділений дванацятискладовий вірш, і поети часто сполучують один із одним, н. пр.:

Щоб тобі здобути лїсову корону,
Ми змию-царицю скинемо із трону,
І дамо кремяні гори в оборону!
Будь моя кохана!
З вечора і з рана
Самоцвітні шати
Буду приношати,
І віночок плести,
І в таночок вести,
І на крилах нести[1])
На моря багряні, де багате сонце
Золото ховає в таємну глибінь,
Потім ми заглянем до зорі в віконце,
Зірка-пряха вдїлить срібне волоконце,
Будем гаптувати оксамитну тїнь . . .
(Леся Українка — Лїсова пісня)

І тут деколи у другому такті може відпадати останній склад; тоді постійний наголос паде на останній склад вірша, н. пр.:

Опустилось сонце
За обрій спочить,

[1]) Все це західноукраїнські наголоси, поліські; їх уживає поетка, бо сам сюжет драми з Полїсся.

Неначе віко́нце,
Край неба гори́ть. (Сергій Павленко)

І цей вірш іскидаєть ся то на трохей (гл. § 458а) і то тротактовий, то на двотактовий амфібрах (§ 461в), що нераз годі відрізнити один від одного.

5. Десятискладовий вірш.

453. Дуже рідко стрічаєть ся в цій катеґорії **десятискладовий** вірш; він іскладаєть ся з трох тактів: два перші мають по чотирі склади, останній — два, пересіч іде все після першого такту; постійні наголоси: передостанній склад першого такту (перед пересіччю), і той самий склад останнього такту. Ось який це вірш: **Десятискладовий**

– – ⏑́ – || – – – – | ⏑́ –

Сидить ле́ґінь || сидить, зажу- | ри́вшись,
Голово́ю || на лі́ру схи- | ли́вшись,
Чи ж я ма́ю || на гуслях за- | гра́ти,
Чи до лі́ри, || як гай, заспі- | ва́ти . . . (Федькович).

Як порівняти подібний вірш:

Ой, піду́ я || не берегом- | лу́гом,
Зострі́ну ся || з несудженим | другом.
Здоро́в, здоров, || несуджений | дру́же!
Люби́ли ся || ми з тобою | ду́же;
Люби́ли ся, || та не побрали́- | ся,
Тільки жа́лю || серцю набрали́- | ся . . .
(Шевченко — Сотник)

то побачимо, що перед пересіччю деколи теж не обовязковий наголос на передостанньому складі, що він може падати й на третій від кінця. То таксамо, як у козачкових віршах.

VI. ВІРШІ З ТРО- і ДВОСКЛАДОВИМИ ТАКТАМИ.

1. Колядковий вірш.

454. Із віршів із тро- і двоскладовими тактами найчастіще в письменстві стрічаєть ся десятискладовий вірш, переділений пересіччю на дві рівні половині по два такти: в одному такті — три склади, у другому — два, постійний наголос усе на передостанньому складі дво- **Колядковий вірш**

складового такту. Тим ритмом зложені народні колядки й щедрівки, й тому цей вірш так і звуть **колядковим.** Ось його вигляд:

– – – | ⏑́ – || – – – | ⏑́ –

Затих мій | си́вий, || битий ту- | го́ю,
Поник ста- | ро́ю || буй-голо- | во́ю,
Вечірнє | со́нце || гай золо- | ти́ло,
Дніпро і | по́ле || золотом | кри́ло.
Собор Ма- | зе́пин || сяє, бі- | лі́є,
Батька Бог- | да́на || могила | мрі́є . . .

(Шевченко — Сон)

пор. *Місяцю-князю, білий вівча́рю,*
В волоту су́рму по ночах гра́єш,
Багато ви́диш, далеко чу́єш,
Де ти сю нічку, де заночу́єш? . . . (Федькович)

Буває й так, що другий такт (перед пересіччю), а то й четвертий, можуть мати три склади з наголосом на третьому від кінця складі, н. пр.:

О, мої | ду́ми! || О, славо | зла́я!
За тебе | ма́рно я || в чужому кра́ю
Караюсь, му́чу ся . . ., || але не | ка́юсь!
Люблю, | як щи́ру, || вірну дру- | жи́ну,
Як безта- | ла́нную || свою Вкра- | ї́ну!
Роби, що | хо́чеш, || з темним зо | мно́ю,
Тілько не ки́дай! || В пекло з то- | бо́ю,
Пошканди- | ба́ю . . . || Ти приві- | та́ла
Нерона | лютого, || Сардана- | па́ла,
Ирода, | Ка́їна, || Христа, Со- | кра́та.
О, непо- | тре́бная! || Кесаря- | ка́та
І Грека до́брого || ти полю- | би́ла
Однако- | ві́сінько . . . (Шевченко)

пор. *Ой, ти дівчи́но, з горіха зе́рня,*
Чом твоє се́рденько — колюче те́рня?
Чом твої у́стонька — тиха молитва,
А твоє сло́во гостре, як бри́тва?
Чом твої о́чі сяють тим ча́ром,
Що то запа́лює серце пожа́ром? . . . (Франко)

Та понад | Те́бами || семиво- | рітніми
[*Ясним промінням заграло (сонце)*]

(Ніщинський — „Антиґона“ Софокля)

Через те, що пересіч так докладно переділює вірш, то й поети розділюють його часто на два рядки, н. пр.:

Цвітка дрі- | бная або: *Сїй ся, ро- | дѝ ся,*
Молила | неньку, *Жито-пше- | ниця,*
Весну ра- | неньку: *В цвіт убе- | ри ся,*
— ,,Нене рі- | дная, *В рай обер- | нися*
Вволи мнї | волю, *Рідна зем- | лице!* (Галіп)
Дай менї | долю . . .
(Шашкевич — Веснівка)

2. Скорочений колядковий вірш.

455. Крім того, стрічаєть ся ще одна відміна цього вірша, а власне: чотирі такти, перший — трoскладовий, всї иньчі — двоскладові, при чому в усіх двоскладових є постійні наголоси на передостанніх складах[1]). Пересїч буває звичайно після другого такту. Це такий вірш: **Третїй так скороченні**

— — — | ⏑́ — || ⏑́ — | ⏑́ —
Дївчина | встала || рано, | рано:
,,Піду я | в поле, || мамо, | мамо!
Піду я | в поле || до ро- | боти,
Злоту пше- | ничень- | ку по- | лоти . . .
Годї си- | дїти || дома | тута:
Глушить пше- | ницю || хопта | люта . . .
— — — — — — — — — — — — —
Я не бо- | ю ся || хмари, | зливи,
Що менї | вітер || той бурх- || ливий?
Я про ті | тучі || сміло- | сміло
Буду ро- | бити || чесне | дїло,
Нехай і | повінь || валом | бухне,
Моя від- | вага || не по- | тухне!
Знесу я | всяку || злую | долю,
Та не по- | кину || працю | в полю . . .
(Франко — Аннї П.)

Цей вірш дуже скидаєть ся на чотиротактовий ямб (§ 459б), і декуди, як видно з другої частини вірша, з ним і покриваєть ся. Його стрічаємо часто в Шевченка

[1]) Порівн. ритм народньої пісні: ,,*Ой, вербо, вербо кучерява*".

(неправильні наголоси пояснювали — неправильним Шевченківським ямбом), як ось:

Луна гу- | ля́є; || — бо́жа | мо́ва.
Встануть сер- | де́ги || пра́цю- | вать! [1]),
Підуть ко- | ро́ви || до́ ді- | бро́ви,
Вийдуть дів- | ча́та || во́ду | брать! [1])
Вигляне | со́нце — || ра́й тай | го́ді!
Верба смі- | є́ть ся, || — свято | скрізь! [1])
Злодій за- | пла́че, || дарма́, що | зло́дій . . .[2])

(На вічну память Котляревському)

(останній вірш уже чисто колядковий).

Цікаво, що й цей вірш (або й ямб) у Шевченка злегка переходить у коломийковий, і навпаки, н. пр.:

І со́нце спа́тоньки вове́
У си́нє мо́ре; покрива́є
Рожевою пеленою
Мов мати дити́ну... (За сонцем хмаронька пливе)

З другого боку:

Подивив ся — нема ради!
Тільки вітер свище
У димарі та в комині . . .
Що на світі діять?
І що тепе́р йому́ поча́ти
Поду́мавши, перехрести́всь і т. д.

(Москалева криниця, II)

3. Вірш билїн.

Вірш билїн **456.** До цієї громади належить десятискладовий вірш із пересїччю після пятого складу і з постійним наголосом на кожному третьому від кінця складї перед пересїччю й після неї. Є це, властиве, теж чотиротактовий вірш, тільки перший і другий склад, а далї шостий і сьомий являють ся тільки підготовчими, неповними тактами, т. з. починовими (Auftakt), отже:

— — | ⏑́ — — || — — | ⏑́ — —

Доче- | ка́в ся я || того | свя́тонька:
Виря- | джа́ла в світ || мене | ма́тїнка;

[1]) Скорочення на один склад, як це часто буває в народнїх ритмах.

[2]) Що правда, Шевченко в пізнїщих часах, як уже сам додивляв ся, щоб були чисті ямби, посправляв усюди (в рукописі Суліїва) ці вірші на ямби, але первісно було так — а це ж один із перших творів Шевченка.

Виря | джала в світ || мати | рідная
І про- | мовила || менї — | бідная:
,,Нехай, | сину мій, || ми пра- | цюємо;
Нехай | цїлий вік || ми го- | рюємо;
Нехай | сохну я, || тато | горбить ся і т. д.

(Руданський — Наука)

Цей вірш стрічаєть ся в нашому письменстві дуже рідко — бо він, властиво, не наш, а московський, й його використовували московські народнї поети (Кольцов). Тим віршем складені старі московські епічні історичні оповідання про князїв (билїни). Їх наслїдував у нашому письменстві Шевченко в одному вірші поеми: ,,*Царі*'', пор.:

Не із | Литви йде || князь спо- | дїваний,
Ще не- | знаємий, || давно- | жаданий,
А із | Київа, || туром- | буйволом
Іде | веприщем || за Рог- | нїдою
Воло- | димир князь || со Ки- | янами . . .

Його так і звуть віршем билїн.

пор. *Усміхаєть ся небо яснеє,*
Дзвонить пісеньку жайвороночок,
Затонувши десь в бездні-глибінї
Кришталевого океану . . . Встань
Встань орачу! Вже прогулй вітри,
Проскрипів мороз, вже пройшла зима!
Любо дихає воздух леготом . . . (Франко)

Бувають іще й иньчі народнї ритми й ріжні їх комбінації, та з тих, що дістали ся до письменства, — ці найважнїщі.

VII. ЧУЖІ РИТМИ.

457. Із давньої грецької й латинської поезії поперебірали, за иньчими західноевропейськими поетами, й українські письменники багато віршевих форм, і навіть задержали ті назви, що були у Греків та Римлян. Ріжниця тільки та, що, замісць метру (гл. § 437 1), в українській поезії находимо ритм, замісць стіп — такти.

Такти (їх і в нас називають деколи: стопами) бувають двоскладові — із двох складів:

Ходжу, | блуджу, | світом | нуджу (Щурат)

або троскладові — із трох складів:

Не забудь, | не забудь | юних днїв, | днїв весни (Франко)

1. Ритми з **двоскладовими** тактами є такі:

Двоскладові а) **трохе́й** або **хоре́й** — із наголосом на першому складї [⏑́ – або: – ⏑] [1]), наголошені непаристі склади [перший, третїй, пятий . . .], н. пр.:

Вітер | вúє, | плéще | хвúля, | чóвен | хóче | пóто- | пúти
(Грінченко)

б) **ямб** — із наголосом на другому складї [– ⏑́ або: ⏑ –], наголошені паристі склади [другий, четвертий, шостий . . .], н. пр.:

І óсь | почýв | ся врáз | менí | гук сýрм | в далé- | кій стó | ронí
(Чернявський)

2. **Троскладові** ритми (дактилїчін) є такі:

Троскладові а) **дакти́ль**[2]) — із наголосом на першому складї такту [⏑́ – – або з-грецька: – ⏑ ⏑], н. пр.:

Гóри баг- | ря́нцем крі- | вáвим спа- | лáхнули, |
з прóмінем | сóнця за- | хíднїм про- | щáючись (Л. Українка)

б) **амфібра́х** — наголошений середнїй склад такту [– ⏑́ – або з-грецька: ⏑ – ⏑], н. пр.:

Бувáй здо- | ров, кра́ю, | родúно | кохáна, |
твій бéріг | в млї сúзій | зникáє (Старицький)

в) **анапе́ст** — наголос паде на третїй склад у тактї [– – ⏑́ або з-грецька: ⏑ ⏑ –], н. пр.:

Ми поля́- | жем, щоб вó- | лю, і щá- | стя, і чéсть, |
Рідний Крá- | ю, здобý- | ти тобí! (Франко)

---

[1]) Греки й Римляни зазначували довгі склади значком: —, короткі значком: ⏑, і за ними й тепер зазначують часто наголошений склад пружкою (–), ненаголошений значком: ⏑, який у нас уживаєть ся над буквою: „й“; тих значків і ми далї придержуємось.

[2]) Всї цї назви давнї й мали колись ріжні значіння. От, н. пр., ямбом звали ся колись насмішливі піснї — винахідник цього ритму, грецький сатирик *Архільох*, писав тим ритмом (метром) свої глумливі вірші; дактиль — по грецькому: палець (δάκτυλος), уживав ся до скочних, танкових пісень; анапест — той, що відбиває назад (ἀναπαιστος), уживав ся у Греків до боєвих та маршевих пісень; грецьке слово: ἀμφιβρακύς = короткий із обох боків, бо довгий склад, справдї, з обох боків мав короткі склади (в нас ненаголошені); хорей знов уживав ся в хорах і т. д.

VIII. ДВОСКЛАДОВІ РИТМИ.

1. ТРОХЕЙ або ХОРЕЙ [– ⏑].

458. В українській поезії стрічають ся такі **трохеїчні** [– ⏑] вірші: **Тротактовий**

а) **тротактовий** вірш — складаєть ся з трох трохеїв [– ⏑ | – ⏑ | – ⏑], н. пр.:

Гомоніли люде:
„Та що з того буде?“
Гомоніли люде:
„Ми вже омертвіли!“
Гомоніли люде:
„По степах широких
Вже не встати, — спати
Нашій Україні . . .“
А Вкраїни доля
З їх усїх смієть ся —
В небесах широких
Горлицею веть ся . . . (Х. Альчевська)

пор. *Пісенько натхнéна,*
Будь благословлена:
Тихе щастя водиш
І життя солодиш,
Нині я, о, люде,
Нóшу серце в грудях . . .
(С. Яричевський)

Тротактовий трохей подибуєть ся рідко, а то він часто покриваєть ся з шостискладовим народнїм ритмом (гл. § 452).

Вже куди частїще подибуєть ся:

б) **чотиротактовий** [– ⏑ | – ⏑ | – ⏑ | – ⏑], з чотирох трохеїв, н. пр.: **Чотиротактовий**

Люде добрі! Пожалїйте
Бідолашнього піїту,
Що від горя, від наруги
За слїзьми́ не бачить світу...
(Самійленко)

Тихий сон по горах ходить,
За ручéньку щастя водить.
І шумлять лїси все тихше,
Сон малі квітки колише...
(О. Маковей)

Та цей вірш ізнов нагадує народнїй козачковий вірш (гл. § 444), і часто його сплутують із цим восьмискладовим народнїм віршем. Вірш цей легенький.

Пятитактовий

в) Задля вислову поважніщих думок поети користують ся **пятитактовим** трохеїчним віршем [– ⏑ | – ⏑ | – ⏑ | – ⏑ | – ⏑], з пятьох трохеїв, н. пр.:

Діялєкт, чи самостійна мова?
Найпустїще в світї це питання.
Мілїонам треба сього слова,
І гріхом усяке тут вагання.
— — — — — — — — — —
Діялєкт, — а ми його надишем
Міцю духа і вогнем любови,
І нестертий слїд його запишем
Самостійно між культурні мови! (Франко)

пор. *Понад хмари! Понад хмари, брате!*
Вийди в хати, в навіснóї хати!
На верхах самітних там ще тихо,
Не зайшло туди ще лю́дське лихо.
Не встають там весняніï чари,
Вітер там горою, низом хмари . . . (Маковей)

Тим віршем [без римів] переклав М. Старицький *Шекспірового* ,,*Гамлєта*" й ,,*Сербські піснї*" (цей ритм і в ориґіналї). Ось виїмок із ,,Косового поля":

Ой, блискоче блискавка з Едрена,
Грім гуркоче з Цареграда сáме.
То не грім бє блискавками з неба,
Ох, то Турків грецький цар впускає
Із Медини у свою державу,
Щоб від Сербів боронили Греків,
Воювали Неманича царство . . .

г) Дуже вже рідко стрічаєть ся в українських поетів **шеститактовий** трохей [– ⏑ | – ⏑ | – ⏑ | – ⏑ | – ⏑ | – ⏑], н. пр.:

Повідають люде: ,,як лїпив людину
Бог, зросив водою пересохлу глину;
Та підкрав ся демон: видушивши воду,
Підмісив він сльози в людськую природу; —
Через те нас нудять смути та печалї.
А єдиний спосіб, щоб вони мовчали —
Виплакать їх щиро, голосно, чи тихо,
Щоб із слїзьми рáзом вилилось і лихо . . ." (Кримський)

Цей вірш дуже скидаєть ся на дванацятискладовий народнїй (§ 451), тільки що наголоси в ньому все правильні, й тим його легко відрізнити від народнього ритму.

ЗАВВАГА. Тута скрізь треба завважити, що, властиво; в усіх ритмах найважніщий — наголошений склад; через те, як чи опускаєть ся на кінці вірша який один (*трохей*, *амфібрах*), а то і два (*дактиль*) безнаголосні склади, чи додаєть ся (*ямб*, *анапест*) — то вірш уважаєть ся стілько-тактовим, скілько є наголошених складів.

Опуст безнаголосного складу

І в трохеїчних віршах може відпадати безнаголосний склад на кінцї вірша, й так навіть поети частїще пишуть, міняючи повні трохеїчнї вірші зі скороченими, н. пр.:

Хто це мак що-року сїє,
Розки- | дає | по ла- | нáх?
Мов китайка червонїє,
Мов жа- | лóба | на жи | тáх.
Хто коралї, хто рубіни
В чистім | полї | розгу- | бúв? . . .
Хто це серце України
На зем- | лї ї- | ї роз- | бúв? (О. Олесь)

Усї цї вірші вважають ся чотиротактовими трохеями.

Чотиротактовий трохей із тротакт.

ґ) Та задля ріжноманїтности письменники часто сплїтають чотиротактові трохеїчні вірші з тротактовим, н. пр.:

Скали . . . Кедри . . . Скоро й вечір.
Я смутна стою.
Веть ся стежка. Ох, чи йти ме ж
Той, кого люблю? . . .
Тїнь в долинах. Верхогірря
Наче золоте . . .
Гасне сонце, тоне в морі . . .
Любий, де ж ти? . . . де? . . . (Кримський)

пор. *Люде, люде! Я ваш брат*
Я для вас рад жити,
Серця свого кровю рад
Ваше горе змити! (Франко)

Ріжні трохеї

А ось ріжні трохеїчні вірші у сполуцї зі собою:

Будь здорова, моя мила,
Я не твій,
Розлучила
Нас ворожа сила . . . (Франко)

2. ЯМБ (⏑ –).

459. Ямб [⏑ –] більш улюблений ритм за трохей, через те й ямбічні вірші більш ріжноманітніщі, ніж трохеїчні. В українській поезії стрічають ся такі ямби:

Тротактовий а) **тротактовий** [⏑ – | ⏑ – | ⏑ –] — із трох ямбів, н. пр.:

Ти, хлопе, землю край
І в землю зе́рно сій,
Хай жито, як Дунай,
Покриє загін твій!
Хай жито, як Дунай,
Пшениця золота
Поллєть ся на ввесь край,
Як та хлїбна́ ріка . . .
(Б. Лепкий — Стефаникові)

Заснув глибокий став,
Заснув таємний гай . . .
Десь пу́гач закричав:
„Рятуй! Запомагай!“
Прокинулись дуби́,
Мов браві козаки,
На згуки боротьби
Розправили гільки,
Мов чують всю біду . . .
(О. Романова — Згуки ночі)

Чотиротактовий б) **чотиротактовий** [⏑ – | ⏑ – | ⏑ – | ⏑ –] — з чотирох ямбів, н. пр.:

Був день осїннїй. Сїра мла
Габою землю одягла,
І сіяв дощ. Ішла пора
Перед суботами Дмитра.
А й досї наш веселий край
Шанує щиро той звичай,
З яким ще прадїди жили
Й нащадкам в рід передали . . . (Щоголїв)

пор. *Я йшов ланами рідних нив,*
Вливав я думи в тихий спів,
У свіжі квіти степові
Вбірав я лїру. Та в крові
Квітки по нивах тих були —
Бо рани предків то цвіли . . . (Чернявський)

З ямбічних ритмів цей вірш подиблюєть ся найчастїще.

Заокруглення ямбічного вірша Останнїй ямб частенько заокруглюєть ся ще одним складом, не творячи окремого такту, н. пр.:

В душі | пекли | гаря- | чі му- | ки,
На серце скорби налягли,

І ми, | до Бо- | га звів- | ши ру- | ки,
Недолю та людей кляли.
Ми спо- | дїва- | лись: сон- | це зїй- | де,
День тьму розгонить навісну,
Наста- | не світ, | і прав- | да прий- | де,
Всїм приведе красу — весну . . . (Кониський)

пор. *Тут вічна ніч. Але не та,*
Що після стомленого світу
Клопітну землю огорта
У ласцї тихого привіту . . .
Тут вічна ніч. Вона не сни
Несе утїшнїї людинї:
Землї занедбані сини
Поволї гинуть в домовинї...
(Черкасенко — Шахта)

Як неоперену пташину,
Пустили ви мене на волю,
Пустили в світ шукати долю,
І полягали в домовину.
І я пішов. Лїта минали,
І я зривав ся все до лету,
Та що раз більше тратив мéту,
А крила низче опадали . . .
(Карманський)

Чотиротактовий із тротактовим

Ще частїще переплїтають ся чотиротактові ямби з тротактовими, н. пр.:

Ти даром тужиш, даром ждеш,
Шкодá твоїх надїй:
Любови вдруге не найдéш,
Не вернеть ся спокій.
Бо хоч би херувимів Бог
Тобі дав леґіон,
Не проженуть вони трівог,
Що твій полошать сон . . . (Щурат)
(з заокругл. остан. ямбом)

пор. *Розцвів ся пишно мій садок:*
Рясна черемха, і бузок,
І яблуневий цвіт
В своїм убраннї молодім
Блищать на сонцї золотім
І шлють йому привіт. (Вороний)

Хтось мухам набрехав,
Що на чужинї краще жити,
Що слїд усїм туди летїти,
Хто щастя тут не мав.
(Глїбів)

Чотиротактовим ямбічним віршем писав свої траґедії Корнило Устіянович *(Олег Святославич, Ярополк)*. Ось виїмок із „*Ярополка*“:

Грекиня: *Не сподївалась я тебе,*
Промінню ясний мого серця.
Ярополк: *Знать, що не ждала ти на мéне . . .*
Чого ж ти плачеш так на-вздрид?
Що стало ся? Тобі не стид?
Чим серденько твоє вражéне?
Скажи, чи ти менї не хора?
Грекиня: *Нї, нї . . . так . . . в радости. Я хора,*
Що бачу сонечко моє!... (Дія II, ігровище 2., ява 2.)

Пятитактовий

в) **Пятитактовий** ямбічний вірш [⏑ — | ⏑ — | ⏑ — | ⏑ — | ⏑ —], званий із-латинська: квінарем (quinarius), складаєть ся з пятьох ямбів, н. пр.:

Ніч, осінь, пустка. Їжить ся стерня,
Сухе галуззя облітає з пня.
Шумить безлистий ліс, скимлять вітри,
Слота, імла, нудьга — подру́ги три
Побрали ся за руки, полем йдуть
З села в село. Скучна, безцільна путь.
Стрічає їх якийсь обдертий пліт,
Сухий бурян і недоцвілий цвіт . . . (Лепкий — Буря)

Цього вірша, без римів — він тоді зветь ся білим віршем — уживаєть ся у драмах (*Шекспір*, *Ґете*, *Шіллєр*... у нас: *Старицький*, *Франко*, *Грінченко*, *Леся Українка*, *Черкасенко*, *Старицька-Черняхівська* й т. д.), н. пр.:

Як хороше! Мняке повітря . . . дух . . .
Життя струмком гарячим лине в перса,
Їх втїхою колишньою сповня,
Ох, дихаю і не натхнусь, мов пяний . . .
Весна, весна! Як красен божий світ,
Як сонечко відрадісно мигоче
І промінем надїю окриляє!
Ген квіточка, і ластівка як жваво
Купаєть ся в повітрі, то зника.
Ох, вільно їй і весело в просторі!
Життя і рух! . . . А тут могильний склеп . . .
(Монольоґ Братковського з траґедії
М. Старицького: „*Остання ніч*“)

Александрійський вірш

г) **Шоститактовий** вірш, званий іще сенарієм, складаєть ся з шістьох ямбів, із пересїччю після третього такту [⏑ — | ⏑ — | ⏑ — || ⏑ — | ⏑ — | ⏑ —], н. пр.:

Ми піснї рідної || не зберегли в свій час,
На кволий серця жаль || звели її до нас,
Нікчемним окликом || вона між нами йде,
Луни вечірньої || з собою не веде.
(Хвилянський — Спить ряд могил)

Останній ямб буває частіще заокруглений одним складом:

Я вірю в кращий час, || але душа болить!
Хотілось би тепер, || у сю славетну добу,
Душею піднестись, || зрадіти хоч на мить,
Як не людей пізнать, || то хоч людськý подобу . . .

(Самійленко)

пор. ***Я не люблю тебе, || ненавиджу, беркуте,***
За те, що в груди ти || ховаєш серце люте,
За те, що кров ти пєш, || на низьких і слабих
З погордою глядиш, || хоч сам живеш із них,
За те, що так тебе || боїть ся всяка твар —
Ненавиджу тебе || за тее, що ти цар!

(Франко)

Цим віршем писали у драмах діяльоґи грецькі поети *(Софокль, Айсхіль . . .)*. Ним користували ся і французські псевдоклясичні письменники *(Расен, Молієр, Корней . . .)*, і від поеми „*Александрія*", що була списана цим віршем, цілий він має її досї назву: александрійський вірш.

IX. ТРОСКЛАДОВІ РИТМИ.

1. ДАКТИЛЬ [— ⏑ ⏑]

460. Дактиль [— ⏑ ⏑] широко вживаєть ся в українській поезії — від дво- до шоститактового.

а) **Двотактовий** дактиль [— ⏑ ⏑ | — ⏑ ⏑] стрічасть ся рідко самостійно, більш у строфах (§ 470), та все-таки він є, н. пр.: **Двотактовий**

На рідній нивоньцї,
Зритій підковами,
Кістьми засїяній,
Кровю поливаній,
Сходить нам зїллячко,
Ясні самóцвіти . . .

(О. Колеса — Наші пісні)

Дуже часто письменники в останньому дактилї пропускають один склад, — дактиль робить ся наче трохеєм,

замісць: — ⏑ ⏑, маємо: — ⏑ (гл. розстрілені стрічки в понизчих віршах) — а то й два склади, н. пр.:

Місяцю князю,
Ти чарівниченьку!
Смуток на твойому
Ясному личеньку.
Із небозвідної
Стежки погідної
Важко глядїть тобі
В море бездонне
Людськости бідної
Горе безсонне. (Франко)

Місяць яснесенький
Промінь тихесенький
Кинув до нас.
Спи ж ти, малесенький,
Пізнїй бо час!
(Леся Українка)

Тротак-товий

б) **Тротактовий** дактиль [— ⏑ ⏑ | — ⏑ ⏑ | — ⏑ ⏑] теж рідко стрічаєть ся як самостійний вірш, а частїш у сполуці з дво- і чотиротактовим. Ось приклад на тротактові дактилї:

Сумно надвóрі зробило ся,
Небо невмите дрімає,
Серце трівожно забило ся:
Дýмок веселих немає . . . (Кононенко)

У другій і четвертій стрічцї пропущений ув останньому дактилї один склад; а ось у всіх стрічках неповні дактилї (трохеї) на кінцї:

Хто має мудрість, а з неї
Ближнїм не хоче вдїлити —
Той має скарб многоцїнний,
В міх шкурятяний зашитий. (Франко)

А тута скрізь два склади попропускувані:

Сонечко ясне встає,
Теплим промінням своїм
Гладить квітки та пестить,
Сльози обсушує їм.
Сльози бренять у квіток
Чисті, як перли яснí . . . (Грінченко)

Сполуку двотактового дактиля з тротактовим (неповним) бачимо в ось якій строфі:

Нічко лукавая,
Нічко цїкавая,
На що людей чарувать?

Квітами віяла,
Зорями сїяла —
Як тії зорі достать? (Одарка Романова — Лїтня ніч)

в) Найчастїще стрічаєть ся **чотиротактовий** дактиль [— ⏑ ⏑ | — ⏑ ⏑ | — ⏑ ⏑ | — ⏑ ⏑], хоч самий, н. пр.: **Чотиротактовий**

Ниво неорана, ниво несїяна,
Всїми покинута, всїми забутая,
Ниво крівавими слїзьми поливана,
Ниво тума́нами, млою окутая —
Де твої ра́таї, де твої сїячі?
(Чернявський — На рідній ниві)

хоч у сполуцї з тротактовим (неповним), н. пр.: **у сполуцї з тротактовим**

Ніч яка, Господи! Місячна, зоряна:
Ясно, хоч го́лки збірай . . .
Вийди, коханая, працею зморена,
Хоч на хвилиночку в гай! (Старицький — Виклик)

г) Дуже рідко бачимо в наших віршах **пять дактилїв** [— ⏑ ⏑ | — ⏑ ⏑ | — ⏑ ⏑ | — ⏑ ⏑ | — ⏑ ⏑], при чому останнїй такт звичайно (на зразок гексаметру, гл. під *д*) складаєть ся з двох складів (трохей), н. пр.: **Пятитактовий**

Музо, безхитросна, проста дївчи́но стидлива,
Вбога селяночко, співом та сміхом щаслива!
Ти до мене́, сироти́, як сестра пригорнулась,
На почита́ння благе в тихім серцї почулась . . .
Вдвох ми з тобою обходимо всю Україну,
Словом спасенним вітаємо добру людину . . . (Кулїш)

д) А так відомий іще **шоститактовий** дактилїчний вірш (з-грецька називають його **гексаметром**); він іскладаєть ся з шістьох дактилїв, та тільки останнїй склад шостого дактиля все відпадає, і той такт стає двоскладовим (трохей): **Гексаметер**

— ⏑ ⏑ | — ⏑ ⏑ | — ⏑ ⏑ | — ⏑ ⏑ | — ⏑ ⏑ | — ⏑

Тим ритмом ув оригінальних творах українські поети користують ся рідко — та перекладають ним грецькі й латинські твори, писані гексаметром, н. пр.:

Музо, повідай менї про бувалого ли́царя того,
Що наблукав ся по світу, столицю Троян зруйнувавши,
Що й на всїляких людей надивив ся, й спізнав ввесь їх побут,
В морі ж біди натерпів ся та горя як тїлом, так духом,

Щоб і себе й товари́ство спасти́ і вернутись додому;
Та не вхранив товари́ства, хоч сильне об тім побивав ся:
Марне загинули всї од свойого ж розсу́дку дурного,
Бо пережерли биків Гелїоса, що ходить над нами,
І за цю кривду їх їм не судилось додому вернуть ся, —
От про це все́ й розкажи нам, богине Зевесова дочко! . . .

(Нїщинський — Гомерова „Одисея“)

Лїдія ці́ла тремтить; по фриґійських містах без упину
Чутка про цеє іде і розносить ся далї по світу.
Геть і до шлюбу свого́ зазнавала Арахну Нїоба,
Ще як в Сипілї жила́ та в Меонїї пряха дївчатком;
Нї, не звернула її над сумною Арахною кара
Дужим коритись богам та помірно пово́дитись з словом.
З гордощів все це було́...

(Стешенко — Овідієві „Метаморфози“)

На зразок грецької поезії, де дактиль міг заміняти ся спондеєм (двома довгими), і в нашому гексаметрі заміняють поети і в иньчих тактах дактиль — трохеєм, н. пр.:

Ги́не | си́ла Даж- | бо́жого | вну́ка, Та- | та́ри плюн- | дру́ють,
Кня́зї ку | ю́ть коро- | мо́ли, не | дба́ють об | вірі і | лю́дях.
Ку́рить ся | Га́лицька | во́лость, | ди́м до Бе- | ски́дів про- | стя́г ся;
Впа́в Воло- | ди́мир Во- | ли́нський: | Ки́їва | вже́ не під- | ня́ти...

(Костомарів — Співець Митуса)

У Греків і в Римлян велику вагу клали на пересїчі, на те були окремі приписи, де їх класти; в нашій поезії пересїч у гексаметрі значіння не має: саме вухо каже, де треба зробити відпочивок, читаючи ритмічно вірш.

Пентаметер е) Гексаметровий вірш міг уривати ся ще й у третьому і в шостому такті на одному складі, й тоді пересїч завжди йшла після третього такту. Цей вірш виглядав ось як:

— ⏑ ⏑ | — ⏑ ⏑ | ⏑́ || — ⏑ ⏑ | — ⏑ ⏑ | ⏑́

Давні Греки й Римляни злічували докупи третій і шостий склад, утворюючи з них обидвох наче один такт, так що цїлий вірш на один такт скорочував ся й так і звав ся **пентаметром** (пятитактовим — не змішувати з пятитактовим дактилем, § 460 г). Самого пентаметра самостійно в віршах не вживали, а тільки у сполуцї з гексаметром. Сполука

двох цих віршів звала ся елеґічним двовіршем (*δίστιχον ἐλεγικόν*), бо це була форма елеґії. Ось приклад на двовірш:

Елеґічний двовірш

Як виринає в души тої скорбної ночі картина,
Що в ній останнії я́ || в Ри́мі хвилини пробу́в;
Як нагадаю ту ніч, в котрій все́ наймилїще покинув,
Нинї з очей ще менї́ || ко́тять ся сльози рясні . . .
(Із Овідієвих ,,Tristium libri'', I, 3 — переклав Ів. Франко)

Цей двовірш подибуєть ся і в оригінальній українській поезії, н. пр.:

Весно, ти мучиш мене! Розсипавш ся сонця промінням,
Леготом теплим пестиш, || в синї простори манйш.
Хмари вовнисті, немов ті клубочки, жбурляєш по небі,
І, мов шовкові нитки, || дощ із них теплий снуєш.
Сїрую грудку з землї ти підкинеш під небо блакитне,
І в жайворонкову трель || гру́дка розсиплеть ся вмить . . .
(Франко — Весняна елеґія)

Иньчий приклад:

Свічку поставив ти в церкві пере́д образами, багачу!
Добре зробив ти: ось бач || я́рко та свічка горить.
Глянь, ось убогий до церкви прийшов, що його ти покривдив —
Сплакав і важко зітхну́в — || свічка погасла твоя.
(Франко — Паренетікон)

2. АМФІБРАХ (⏑ — ⏑).

461. Побіч дактиля українські письменники дуже люблять **амфібрахічні** вірші. Із них уживаєть ся в українській поезії:

а) **тротактовий** амфібрах [⏑ — ⏑ | ⏑ — ⏑ | ⏑ — ⏑], н. пр.

Тротактовий

Як би мої думи німії
Та піснею стали без слова,
Тодї вони більше б сказали
Ніж вся моя довга розмова.
(Леся Українка: Lied ohne Klang)

пор. *Знов камінь на серцї великий,*
Знов суш огорнув мою душу,
Обняв мене жах наче дикий, —
І чую, що плакати мушу.
(Білиловський — Суш)

Ходили ми разом до школи,
Потім ми дружили з собою,
І кожний на иньчому полї
Трудивсь для Вкраїни розвою.
Багато вже працї за нами,
І наша сївба зеленїє . . .
(К. Устіянович — Імпровізація)

Братаймо ся, Ляше, та щиро,
Громадою, ділом і миром,
Братаймось, як в рівними рівні,
А не як пани і піддані!
Користи хай вяжуть нас спільні,
А не пересуди погані . . . (Франко — Ляхам)

Чотиротактовий

б) Та більш за тритактовий стрічаєть ся в нашій поезії **чотиротактовий** амфібрах [⏑ — ⏑ | ⏑ — ⏑ | ⏑ — ⏑ | ⏑ — ⏑], н. пр.:

Поля мої рідні, найкращії в світі,
Багаті на силу, на пишную вроду,
Засіяні хлібом і потом политі,
Робітницьким потом мойого народу!
Родючі та щедрі! В позлотисті шати
Свого хлібороба могли б ви окрити, —
Чого ж то так часто на йому ті лати?
Чого ж то в тих хатах голоднії діти? . . .
(Грінченко — Серед поля)

пор. *Жила в мене пташка в цяцькованій клітці,*
Було їй доволі верна і водиці;
Співала, коханка, себе розважала
І томлену душу мою звеселяла . . . (Глібів — Пташка)

Чергування чотиротактового в тротакт.

Але найчастіще чотиротактові амфібрахи чергують ся в віршах із тритактовими, н. пр.:

Воскресни, Бояне, пресвітлий співаче!
Та де ж ти так довго кочуєш?
Давно вже по тобі Славянщина плаче,
А ти нас, Бояне, не чуєш? . . . (Федькович)

пор. *Безмежнеє поле в сніжному завою,*
Ох, дай мені обширу й волі!
Я сам серед тебе, лиш кінь піді мною,
І в серці нестерпнії болі! . . .
(Франко)

Волинь незабутня, країно славутня,
У пишній красі ти красуєш;
Здавен твою вдачу українську вдачу,
Здавен мою душу чаруєш . . .
(Пчілка — Волинські спомини)

За думою дума мій мозок ворушить
У довгі безсоннії ночі,
Нудьга всю істоту мою огортає,
Не можуть заснуть мої очі . . . (Кононенко)

Двотактовий

в) Попадають ся — хоч дуже рідко — й **двотактові** амфібрахи [⏑ — ⏑ | ⏑ — ⏑], н. пр.:

На ринку в містечку
Велика громада
Зійшла ся з-усюди

Весела і рада.
На ринку в містечку
Стовпи із петлею:
Страшний гайдамака
Стоїть перед нею . . .
(Грінченко — Отаман Музика)

Як придивити ся до цього вірша, то це, властиво, переполовинений чотиротактовий амфібрахічний вірш; бо ж цей вірш можна б іще так написати:

На ринку в містечку велика громада
Зійшла ся з-усюди весела і рада й т. д.

Чотиротактовий амфібрахічний вірш тим іще любить ся українським поетам, що він іскидаєть ся на дванацятискладовий народній вірш (§ 451), із яким подеколи покриваєть ся зовсім. А двотактовий амфібрахічний вірш дуже подібний до народнього шостискладового (§ 452).

Пятитактовий

в) Дуже вже рідко подибуємо в українських віршах пять амфібрахів [⌣ — ⌣ | ⌣ — ⌣ | ⌣ — ⌣ | ⌣ — ⌣ | ⌣ — ⌣], **пятитактовий** амфібрах, н. пр.:

Дунаю, Дунаю! Наш дїду старезний, коханий!
Чого каламýтний? Чи кровю упив ся, та пяний?
Ревеш, скаженїєш, аж горами хвилї повстали,
Шумують, ґвалтують, зірвати силкують ся скали . . .
(Старицький — До Дунаю)

пор. *Крізь темнії хмари проглянуло яснеє сонце . . .*
Простори степів далечезні воно освітило,
І думи про волю — широкую любую волю
Умить пробудило . . . (Х. Альчевська)

Відпад безнаголосного склад

г) Подібно, як у дактилю, і в амфібрахічному вірші останнїй такт може на один склад скоротити ся (замінити ся на ямб: ⌣ —), н. пр.:

Опівно- | чі айстри | в саду роз- | цвілú,
Убрали | ся в роси, | він- | ки о- | дяглú,
І стали | рожево- | го ранку | чекáть,
І в рáйду- | гу барвів | життя у- | бірáть . . .
(О. Олесь)

Повні і скорочені амфібрахи Та частїш за все перехрещують ся одні з одними повні вірші зі скороченими, н. пр.:

Широким помáхом крил дужих своїх
Високо піднїс ся орел сизокрилий,
Все вище та вище — до хмар золотих,
Та й хмари високі його не спинили . . .
(Самійленко — Орел)

Стою я похмурий і думку гадаю, —
Чому я не сокіл, чому не лїтаю?
Розбив би я зараз тяжкі кайдани́,
Полинув на пі́вдень з північ-сторони . . .
(Старицький — Коханка)

Заграло, запінилось синєє море,
І буйнії вітри по морі шумлять;
І хвиля гуляє, мов чорнії гори,
Одна за другóю біжать . . .
(Гребінка — Човен)

У кожного люду, у кожній країнї
Живе такий спогад, що в йóго в давни́нї
Були золотії віки,
Як пісня і слово були у шанобі
В міцни́х цього світа; не тільки на гробі
Складались поетам вінки . . . (Л. Українка)

Блискучії зорі, небесні світила
І очі ясні;
Троянда пахуча, коханая мила,
Квітки і піснї . . .
Природо . . . кохання . . . душі раювання —
О, знаю я й вас,
Але в мене иньчі в душі почування
Живуть у цей час . . . (Грінченко)

Страшнїща гадюки
Людина лиха —
Від зілля, примови
Гадюка втиха,
Та злюка не втихне
Нї вдень, нї вночі,
Хоч кров їй із серця
Свойого точи. (Франко)

3. АНАПЕСТ (◡ ◡ —).

462. З **анапестичних** віршів українські поети користують ся дво-, тро-, чотиро- й пятитактовими анапестами. Ось і приклади на:

Двотактовий а) **двотактові** анапестичні вірші [◡ ◡ — | ◡ ◡ —]:

Нехай гнеть ся лоза,
Куди вітер погне,
Не обходить вона
Нї тебе, нї мене[1]) . . .
(Руданський)

Лиш хто любить, терпить,
В кім кров живо кипить,
В кім надїя ще лїк,
Кого бій ще мани́ть,
Людське горе смути́ть,
А добро веселить, —
Той цїли́й чоловік . . . (Франко)

---

[1]) І в народнїй поезії є подібний ритм, пор. § 444 3.

б) **тротактові** [⏑ ⏑ — | ⏑ ⏑ — | ⏑ ⏑ —] вірші: **Тротактов**

Не журись! За зімою весна,
Виростають квітки зпід снїгів,
Щѐ всміхнеть ся нам доля ясна,
І не буде сих слїз та жалїв!.. (М. Ковак)

пор. *Як би в сльози крівавії знов*
Міг я все своє горе розлить,
Я би виплакав всю свою кров,
Щоб нїчого з людьми не дїлить! (Франко)

в) **чотиротактові** [⏑ ⏑ — | ⏑ ⏑ — | ⏑ ⏑ — | ⏑ ⏑ —] вірші: **Чотирот-товий**

У пилу́ на шляху́ наша мова була,
І щаслива рука її з пи́лу взяла,
Полюбила її, обробила її,
Положила на ню усї сили свої,
І в народнїй вінець, як в оправу, ввела,
І як зорю ясну́ вище хмар піднесла...
(Самійленко)

Часто чотирі анапести перехрещують ся з трома, н. пр.: **Чотиро-тротакто вірші**

Я ненавиджу ніч, я ненавиджу тьму,
Проклинаю тих лютих катів,
Що і думку, і честь — все замкнули в тюрму,
Поробивши з людей наймитів... (Грабовський)

Як ямбічні вірші (гл. § 459 б, стор. 512, 513), так і анапестичні в останньому такті можуть заокруглювати ся ще одним складом, н. пр.: **Заокругл-ний ана вірш**

Гетьте, думи, ви хмари́ осїннї!
То ж тепера весна золота!
Чи то так у жалю́, в голосїннї
Проминуть молодії лїта?!
(Леся Українка)

пор. *Був один такий час: на важких терезáх*
Вже хитала ся доля Вкраїни,
А вона, наша ненька, стояла в сльозах,
В сподївáнню страшнóї хвилини.
По широких степах ще котилась луна —
Марний одгук крівавої січі,
І надхóдила ніч — непрозора, сумна,
Що мов пу́гач дивилась у вічі...
(Вороний — На свято одкриття памятника Котляревському)

ятитак-
товий

г) Бувають і **пятитактові** [⌣⌣ — | ⌣⌣ — | ⌣⌣ — | ⌣⌣ — | ⌣⌣ —], анапести, н. пр.:

Єреміє, зловісний пророче в залізнім ярмі!
Певне, серце Господь тобі дав із твердого кришталю:
Ти провидїв, що люд буде гнить у ворожій тюрмі, —
Як же серце твоє не розбилось од лютого жáлю? . .

(Леся Українка — Єврейські мельодії)

Та письменники звичайно ділять пятитактові анапести так, що в одному рядку лишають три, у другому — два такти, н. пр.:

Добігало вже сонце до гір
Величезне, червоне,
І було мов герой і пливак,
Що, знесилений, тоне.
По безхмарому небі плила
Мелянхолїя тьмяна,
І тремтїло шакалїв виття,
Мов болючая рана . . . (Франко — Мойсей, X)

Властиво ж, цей вірш повинен виглядати ось як:

Добігало вже сонце до гір, величезне, червоне,
І було мов герой і пливак, що, знесилений, тоне.
По безхмарому небі плила мелянхолїя тьмяна,
І тремтїло шакалїв виття, мов болючая рана . . .

Шости-
актовий

д) Уже цілком рідко подибуємо й **шоститактовий** анапестичний вірш [⌣ ⌣ — | ⌣ ⌣ — | ⌣ ⌣ — | ⌣ ⌣ — | ⌣ ⌣ — | ⌣ ⌣ —], н. пр.:

І тебе вже оце не побачу довіку, мій краю коханий,
Не побачу степів тих роскішних, гаїв тих співучих;
І поляжу без слави в могилї чужій та нікому незнаній,
І забудуть мене на Славутї-Днїпрі, на порогах ревучих . . .

(П. Кулїш — На чужій чужинї)

Є це своєрідний собі анапестичний „гексаметер".

X. МІШАНІ РИТМИ Й РИТМІЧНА ПРОЗА.

463. Всї ці ритми, які ми назвали, вжиті були, як ми бачили, в віршах так, що в кожному вірші був проведений один якийсь ритм, хоч ямб, хоч трохей, хоч дактиль і т. д. Та буває й так, що поети сполучують ув одному вірші два роди ритмів, н. пр., трохей та дактиль, ямб та дактиль,

анапест і дактиль і т. д. Дієть ся це або з кінцем вірша або перед пересіччю, н. пр.:

а) трохеїчний вірш закінчуєть ся дактилічним ритмом: **Трохей і дактиль**

Ніч минає. Не лягаю я
Цілу ніч сидів без сна . . .
От і ранок загоряєть ся.
Я підходжу до вікна.
На березу на пожовклую
Сніг нависнув, наче жаль . . .

(Кримський — На півночі)

В понеділок хлопчика || люде поховали,
Їм воно чужé було, || так не сумували!
Доле нещасливая, || бідна сиротино!
На що вас у сором цей || кидають, дитино? . .

(Щоголів — На могилї)

Задрімали клопоти, || праця засипа,
В мріях пишнорадісних || щастя потопа.
Тільки горе, гадина, || що лякалась дня,
Ворушитись в темряві || дужче почина . . .

(Дніпрова Чайка)

б) ямбічний вірш кінчить ся дактилем: **Ямб і дактиль**

Я марила всю ніченьку
Про тебе, мій паниченьку.
Ронила сльози дрібнії,
Збірала в кінви срібнії,
Без любої розмовоньки
Сповнила вщерть коновоньки...

(Леся Українка — Лїсова пісня)

Судїть мене, суддї мої,
Без милости фальшивої!
Не думайте, що верну я
З дороги „нечестивої“,
Не надїйтесь, що голову
Пред вами смирно схилю я,
Що в добрість вашу вірити
Буду одну хоч хвилю я . . .

(Франко — На судї)

Стоїть гора високая
Попід горою гай,
Зелений гай, густесенький,
Неначе, справдї, рай.
Під гаєм вєть ся річенька:
Мов скло вона блищить, —
Долиною зеленою
Кудись вона біжить . . . (Глїбів — Журба)

напест і актиль

в) анапестичний вірш має на кінці дактилічний такт:

Ізумрудна, блискуча, з перлистою, ніжною пі н о ю,
Хвиля котить ся, грає, співаючи пісню дзвінку,
І смієть ся до сонця, і вабить раптовою з мі н о ю,
І пустує, і плеще, цілуючи скелю стрімку . . .
Так кохання у серці, в його тайнику́
Вигравaє х в и лй н о ю . . . (Вороний — Хвиля)

Зміни ріодичні

464. Та бувають іще иньчі комбінації. Поети зміняють ритм у поодиноких рядках, повторяючи ту зміну періодично, н. пр.:

До́сить невільная думка мовчала,
Мов пта́шка, у клітці замкнута од світа,
Пісня по волі давно не літала,
Прибо́ркана ту́гою, жалем прибита . . .
(Леся Українка — Грай, моя пісне)

У цьому вірші дактилічні вірші перехрещують ся з амфібрахічними.

Зміни еріодичні

Та такі зміни ріжних ритмів можуть відбувати ся й неперіодично, н. пр.:

Я́сно світили ся зорі } дакт.
Вгорі на блакитному небі,
Без краю високим склепінням стояло
Чудо́вне, таємне, величнеє небо.
Здава́ло ся, рай усесвітній знімав ся,
Руко́ю Господньою зведений вго́ру.
Святи́ми вогнями, } амфібр.
Що́ перед бо́жим престолом сіяють, } дакт.
Здава́ли ся зорі ясні . . . } амфібр.
(Грінченко — Ніч)

А то й так буває, що що не стрічка, то иньчий ритм, н. пр.:

Ма́мо природо!
Хи́тра ти з біса!
Вка́зуєш серцю безмірні простори, } дакт.
А життя́ замикаєш у клітку тісненьку, } анап.
В мікроскопійную клітку! } дакт.
Уя́ву ва́биш вічности фантомом, } ямб.
А даєш нам на страву моменти, } анап.
Са́мі короткі моменти.
В ду́шах розпалюєш дивні вогні, і бажання, і тугу } дакт.

А пóтім працюєш що-сили, } амфіб.
Щóб погасити, здушити, притлумить
Пóриви, що ти ж сама ж розбудила . . . } дакт.

(Франко — Мамо природо)

465. Звідсіля вже один крок до т. зв. **ритмічної прози**, коли письменники своїх думок не складають у віршеві рядки, а пишуть, як пишеть ся прозові твори, та задержуючи ритм. Таку ритмічну прозу, а, саме, ямби чуєть ся часто у драмах Тобілевича, як письменник змальовує вищі почування (захоплення) й хоче викликати більше враження, н. пр.: **Ритмічна проза**

,,Прибóрканий я був і тільки мріями літав туди, де серцем жив давно! І от тепер я спрóбував себе на тяжкій праці строкового, ‖ здобýв робочу дисципліну, ‖ набрáв ся певности у своїх силах — і воскрес: у мене сили одросли, я почуваю сміливість в душі і йду на сцену! (Суєта, III, 8)

Таких місць багато, н. пр., у драмі ,,*Сава Чалий*'' — але й по иньчих драмах Тобілевича чуєть ся ямбічний ритм.

Такою ритмічною мовою писала свої поезії у прозі (гл. стор. 490) Дніпрова Чайка (Василевська), то трохеями (,,*Плавні горять*''[1]), то амфібрахами й дактилями (,,*Суперечка*''). Ось виїмки з тих творів задля прикладу:

Смéркло. Вітер ýтомúв ся цїлоденною борнею, ізнеміг ся, заблудив ся серед вулиць і в безладдї тихо крутить пил і сміття. Вщух мороз, одлига дише, і важка югá зависла у потóмленім повітрі . . . (Плавні горять)

. . . Лїтáв, метушúвсь він (= вітер) *чимало та землю влещав, намовляв, щоби зрадила синєє море. Щó ж? Так не слуха земля: як вірна дружина все так же спокійно на море вона поглядає, уся червонїє румя́нцем веселим. Узлив ся ще гірше вітер лукавий: і виє, і свище, й сичить, мов гадюка . . .* (Суперечка)

---

[1]) Цю чудову поезію у прозї склав у віршеві рядки Франко, беручи на рядок по 8 трохеїв і роблячи строфи по 3, 4 і 5 стрічок у строфі (гл. ,,*Акорди*'', антольоґія української лїрики від смерти Шевченка, Львів, 1903, стор. 205). Сама авторка написала твір у прозї (так його й лишають иньчі видавці, гл. ,,*Досвітні вогні*'', упорядкував Грінченко, Київ 1910, стор. 513).

XI. РИМИ.

466. Прикрасою віршів, хоч не сутною їх признакою, являєть ся **рим** — однозвучність кінцевих складів у віршах. Рим — річ давня. Він зустрічаєть ся в старій індійській поезії, подекуди в Римлян (Овід), але ж видоскональнили його в середньовіччі новолатинські віршники, а за ними романські поети; вони і придумали римові назву (rimus), якою користуємо ся й ми.

Назви римів: Рими мають ріжні назви — відповідно до того, скілько складів на кінці вірша римуєть ся зі собою й котрі віршеві стрічки одні з одними римують ся.

1. За тим, скілько складів на кінці віршів римуєть ся, ми маємо чотирі назви.

чоловічі а) Такі рими як ось:

син — тин, лети́ть — мигти́ть, козака́ — виклика́ . . .

— це односкладові або **чоловічі** рими: останній склад одного вірша римуєть ся з останнім складом другого вірша.

жіночі б) Двоскладові або **жіночі** рими[1]):

жи́ти — ми́ти[2]), *си́ла — кри́ла, доро́га — небо́га* . . .

такі, як два останні склади на кінці віршів однаково звучать.

дзвінчасті в) Як на кінцях віршів однозвучні між собою три останні склади, н. пр.:

си́ноньку — били́ноньку, лю́блена — згу́блена, рі́днії — бі́днії . . .

то такі рими звуть ся трoскладові, **дактилічні** [§ 460] або **дзвінчасті.**

покотисті г) Дуже рідко подибують ся чотирі кінцеві склади римовані, н. пр.:

ви́митая — ви́литая, полі́вaную — порозби́вaную . . .

---

[1]) Назву „чоловічий“ і „жіночий“ рим придумали Французи — а пішла вона від французьких прикметників, що в чоловічому роді мають наголос на останньому складі (vif = живий), а в жіночому є ще глухе „e“ на кінці, так що наголос паде наче на передостанній (vive = жива) склад.

[2]) Такі рими, як: *жити — мити, мили — крили*, та ще: *оповідає — розбірає* й т. д. звуть ся дієслівні — і вони часто подибують ся в народній поезії; у штучній вони вважають ся поганенькими, й нові поети їх оминають.

Такі рими називають ся **покотисті.**[1])

2. Крім того, рими бувають **чисті**, коли, починаючи від наголошеної голосівки всї чергові шелестівки (й голосівки) в римованих словах ті самі, н. пр.: **Чисті**

а) *гудуть — ідуть, поніс — ліс, смерть — щерть...*

б) *гроші — хороші, зерня — терня, молитва — бритва . . .*

в) *суджений — огуджений, хмарою — отарою, гуляючи — кохаючи . . .*

г) *широченькая — височенькая . . .*

Зокрема ж, у чоловічих римах, як римоване слово кінчить ся голосівкою, то чистота риму вимагає, щоб і попередня шелестівка була така сама, н. пр.:

живе — мертве, коти — рости, терплю — гублю...

Коли ж від наголошеної голосівки йдуть тільки подібні шелестівки, а навіть иньчі голосівки, н. пр.: **Нечисті**

будуть — люде, долинї — хвилї, складаю—вилїтають, заплаче — бачать і т. д.,

то такі рими називають ся **нечисті.** Нечисті рими дуже часто подибують ся в народнїй поезії і в т. зв. народнїх поетів, головно в Шевченка[2]).

---

[1]) Такі рими стрічають ся, н. пр., і в Шевченка, пор.:

Як була я молодою преподобницею,
Повісила хвартушину над віконицею . . . [Гайдамаки]

або:

Широкая, високая
Калиною моя!
Не водою до схід сонця
Поливаная . . . [Калина]

[2]) Ось декілька прикладів:

Менї легчає в неволї,
Як я їх (вірші) *складаю;*
Зза Днїпра мов далекого
Слова прилїтають,
І стелять ся на папері,
Плачучи, сміючись,
Мов ті дїти, і радують
Одиноку душу
Убогую . . .
І в сїмї веселій тихо
Дїтей привітають,
І сивою головою
Батько покиває,

В українській штучній поезії ще вважають ся чистими римами слова, де римують ся „і“ з „и“, і нераз мнякі і тверді шелестівки, н. пр.:

слїд — стид, світ — летйть, випадáти — в хатї...

Таксамо не такі великі вимоги щодо чистоти ставить ся в покотистих римах.

Бувають і **тетежні** рими:

буде — буде, ідуть — ідуть . . .

XII. ПОДІЛ РИМІВ ЗА ВІРШЕВИМИ РЯДКАМИ.

467. Відповідно до того, котрі рядки вірша римують ся одні з одними, рими бувають такі:

Паровані 1. Якщо чергові стрічки одна з одною римують ся, що два, пара рядків має рими, то такі рими звуть ся **паровані**, н. пр.:

Чи згадуєш, дївчинонько моя,
Як згадую без тебе я
Той вечір тихий над водою,
Як сумували ми з тобою,
Що Бог нам доленьки не дав?
В садочку соловей співав,
За гай спускалось сонце ясне й т. д. (Глїбів)

Мати скаже: „Бодай тії
Дїти не родились!“
А дївчина подумає:
„Я їх полюбила!“
(Шевченко — Не для людей і не для слави...)

або: *Хай тепера рида моя кобза сумна,*
Бо лунає пригнїчених стóгін;
Але разом в плачем будить мрії струна,
Що не згас іще доленьки промінь! (Старицький)

або: *Вдар по струнах тихесенько та про нашу долю,*
Не грай менї веселої, а заграй смутної. (Кониський)

або: *Під Києвом стольним градом на славній долинї,*
Де впадає Чортория у Днїпровські хвилї,
Збірали ся руські люде на велику раду,
Радили ся, як родину з лиха визволяти . . .
(Костомарів — Ластівка)

або: *Іржуть конї за Сулóю,*
А в Київі дзвенить слава;
Трублять труби над Деснóю,
У Путивлї стоять стяги.
(Максимович — Пісня про похід Ігоря)

Такі паровані рими зазначують ся звичайно латинськими буквами, так: aa, bb, cc, dd . . ., себто, що в першому і другому рядку рими однакові (aa), у третьому й четвертому теж (bb), у четвертому й пятому також (cc) і т. д.

2. Та буває, що рядки перехрещують ся римами; перша стрічка римуєть ся з третьою, друга з четвертою (ab ab), н. пр.: **Перехресні**

Менї не стид носить ***кайдани***
За волю краю і братів.
То сором — золоті ***жупани***
Носить, нанявшись у катів! (Кониський)

Такі рими звуть ся **перехресні.**

3. А то ще буває нераз, що дві стрічки з парованими римами оповивають ізгори і здолини два рядки, які знов римують ся між собою (abba), н. пр.: **Оповиті**

Я стою на гострій скелї,
Мов маяк в одкритім ***морі;***
Зір мій губить ся в ***просторі,***
Що прославсь до неба стелї. (Вороний)

Такі рими звуть ся **оповиті.**

Ось приклад на всї ті три роди римів:

Еней був парубок моторний,	a	перехресні рими
І хлопець — хоч куди козак!	b	
Удавсь на всеє зле проворний,	b	
Завзятїщий од всїх бурлак.	a	
Но Греки як, спаливши Трою,	c	паровані рими
Зробили з неї скирту гною,	c	
Він, взявши торбу, тягу дав;	d	оповиті рими
Забравши деяких Троянцїв,	e	
Осмалених, як гиря, ланцїв,	e	
Пятами з Трої накивав.	d	

(Котляревський — Енеїда)

4. Часто буває знов так, що, н. пр., римуєть ся другий рядок із четвертим, а перша і третя стрічка — без риму, н. пр.: **Перервані**

Горді пальми . . . Думні лаври . . .
Манячливий кипарис . . .
Океан тропічних квітів . . .
Ще й цвіте цитринний лїс. (Кримський)

Такий рим називаєть ся перерваний (— а — а), що ніби перерва зчинила ся в римованню.

Переплїтані 5. Усе сказане відносить ся до дво-або чотирорядкових віршів. Та бувають же вірші в більше стрічок, і рими в них бувають іще ріжнїщі. У шостистрічковому вірші, н. пр., буває ще й так, що римують ся між собою що три рядки: перший із четвертим, другий із пятим, третій із шостим (abcabc), рими ці між собою немов переплїтають ся, н. пр.:

Чарівнице моя!
Як згадаєш мене
Та на милій, веселій отчийнї,
Знай, що згадка твоя
Всю нудьгу прожене,
Ту, що давить мене на чужинї. (Чупринка)

Такі рими називають ся **переплїтані.** Вони обовязують, н. пр., у другій частинї сонету [§ 489] і в перших шістьох рядках октави [§ 487].

Середстрічкові 6. Та поети придумують ще й иньчі рими, зримовують, н. пр., слова серед віршевої стрічки, н. пр.:

Зникла хмара нічна, змовкла буча страшна,
Буча славна, полтавська, крівава;
Замордована рать полягла спочивать
Під валами: приспала Полтава.
— — — — — — — — — — — — — — — —
Та не спить лиш старий козарлюга міцний —
Певне, сили його невсипучі:
То Мазепа сидить, крутить вуса, мовчить
Та далеко гадками лїтає,
І чоло від журби, під притиском судьби,
Він на руки старечі схиляє.
А над ним вартовий дуб стоїть віковий,
Як і гетьман міцної постави . . .
(Старицький — „Мазепа" Байрона)

Такі рими звуть ся **середстрічкові.**

Рефрен **468.** І в народній поезії (пор. колядки), і в штучній, поети повторяють нераз чи половину вірша у другому рядку, чи то й цїлий рядок (нераз і два, і три), що був чи на початку

строфи чи в її середині, наводять іще раз із кінцем строфи (а то і в середині), н. пр.:

Червона калино, чого в лузї гнеш ся?
Чого в лузї гнеш ся?
Чи світла не любиш, до сонця не пнеш ся?
До сонця не пнеш ся?
Чи жаль тобі цвіту на радощі світу?
На радощі світу?
Чи бурі боїш ся, чи грому з блакиту?
Чи грому з блакиту?... (Франко — Зівяле листя)

Як би знаття, що треба жить
І сподїватись і бажати,
То жив би так, щоб кожну мить
Для цїли одної віддати,
Щоб і хвилини не згубить, —
Як би знаття, що треба жить!
(Самійленко)

Піду я в чисте поле,
В саме полудне-жар.
Стерня там ноги коле,
Хлопятко босе-голе
Пасе двірський товар.
Піду я в чисте поле
В саме полудне-жар.
(Лепкий)

Як осїннї вітри дунуть,
І на небо хмари сунуть,
Попід хмари сумно лине
Ключ відлетних журавлїв, —
Хто з них верне, хто загине...
Чути їх прощальний спів —
Попід хмари сумно лине
Ключ відлетних журавлїв! (Пачовський)

Всї ці повторення звуть ся **поворотливим римом**, із-французька: **рефреном.** Рефрени бувають дуже ріжноманїтні, та найзвичайнїщий рефрен — це повторення якогось віршевого рядка після кожної строфи, н. пр.:

Уранцї йду... не оглядаюсь;
Дивлю ся пильно в далечінь,
І непохитно сподїваюсь
Побачить вільною хоч тїнь
Краси життя, краси природи —
І ясні зорі й тихі води...

Іду, але не покидаю
Тебе, одданий на заріз,

Мій рідний і коханий краю,
Велике царство смутку й сліз —
Я йду туди . . . у царство згоди . . .
На ясні зорі, тихі води... (Шаповал)

Більш артистичний рефрен такий, що являєть ся на початку й на кінці кожної строфи, н. пр.:

Нї, не дарма оті, друже, надії
В серцї кохали ся в нас крадькома,
Тихо бренїли, мов струни живії,
Завжди будили бажання новії, —
Нї, не дарма!

Нї, не дарма вони ясно зоріли! —
Люто в життї нас давила зїма,
Палко ж вогнї їх нам душі зогріли,
Серця завзяттям в борнї запалили, —
Нї, не дарма! . . . (Черкасенко)

Якщо якась стрічка повторяєть ся тричі: на початку, на кінції і в серединї строфи, то такий рефрен зветь ся **тріолєт**, н. пр.:

І ти лукавила зо мною!
Ах, ангельські слова твої
Були лиш облиском брехнї!
І ти лукавила зо мною!
І нетямущому менї
Втроїли серце гризотою
Ті ангельські слова твої . . .
І ти лукавиля зо мною! . . . (Франко)

або: *Був чудовий ясний день —*
Сонце, пахощі і співи!
Я ж поет, не дуб, не пень . . .
Був чудовий ясний день,
Що-найкращий для пісень
На закохані мотиви.
Був чудовий ясний день —
Сонце, пахощі і співи . . . (Вороний)

Алїтерація й асонанс

469. Західноевропейська поезія знає ще иньчі роди римів — рими на початку стрічок віршевих (нїм. поет *Ф. Ріккерт*), але ж у нас ними нїхто не користуєть ся.

Римом уважала ся колись поява тих самих звуків у ріжних словах того самого віршевого рядка. Є це т. зв. **алїтерація,** як повторяють ся ті самі шелестівки, і **асонанс** — повторення тих самих голосівок — у вірші.

Алїтерацією можна вважати ось які слова Шевченкового вірша:

На восьме лїто у недїлю,
Неначе ляля в льолї білій,
Святеє сонечко зійшло . . . (У Бога за дверми...)

Асонанс являєть ся, н. пр., в оцих словах народньої піснї:

Ой, що ж бо то та за ворон,
Що по морі лїтає?
Ой, що ж бо то за бурлака,
Що всїх бурлак збірає?

XIII. СТРОФИ.

470. Віршеві твори списують письменники таким робом, що вибірають до твору якийсь один ритм, додадуть до нього рими (та ще до римів, як вони йдуть одні по других, не додивляють ся), а й то й ріжні ритми вводять у свій твір, відповідно до змісту (Шевченко, н. пр.), — і так створюють цілість. Здебільшого, таким чином пишуть поети оповідні твори (поеми) та драматичні. Лїричні (чутливі) вірші знову складають, по більшій части, так, що сполучують зі собою декілька віршів, чи рівних щодо ритму, чи ріжних, римують їх, як хочуть, і створюють одну таку будівлю, що з ритмічного, з римового, а то й щодо думки творять для себе замкнену одиницю, і далї тільки її повторяють. Це й є **строфа** (від грецького *στροφή*, це ж знов від слова: *στρέφω* — повертати, що поет що кілька віршів ізнов повертаєть ся до тої самої будівлї). Буває таке, що кілька строф, ріжно збудованих, повторяють ся одна за другою, або й одна через другу — відповідно до змісту, який поет у вірш укладає.

Кожний поет укладає собі свої строфи так, що в поезії стілько ріжних строф, скілько поетів. А треба мати на ввазї, що як тільки використати всї роди ритмів та поприкладати до них всякі роди римів, та ще зібрати можливу скількість віршевих рядків, що складають строфу, — то

строф можна мати — без ліку. Але так звичайно поділяють ся строфи за числом віршевих рядків, і ми розріжняємо: дво-, тро-, чотиро-, пяти-, шости- й багаторядкові строфи. Цей поділ однаково підходить і до народнїх, і до штучних строф.

XIV. НАРОДНЇ СТРОФИ.

1. Коломийкові строфи.

Коломийкова **471.** Із народнїх строф найбільш відома **коломийкова** строфа, яка складаєть ся з двох коломийкових віршів із парованими жіночими римами (дворядкова строфа), н. пр.:

В славнім місті Цареградї стала ся пригода:
Проявив Бог славне чудо для всього народа.

На далекім передмістю там хатина вбога,
В нїй робітник жив старенький і жінка небога і т. д.
(Франко — Чудо св. Николая)

Як це буває в народнїй пісні, що дві коломийкові строфи зливають ся зі собою змістом і творять одну чотирорядкову строфу[1]), то так роблять і письменники, н. пр.:

Буковино моя мила, мій солодкий краю!
Як за тебе, сиротино, нишком погадаю,
То заплачу жалібненько на чужій сторонцї,
Бо тут вяну і всихаю, як листок на сонцї. (Воробкевич)

Буває й таке, що поети сполучують ті дві строфи коломийкові зі собою, н. пр.:

Не завидуй багатому: багатий не має
Нї приязни, нї любови — він все те наймає.

Не завидуй могучому, бо той заставляє;
Не завидуй і славному, славний добре знає,
Що не його люде люблять, а ту тяжку славу
Що він кровю та сльозами виллє на забаву!... (Шевченко)

---

[1]) Пор. народнї колядкові строфи:

Гей, пливу я по Дунаю, так собі гадаю:
Нема кращих співаночок, як у нашім краю. } 2 стрічки

Співаночки-гуляночки, де ж я вас подїю?
В Гадинківцях справне поле — там я вас посїю;
І як менї добре буде — я вас позбираю,
А як менї лихо буде — я вас занехаю. } 4 стрічки

А що коломийковий вірш люблять поети ділити (стор. 498), то форма цеї строфи скидаєть ся на чотиространичкову (з перерваними римами), н. пр.:

Нагуляло ся по небу
Весняному сонце,
Зазирає на добра-ніч
У низьке віконце

І проміннячком угору
Вогняним стріляє;
Хрест на церкві розтопленим
Золотом сіяє . . . (Куліш)

Чом річенько домашняя,
Так пливеш поволи?
Чом водиці не розіллєш
З берегів на поле?

Годі плисти самотою,
Час вже тугу збути:
Шуми, гуди хвиленькою,
Щоб далеко чути! . . .
(Я. Головацький)

Це відносить ся до всїх одмін коломийкового вірша (§§ 448, 450), н. пр.:

Гнав ся полем засїдатель
На чиюсь біду . . .
Серед ставу заломив ся
На тонкім льоду.

Бють ся соцькі і розсильні
Бють ся мужики —
Водять шнури край пролому,
Ости і гаки . . .(Руданський)

Ой, не пють ся пива, меди,
Не пєть ся вода;
Прилучилась чумаченькам
У степу біда.
— — — — — — — — —
Заболїла головонька,
Заболїв живіт,
Упав чумак коло воза
Упав тай лежить . . .
(Шевченко)

Перепродав раз кацап
Усе серед Бару,
І на продаж тільки мав
Їдную Варвару.

Аж приходить наш мужик,
Шапку поправляє.
„Чи є у вас Миколай?“ —
Кацапа питає . . . (Руданський)

А то ще лучають ся часом і середстрічкові рими, н. пр.:

Рано вранцї новобранцї
Виходили за село,
А за ними молодими
І дївча одно пішло . . . (Шевченко)

2. Комбіновані строфи з коломийковим віршем.

Чотировіршева комбінована

472. І загалом народня поезія любить найбільш чотировіршеві строфи.

1. Дуже часто в народнїх поетів попадаєть ся цікава чотировіршева строфа, на яку складаєть ся два шостискладові вірші (§ 452) й поділений коломийковий, при чому римуєть ся перша, друга й четверта стрічка[1]), н. пр.:

В недїленьку вранцї
Ідуть новобранцї,
А мій милий, чорнобривий
У білій катанцї.
(Федькович — Рожа)

А добрії люде
Найдуть тебе всюди, —
І на тім світї, добряги,
Тебе не забудуть.
(Шевченко — Не так тії вороги)

Рим у всїх тих трох стрічках не все обовязує; частїш за все тільки друга й четверта стрічка між собою римують ся, н. пр.:

Серце моє тихе,
Пташко полохлива!
Ой, на що я народилась
Бідна, нещаслива? (Кулїш)

А то ще бувають у тій строфій пароване рими, н. пр.:

А я вчора з нею,
З цїєю змією,
В полї плоскінь ***вибірала***
Та все й ***розказала.***

— — — — — — — —

Йване, мій Іване,
Друже мій коханий!
Побий тебе сила ***божа***
На наглій ***дорозї*** (Шевченко — Ой, пішла я у яр)

---

[1]) Пор. народнї піснї:

Ой, у полї жито
Копитами збито:
Під білою березою
Козаченька вбито.

Ой, убито, вбито,
Затягнено в жито,
Червоною китайкою
Личенько прикрито . . .

Ой, у саду вишня
Зпід коріня вийшла:
Зажурив ся козаченько,
Що не оженив ся . . .

Крім того, поети на ріжний спосіб комбінують зі собою оці два вірші, н. пр.: **Иньчі комбінації**

Бережи маєток
Про чорну годину,
Та віддай маєток
За рідну дружину;
А себе довічно
Бережи без впину,
Та віддай майно і жінку
Й себе за Вкраїну! (Франко)

Або ж іще иньча комбінація цього ритму:

Ой, пішла я || у яр за водою [§ 453],
Аж там милий || гуляє з другою.
А другая тая,
Розлучниця злая,
Багатая сусїдонька,
Вдова молодая. (Шевченко)

А то ще й складають строфи з цих двох ритмів та з козачкових, н. пр.:

А із Криму чоловік [§ 444 2]
Ледви ноги доволік;
Воли поздихали,
Вози поламались,
З батіжками чумаченьки
Додому вертались.
(Шевченко — Ой, я свого чоловіка)

У тому ж вірші є ще така скомбінована строфа:

І нагодувала,
І спати поклала,
Сама пішла до дяка [§ 444 2]
Добувати пятака,
Тай заночувала . . .

3. Строфи з дванацяти- й шостискладовим віршем.

473. Розумієть ся, що всї шостискладові вірші (строфа *Франка*, що вгорі, так і писана[1]) можна було поскладати в дванацятискладові, бо й дванацятискладові вірші (§ 451) бувають у народнїх строфах.

[1]) Гл. „Давнє й нове", 1911, стор. 52.

1. Звичайна така строфа — чотировіршева, з перехресними (а то й перерваними) римами, н. пр.:

Вітер передзимний вогкий, холодненький
В діброві засохлим листом шелестить.
З торбиною старець йде сивий, старенький;
Лист жовтий, червоний шумить, хропотить . . .
(Метлинський)

Як ранок осипле квіточки росою,
А між очеретом вітрець подихає,
Прислухай ся тільки — чуєш: над водою
Мов щось потаємне голосно співає... (Афанасіїв-Чужбинський)

Крім того, є такі чотировіршеві народні строфи, що в них два дванацятискладові вірші (буває й одинацять складів) перехрещують ся з восьмискладовими, які римують ся між собою (перерваний рим), н. пр.:

У неділеньку, та ранесенько
Сурми, труби вийгравали:
В поход у дорогу славні компанїйці
До схід сонечка рушали . . .

Випроваджала вдова свого сина,
Ту єдиную дитину,
Випроваджала сестра свого брата,
А сїрому — сиротина . . . (Шевченко — Хустина)

Такі строфи лучають ся дуже часто в народнїх думках[1]) — бувають вони і в Шевченка (пор. ,,*Гамалїя*'', спів невольників у Скутарі).

2. Із шостискладових [§ 452] віршів теж подибуємо строфи, н. пр.:

А кайзак, на хирю
Та на тяжке лихо,
Любенько та тихо
І вкрав ту сокиру
Тай потяг по дрова
В зелену діброву (Шевченко)

Це, як бачимо, шостистрічкова шостискладова строфа. Та бувають і иньчі.

---

[1]) Пор. пісню:

Ой, полети, галко, ой, полети, чорна,
Та на Січ рибу їсти,
Та принеси галко, та принеси, чорна,
Від кошового вісти . . .

4. Козачкові строфи.

474. Найбільш відома в літературі — це чотировіршева **козачкова** строфа з ріжними римами, з **Козачкова чотирорядкова**

а) парованими, н. пр.:

Мої кучері опали,
Мої очі тьмяні стали,
Вуси білі, мов сметана —
Рано, рано зима впала . . .
(Кониський)

Дише тишею долина,
Йде березняком дївчина;
Вбачить клечання — ламає,
Стріне квітку — вириває...
(Глїбів)

Я до милого ходила,
Черевички я купила,
Черевички з підківками,
Та й натерпілась я з вами! (Щоголїв)

з дактилїчними римами:

Ой, по горі ромéн цвіте;
Долиною козáк іде,
Та у журби питáєть ся,
Де та доля пишáєть ся. (Шевченко)

Дуже часто стрічають ся строфи з жіночими римами в перших двох стрічках, із чоловічими — у двох останнїх, н. пр.:

Шелесь, шелесь по дубинї,
Шапки хлопцї погубили;
Тілько наймит не згубив,
Удовівну полюбив.
(Шевченко — Москалева криниця I)

Не велику й небагату
Чоловік построїв хату,
Тай поставив у селї,
Коло міста на шпилї.
(Щоголїв)

б) з перерваними римами, н. пр.:

Суне, суне чорна хмара,
Наче військо із полудня;
Короговки сонце вкрили,
За горами бубни бубнять . . .
(Франко)

В славнім містї Петербурзї
Недалеко від Невй
Із болота виглядає
Хата бідної вдови . . .
(Руданський — Студент)

в) дуже вже рідко бачимо перехресні, чи оповиті рими, н. пр.:

Вітре тихий од заходу,
Вволи волю мого серця:
Повінь чарами на воду,
Нехай ллєть ся, нехай ллєть ся!
(Куліш — Заворожена криниця)

Ой, ідуть, ідуть тумани
Наддністровими лугами,
Наче військо з корогвами,
А передом отамани. . .
(Франко — В осени)

5. Комбіновані козачкові строфи.

Козачкова пятистрічкова

475. Та козачкові строфи бувають і довші. Їх складають поети хоч тільки в козачковому ритмі, хоч мішають із иньчими народніми ритмами; тут буває пять, шість, а то й сїм рядків у такій строфі, н. пр.:

а) пятистрічкові строфи:

І широкую долину,
І високую могилу,
І вечірнюю годину,
І що снилось, говорилось —
Не забуду я... [гл. § 448]
(Шевченко)

Не зозуля в лїсї затужила,
Не пташина в лузї голосила [§ 453],
То сестричка лист писала,
На чужину посилала —
Тай до брата слїзно промовляла [§ 453]
(Федькович)

Рими в пятистрічковій строфі можуть бути розкладені ріжно, як це видно по цих двох віршах (у першому: abаbc; у другому: aabbb), а ось знов иньчий лад римів у строфі, складеній чисто козачковими ритмами:

Понад полем іде, [гл. § 444 з]
Не покоси кладе,
Не покоси кладе — гори!
Стогне земля, стогне море,
Стогне і гуде! (Шевченко

Тут уже рими йдуть за собою ось як: aabba. А ще може бути й так: abbab, гл. § 483, стор. 548.

Козачкова шостистрічкова

б) шостистрічкова строфа, н. пр.:

Ой, щебечуть соловії,
Розвивають ся лелії,
Квіти сиплють ся з вишень;
Пара голубів воркоче,
Наче слухати не хоче
Соловейкових пісень. (Пачовський)

Це чисто козачкова строфа, та частїще бувають мішані:

Породила мене мати
У високих у палатах,
Шовком повила;
У золотї, в оксамитї,
Мов та квіточка укрита
Росла я, росла[1]) [§ 448]
(Шевченко)

Як би менї черевики,
То пішла б я на музики . . .
Горенько моє!
Черевиків немає,
А музика грає, грає,
Жалю завдає.
(Шевченко)

У горох
Вчотирох [пор. § 450]
Уночі ходила,
Уночі,
Ходячи,
Намисто згубила. (Шевченко — Сотник)

Щодо римів, як вони йдуть по собі, то в шостистрічковій строфі такий порядок найчастїще трапляєть ся — aabccb. Та, звичайно, може бути й иньчий порядок римів (гл. § 484, стор. 549).

в) сьомистрічкова, н. пр.:

Весна зїму проганяє,
І зелений по землї
Весна килим розстилає.
Із вирію журавлї
Летять високо ключами,
А степами та шляхами
Чумаки на Дін пішли (Шевченко — Відьма)

Козачкова сьомистрічкова

Це теж чисто козачкова строфа, а ось комбіновані:

У перетику ходила
По горіхи, [§ 445]
Мірошника полюбила
Для потїхи.
Мельник меле, шеретує,
Обернеть ся, поцїлує —
Для потїхи. (Шевченко)

Не вернув ся із походу
Гусарин москаль. [§ 448]
Чого ж менї його шкода?
Чого серцю жаль?
Що на йому жупан куций,
Що гусарин чорновусий,
Що Машею звав? (Шевченко)

Це звичайна форма восьмистрічкової строфи, й такий порядок римів трапляєть ся найбільш (ababccb).

---

[1]) У співі воно виходить трошки инакше, бо ті пятискладові вірші, певне, мати муть такий музичний ритм:

$\frac{2}{4}$ ♩ ♩ | ♩ ♩ | 𝅗𝅥.

Шов-ком по- ви- ла
Го-рень- ко мо- є
Гу- са- рин мо- скаль

6. Колядкові строфи.

Колядкова

476. І колядкові ритми стрічають ся у народнїх строфах. Бувають це по більшій части чотирострічкові строфи, при чому чистий колядковий ритм (§ 454) стрічаєть ся в першій і третій стрічці, другий і четвертий рядок, що завсїди римують ся між собою, можуть мати иньчу будову, н. пр.:

Неначе злодїй, поза валами
В недїлю краду ся я в поле, [§ 455]
Талами вийду понад Уралом
На степ широкий, мов на волю (Шевченко)

Як-не-як, а це все-таки цїла строфа складена колядковими ритмом; а ось уже комбіновані строфи, що в них тільки перший і третій вірш колядковий:

Зелений явір, зелений явір —
Ще зеленїща ива;
Поміж усїми дївчатоньками
Лиш одна менї мила . . . (Франко)

або: *Ой, зза потоків та за діркейських*
Яснеє сонїчко встало,
То понад Тебами семиворітнїми
Чистим промінням заграло[1]).
(Ніщинський — ,,Антиґона" Софокля)

або: *Ой, люлї, люлї, моя дитино,*
Вдень і вночі . . .
Підеш, мій сину, по Українї
Нас кленучи . . . (Шевченко)

7. Строфи ріжної будови.

Ріжної ритм. будови

477. А так іще стрічають ся строфи ріжної довготи й передівсїм ріжної ритмічної будови. Для прикладу наведемо: пяти-, сьоми-, восьми- й десятирядкову строфу з ріжними ритмами:

У Туркенї у кишенї
Таляри, дукати; [гл. § 447]
Не кишенї трусить, —
Їдем різать, палить, [§ 444, 3]
Братів визволяти . . . [гл. § 452] (Шевченко — Гамалїя)

---

[1]) Пор. відомий марш Кривоноса: ,,*Гей, не дивуйтесь, добрії люде.*"

Як би менї [§ 444], *мамо, намисто* [§ 454],
То пішла б я завтра на місто;
А на містї, мамо, на містї
Там музики грають троїсті . . .
А дївчата з парубками
Лицяють ся . . . Мамо, мамо!
Безталанна я [§ 448] (**Шевченко**)

Ой, піду я в ті зелені гори [§ 453],
Де смереки гомонять високі,
Понесу я жалї одинокі
Та й пущу їх у гірські потоки.
Кину свої жалї
На зелені галї [§ 452],
Пущу бором свою тугу,
Чи не знайде другу [§ 448]. . . (Леся Українка)

Ой, ворон коник та вороненький [§ 454],
Та молод улан, молоденький [§ 455],
Та повалив ся до сїдельця,
А кров заграла право (= просто) *з серця*
По улану молодому,
На конику вороному [§ 444].
Жбурнув палаш, жбурнув піку
На шовкові трави;
Тілько волї, тілько віку,
Тілько твої (= твоєї) *слави!* [§ 448] (Ю. Федькович)

XV. ЧУЖІ СТРОФИ.

478. Крім народнїх, українські поети користують ся, і то в куди більших розмірах, чужими строфами. Число їх дуже велике, і що поет, то все творить собі нові й нові строфи в ріжних ритмах, з найріжноманітнїщими римами. Окремих назв для них, здебільшого, немає, як це було колись у давнїх Греків та Римлян (та ще крім тих, що їх подано в §§ 481, 487), а звуть ся вони за числом рядків із означенням ритму (часом і риму). Отже бувають **дворядкові** (ямбічні, трохеїчні, анапестичні й т. д.) строфи, **трорядкові**, **чотирорядкові**, . . . й — **багаторядкові**. На цьому місці подамо декілька прикладів на такі строфи.

1. Дворядкова строфа.

Дворядкова **479. Дворядкова** строфа має два рядки, рими в ній, розумієть ся, паровані, н. пр.:

а) **ямбічна:**

Ось блиснув метеор і згас,
Як у життю щасливий час.

І на всесвітнім цвинтарі
Лягли десь відломки зорі . . . (Маковей)

б) **анапестична:**

Два сусїди жилй побіч себе рядом:
Сей весїлля справляв, а другий похорон.

В однїй хатї ридання і плач над мерцем,
В другій хатї музика і спів над вінцем . . . (Франко)

2. Трорядкова строфа.

Трорядкова **480. Трорядкова** строфа складаєть ся з трох рядків; рими бувають ріжні [звичайно римують ся всї три рядки між собою], н. пр.:

а) **ямбічна:**

Царям, всесвітнїм шинкарям
І дукачі, ї таляри,
І пута кутії пошли.

Робочим головам, рукам,
На сій окраденій землї
Свою Ти силу низпошли . . . (Шевченко — Царі)

б) **амфібрахічна:**

Горить понад зорями місяць, як жар,
Летять полонинами тїни без хмар,
І млою вкриваєть ся заспаний яр.

У сяєві ночі на кручі стрімкій
Смерека лежить у могилї мягкій,
Повалена громом на вічний спокій . . . (Маковей)

Терцина **481.** Сюди належить т. зв. **терцина** (три рядки), придумана італїйським поетом Данте Алїґієрі, який цею формою списав відомий релїґійний епос „*Божа комедія*“ (перекладена нашою мовою, на жаль, не терцинами, а білим

віршем (§ 459в) й не ціла *Самійленком* — десять пісень першої частини; виїмки зі свойого перекладу дав *Франко* у своїй праці: ,,Середні віки й їх поет").

Терцина Дантого — це три стрічки, списані в пятитактовому ямбі (§ 459в); рими в терцині все такі: перша і третя стрічка, друга стрічка римуєть ся знов із першою і третьою наступної строфи й т. д. Кінець терцинового вірша творить окрема стрічка, яка все римуєть ся з другою стрічкою останньої терцини (aba, bcb, cdc, ded ... e), н. пр.:

Різдвяний вечір. Сніг притряс дорогу,
Мов білий килим перед ноги кинув
Тим, що ідуть молитись в церкву Богу.

Пішли. Останній гомін кроків згинув
І розіплив ся у святочній тиші,
Що із небес злітає надолину.

Мороз на вікнах срібне квіття пише,
Смерк сірі тіни кидає по хаті,
В куті живицею ялинка дише.

Часом горобчик сяде на загаті,
Часом дідух при дверях ворухнеть ся,
Як духи, мрії літають крилаті —

А серце згадує і сумно беть ся. (Б. Лепкий)

Розуміеть ся, що тепер поети не все вже придержують ся ритму, якого вживав Данте, і користують ся всіма можливими ритмами, тільки на рими звертають увагу, щоб вони йшли так, як у справжній терцині Дантового типу.

3. Чотирорядкова строфа.

482. Чотирорядкові строфи — це найзвичайніщі строфи — й їх дуже багато. Для прикладу подаємо тут їх кілька з ріжними римами і з ріжними ритмами: **Чотирорядкова**

а) **паровані рими** — амфібрах

Стоять зачаровані, сяйвом облиті
Сади ароматні, запашнії квіти.
Візьму ж бо я лютню і в тихій нуді
Ударю по струнах в нічній самоті.
(Кримський)

б) **перехресні рими** — анапест

Ходить вітер по житі,
Мов господар зпроволу,
Колосочки налиті
Зтиха хилить додолу.
(Франко)

в) оповиті рими — ямб

Біжить у яр вода,
Біжить вода і сріблом ллєть ся;
Над нею дївчина смієть ся
Роскішна, молода. (Маковей)

г) перервані — дактиль

Праця єдина з недолї нас вирве:
Ну-мо до працї, брати!
Годї лякатись! На дїло святеє
Сміло ми будемо йти (Грінченко)

4. Пятирядкова строфа.

Пятирядкова

483. Пятирядкові строфи мають найріжнїщий порядок римів. Ось декілька прикладів:

а) **abbab** (ямб):

Садок вишневий коло хати,
Хрущі над вишнями гудуть,
Плугатарі з плугами йдуть,
Співають, ідучи, дївчата,
А матері вечерять ждуть.
(Шевченко)

б) **aabba** (анапест):

Я убогий родивсь і в ті днї,
Як вмірать доведеть ся менї,
Тільки горе, та стомлені руки,
Та ще серце, зотлїлеє з муки,
Я зложу у дубовій трунї.
(Грінченко)

в) **abaab** (ріжні ямби):

Важке ярмо твоє, мій рідний краю,
Не легкий твій тягар!
Мов під хрестом отсе під ним я упадаю,
З батьківської руки твоєї допиваю
Затроєний пугар. (Франко)

г) **середстрічк. abccb** (анапест):

Про зелені с а д к и, про пахучі к в і т к и
Ми, бувало, під кобзу співаєм;
А тепер мовчимо,
Мов сном вічним спимо,
І охоти до співу не маєм. (Куліш) і т. д.

5. Шостирядкова строфа.

Шостирядкова

484. Таксамо дуже ріжнородні бувають рими в **шостирядковій** строфі; найзвичайнїща шостистрічкова строфа виглядає так (без огляду на ритм):

Чолом тобі, синє, широкеє море!
Незглибна безодне, безмежний просторе,
Могутняя сило — чолом!
Дивлюсь я на тебе і не надивлю ся,
Думками скороджусь, душею молю ся,
Співаю величнїй псалом. (Вороний)

Це така схема: *aabccb* (ритм афмібрах.); а ось зразок переплїтаних римів (ямбічної) строфи:

Поклін тобі, моя зівяла квітко,
Моя роскішна, невідступна мріє,
Останнїй мій поклін!
Хоч у життю стрічав тебе я рідко,
Та все ж той спогад серце гріє,
Хоч як болючий він. (Франко)

Тут ізнову схема ось яка: *abcabc*. Та ще буває й иньчий порядок римів, н. пр.:

а) **abbaba** (ямб):

Один у другого питаєм:
На що нас мати привела?
Чи для добра, чи то для зла?
На що живем? Чого бажаєм?
І, не дознавшись, уміраєм
І покидаємо дїла (Шевченко)

б) **ababcc** (ямб):

Менї здаєть ся, я не жив,
А тілько все збірав ся жити,
Чогось шукав, за чимсь тужив,
Бажав комусь ввесь вік служити,
Аж ось і молодість минула,
Не живши, втомлена, заснула. (Маковей)

в) **aabccb** (трохей):

Гей, ти ниво! Твого гону —
Од Карпату аж до Дону . . .
Та широка ж, як погляну!
Геть укрилась килимами,
Огорнула ся лугами,
Простягла ся до Лиману (Старицький)

Більш мистецькою являєть ся така строфа (силябічна):

Ти щезла скорше, як в туман вечірний,
Рожéвий óблак на нéбі зникáє,
Лишив ся жаль по тобі, жаль безмірний.
Ти щезла скорше, як той привид красний,
Що в лїтню ніч на душу налїтає,
І в світ веде чужий, щасливий, ясний. (С. Чарнецький)

Рими йдуть по собі ось як: *abacbc*.

6. Сьомирядкова строфа.

Сьомирядкова

435. Бувають і **сьомистрічкові** строфи, теж із найріжнїщим порядком римів, н. пр.:

Не диви ся на місяць весною:
Ясний місяць наглядач цїкавий,
Ясний місяць підслухач лукавий,
Бачив він тебе часто зо мною
І слова твої слухав колись.
Ти се радий забуть? Не дивись,
Не диви ся на місяць весною! (Л. Українка)

Ця (анапестична) строфа виявляє ось яку схему римів: *abbacca.* А ось строфа (дактил.) вже з иньчим порядком римів:

Кобзо моя, непорочна утїхо!
Чом ти мовчиш? Задзвони менї зтиха,
Голосом правди святої дзвони,
Наші пригоди менї спомяни.
Може, чиє ще неспідлене серце
Тяжко забєть ся, до серця озветь ся,
Як на бандурі струна до струни. (Кулїш)

Тута знову йдуть рими ось як: *aabbccb.* То знов римують ся стрічки: *ababccb*, як от у цїй (амфібрахічній) строфі:

Заграло, запінилось синєє море,
І буйнії вітри по морі шумлять,
І хсиля гуляє, мов чорнії гори
Одна за одною біжать.
Як темная нічка, насупились хмари, —
В тих хмарах, мов голос небесної кари,
За громом громи гуркотять. (Гребінка — Човен)

Мистецькою вважаєть ся така строфа (тільки два рими: *abababa* — вона ямбічна), як ось:

О, не дури себе, ти молодая лїро!
Коли в душі пісень тїснить ся рій,
Служи богинї непохитно, щиро,
Та панувать над нею і не мрій!
Хай спів твій буде запахуще миро
В пиру життя, та сам ти скромно стій
І знай одно — poëta semper tiro. (Франко)

7. Восьмирядкові строфи.

486. Дуже часто трапляють ся **восьмистрічкові** строфи з найріжнїщим порядком римів. Найзвичайнїща восьмистрічкова строфа — це дві чотирострічкові строфи з перехресними або парованими римами, н. пр.: **Восьмирядкова**

а) **abbacddc** (ямбічна):

Ще вчора сонечко так грало,
Чабан з отарою ходив,
Озиме пишно зеленїло,
І лист у лузї гомонїв;
Сьогоднї ж степ увесь неначе
Заслав срібнастий оксамит,
І вітер жалісливо плаче,
І сонце ллє не той мов світ. (Манджура — Перший снїг)

б) **aabbccdd** (трохеїчна):

Як з тобою ми пізнались —
Всї нам зорі усміхались;
Як рядком сидїли щасно —
Всї цвіли садочки рясно;
А як вперш поцїлувались —
Соловейки заливались,
Тай у всїх людей взагалї
Очі радісно зассяли. (Старицький)

Або буває половина одних, друга половина других римів *(ababccdd)*:

Всї люде знають, хто се:
Пошарпане убрання —
Сей старець, що не просе
Нї в кого подаяння,
А божим духом ситий,
На вид такий сердитий,
Блискучі очі, хмурі брови, —
В душі ж нїчого — крім любови.

(Білиловський — Праведник)

А то ще поети роблять иньчі комбінації з римами і творять усе нові та нові восьмистрічкові строфи. Мистецькою треба вважати ось яку [ямбічну] строфу [її схема: *abbaccaa*]

Пречиста Діво, радуй ся, Маріє!
У синє море сонце ясне тоне
І своє світло, ніби кров, червоне
По всій країнї доокола сїє;
А там зозульку в гаї десь чувати,
А там дзвіночок став селом кувати,
Там в борі вітер листям шелевіє:
Пречиста Діво, радуй ся, Маріє! (Федькович)

А так загалом восьмирядкових строф дуже багато.

Октава **487.** Та найбільш відома восьмистрічкова строфа — це **октава,** що її придумав італійський поет Торквато Тассо, який списав нею свою епопею: ,,*Визволений Єрусалим*''. Вона зветь ся ще станцою й теж являєть ся улюбленою формою українських поетів. Справжня станца повинна мати ямбічний ритм, і то пять ямбів, а рими в ній ідуть усе за собою ось як: перший рядок римуєть ся з третїм і пятим, другий з четвертим і шостим (переплїтані рими, § 467 5), а сьома стрічка з восьмою творять парований рим (*ababaбcc*), н. пр.:

жіночі й чоловічі рими:

Я знав тебе маленькою, різвою,
І буде вже тому з півсотнї лїт;
Ми бачили багацько див з тобою,
Ми бачили і взнали добре світ.
Боролись ми не раз, не два з судьбою,
І в боротьбі осипав ся наш цвіт.
Од світу ми прегордого відбились,
Да в старощах ще краще полюбились.

чоловічі й жіночі рими:

Скажи, коли б вернувсь ізнов той день,
Як бачились уперве ми з тобою,
Чи знов би ти співала тих пісень,
Що по світах летять було за мною?
Чи знов би ти, зачувши дзень-дзелень,
На мурозї лягала головою
І слухала музику тих копит,
Що до твоїх несли мене воріт?

(Кулїш — Чолом доземній моїй)

8. Багаторядкові строфи.

488. Само по собі, що стрічають ся в нас іще й девятистрічкові й десятирядкові (н. пр., „*Енеїда*“ Котляревського, гл. стор. 531), а то й дванацятистрічкові строфи (пор. Франка: *Весно, що за чудо ти твориш в моїй груди)*, та поети творять собі все нові й нові дуже містерні строфи з ріжними римами, з ріжною довготою стрічок. Ось на зразок одна така багатострічкова строфа: **Багаторядкові**

Чого являєш ся менї
У снї?
Чого звертаєш ти до мене
Чудові очі ті ясні,
Сумні,
Немов криницї дно студéне?
Чому уста твої німі?
Який докíр, яке страждання,
Яке несповнене бажання
На них, мов зарево червоне
Займаєть ся, і знову тоне
У тьмі? (Франко — Зівяле листя)

9. Сонет.

489. Нераз іще й так буває, що поети сполучують кілька ріжних строф зі собою і роблять із них якусь одиницю щодо змісту. Такою сполукою строф являєть ся, н. пр., відомий у цілому культурному світі **сонет** (первісно: „пісенька“ з ліричним, любовним змістом), придуманий італїйським поетом Петраркою (його сонети до його милої Лярви). Ритмом сонету являєть ся — пятитактовий ямб, а сам він іскладаєть ся з чотирнацятьох рядків, розділених на чотирі строфи: дві — по чотирі і дві — по три рядки. В сонеті римуєть ся все перша стрічка з четвертою, пятою й восьмою, друга — з третьою, шостою й сьомою, девята, десята й одинацята римують ся з дванацятою, тринацятою й чотирнацятою переплїтаними римами (*abba*, *abba*, *abc*, *abc*), н. пр.: **Сонет**

Приходь же, весно: вже готові всї ми
Тебе, богине пишна, зустрічати,
І, вгледївши твої зелені шати,
До тебе вийдем з співами гучними;

А ти устами пишними твоїми,
Як рівних, всїх нас станеш цїлувати,
І от тодї почнем ми оживати
І заміцнятись силами новими.

І забренить і полетить угóру
Наш спів, окрилений твоїм коханням,
І вславить він твої могучі чари.

Усе до одного пристане хору,
І гимн людей з пташиним щебетанням
В одній гармонїї прониже хмари. (Самійленко)

Так виглядає справжнїй сонет, типу Петрарки. Але ж письменники не дуже держать ся того типу[1]) — й часто зміняють чергу римів, головно у двох останнїх строфах, н. пр.:

[1]) Дуже ріжноманїтні рими зустрічають ся в сонетах Франка *(Вольні сонети, Тюремні сонети)* — але все-таки ритм такий, як у Петрарки (пятитактовий ямб). Та деякі поети зміняють собі й ритм, пор. М. Шашкевича: ,,*Сумрак вечірнїй*" (13-складовий вірш — польський), Федьковича: ,,*В церкві*" (14-складовий, коломийковий ритм) і т. д., — і дивлять ся тільки, щоб було чотирнацять стрічок. Із таких сонетів сміє ть ся Франко в епільоґу до своїх ,,*Сонетів*":

Голубчики, укрáїнські поети!
Невже вас досї нїкому навчити,
Що не досить сяких-таких зліпити
Рядків штирнацять, і вже й є сонети?

Пятистоповий ямб мов з міди литий,
Два в чотирох, два в трох рядків куплєти,
Повязані в дзвінкі рифмові сплети —
Лиш те імям сонета слїд хрестити.

Тій формі й зміст хай буде відповідний:
Конфлїкт чуття, природи блиск погідний
В двох перших строфах ярко розвертаєсь.

Страсть, буря, бій, мов хмара, піднимаєсь,
Мутить блиск, грізно мечесь, рве окови,
Та при кінцї сплива в гармонїю любови. (Епільоґ)

Пяніть себе, чим хочете, пяніть!
Чи правдою і добрими ділами,
Чи кривдою і тяжкими гріхами,
Впивайте ся, як хочете ви жить!

Впивайте ся високими думками,
Вино кохання пийте кожну мить,
Щоб голову і серце звеселить,
Щоб не ридать крівавими сльозами.

Впивайте ся, бо тільки пяні очі
На божий світ дивити ся охочі:
Тверезому не можна втішно жить;

Тверезому не світять ясні мрії,
Не гріє сонце правди і надії!!
Пяніть себе, чим хочете, пяніть! **(Славинський)**

10. Старогрецькі строфи.

490. Загалом усякі строфи, що появили ся в европейському письменстві, перейшли й до нашої поезії — не виключаючи давніх грецьких і римських. Тілько ж деякі грецькі (й римські) строфи (Алькая, Асклєпіяда, Сапфо й т. д.) не відповідають духові української поезії. Та проте українські письменники деколи користують ся ними, перекладаючи латинських та грецьких авторів [Франко, Щурат[1])], а то і в оріґінальних творах ними не гербують. Ось приклад строфи Алькая, що її давні Греки й Римляни **Грецькі й римські строфи**

---

[1]) Порівняй гимн Піндара в перекладі Франка:

Чи про Ісмена співати нам,
Чи про Мелія в золотій тканині,
Про Кадма і рід його святий,
Що пішов із посіву гадючих зубів;
Чи про блакитно-мріючі Теби,
Чи про незломную силу Геракля,
Чи про честь Діоніса,
Що многим утіху дає,
Чи про білорукої Гармонії шлюб? . . . і т. д.

вживали до викладу поважних життєвих мудрощів (Горацій):

Душá безсмéртна! || Жить вíковíчно їй?!
Жорстóка дýмка, || дúка фантáзія,
Льойóлї гíдна й Тóрквемáди!
Сéрце холóне і тóмить ся рóзум.

(Франко — Зівяле листя, III, 18)

Коли не читати ритмічно, то всї такі строфи не роблять вражіння вязаної мови, а просто — прози. Через те ті наші перекладчики старих клясичних авторів, що дуже лічать ся з духом народньої поезії, перекладають грецькі строфи (н. пр., у драмах) своїми — відповідно до думки у строфі підбіраючи народнї ритми і строфи (пор. Нїщинського переклад „*Антиґони*“ Софокля, Франка переклад „*Царя Ойдипа*“).

Кінець.

Або переклад Щурата оди Горація Асклєпіядовим віршем (списую з памяти):

Мéценáте внучá || цáрське від прáдїдів!
Тú защúто моя́, || скáрбе солóдкий мій!
Є́ такі, щó їм в смáк || вóзом збивáти пил
Óлїмпíйський . . . і т. д.

Показчик імен[1].

[1] Тут поміщено за рядом письменників, що з їх творів позбирано приклади або що якнебудь ізвязані з цею книжкою [сюди належать і установи, ґазети й т. д.]. Із чужих авторів попали у спис ті, що про них згадуєть ся в граматиці. Числа побіч імен визначають сторінки.

Де чого шукати[1]

[1]) Числа коло слів визначають параґрафи (§), хиба, що виразно зазначено, що під ними треба розуміти сторінки.

ЗМІСТ.

Стор.

II. СЛОВА (105—358)

А. Відмінні частини мови . . . . 130—313

1. Іменик (130—182)

2. Прикметник (183—202)

Стор.

3. Заіменик (203—226)

4. Числівник (226—241)

5. Дієслово (241--313)

Б. Невідмінні частини мови (314—340)

1. Пріменик (315—327)

Стор.

III. РЕЧЕННЯ (358—484)

Додаток до граматики

Стор.

ВІРШОВАННЯ (485—556)

Добачені прикріщі помилки.

стор.	стрічка	надруковано:	повинно бути:
79	4 (здол.)	*ба* (-бачиш)	*ба* (= бачиш)
91	14 (здол.)	**Саваóдъ**	**Саваóѳъ**
128	17 (згори)	**ри**	**три**
140	20 (згори)	(Кропивнщький)	Кропивницький
175	3 (здол.)	(Нечуй-Левидький)	Нечуй-Левицький
225	1 (згори)	має д а в а л ь н. відм.	має д а в а л ь н. і и н ь ч і відм.
288	21 (згори)	(Грібінка)	Гребінка
293	боківка	**пкї**	**пні**
298	2 (здолини)	*вуграю*	*виграю*
324	боківка (3 стр.)	**і місцев.**	**і орудн.**
374	2 (згори)	(Шевченка)	(Шевченко)
391	15 (здолини)	*дологої*	*дорогої*
407	16 (згори)	між реченнямин	між реченнями
409	11 (здолини)	*знеть ся*	*гнеть ся*
461	4 (здолини)	*Ждавн а нас*	*Ждав на нас*
463	12 (згори)	гл. § 164	гл. § 147
508	11 (згори)	(дактилічін)	(дактилічні)
«	3 (здолини)	ἀμφιβϱακύς	ἀμφιβϱαχύς
534	12 (здолини)	*лукавиля*	*лукавила*
535	9 (згори)	(У Ьога за дверми)	(У Бога за дверми)
537	4 (згори)	*Чом річенько домашняя*	*Чом, річенько домашняя*

Доповнити пропущене:

стор.	після стрічки:	
59	1 (здолини)	*Привіз дїдич раз на свята ізі школи сина* (Руданський)
60	5 (згори)	*В Ефез приїхав недавненько, всього годин* ***ізо*** *дві* (Куліш — Комедія помилок Шекспіра)
77	у нотці 2 стр. вздолини	після шелестівок — г о л о с о в и х — і приклад: ***Прокинсь****, прокинь ся, чистая!* (Шевченко — Княжна). *Та так наїв ся, що й* ***опрігсь*** (Шевченко — Марія) . . .
136	2 (згори)	***широчінь****, височінь,* ***глибінь*** . . .
«	7 «	**-ина,-інь** . . .
159	12 (згори)	*грець* — герця, герцї (***Рвавсь*** *на* ***герцї***) [Франко — Мойсей]
196	13 (згори)	[Шевченко пише: *Данта*]
225	4 (згори)	***Нїчим*** *обуть панят недорослих* (Шевченко)
257	5 (здолини)	*Кого* ***годуєте-єсте*** (Шевченко — Відьма)
268	4 (згори)	*Отак* ***сидя*** *кінець стола, міркую* (Шевченко)
274	24 (згори)	пропущений § **254**
310	1 (здолини)	***Вибігну*** *лише на хвилю* (Яцків — Танець тїней)
317	17 (здолини)	*Ти нам* ***придаш ся*** *до паради* (Маковей)
381	в 15 (згори)	*Прізвище,* ***на наш погляд****, не ганебне* (Нечуй-Левицький)
«	після 4 (здолини)	*Вернулась,* ***правда****, через год, та що з того* (Шевченко)
454	« 15 (здолини)	(Нечуй-Левицький)
483	« 10 (здолини)	(Федькович)